

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2012.
Dio 1.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2012., dio 1.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI
sv. 8, dio 1.

Nakladnik
Sveučilište u Zagrebu,
Filozofski fakultet,
Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
FF-press

Za nakladnika
prof. dr. sc. Damir Boras

Uredili
prof. dr. sc. Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina, prof.

Recenzenti
prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Šime Pilić

*Ova knjiga tiskana je sredstvima projekata
„Međunarodni sveučilišni centar u Islamu Grčkom i mediteranska akademska zajednica: razvoj i perspektive”
Fonda za razvoj Sveučilišta u Zagrebu
i*

Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region

*Ova publikacija je izrađena uz pomoć Europske unije.
This publication has been produced with the assistance of the European Union.*

Fotografija na naslovnici
Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2013., Filozofski fakultet, FF-press, Zagreb
ISBN 978-953-175-479-8 (niz)
ISBN 978-953-175-483-5 (dio 1.)

INTELEKTUALCI I RAT
1939.–1947.
Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2012.
dio 1.

Uredili
Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized, bold font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

Filozofski fakultet u Zagrebu
Zagreb, 2013.

Sadržaj

Drago Rokсандić – Ivana Cvijović Javorina U vremenu netrpeljivih. Intelektualci i rat 1939.–1947. Predgovor	9
Jadranka Brnčić Problem etičkog angažmana u Desničinih <i>Ljestvama Jakovljevim</i>	41
Olivera Milosavljević Srpski intelektualci i rat (1933–1941)	53
Božo Repe Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata	67
Sava Damjanov Između ratnog Beograda i „radnih” logora Nemačke: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver	83
Mateusz Sokulski Sudbine Poljaka u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata (Slučajevi Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Józefa Czapskog – pripadnika kruga pariške <i>Kulture</i>)	91
Bojan Đorđević Smisao intelektualnog angažmana u ratu i okupaciji	107
Miranda Levanat-Peričić Fotezov prijevod Njemečkovog romana <i>Đavo govori španjolski</i> (1940.) naspram njegovih putopisa iz <i>Theatralia</i> (1944.)	115
Marina Jemrić Lirski protest Julija Benešića	131
Petar Macut Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži	147
Aleksandar Stojanović Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944) između nacionalizma, nacizma i komunizma	163
Martina Bitunjac Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji	177
Alberto Becherelli Hrvatska historija, jezik i kultura u izvještaju talijanskog konzula Brune Zuculina (1943)	187

Snježana Koren	
Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940.–1948.)	197
Nebojša Stambolija	
General Pavle Jakšić – naučnik u uniformi	229
Dragomir Bondžić	
Pavle Savić – naučnik u ratu	239
Milan Gulić	
Siniša Stanković i Drugi svjetski rat	251
Daniela Čančar	
Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarnje emigracije	265
Zvonko Kovač	
Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi	277
Ivan Majić	
Intelektualac kao negativni dijalektičar: paralelno čitanje Adorna i Krleže	293
Goran Miloradović	
Od anarhizma do šovinizma: Drugi svjetski rat i pripadnici avangardnog umetničkog kruga oko časopisa <i>Zenit</i> – Ljubomir Micić i Marijan Mikac	305
Ivana Latković	
Politički i književni nesporazum u paradigmi odnosa između riječi i stvari	333
Miodrag Matićki	
Književnost na rubovima rata. Esejska faza Bore Ćosića	343
Željko Milanović	
Rat dolazi dugo. Pisanje <i>Odjeka Šumadije</i> o ratu tokom 1941. godine	355
Barbara Rimanić	
Riječka Slovenka Zora Ausec i Slovenci u Rijeci nakon 1945. godine: „bratski narod” ili nacionalna manjina	363
Aleksandar Lukić	
Jaša Prodanović u Drugom svjetskom ratu	379
Zoran Bajin	
Ideološka (r)evolucija Miroslava Spalajkovića: student i prijatelj Treće republike u kolaboraciji sa Trećim rajhom.	395
Veljko Stanić	
Francuska i intelektualci Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-tih	413
Ivana Cvijović Javorina	
<i>Student im Volk</i> : „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”	427

František Šístek

Michal Mareš u ratu poslije rata (1945.–1947.): intelektualni otpor izgonu sudetskih
Nijemaca 459

Giuseppe Motta

Professor Pablo de Azcárate and the Nationalities of Yugoslavia 475

Ante Grubišić

Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom
i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata 487

Vlatka Filipčić Maligec

Hrvatski intelektualci u muzejima 1939.–1947.: prakse i prezentacije 509

Drago Roksandić

Ratni dani Vladana Desnice 529

Prilozi. 557

Popis slikovnih priloga 559

Autori članaka 563

Popis recenzenata 565

Bilješka o urednicima 566

Imensko kazalo 567

U VREMENU NETRPELJIVIH. INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

Predgovor

Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina

„Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine” bila je tema rasprave na *Desničinih susretima 2012.*, kao što je to bila i na *Desničinih susretima 2011. godine*.¹ Identično pozivno pismo i zadržani iskušani način rada skupa nagovještavali su – u najboljem slučaju – potvrdu prethodno dosegnete problemske razine rasprave. Neuobičajeno velik broj prijava iz Hrvatske i drugih država-sljednica Jugoslavije te drugih europskih država, napose prijava mlađih istraživača vrlo različitih istraživačkih prioriteta, utjecao je na odluku Pripremnog odbora da otvori mogućnost prihvaćanja većeg broja izlaganja nego što je to u radu *Desničinih susreta* dotad bilo uvriježeno. Istovremeno se nastojalo osigurati nužne preduvjete za što je moguće kvalificiraniji kritički dijalog o ključnim temama praktično svih priopćenja. Iskustvo te rasprave nesumnjivo je doprinijelo tome da dio članaka u ovom zborniku bude bolje konceptualiziran nego što su to izvorno bila priopćenja. Međutim, stečeno iskustvo je velikim dijelom ostalo i kao obveza ili, bolje rečeno, poticaj da u ovaj zbornik bude unesena još jedna kvalitativna inovacija – opsežniji urednički predgovor. Mnogo je toga bilo rečeno na *Desničinih susretima 2012.* što ne bi trebalo ostati isključivo iskustvo samih sudionika.

Urednici su slijedom takva razmišljanja odlučili sažeti u predgovoru dio tih spoznaja slijedeći vlastita shvaćanja problemskih prioriteta. Pritom im je pomogla važna urednička „povlastica” – brojni naknadni dogovori s autorima članaka uvrštenih u zbornik. Ti dogovori nerijetko se nisu ograničavali samo na tehničke aspekte rada na rukopisima. Urednička su „povlastica” isto tako bile komunikacije s uistinu mnogobrojnim recenzentima, redovito dvoje njih za svaki članak. Sve je to skupa utjecalo na postupno sazrijevanje suuredničke potrebe da se vlastite spoznaje uobliče na način koji će u granicama osobnih viđenja ovom zborniku pokušati dati dodatnu vrijednost.

Referirajući na misao nedavno preminulog profesora Zorana Kravara, višegodišnjeg suradnika *Desničinih susreta*, da je Vladan Desnica na njima „kadšto predmet proučavanja, a kadšto katalizator”, treba reći da je ovom prilikom, za razliku od većine prethodnih, on

¹ Susreti su održani u Zadru, u dvorani Falkensteiner Club Funimation u Boriku, u petak i subotu, 14. i 15. rujna te u Kuli Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, u nedjelju, 16. rujna i.g. Bili su to sedmi *Desničini susreti*, realizirani u suradnji Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsjeka za kroatistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hrvatskog društva pisaca u Zagrebu, Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” u Zagrebu te Društva za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića iz Zagreba. U Pripremnom odboru su bili asistent Branimir Janković, prof. dr. sc. Zvonko Kovač, prof. dr. sc. Krešimir Nemeč, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Velimir Visković i Čedomir Višnjić. Supredsjedatelji su bili Zvonko Kovač i Drago Roksandić, tajnik Pripremnog odbora Branimir Janković te suradnica Tihana Petričević. Vidjeti: Drago ROKSANDIĆ – Branimir JANKOVIĆ (ur.), *Desničini susreti 2012.: Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine. Program radalsazeci*, Zagreb 2012.

ipak bio tek „katalizator”. Koliko god „Intelektualci i rat, 1939.–1947. godine” bila jedna od ključnih tema za razumijevanje samog Desnice i njegova književnog opusa, o njemu je rijetko bilo riječi u iznesenim priopćenjima i raspravama. Međutim, kritičko propitivanje drugih osobnih intelektualnih iskustava u to doba stvaralo je obilje mogućnosti za referiranje i na Vladana Desnicu i na njegova djela.

To i jest bio razlog, pored ostalog, što su urednici odlučili zamoliti **Jadranku Brnčić** da se u članku *Problem etičkog angažmana u Desničinih Ljestvama Jakovljevim* vrati temeljnoj problematici drame spram koje su kritičari i književni povjesničari najčešće imali suzdržan odnos kao prema djelu koje „ne predstavlja, u smislu umjetničkih dosegâ, značajniji segment Desničina opusa” (Krešimir Nemeć).² Autoricu je zaintrigiralo pitanje u kakvu su međusobnom odnosu Desničini Jakov (Pećina) i istoimeni lik biblijske drame u Knjizi Postanka (usp. Post 32,32.). Pošla je od pretpostavke da se „upravo na njoj i na njezinim skrivenim slojevima gradi tenzija njegove drame”. Desničina drama otvara i propituje (ne) mogućnosti granica ratnog angažmana intelektualca u svijetu raspuklu „na dvije pole” te njegovih etičkih implikacija. Biblijski Jakov pritom Desnici otvara interpretacijske mogućnosti koje *Ljestvama Jakovljevim* daju univerzalni smisao:

Predložak sna je u Desnice prilika za širenje asocijativnih krugova, psiholoških, etičkih, filozofskih. „Prelamanjem radnje kroz san postiže se nova prostorna i vremenska dimenzija u kojoj je moguće da se likovi uvijek iznova preispituju”. Da je naratološki tijek u Desničinoj drami vođen linearnom logikom, tj. da je Jakov naprosto postao izdajicom ili, pak, shvatio koje su krajnje konzekvence njegovih stavova te se promijenio, ne bi bilo moguće iz teksta drame iščitavati tolike slojeve značenja. U vremenskom i logičnom pogledu u snu je riječ o mehanizmu pomicanja: nešto što je logički prethodilo doživljava se (ili postaje, upisuje se u strukturu) kao kasnije iskrivljavanje neke navodno „izvorne” priče. Elementarna matrica „rada sna” podrazumijeva razlikovanje između latentnog sna-misli i nesvjesne želje koja se artikulira u snu: u radu sna latentna misao je šifrirana, pomaknuta misao, ali upravo se samim tim pomicanjem artikulira druga nesvjesna misao. Činjenica da je Jakov sanjao jednu od mogućnosti, dopušta da sva pitanja ostanu otvorena. Jakov ostaje u „neodlučivu i tjeskobnu međuprostoru odjelotvorivanja i proradbe, bliskosti i udaljenosti, empatije i ironije – u neodređenu stanju identifikacijskog potraživanja”.

Inače, Desničino smještanje ključnih dijelova *Ljestava Jakovljevih* u san sugerira potrebu vratiti se njegovim više puta javno izrečenim croceanskim očitovanjima o svrsi umjetnosti:

(...) svrha umjetnosti je bar nešto naoko, sasvim malo i jednostavno: objektivizacija raznih (preraznih, i kontrarnih i kontradiktornih, i apsurdnih) ljudskih realiteta (kako tuđih tako i vlastitih piščevih), podrazumijevajući pod realnošću i „realnost” ljudskih snova i ognjica; i halucinacija itd. Kako vidite moj je pojam „realnosti” prilično širok, i tolerantan i gostoljubiv; van njegovog kruga ostajala bi više-manje samo *mistifikacija* ljudskih realiteta; ali sami fakat mistifikacije potpao bi opet, neminovno, pod njegovu domenu. (...) ³

Time se otvara pitanje mogućih drugačijih pristupa *Ljestvama Jakovljevim*. Nisu one, uvjetno rečeno, apartne u piščevu opusu i nisu nipošto ekskluzivni primjer njegova oči-

² Vidjeti drugačije mišljenje u: Helena PERIČIĆ, „Jezik ideologije i ideologija jezika u Desničinoj drami *Ljestve Jakovljeve*”, *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 49.-61.

³ Grozdana OLUJIĆ-LEŠIĆ (razgovor vodila), „Upoznati, spoznati, proniknuti... Razgovor s Vladanom Desnicom”, u: Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo. Diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 55.-56.

tovanja vlastitog odnosa prema intelektualnom angažmanu u ratnim, egzistencijalno rubnim situacijama. Ključno je pitanje, međutim, nije li čitav njegov opus angažirani doprinos onome što on sam apostrofira kao izazov „doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka”.

Povezujući Jakovljevu moralnu dilemu u Desničinoj interpretaciji s temom skupa, „naručene” su „sinteze” najvažnijih stavova intelektualaca prema ratu 1939.–1947. godine u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji. Nažalost, nije bilo moguće dogovoriti nikoga s hrvatske strane da se prihvati interpretacije hrvatske situacije u to doba.

Olivera Milosavljević prihvatila je uvijek proturječan izazov sintetiziranja teme *Srpski intelektualci i rat (1933–1941)* na vrlo visokom stupnju sažetosti. Učinila je to sa zavidnom erudicijom, zorno predočavajući i sažimajući mnoštvo intelektualnohistorijskih fenomena te referirajući na veći broj intelektualaca, više ili manje „tipičnih” za distinktivne intelektualne skupine u Srbiji, napose u Beogradu, u razdoblju od dolaska nacista na vlast u Njemačkoj, do – dakako, uvjetno rečeno – njihova ratnog dolaska na vlast u Srbiji odnosno Jugoslaviji. Zahvaljujući ovom članku, moguće je suočiti se s pitanjima koja iziskuju daljnja istraživanja.

Danas je očito sve teže reći tko su u navedenom razdoblju u Srbiji ili Hrvatskoj doista bili „intelektualci”, napose „elitni intelektualci”. Izazov nije ništa manji i zbog otvorenog pitanja tko su gdje u Kraljevini Jugoslaviji bili „srpski intelektualci” (analogno „hrvatski intelektualci”, „slovenski intelektualci” itd.). Otvoreno je i ključno pitanje kada je u historiji intelektualaca inače legitimno prijeći iz singulara u plural, od intelektualca k intelektualcima, k tome, s nacionalnom atribucijom. (Pitanje se, dakako, ne odnosi samo na ovaj članak nego i na sve druge priloge u kojima su ovi ili analogni pojmovi korišteni.) Dalje, istraživački postaje sve više sporno koliko su održive tipologizacije skupina intelektualaca u konkretnoj historijskoj situaciji prije svega na temelju ideologijskopolitičkih kvalifikativa, u ovom slučaju s ljevičarsko-komunističkom, demokratsko-liberalnom, konzervativnom i profašističko-desničarskom atribucijom. Teško je raspravljati o intelektualcima, a da se ponajprije ne raspravlja o njihovoj intelektualnoj kulturi. Ukoliko je pak riječ o političkoj praksi, intelektualna historija i napose historija intelektualaca tek će se morati sustavnije početi istraživački baviti problemima intelektualne političke kulture u „singularu” i „pluralu”. Personalizacija intelektualnih kultura nužno otkriva drugačije, čak i potpuno nove mogućnosti istraživanja pa i interpretiranja. Primjerice, otvoreno je pitanje kako u ratnoj, dakle, konfrontacijskoj situaciji na rubovima ljudske egzistencije istraživati intelektualno konvertitstvo, politički „setebandijerizam” s intelektualističkim „garnirunzima” itd.? Sva ova pitanja moguće je načelno postaviti, ponavljamo, prije svega zato što je autorica vrlo sugestivno uspjela predočiti dramatične razdjelnice među srpskom inteligencijom u godinama kada više nije bilo alibija da se ne zna kakve su realne implikacije bilo koje političke prakse odnosno bilo kakva angažmana, napose intelektualnog angažmana.

Velik dio pitanja postavljenih u vezi s člankom Olivera Milosavljević nameće se i u vezi s člankom **Bože Repea** *Intelektualci, političke stranke i grupacije u Sloveniji u predvečerje Drugog svetskog rata*, koji je također prihvatio izazov vrlo visoke razine problemskog sintetiziranja svoje teme. Sve političke tendencije u Sloveniji imale su „svoje” intelektualce tako da je sudeći prema sadržaju članka teško govoriti o „slovenskoj inteligenciji” uoči Drugoga svetskog rata kao prepoznatljivoj društvenoj skupini, neovisno o njihovim individualnim i kolektivnim političkim opredjeljenjima i djelovanju. Međutim, dok je slovenski politički katolicizam, sve do početka Rata, postojano i neovisno o oscilacijama od 1920-ih godina nadalje, konstituirao većinsku političku orijentaciju u Sloveniji, druga, manjinska, ali utje-

cajna liberalna politička orijentacija postupno je slabila u 1930-im godinama. Nasuprot njima objema postupno je jačala – s osjetnim oscilacijama, velikim dijelom uvjetovanima kontradiktornim pomacima u politici Kominterne – komunistička orijentacija u slovenskom društvu. Komunistička partija Slovenije bila je osnovana 1937. godine u sastavu Komunističke partije Jugoslavije, dakle, nacionalno subjektivizirana, dok je, s druge strane, građanska slovenska politika bila u biti potpuno isključena iz hrvatsko-srpskog „narodnog sporazuma” 1939. godine. Time je nacionalni kredibilitet slovenskih komunista nesumnjivo rastao u vrijeme kada su i fašistička Italija i Treći Reich bili na slovenskim/jugoslavenkim granicama. Skupine liberalne ljevice – velikim dijelom sastavljene od intelektualaca različitih „profilacija”, od aktivnih katolika do agnostika i ateista – već prije rata postupno su se približavale komunistima, stvarajući pretpostavke za antifašističku koncentraciju s prevlašću komunista (*Osvobodilna fronta*). *Slovenec*, vodeće katoličko političko glasilo u Sloveniji, proročanski je 1936. godine anticipiralo promjene u slovenskom društvu u perspektivi sljedećeg desetljeća u vrijeme kada je građanski rat u Španjolskoj već bio ojačao euforični antikomunizam i u Sloveniji:

Jedini koji se, pored katolicizma, bori za budućnost jeste komunizam. Komunizam je kroz svoj rad dobio toliko različitih oblika da ga je bilo teško i prepoznati, a najnoviji oblik, narodni front, pojavio se i kod Slovenaca. Danas je moguće samo dvoje: ili će budućnost biti katolička, ili komunistička.

Nacifikacija njemačke manjine u Sloveniji poslije 1933., a naročito poslije 1938. godine (*Anschluss*), koja je nailazila na mnogo veći otpor u cijelome slovenskom političkom spektru s desna na lijevo nego na srpskoj i hrvatskoj strani, također je doprinosila jačanju utjecaja slovenskih komunista.

Šteta je što ovaj vrlo instruktivni članak ne ulazi u eksplicitnije propitivanje intelektualnih doprinosa promjenama u slovenskoj političkoj kulturi i politici u razdoblju povijesnih prekretnica u slovenskom društvu.

U svome članku *Između ratnog Beograda i „radnih” logora Nemačke: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver* **Sava Damjanov** propituje uveliko oprečna ratna iskustva dvojice važnih aktera srpskog modernizma Branka Lazarevića (25. studenoga 1883. – 6. listopada 1968.) i Stanislava Vinavera (1. ožujka 1891. – 1. kolovoza 1955.), prije svega na temelju njihovih objavljenih dnevnika, Vinaverovih *Godina poniženja i borbe* (Beograd, 1945.) i Lazarevićeva posthumno objavljena *Dnevnika jednoga nikoga* (Beograd, 2007.). U mnoštvu britkih autorovih opservacija ovom prilikom čini nam se umjesnim referirati na Vinaverovo ratno iskustvo u njemačkom oficirskom koncentracijskom logoru. Vinaver je i u logoru ostao stvaralac. On nije bio u „unutrašnjoj emigraciji” nego – za razliku od Lazarevića u okupiranom Beogradu – u zatočeničkom „otporu”, koji se manifestirao i kao „unutrašnji”, kreativni, ali i kao „vanjski”, tj. kao nepristajanje na degradacije, sve do anihilacije, koje su bile planirani smisao logorskog režima. Šokantna su Vinaverova svjedočenja o logorskoj autodegradaciji, čak moralnom samouništenju brojnih njegovih suzatočenika, rezervnih oficira, redovito višeg i visokog obrazovanja. „Hijerarhizirali” su se obrnuto proporcionalnom logikom („što više obrazovanje, to niži moralni i uopšte ljudski pad”): „(...) ‘svoji’ su bili gori okupatori od nemačkih okupatora, koji je čak sa nevericom gledao na takvu degradaciju školovanih oficira i intelektualaca iz rezervnog sastava vojske”.

Lazarević je u okupiranom Beogradu, za razliku od Vinavera u njemačkom logoru, postojano rezignirao: „(...) rezignacija sa kojom posmatra ljude, čak i bivše prijatelje i kolege, usred ratnih bespuća, nije tek lične prirode, ona je pre gađenje nad ljudskim bićem kao fenomenom!” Otvoreno je pitanje, slijedom *Ljestava Jakovljevih*, koliko je ratno gađenje za Lazarevića bilo alibi koji ga je autolegitimirao da ne sudjeluje u bilo kakvu otporu nečemu što je i za njega samog u ishodištu bilo degradirajuće. Damjanov opravdano upozorava da se ratne „različitosti” između Lazarevića i Vinavera moraju uspoređivati i s razlikama u njihovim tadašnjim očekivanjima od svijeta „poslije rata”:

Ako je za obojicu sam rat svojevrsni silazak u Had, onda izlazak u Čistilište i katarza nisu isti: ostajući dosledan antikomunista, Lazarević vodi svoje dnevnikove sve do hapšenja (krajem četrdesetih godina 20. veka), dok Vinaver pokušava već od 1945. da se uklopi u mirnodopski establišment – pre svega onaj književni.

Vinaver je na svoj inortodoksni način bio čovjek koji je – obogaćen ratnim iskustvom – u budućnosti vlastite zemlje isključivao mogućnost „povratka na staro”. Time se radikalno razlikovao od Lazarevića, koji se grozio „vinaverovski” shvaćene budućnosti, isto toliko, ako ne i više od okupacijskih sunovraćanja.

Mateusz Sokulski, doktorand na Institutu za povijest Sveučilišta u Wrocławu, autor je članka *Sudbine Poljaka u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata (Slučajevi Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Józefa Czapskog – pripadnika kruga pariške Kulture)*. To je prvi u nizu članaka u ovom zborniku o ratnim intelektualnohistorijskim problematikama izvan južnoslavenskog prostora. U modernoj poljskoj kulturnoj povijesti Gustaw Herling-Grudziński (20. svibnja 1919. – 4. srpnja 2000.) i Józef Czapski (3. travnja 1896. – 12. siječnja 1993.) spadaju među one vrhunske poljske intelektualce čije je stvaralaštvo istovremeno duboko prožeto ratnim tragizmom i borbenim vitalizmom, koji nije jenjavao ni u jednom razdoblju njihovih života. Obojica su bili visoko rangirani u poljskoj armiji generala Andersa, koja je nakon 1942. godine bila formirana u Sovjetskom Savezu, da bi se kasnije pridružila Angloamerikancima i, pored ostalog, sudjelovala u bitci za Italiju.

Herling-Grudziński postao je međunarodno poznat kao poljski politički emigrant nakon što je u hladnoratovskom Londonu 1950. godine tiskana njegova knjiga *A World Apart* o osobnom iskustvu preživljavanja u sovjetskim gulazima od 1940. do 1942. godine. Predgovor Bertranda Russella jamčio je čitateljima da im se ne nudi hladnoratovsku knjigu. Herling-Grudziński, bitno je naglasiti, nije bio čovjek koji bi vlastitu nesreću unovčavao u svijetu, daleko od vlastite zemlje. Kao dvadesetogodišnji student poljske književnosti na Sveučilištu u Varšavi bio je jedan od utemeljitelja pokreta otpora PLAN u dvojno okupiranoj Poljskoj, poduzetan i hrabar borac i na njemačkoj i na sovjetskoj strani. Uhapsio ga je NKVD i zatočio kao posebno opasnog. Preživio je gulaška iskušenja, velikim dijelom zahvaljujući samosvjesnoj hrabrosti ali, možda još i više, svojoj intelektualnoj imaginaciji, umijeću orijentiranja u svijetu onkraj ljudskih i kulturnih vrijednosti s kojima se on sam identificirao. Bio je jedan od suutemeljitelja i suurednika kasnije kulturnog poljskog emigrantskog časopisa *Kultura* (Napulj, 1947.).

Jedan od ključnih aktera *Kulture* bio je i Czapski, podrijetlom aristokrat, čovjek iznimne kulture i artistskih kvaliteta, ali i ratničkog nagona. Svoj je život proživio diljem Europe, uključujući i Rusiju odnosno Sovjetski Savez, u oba svjetska rata. (Kao mladić bio je i ruski kadet.) Njegov život, kao i životi brojnih drugih Poljaka u 20. stoljeću, prožet je poljsko-

ruskim odnosno poljsko-sovjetskim „fatalnostima”. Kao čovjek koji je u mladosti sazrio u ruskom miljeu, opredijelivši se za samostanu poljsku državu u vrijeme raspada ruskog imperija i poljsko-sovjetskog rata, u oba je slučaja bio zadužen tragati za poljskim časnicima izgubljenima u ruskim/sovjetskim „bespućima”. Njegovi *Wspomnienia starobielskie* (Sjećanja na Starobjelsk, 1944.) i *Na nieludzkiej ziemi* (Na neljudskoj zemlji, 1949.) djela su koja su mu istovremeno snagom izvornog svjedočenja i artističke artikulacije osobnog iskustva osigurala međunarodnu ljudsku, intelektualnu i artističku prepoznatljivost.

Autor je uspio na sugestivan način predočiti temeljnu problematiku ratnog intelektualnog angažmana u kojoj se individualni tragizam prožima s nacionalnim, ali, istovremeno, u kojoj se individualni, nacionalno osviješteni vitalizam u konfrontaciji s kulturno „drugim” (Rusi, Sovjeti) pretvara u univerzalno prepoznatljive ljudske poruke.

Bojan Đorđević u članku *Intelektualci u ratu i okupaciji: smisao angažmana* upozorio je na činjenicu da su se srpski (autor dodaje i drugi jugoslavenski) intelektualci „demokratske provenijencije” u godinama uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata sve manje očitovali o ratu što je rat više bjesnio:

Razmišljanja su se svodila na moralistička i često metafizička rasuđivanja o pogubnosti rata i prokletstvu čovekove prirode, ako već nisu bila puko svrstavanje uz jednu od zaraćenih strana. Naravno, nije malo bilo ni primera intelektualnog eskapizma, onog famoznog kandidovskog „obdelavanja svog vrta”.

Mogli bismo dodati da nije bio u pitanju takav odnos samo prema Drugom svjetskom ratu nego i prema svemu što mu je prethodilo, poput Španjolskog rata, Münchenskog sporazuma, *Anschlussa*, pakta Ribbentrop-Molotov itd. Dešavalo se mnogo toga spram čega je teško bilo biti „neutralan”. Ipak, oni koji su inkarnirali „demokratsku političku kulturu” isuviše su često bili upravo takvi – „neutralni”. Što je još važnije, puzajuća fašizacija zbivala se u Kraljevini Jugoslaviji, a da je tome jedva bilo aktivnoga demokratskog otpora. Nemoguće je bilo sve to previđati bez dalekosežnih posljedica u Kraljevini Jugoslaviji. Time se otvara ključno pitanje: Što bi to uopće mogli biti „intelektualci demokratske provenijencije”? Čak i ako se prihvati taj pojam – kada je riječ o usporedbama srpskih intelektualaca „demokratske provenijencije” s „drugima” u Kraljevini Jugoslaviji odnosno u zemljama različitih okupacijskih i kolaboracijskih statusa – teško je bilo što uopćavati. Sporno je koliko je operabilan. Već sami srpski intelektualci izvan Beograda, primjerice u Novom Sadu, da ne govorimo o onima u bilo kojem gradu na području Nezavisne Države Hrvatske, našli su se u vrlo različitim položajima pa bi im se nerijetko i Lazarevićev okupirani, kolaboracijski Beograd mogao pričinjati kao „raj zemaljski” u usporedbi s paklom Jadovna ili Jasenovca. Moglo bi se na slične načine tipologizirati statute intelektualaca drugih nacionalnosti.

Još jedna autorova analitička opservacija zaslužuje posebnu pozornost:

U složenim uslovima prekomponovanja i dekomponovanja jugoslovenske države, intelektualci su u velikom broju učestvovali u međunacionalnim raspravama. Po svemu izgleda da su od jeseni 1939. do proleća 1941. godine mnogo više promišljali nacionalna pitanja nego pitanja rata i morala. Tako je to išlo sve dok Aprilski rat, težak poraz, raspad Jugoslavije i okupacija zemlje, nisu oduzeli smisao dotadašnjem – ma kakvom – intelektualnom angažmanu.

Implicitna ili eksplicitna kolaboracija s okupatorima time se za brojne srpske intelektualce „demokratske provenijencije” nametnula kao manje ili više neupitan izbor, neovisno o

tome što je takav izbor pretpostavljao i sekularni konceptualni pa i praktični uzmak u srpskoj intelektualnoj kulturi, jasnije rečeno, praktično odricanje od moderne srpske kulture, prema nacističkim klijentelističkim obrascima:

U intelektualcima koji su prišli Nedićevom režimu i odlučili se za saradnju sa okupatorima nije bilo nikakvih dilema. Za njih se sav smisao angažmana (ako se on uopšte može nazvati intelektualnim) svodio na označavanje tobožnjih glavnih „krivaca” za propast – a to su bili „judeo-masoni”, demokratija, boljševizam i Jugoslavija. Za njih, dakle, nije bilo teško da potpuno suprotne filozofije i ideologije „ujedine” u tobožnjoj zaveri protiv „nove Evrope”, pa i protiv srpskoga naroda, a sve u duhu ogoljene nacističke propagande.

Autor je mišljenja da je glavno izvorište povijesne dezorijentacije intelektualaca „demokratske provenijencije” bio opsesivni antikomunizam („... treba jasno reći da je sve do otpočinjanja Drugog svetskog rata komunizam među intelektualcima shvatan kao ista (ako ne i veća) opasnost kao i fašizam”). Umjesto da zagovaraju demokratske alternative, ovi su intelektualci sebe pretvarali u mentalne zatočenike političkih i kulturnih radikalizama, sa svim posljedicama koje je to neizbježno impliciralo 1941., ali i 1945. godine.

Miranda Levanat-Peričić u zaključku svog članka *Fotezov prijevod Njemečkova romana Đavo govori španjolski (1940.) naspram njegovih putopisa iz Theatralia (1944.)* suočila nas je sa spoznajom da se o intelektualnom angažmanu i ratu 1939.–1947. godine ne može raspravljati u međusobno isključivim ideologijskopolitičkim kategorijama. Posebna je vrijednost rada komparativna imagološka interpretacija fikcionalnog i nefikcionalnog teksta s konkretnim historijskim kontekstualizacijama.

Životopisi Zdenčka Njemečka (19. veljače 1894. – 5. srpnja 1957.) i Marka Foteza (31. siječnja 1915. – 3. prosinca 1976.) izmiču, svaki na svoj način, bilo kakvom redukcionizmu i „neprekinutim nitima”. Njemečkov su život markirala iskustva dvaju svjetskih ratova i jednoga građanskog (španjolskog) te mnoštvo međunarodnih – prije Drugoga svjetskog rata diplomatskih, a poslije istog rata političkoemigrantskih – ljudskih i stvaralačkih iskustava. Literarni i teatarski *Wunderkind* Marko Fotez, zagrebačko dijete iz Prvoga svjetskog rata, s aprobiranim doktoratom o Stjepanu Miletiću iz 1942. godine i mnoštvom ratnih kazališnih i književnih ostvarenja i kazališnih iskustava iz Italije i Njemačke, zašutio je 1945. godine, da bi se postupno nakon 1951. godine počeo javljati iz Beograda, gdje je sve do svoje smrti živio sa svojom zagrebačkom teatarskom i životnom ljubavi, Marijom Crnobori, koja je od 1948. godine do kraja radnog vijeka bila diva Jugoslovenskoga dramskog pozorišta. Fotez je u međuvremenu zaslužio rekuperirao i svoje danas nezamjenjivo mjesto u hrvatskom kazalištu, napose kao jedan od onih koji su kreirali Dubrovačke ljetne igre i superiorno rekreirali dubrovačku i drugu, posebno ranonovovjekovnu, hrvatsku teatarsku baštinu.

Svaki na svoj način bili su intelektualni zarobljenici europskih kulturnih paradoksa, koje je autorica na temelju dvaju spomenutih književnih predložaka vrlo sugestivno dekonstruirala i došla do uznemirujućeg zaključka koji nas mora činiti skeptičnim prema bilo kakvu olakom atribuiranju kada je riječ o intelektualnom angažmanu. Osjećamo potrebu citirati ga:

Ulomci iz salcburškog dnevnika koje nam je prenio Fotez jasno su upozorenje pogroma koji će uslijediti, dok diskurs o Drugima u Njemečkovu romanu predstavlja tradicijom i čistoćom rase opsjednutu Europu, dislociranu u Kataloniji, koja je u danom povijesnom

trenutku žrtva Španjolskog građanskog rata, no kako je uloga žrtve i agresora u povijesti reverzibilna, žrtva i agresor iznenađujuće često njeguju isti diskurs. Otpornost toga diskursa očigledna je zasluga određenih tvrdokornih stereotipova koje je iznjedrila tradicionalna, patrijarhalna Europa i obnavljala pri svakom susretu s Drugima. Eurocentrizam je prilagodljiv svim nacionalnim reprezentacijama jer proizlazi iz definiranja vlastitog identiteta kroz pripadnost narodu koji je smješten u središtu, a tako sebe vide svi Europljani. Nacistička retorika samo je ekstreman oblik istoga svjetonazora. Bez obzira na to, neugodna je spoznaja da diskurs utemeljen na rasističkom esencijaliziranju i diskriminatornim nacionalnim imagemima nije bio ekskluzivno pravo fašizma čak ni u vrijeme fašizma, da je i tada postojao mimo njega, te se nažalost održao i nakon sloma Trećeg Reicha. (...).

Marina Jemrić u članku *Lirski protest Julija Benešića* otvorila je intrigantno pitanje paralelnih života intelektualaca u okupacijsko-kolaboracijskim uvjetima. Julije Benešić (1. ožujka 1883. – 19. prosinca 1957.) nezaobilazno je ime u hrvatskoj kulturnoj povijesti 20. stoljeća. U vrijeme kada je u Kraljevini Jugoslaviji izbio rat bio je već u starijoj dobi, daka-ko, imajući na umu koliko je tada obično trajao ljudski vijek. Čovjek od pera, ali i čovjek bez budućnosti u ustaškom poretku, možda je želio iskoristiti priliku da stvori ono što je inače nosio u sebi, držeći da time ostaje vjeran svojim izvorišnim kulturnim inspiracijama i ne pomišljajući da bi zbog toga ikada ikome trebao odgovarati. S druge strane, intelektualac klasičnoga „liberalnog kova”, ljudski i društveno osjetljiv čovjek, Benešić ne bi bio to što je bio da svoj otpor „novom poretku” nije iskazivao na jedini način koji je mogao suvereno kontrolirati – spisateljski odnosno poetski. Tako i nastaje „kanconijer” koji bi ga možda stajao glave da su ustaške vlasti saznale za njega, ali koji, s druge strane, nikada u to doba, s „druge strane” ne bi mogao biti shvaćen kao akt antifašističkog otpora. Čak ni kada je riječ o stihovima poput: „Ne znam, hoće li od metka / revolverskog il od puške / svršit i moj individuum”. Danas sasvim drugačije doživljavamo i sljedeće stihove iz istog „kanconijera”: „Strijeljano danas pedeset / intelektualnih začetnika / i razbojnika dva. / U Nezavisnosti tako. (...) – ‘Sad nema više panslavizma!’ / Da, sad je slavlje sadizma: do koljena krv, u lice nam prska, / sramota, laž, žig divljaštva, barbarstva, / grabež, razbojstvo, prljave krađe, / misao o slozi veleizdaja drska. / A sloga s kim? / – ‘Bratski su narod vam sada Slovaci.’ / Nebratski – Rusi, Česi, Poljaci.”

Mogući su i drugačiji pristupi ovom „kanconijeru”. Benešić nije bio *fighter*, ali je intelektualno, stvaralački odavno bio vrlo uočljiv čovjek u hrvatskoj kulturi i teško da je itko očekivao da će on 1941. godine stubokom mijenjati svoj svjetonazor, prilagođavati se situaciji itd. S druge strane, on ipak nije bio Krleža da bi za ustaške vlasti mogao biti dovoljno atraktivan. Ostavljena mu je bila „siva zona”, predjeli nesigurnosti, zapitanosti, frustracije itd. *Fili* je bilo Benešićevo vrlo kreativno „autobiografsko pismo”, ali prije svega njegovo, intimističko i time u biti marginalno za sve one koji su na različite načine propitivali iskustvo Drugoga svjetskog rata, od Šegedina nadalje. Držimo da je to glavni razlog što poslije 1945. godine nije bilo interesa za ovo Benešićevo djelo. Vrsni hrvatski pisci nonkonformistički su otvarali pitanja vlastite ratne „kulture sjećanja” već 1948., 1949., 1950. godine. Doista nisu imali razloga svjesno prešućivati Benešića kada su i sami pisali mnogo provokativnije tekstove. Zanimljivo je da Miroslav Krleža, koji je „štitio” mnoštvo ljudi u svibnju i lipnju 1945. godine, očito u dogovoru s partijskim moćnicima (vjerojatno s Ivanom (Stevom) Krajačićem odnosno Josipom Brozom Titom), nije pokazivao nikakav poseban interes za Benešića – koliko je poznato – iako su odavno bili u dobrim odnosima. Benešićevo je vrijeme bilo prošlo. On sam je to najbolje znao.

Petar Macut je člankom *Julije Makanec kao duhovni odgojitelj Ustaške mladeži* ušao u još uvijek uvelike neistraženo područje ustaške intelektualne historije. Julije Makanec (19. rujna 1904. – 7. lipnja 1945.) nesumnjivo je jedan od boljih povoda za takvu raspravu. Obavještavajući se o njemu iz jednih izvora moguće je stvoriti predodžbu o više ili manje solidnom filozofskom piscu (*Razvoj državne misli od Platona do Hegela* (1943.) ili posthumno *Uvod u filozofiju povijesti* (1993.)). *Komunistički značaj partizanstva* (1944.) već je bila druga vrsta njegova štiva, kakva je Makanec objavljivao u mnoštvu inačica od 1941. do 1945. godine kao ustaški dužnosnik na različitim hijerarhijskim razinama. Intelektualna „rehabilitacija” Julija Makanca, započeta 1990-ih godina, a fokusirana na njegov filozofijski opus, u pravilu ignorira njegovu političku praksu, kako u HSS-u, tako i u ustaškom pokretu. Darko Bekić piše u vezi s Makancem sljedeće:

Dobar dio budućeg obračuna kuhao se baš u bjelovarskoj gimnaziji. Burni politički događaji što su se nazirali na horizontu ubrzavali su političku diferencijaciju i među učenicima i među nastavnicima. Sukobi između profesora postajali su svakodnevna stvar, pa je direktor škole Blaž Rukavina o tome morao pisati prosvjetnim vlastima u Zagrebu: *U nastavničkom zboru bjelovarske Gimnazije postoje dva tabora, hrvatski i protuhrvatski, u svakom po 11 lica.* U tim profesorskim prepirkama prednjače frankovci, koje predvodi prof. Sentinela, ali uz njega stoji budući direktor i prvi ustaški gradonačelnik (a poslije i ministar prosvjete u Pavelićevoj vladi!), Julije Makanec. Nije daleko od pameti da je on – dobro znajući politička uvjerenja svojih učenika, pa tako i braće Bakić – već tada znao koga treba hapsiti i likvidirati.⁴

Kao bjelovarski gradonačelnik 1941. godine, s treće strane, akter je „bjelovarskog ustanaka” 8. travnja 1941. godine, ali i odmah potom samoinicijativnog proglašenja „uskrsnuća hrvatske države”. Može biti upitno tko je sve odgovoran za odluku o uvođenju obvezatnih crvenih traka s natpisom „Srbini – Serbi”. Upitno je kakva je bila njegova uloga u prvom masovnom ratnom zločinu nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u Gudovcu pokraj Bjelovara 28. travnja 1941. godine. Neupitno je jedino to da su bjelovarske ustaše kao i sve snage koje su više ili manje bile pod njihovom kontrolom bili „avangardni” u anticipiranju svega onog što će uslijediti u cijeloj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. (Još nešto Bjelovar 1941. godine čini različitim od niza drugih gradova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Srpskopравoslavna crkva sv. Trojice u gradu nije uništena za razliku od brojnih drugih pravoslavnih gradskih crkava.) Time intelektualni akceleracijski aspekti postaju važnijima, isto tako kao i njihovi akteri.

Rad Petra Macuta legitimno je drugačije fokusiran. Riječ je o istraživanjima koja nedostaju. Otvaraju se i nova pitanja: Kako povezati „duhovnog odgojitelja” Ustaške mladeži s filozofom, a kako njegovu haesesovsku ideologiju s ustaškom? Zasad ostaju otvorena.

Aleksandar Stojanović u članku *Naučnik i politika: akademik Miloš Trivunac (1876–1944): između nacionalizma, nacizma i komunizma*, raspravljajući o Milošu Trivuncu implicitno je otvorio mnoštvo pitanja koja uvelike i daju smisao *Desničanim susretima*, a to su ponajprije tragedije intelektualaca u povijesti južnoslavenskih i jugoistočnoeuropskih naroda u 19. i 20. stoljeću. Suočavajući se s činjenicom o Trivunčevoj egzekuciji u stilu „prijevak suda”, nemoguće je previdjeti autorove argumente u prilog tezi da profesor Trivunac,

⁴ Darko BEKIĆ, *Vojin Bakić ili kratka povijest Kiposlavijske*, Zagreb 2006., 30.-31.

germanist europskog stila u svom vremenu nije bio ni germanofil, a još manje pronacist. Spomenuti argumenti zavređuju „dubinsko propitivanje”. Prvo:

To se najjasnije uočava u njegovoj knjizi *O Nemačima* (izdatoj u Zemunu 1912. godine), u kojoj Trivunac hvali kulturne i civilizacijske domete nemačkog naroda kao i njegovu visoku radnu etiku, ali kritikuje nemački imperijalizam i militantnu komponentu nemačkog nacionalnog karaktera. Štaviše, u pomenutoj knjizi Trivunac je praktično predskazao rat koji će izbiti 1914. godine.

Potom:

U okviru izveštaja „Nauka i književnost u današnjoj Nemačkoj” objavljenog u okviru hronike *Stranog pregleda* Trivunac je oštro osudio progon jevrejskih i nenacionalističkih naučnika i umetnika u Nemačkoj, ističući da je ovu zemlju „zapljusnuo jedan ogroman talas nacionalne isključivosti” od koga je „osetno postradala nemačka nauka”. On je ispravno uočio da atak na slobodoumne intelektualce nije bio samo progon Jevreja na rasnoj osnovi, već da je u suštini predstavljao napad na „duh međunarodne saradnje, čovečnost, Geteov humanitet”.

Šteta što na sličan način u ovom članku nije propitan Trivunčev nepomirljivi antikomunizam, koji ga je na Univerzitetu u Beogradu – koji je što se studenata 1930-ih godina tiče značajnim svojim dijelom bio „crveni univerzitet” – konfrontirao s mnogima čiji su životi nerijetko tragično završili pojedinačno čak i prije, a masovno poslije 1941. godine.

Moša Pijade, govoreći na I. kongresu kulturnih i javnih radnika Hrvatske u Topuskom, 25./26. lipnja 1944. godine, pred gusto ispunjenom dvoranom termalnog lječilišta, u ime „srpskih javnih radnika” (M. Iveković), nije mogao odoljeti da ne kontrastira dvije slike:

Drugovi i drugarice, kulturni radnici Hrvati i Srbi, želim da ovaj vaš kongres prvi ove vrste u trećoj godini našeg velikog oslobodilačkog rata, pozdravim u ime srbskih (sic!) umjetnika i novinara. Ne mogu da kažem, da iza mene, iza moga pozdrava stoje gusti redovi ni slikara, ni kipara, ni novinara. Kao što je i pre rata u Beogradu u centru Srbije i kao što je i tada samo vrlo mali deo umjetnika i novinara, kao što je tada vrlo mali deo osjećao sa narodom i za narod, a ogromna većina ostala tupa u svojim osjećanjima. /Tako je! Aplauz/. Takvu je sliku pružao Beograd i u ovom ratu. Mali broj onih, koji su pre rata znali gdje im je mjesto, našli su to mjesto, uzeli su oružje u ruke i pošli u šumu. Od tog malog broja na životu je danas sasvim mali broj. Izginulo se. Nešto je izginulo kao borci s puškom na našim slavnim bojištima, nešto je pobijeno u zatvorima Gestapoa, koji su produženje stare beogradske glavnjače sa istim onim zlikovcima, koji su bili zlikovci i dželati i pod starom Jugoslavijom u istoj toj glavnjači.⁵

Akter i svjedok nepomirljivih političkih konfrontacija u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji, njihove jezive ljudske cijene te jedan od političkih zatočenika s najdužim „stažom” u Kraljevini Jugoslaviji, Pijade je u svome gorčinom ispunjenom govoru – održanu četiri mjeseca prije oslobođenja Beograda – nagovijestio što bi se moglo zbiti s onima koje su beogradski i srpski komunisti koji su preživjeli smatrali odgovornima za sve ono što nisu opraštali, bilo da je riječ o zbivanjima prije ili poslije 1941. godine. Danas, sedam-

⁵ „Stenografski zapisnik I. KONGRESA KULTURNIH I JAVNIH RADNIKA HRVATSKE održanog na oslobođenom teritoriju”. Hrvatski državni arhiv, ZAVNOH II, Propagandni odjel (Odjel informacija) 1944, VI mjesec, kut. 30 – 206, br. 2955.

desetak godina kasnije, neupitan je besmisao revolucionarne retorizije 1944./1945. godine, čak i sa stajališta bilo kakva političkog utilitarizma, „borbe za vlast”, naročito kada su u pitanju ljudi poput profesora Miloša Trivunca. (Nažalost, to iskustvo mnoge u Jugoslaviji nije ništa podučilo, kao što svjedoče tragedije njezina ratnog raspada od 1991. do 1995. godine pa i kasnije, 1999. godine.)

Ljubinka Trgovčević je svojim dugogodišnjim istraživanjima „planirane elite” u Srbiji otvorila prostor za pitanje koje u perspektivi 19. i 20. stoljeća zavređuje komparativnohistorijsku studiju. U povijesti svih južnoslavenskih i jugoistočnoeuropskih naroda jedna od najvećih tragedija je tragedija stvaranja i uništavanja vlastitih intelektualnih elita. Pritom su ovi narodi jedni drugima i pomagali i odmagali, jedni drugima štitili izopćene, ali, možda još i češće, uništavali ili, u najmanju ruku, sprečavali razvitak „konkurentskih” intelektualnih elita. Centralno je pitanje ipak kada, kako i koliko su pojedini narodi sami uništavali ono što su stvarali, kada je o vlastitim intelektualcima riječ. (Suvišno je reći da ovdje nije riječ ni o kakvu esencijalističkom ili pak organicističkom poimanju naroda.)

Martina Bitunjac u članku *Marija Radić i Mira Košutić: intelektualke u političkoj misiji* vraća nas poznatim, ali istraživački i dalje otvorenim pitanjima povijesti obitelji Stjepana Radića, ograničavajući se na aspekte rodne povijesti i fokusirajući se na Radićevu suprugu, Mariju Radić, rođ. Dvořák i kćerku Miru, udanu za Augusta Košutića, jednoga od dugogodišnjih čelnika HSS-a. Člankom je postavljen problem supruge političkih aktera koje su same javno djelatne, ali na rodno distinktivan način – „na pozornici” i „iza pozornice” te rodno posvećene ciljevima koje ipak definiraju njihovi supruzi. S druge strane, djelatnosti Marije Radić nakon ubojstva supruge, kao i Mire Košutić u vrijeme prisilne odsutnosti njezina supruge, kada i jedna i druga, samostalno ili više-manje usuglašeno odlučuju o javnim poslovima te javno djeluju, zbivaju se u silno promjenljivim kontekstima, što uključuje potrebu za mnogo slojevitijim pristupima i izoštrenijim metodama od biografskih, makar i s pomakom prema historiji politički angažiranih intelektualki.

Alberto Becherelli, autor članka *Hrvatska historija, jezik i kultura u izvještaju talijanskog konzula Brune Zuculina (1943)*, mlađi je talijanski povjesničar koji je svojom doktorskom disertacijom *Italia e Stato Indipendente Croato (1941–1943)* (Roma, 2012.) izazvao stručnu pozornost minucioznošću svoga kritičkog arhivističkog provjeravanja mnoštva više ili manje ustaljenih predodžbi o odnosima između fašističke Italije i Nezavisne Države Hrvatske. Autor je radeći na disertaciji pronašao nepoznati Zuculinov memoar o Hrvatskoj i Hrvatima u prošlosti i suvremenosti, napisan izgleda u vrijeme kada je već bilo izvjesno da se bliži kraj Mussolinijeve Italije, ali kada još uvijek nije bilo jasno kakva će biti Italija poslije Mussolinija, tj. u čemu će biti zemlja kontinuiteta, a u čemu zemlja diskontinuiteta. Ovaj opsežni dokument nastao je s ciljem da u povijesnoj perspektivi redefinira talijansko-hrvatske odnose, posebno mogućnosti njihova budućeg razvoja. U tome je autor memoara, mišljenja smo, bio slabe „sreće” jer je s jedne strane nastojao što je moguće više izaći u susret ustaškim shvaćanjima hrvatske povijesti (uključujući gotsku teoriju), a s druge u suštini fašističkim talijanskim, duboko ukorijenjenim u tradicionalne stereotype o istočnoj obali Jadranskog mora u talijanocentričkoj perspektivi. Iako neka važna pitanja konkretnohistorijske kontekstualizacije ovog dokumenta ostaju otvorena, intertekstualna analiza mogla bi otkriti gustu mrežu inter- i transkulturnih aproprijacija u krajnje desničarskim konstrukcijama „sebe” i „drugog”.

Članak **Snježane Koren** *Drugi svjetski rat u člancima i govorima Josipa Broza Tita (1940.–1948.)* načinom postavljanja istraživačkog pitanja te problemski artikuliranom is-

crpnošću tekstualne analize vrlo je poticajan za svakoga tko ima genuini interes za cezuru 1941./1945. godine u povijesti naroda Jugoslavije. Inspirativan je i za svakoga tko danas nije uvjerio samog sebe da su demitologizacija partizanskoga jugoslavenskog iskustva i Josipa Broza u njemu temeljne pretpostavke bilo kakve građanske „normalnosti” u postjugoslavenskim realnostima. Problem nije jednostavan. Iako je Josip Broz Tito, kao što nas s punim pravom podsjeća autorica, još u prosincu 1942. godine, u jednome od svojih najuspješnijih ratnih članaka, „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe”, „nagovijestio potrebu i obećanje federativnog uređenja države, istaknuvši načelo da ‘svaki narod ima pravo na samoodređenje do otcjepljenja’”, u kasnijem razdoblju, sve do 1948. godine, vrlo često se vraćao na teme Jugoslavije kao savezne države, a rijetko kada ili praktično nikada nije raspravljao o tome što su realnopolitički moguće implikacije primjene „prava na samoodređenje do otcjepljenja”. Naprotiv,

Istodobno, u više je govora istaknuo kako granice federalnih jedinica u Jugoslaviji „nisu granice razdvajanja, već granice spajanja”, opisivao ih kao „bijeće crte na jednom mramornom stubu” koje imaju više administrativni karakter te je uz postojanje zasebnih nacija i federalnih jedinica spominjao i „monolitnu Jugoslaviju”. Ovaj je Titov koncept monolitne Jugoslavije proizlazio iz centraliziranog sistema odlučivanja unutar KPJ. U poslijeratnom je kontekstu ponajprije značio naglašavanje *državnog* jedinstva, dok je dugoročno podrazumijevao izgradnju monolitne socijalističke/komunističke države čije građane povezuje ista ideologija i jugoslavenski patriotizam, a ne monolitne države u odnosu na nacionalno pitanje.

Sličnih sadržajnih i značenjskih pomaka pa i neupitnih kontrastiranja kod Tita ima u izobilju. Kada bi ga se čitalo isključivo u takvim matricama tekstualnih analiza, ne bi bio velik napor uvjeriti samog sebe da on nije imao nikakvu jasnije artikuliranu koncepciju kada osobno „vodi” u povijesti naroda Jugoslavije od 1918. do 1990./1991. godine besprimjerni općejugoslavenski pokret. Kreativna autodresura u stilu kominternskog makijavelizma bila bi ključ za razumijevanje svega što jest ili što nije učinio (napisao, ... itd.). Autorici je potpuno stran takav pristup. Izoštrenim smislom za konkretnohistorijske kontekstualizacije Titovih tekstova, ona ga „rasterećuje” potrebe da bude „demijurg”. Njezin je Tito situaciono kreativan, ali u obzorju vlastite „realne utopije”, tj. vlastitog shvaćanja budućnosti naroda koji bi mogli mnogo više izgubiti nego što bi mogli dobiti ako ne bi bili sposobni realnopolitički shvatiti što ih upućuje da temeljna pitanja svoje opstojnosti rješavaju zajedno. Titov je federalizam izveden iz interferentnih nacionalnih perspektiva, neovisno o tome što je za njega samog, kao komunista, partijska država u Ratu i Poraću bila bitno jamstvo održivosti federativne Jugoslavije. I jedno i drugo su ga tjerali na radikalne odmake od bilo čega što bi se moglo tumačiti kao izraz kontinuiteta jugoslavenske formule. To je bilo moguće zato što je za njega i za jugoslavenske komuniste svih nacionalnosti „jugoslavensko pitanje” bilo „klasno pitanje” koje se materijaliziralo prije svega u svome nacionalnom obličju. To je pak impliciralo niz ideologijskopolitičkih konstrukcija koje su se situacionistički (re)apropriirale i čiju je praktičnopolitičku održivost u jugoslavenskom obzorju u konačnici inkarnirao Josip Broz Tito. Dakako, Tito koji je bio legitimiran instrumentima vlasti i moći stvorenima u „narodnooslobodilačkom ratu”. Kako su se situacijski izazovi mijenjali, tako su se mijenjale i Titove interpretacije toga što se zapravo zbivalo u NOR-u. Takav je „titoizam” bio održiv do 1948./1949. godine, dakle, do Titova „raskida” sa Staljinom. Što se Jugoslavija više „otvarala” prema Zapadu, „titoizam” je bio upitniji u jugoslavenskom društvu, a time i njegov osobni monopol na interpretacije „narodnooslobodilačkog rata”. Kriza poret-

ka bila bi ubrzana već ranih 1950-ih da u hladnoratovskim polarizacijama upravo Zapadu nije odgovaralo da titoistička Jugoslavija ostane „komunističkom” u funkciji dezagregacije „sovjetskog bloka”. Isto vrijedi i za titoističku interpretaciju „narodnooslobodilačkog rata”, godinama poslije 1945., kao glavnog vrela političkog legitimiteta.

Personaliziranost – i to kreativna personaliziranost – takve politike, kao i svjetski prepoznatljiva politička kultura, čine Josipa Broza Tita legitimnim „objektom” intelektualnohistorijske analize, a ukoliko bismo gramscijanski propitali Titov intelektualizam kao izvorni fenomen intelektualne kulture njegova doba, otvorila bi se još jedna dimenzija njegove neortodoksne intelektualnosti.

Članak **Nebojše Stambolije** *General Pavle Jakšić – naučnik u uniformi* otvorio je pitanja intelektualne biografije jednoga od najuspješnijih partizanskih zapovjednika, čije se ratno boračko iskustvo kretalo u širokom rasponu od komandanta Kraljevačkog partizanskog odreda (24. lipnja 1941.) do načelnika štaba IV. armije, dakle, one formacije koja je u završnim ratnim operacijama u frontalnim bitkama ušla u Trst 1. svibnja 1945. godine. Rođen 2. prosinca 1913. godine kao seljačko dijete na Baniji, doživio je rat već 1940. godine u Francuskoj, gdje je diplomiravši iste godine postao prvi inženjer optike u Jugoslaviji, ali i komunistički *compagnon de route*. Travanjski rat 1941. godine potakao je u njemu nagon za otpor okupaciji, ali ga je tek osjećaj egzistencijalne ugroženosti u Kraljevu i suočenost s njemačkim represalijama po formuli „sto Srba za jednog Nijemca” pretvorio u borca i, potom, komunista. Karakteristično je za njegov ratni status da ga se slalo za komandanta VII. banijske divizije u studenom 1942. godine, kada je brojne disperzirane partizanske efektive na tome području valjalo pretvoriti u jednu od prvih divizija NOV i PO Jugoslavije. Načelnik Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske postao je u proljeće 1944. godine, kada je trebalo ofenzivnije uskladiti partizanske operacije u Hrvatskoj s potrebama vođenja završnih vojnih operacija u Jugoslaviji. U partizanskom „pohodu na Trst” – kontroverznoj, ali profesionalno uspješnoj završnoj operaciji Jugoslavenske armije – sudjelovao je kao jedan od stratega i ključnih zapovjednika.

Prema ratnom komunističkom diskursu inicijalno je spadao u „poštenu inteligenciju”. Mlad čovjek profesionalne radne kulture i europskih vidika – stečenih u vrijeme kada je racionalistička Europa, kojoj je kao pariški inženjer optike bio posvećen, bila pala na najniže grane u svojoj modernoj povijesti – Pavle Jakšić je i svoje partizanske dužnosti – sve na zahtjevnim, „isturenim” pozicijama – racionalizirao, što ga je predodredilo da poslije rata razmjerno brzo prestane biti čovjek *establishmenta* na najvišim razinama vlasti. Umirovljen 1962. godine kao general-pukovnik, „na vlastiti zahtjev”, živio je do 2005. godine, u kontemplaciji, na rubovima otpora onome čemu je s bezbrojnim rizicima posvetio svoj život. Kakav je bio kao čovjek svjedoči, pored ostalog, fotografija s njegova pohoda Vladanu Desnici u Islamu Grčkom 1957. godine, tada još kao visokopozicioniranog vojnog starješine (pomoćnik načelnika Generalštaba JNA) –doduše, tada već „na zalasku” u hijerarhiji moći – i to u vrijeme kada su manje-više svi politički „podobni” itekako zazirali od kontakata s tada već cijenjenim piscem.⁶

Članak **Dragomira Bondžića** *Pavle Savić – naučnik u ratu* mogao bi biti podnaslovljen i kao „Prilog kulturi pamćenja” jer *wikipedia* na srpskom jeziku, na primjer, potpuno prešućuje politički intelektualni angažman ovoga vrhunskog nuklearnog fizičara.⁷ Savić je u godi-

⁶ Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenu II*, Beograd 1990. („Ravni Kotari, Jankovića Kula, 1957. Sleva nadesno: Pavle Jakšić, Vladan Desnica, Boško Šiljegović”)

⁷ „Pavle Savić”, http://sh.wikipedia.org/wiki/Pavle_Savi%C4%87 (30.8.2013.)

nama uoči Rata – istražujući u Parizu 1937. i 1938. godine s Irène i Frédéricicom Joliot-Curie radio na otkriću izotopa poznatih elemenata bombardiranjem atoma urana sporim neutronima. Istovremeno je iz uvjerenja postao komunist. Narav njegova partijskog djelovanja bila je već tada „predodređena” međusobnim povjerenjem najviše razine stvorenim između njega i novoga generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije Josipa Broza Tita.

Pavle Savić (10. siječnja 1909. – 30. svibnja 1994.) bio je Titov šifrant u Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije (1941.–1943.), a od 1947. do 1960. godine i ključni čovjek Nuklearnog instituta u Vinči. Indikativno je da je predsjednik Srpske akademije nauka i umetnosti bio od 1971. do 1981. godine. Autor je koncizno povezoao odnosno „isprepleo” obavijesti o predratnoj, ratnoj i poratnoj Savićevoj djelatnosti, olakšavajući razumijevanje načina na koji su se profesionalna i revolucionarna strana njegove osobnosti praktično prožimale, uključivale i isključivale u epicentrima jugoslavenskoga revolucionarnog „strateškog planiranja”. U tom smislu moguće je govoriti o „insajderskom” intelektualnom angažmanu, dakako, hipotetički jer su svi uobičajeni kriteriji njegove provjere „zasjenjeni” u „sivim” pa i „zatam-njenim” zonama partijsko-dirizističkog *policy-making*.

Nije ovo obezvređivanje Pavla Savića. Naprotiv. Riječ je o potrebi da se njegovoj intelektualnoj kulturi istraživački pristupi na uistinu primjeren način u obzorima njegove „realne utopije”, tim većoj što je preminuvši 1994. godine doživio slom svega s čime se kao „političko biće” bio identificirao.

Veliki je problem intelektualnohistorijskih istraživanja kod nas to što je povijest znanosti u Jugoslaviji (1918.–1990./1991.), nažalost, poprilično daleko od suvremenih intelektualnohistorijskih imperativa. Uistinu je teško kritički propitivati iskaze poput sljedećeg:

Moram ovde da istaknem da je sticanju mojih određenih političkih koncepcija isključivo doprinela nauka. Tu nikakva klasna svest nije bila u pitanju. Ja sam i detinjstvo i mladost prilično lagodno proživio, koliko su lagodno mogla da žive i sva ostala činovnička deca. Kroz svoje sazrevanje u struci došao sam do osnove – do saznanja o materijalističkoj koncepciji sveta. Svako ko se bavi prirodnim naukama mora do toga da dođe.

Autor je uočio da su i Pavle Savić i Pavle Jakšić, koji je diplomiravši 1937. godine u Beogradu fiziku i primijenjenu matematiku nastavio studij optike u Parizu, slično stigli do komunističkih uvjerenja:

(...) do naučne komunističke ideologije i u teške uslove nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe i izgradnje nisu doveli ni mladički avanturizam, ni ekonomska nužda, nego studije fundamentalnih prirodnih nauka, posebno otkrića vezanosti materije i energije, subatomske čestice i svetlosnih i elektromagnetnih talasa, nuklearnih transformacija mase i energije (...).

Nerijetko se moglo čuti – primjerice, od Ivana Supeka s hrvatske strane – da su ljudi kao istraživači u fundamentalnim prirodnim znanostima dolazili do „materijalističke koncepcije svijeta”, a time i do marksizma. Da i ne. Velika većina drugih u istim istraživanjima i u istom vremenu u Europi i Sjevernoj Americi nije dolazila do takvih zaključaka! Važnije bi, dakle, bilo istražiti kako su spomenuti postali „dijalektički materijalisti” i kakve je to sve praktične implikacije imalo i za profesiju i za politički angažman.

U članku **Milana Gulića Siniša Stanković i Drugi svjetski rat** posebnu pozornost privlači jedna činjenica u vezi s predratnim profesionalnim i intelektualnim angažmanom prof. dr. Siniše Stankovića (26. ožujka 1892. – 24. veljače 1974.). Nekadašnji mladi ratnik u Prvome

svjetskom ratu, nesvršeni, a talentirani beogradski student biologije, dobio je u izbjeglištvu nakon okupacije Srbije šansu završiti svoje studije u Grenobleu kao jedan od brojnih pripadnika srpske „planirane elite”. Školovao se kao prirodosnanac u Francuskoj u kojoj je upravo u to doba Paul Vidal de La Blache objavio svoje *Principes de Géographie humaine* (1922.). Ovo je djelo, kao manifest geografskog posibilizma, imalo transdisciplinarni učinak, posebno velik u slučaju Luciena Febvrea, jednog od dvojice utemeljitelja „škole Anala”. Očito i u slučaju Siniše Stankovića, koji je nakon studija sazio u vrhunskog biologa.

Geografski posibilizam kao i humana geografija u disciplinarnom smislu bili su izravni izazov u to doba, činilo se, svemoćnom geografskom determinizmu i geopolitici Friedricha Ratzela. Iako su Ratzelova djela *Anthropogeographie* (1882. i 1891.) te *Politische Geographie* (1897.) bila daleko od svojih kasnijih nacističkih aproprijacija, Ratzel je u 1930-im godinama postao oficijelni autoritet čiji je opus legitimirao teorije „životnog prostora” pa i „tla i krvi” itd. Siniša Stanković, redovni predavač na Univerzitetu u Beogradu i dopisni član Srpske akademije nauka i umetnosti od 1934. godine, jedan od prvih osviještenih ekologa u Jugoslaviji, objavio je svoje polemično djelo *Životni prostor* 1939. godine, utemeljeno na humanogeografskoj kritici koncepta *Lebensraum* i, konkretno, Friedricha Ratzela. Povijesna je ironija da su studenti povijesti i geografije u Jugoslaviji trideset, četrdeset godina kasnije ulazili u kontroverze geografski determinizam vs. geografski posibilizam kao da Stankovićevo djelo uopće nije bilo.

Iako je 1944. godine kao visoki državni funkcionar i profesor obnavljao Univerzitet u Beogradu, u kulturi pamćenja sa Stankovićem u vezi, u rekonstrukciji njegove intelektualne kulture malo je što ostalo živim kada je riječ o shvaćanjima kojima se ne samo intelektualnoangažirano suprotstavljao nacističkim instrumentalizacijama temeljnih načela modernih prirodnih znanosti nego, možda još i više, kada je riječ o načelima na kojima su se prema Stankoviću trebali temeljiti nastavni programi Univerziteta u Beogradu u „novoj Jugoslaviji”.

Gottfried Benn (2. svibnja 1886. – 7. srpnja 1956.) kontroverzni je primjer „unutrašnje emigracije” u Trećem Reichu. Svoje ekspresionističko stvaralaštvo prije nacističkog preuzimanja vlasti u Njemačkoj bio je spreman kompromisno instrumentalizirati u nadi da će nacisti ekspresionizmu dati status kakav je u fašističkoj Italiji imao futurizam. Iako je Bennova iluzija razmjerno kratko trajala, od 1933. do 1936. godine, imala je dalekosežne posljedice i za njega, koji se nakon toga ne prestaje samopropitivati do kraja života, kao i za njemačku kulturnu situaciju tada i mnogo desetljeća poslije 1945. godine. Benn nije bio ekspresionistički „marginalac”. **Daniela Čančar** je u svome članku *Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarne emigracije*, s jedne strane, znalacki, uistinu akribično i kritički, reinterpreterala kontroverze koje su još uvijek otvorene. Iskustvo je aktualno i danas. I danas zastrašujuće odzvanjaju Bennove riječi iz perioda njegove pronacističke euforije 1933. godine:

Totalitarna država, za razliku od pluralističke iz protekle epohe, (...) nastupa s obilježjem potpunog identiteta duha i moći, individualnosti i kolektivnosti, slobode i nužnosti, ona je monistička, anti-dijalektička, trajna i autoritarna.

Ništa manje zastrašujuće ne djeluju ni one o *Führeru* kao kreativnom principu itd. S druge strane, govoreći o „unutrašnjoj emigraciji”, nijansirajući različita iskustva samog Benn, ali i drugih, uočavajući razlike u poimanju smisla „unutrašnje emigracije” u različitim političkim i kulturnim okružjima, propitujući njezine praktične intelektualnokulturne

implikacije itd., autorica je konceptu „unutrašnje emigracije” implicitno dala smisao koji daleko prelazi granice iskustva Gottfrieda Benna i epohe njemačkog nacionalsocijalizma.

Članak **Zvonka Kovača** *Pisci i rat – Crnjanski i Krleža kao antipodi već svojim naslovom podsjeća na knjigu Nikole Miloševića* *Andrić i Krleža kao antipodi* (Beograd, 1974.). Uostalom, autor na nju i referira. Riječ je o idejnim/ideološkim i poetičkim antipodima, s naglaskom na razdoblje 1938.–1947. Ovaj vrlo poticajni članak u prvi mah zbunjuje naslovom jer tekst itekako referira i na Andrića, što uvjetuje autorovo samonametnuto propitivanje pojma „antipoda”, ali i relativizira status jednoga i drugoga u to doba u vlastitoj nacionalnoj književnosti odnosno preko njezinih granica. Tim lakše bismo mogli podržati tezu o kreativnom potencijalu jezika koji se teško može „kontrolirati” ideološkim sredstvima. Međutim, ideološka sredstva nisu ekskluzivni instrument jezične kontrole. Odličan su argument Miloševićeve opaske o promjenama u samome Andrićevu opusu s time u vezi od 1938. do 1947. godine. Riječ je o promjenama koje su itekako utjecale na obogaćena poimanja distinktivnih etnolingvalinih identiteta, konkretno u Bosni, ali i istovremeno na poimanje uvjetnosti tih istih jezičnih razlika kako kod Andrića samog, tako i kod njegovih jezično izvornih čitatelja. Krleža, s jedne strane, i Crnjanski, s druge strane, koliko god bili čitani i koliko god pisali i za čitatelje izvan izvornog sociokulturnog obzorja, nikada nisu prestali „kontrolirati” svoj kreativni jezični potencijal. (Krležin kasniji jugoslavenski „leksikografski idiom” opstojao je u 1950-im i 1960-im godinama, ali je izgubio svoj *raison-d'être* potkraj 1960-ih.)

Usporedbe Benn vs. Brecht te Crnjanski vs. Krleža vrlo su poticajne, ali i ograničenog domašaja jer je Benn bio „unutrašnji emigrant”, a Crnjanski nije, kao što je i Krleža u Ratu bio „unutrašnji emigrant”, a Brecht nije itd. Međutim, ove usporedbe dobivaju svoje puno opravdanje s pomicanjem težišta prema poetičkim aspektima, kao što to kaže i sam autor:

Još je izravniji bio Günter Sasse u svojoj analizi Gottfrieda Benna i Bertolta Brechta kao intelektualaca svoga doba, s osnovnim pitanjem – zašto se Bennovo estetsko protivljenje prelomilo u suglasnost čim su nacionalsocijalisti došli na vlast, odnosno zašto je Brechtova revolucionarna kritika bila u socijalizmu podređena? (...) dok bi moguća opširnija komparativna studija o Crnjanskom i Krleži kao antipodima vratila naše diskusije i istraživanja ne samo k pitanjima odnosa pisaca i ratova, nego u potragu za smislom egzaltacije i angažmana, posustajanja i sudjelovanja, šutnje i brbljanja, distanciranja i umiješanosti u političku svakodnevicu. Sve tako prevažno i za naše već predugo tranzicijsko doba.

Autorov završni naglasak s time u vezi na potrebi „istraživanj(a) djela i djelovanja Miloša Crnjanskog i Miroslava Krleže kao potrag(e) za istinskim nasuprotnim poetičkim tendencijama ishodišno modernističkih, avangardnih pisaca, kojima je poetička nasuprotnost, posebnost, individualnost zapravo upisana u širu književnu i umjetničku poetiku razdoblja, od ekspresionizma do obnove modernizma pedesetih godina” uistinu je uvjerljiv. Međutim, što su „personalnije” (V. Desnica) percipirani kao književnici, čitljiviji su izvan izvornog sociokulturnog obzorja. Primjer Vladana Desnice tome je iznimno sugestivno svjedočanstvo.

Širi autorov kontekst (samo)postavljenog pitanja umjesan je završni „akord”:

Ili je u duhu poetike srednjoeuropskoga modernizma, upravo avangarde, koja je piscima nalagala naglašenu originalnost i posebnost, individualnost „sučeljenosti poetika” na neki način bila književno-povijesno gledano zakonodavni princip, pa bi onda i konstelacija svih pisaca te generacije kao poetički antipodnih, dakle i Andrića prema Crnjanskom, odnosno Andrića prema Crnjanskom i Krleži, bila na putu prema razrješenju kako naše interkultur-

ne, „bosanske”, tako i suvremene globalne transkulturalne drame? Ili će nas sve jednom zauvijek uspješno razdvojiti brižni skrbnici nacionalnih književnih historiografija?

U članku *Intelektualac kao negativni dijalektičar: paralelno čitanje Adorna i Krleže* **Ivan Majić** je uspio pronaći „ključ” koji mu je omogućio usporedno čitanje tekstova filozofa Theodora Adorna (11. rujna 1903. – 6. kolovoza 1969.) i književnika Miroslava Krleže (7. srpnja 1897. – 29. prosinca 1981.) u razdoblju uoči, za vrijeme i poslije Drugoga svjetskog rata. Dijeleći uvjerenje da je u povijesti 20. stoljeća odnosno europske moderne „razulareni racionalizam” odgovoran za njegove katastrofalne totalitarističke implikacije, obojica se suočavaju, svaki na svoj način, s temeljnim pitanjem – kako „da se očuva pozicija mišljenja kao krajnje instance u kojoj intelektualac ima pravo na djelovanje”. U nastojanju da proniknu „u apriornu ratnu pseudo-logiku čije provođenje rezultira stanjem u kojemu do rata nužno mora doći”, da promisle „uvjet(e) koji su omogućili pojavu fašizma” (ili u Krležinom slučaju bilo kojeg oblika ‘nacionalističke propovijedi’), tj. „da se adresiraju uzročnici prije svega idejno-svjetonazornih, a onda i misaonih zastranjenja koji rezultiraju političkim i etničkim progonima i eskalacijom nasilja”, obojica u stvari „problematiziraju ono krajnje stanje u kojem dolazi do dokinuća mišljenja, a gdje nasilje postaje opravdano navodnom činjenicom da su svi elementi mišljenja ‘iscrpljeni’”. Potonje „postaje polaznom točkom njihove analize koja za cilj ima problematizirati proces koji je toj krilatici o nužnosti nasilja i iscrpljenosti mišljenja prethodio te njome rezultirao”. Poslije Drugoga svjetskog rata etički problem postaje centralni. Nakon spoznaje da se mišljenje i totalitarizam ne mogu jasno odvojiti odnosno da je totalitarizam uvjetovan mišljenjem, a „prosvjetiteljska misao jest totalitarna”, etički je nužno dosljedno propitivati „kako uopće misliti nakon rata, nakon holokausta, nakon pomora čovječanstva? Kako misliti ako je oruđe mišljenja već historijski okaljano jer se bilo svojom benevolentnošću spram fašizma, bilo svojim suučesništvom, bilo svojom nedjelotvornošću pokazalo etički spornim te funkcionalno nedostatnim?” Dakle, nije u pitanju sam fašizam. Obojica „inzistiraju na analizi koja izbjegava podjelu na totalitarno, antisemitsko i fašističko s jedne strane te liberalno, progresivno i socijalističko (ili kapitalističko) s druge, (...) ne libe (se) autokritičkim manevrom zapitati: nije li upravo liberalno, demokratsko, progresivno i evropsko intelektualno mišljenje, samom činjenicom da je fašizam uspio pobijediti, zakazalo?” Međutim, ni jedan od njih dvojice ne ostaje na tome jer su svjesni da „prokazivati probleme prosvjetiteljstva, čija je totalitarna logika ovladavanja čovjeka nad prirodom dovela do potpune besubjektivacije subjekata (Adorno), na poslijetku nije ništa drugo nego još jedan prosvjetiteljski manevar višega reda”. Ne moramo se suglasiti s autorovim mišljenjem da „Krleža taj procjep rješava preuzimajući ulogu državnog intelektualca u nadolazećim godinama, ne napuštajući svoje prosvjetiteljsko poslanje, a koje se do kraja manifestira u pokretanju Enciklopedije Jugoslavije i radu u Leksikografskom zavodu”, dok se kod Adorna, pozicioniranoga na mjestu ordinarijusa na Sveučilištu u Frankfurtu na Majni, „taj (...) procjep kontinuirano iz djela u djelo perpetuirao i obogaćuje novim misaonim rješenjima”, tj. „Adornova misao počinje funkcionirati poput neprekinute ‘refleksije iz oštećenoga života’”. Razmišljajući o takvu njihovu etabliranju u društvima koja ne mogu ne biti „predmet” stalnoga „negativnodijalektičkog” propitivanja, pri čemu se nužno postavlja pitanje njihovih vlastitih djelatnih doprinosa takvu dosljednom kritičkom propitivanju, autor zaključuje:

Odgovor bi se na postavljeno zaoštreno pitanje iz prethodnog poglavlja u jednom drugom kontekstu zapravo mogao ticati dvojbe između mišljenja i djelovanja. Jer, misliti a pritom ustrajavati na etičkom nasljedovanju krivnje do koje je prosvjetiteljsko mišljenje dovelo, u sebi ima paradoksalan manevar mišljenja koje se onemogućuje ili drugim riječima, mišljenja koje onemogućuje svoj učinak (u djelovanju). Međutim, posrijedi je zapravo izbjegavanje iracionalnog (totalitarnog) učinka racionalne misli, a u tom se izbjegavanju misao stavlja u pulsirajuće stanje samo-onemogućavanja koje bi moglo rezultirati (ideološki) još opasnijim stanjem *status quo*. Da bi izbjegli taj melankolični *status quo*, i Krleža i Adorno pribjegavaju različitim postupcima, ali pritom nikada ne napuštaju „polje borbe”. Obojica ustrajavaju na „kritici ideologije”.

Odnosno, još jasnije:

I upravo je ta naoko nemoguća te istovremeno negativna pozicija ono što, i prema Adornu i prema Krleži, intelektualca čini djelatnim subjektom u kritici društva. Ustrajavanje na paradoksu, pogotovo onda kada paradoks zahvaća poziciju s koje se misli. Jer misao postaje djelatna jedino ako ima moć samopropitivanja, ako ulazi u genezu vlastite ideologije koja ju je ustoličila.

Impresionira sigurnost kojom se Ivan Majić kreće između filozofije i književnosti, između izazova mišljenja i djelovanja i to unutar konkretnohistorijski definiranog obzorja, kako personalizira i jednoga i drugoga aktera, Adorna i Krležu, drugim riječima, kako sam svjedoči što znači misliti o intelektualcima i ratu, 1939.–1947., a biti „intelektualac danas”.

Goran Miloradović člankom *Od anarhizma do šovinizma: Drugi svjetski rat i pripadnici avangardnog umetničkog kruga oko časopisa Zenit – Ljubomir Micić i Marijan Mikac* izravno doprinosi jednome od glavnih motiva pokretanja *Desničinih susreta*. Oni su i utemeljeni zato da bi, u granicama svojih mogućnosti, podržavali interkulturalne hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske kritičke dijaloge, još uvijek opterećene „provalijama” negativnih bilanci u suvremenoj povijesti. To nije ni jednostavno ni zahvalno, ponajviše zbog načina kako se raspala SFR Jugoslavija te ljudske i civilizacijske cijene njezina ratnog raspada. Kada je o intelektualcima riječ, na obje su strane manjine oni koji međusobno aktivno komuniciraju. Međutim, Hrvati i Srbi neupitno ne mogu „pobjeći” jedni od drugih. U Europi, takvoj kakva jest, čak moraju biti otvoreni jedni prema drugima, sposobni kritički propitivati zajedničke prošlosti i budućnosti. Pa i onda kada su posrijedi kontroverzne baštine, kao što je i zenitistička! Ovaj rad, koji je izazvao vrlo različite recenzentske reakcije, zavređuje – mišljenje je potpisanih urednika – kategorizaciju koju je dobio zbog neupitnih akademskih kvaliteta.⁸

K tome, autor je prihvatio rizike izazova jedne od ključnih preokupacija historije intelektualaca pa i intelektualne historije na kulturnim i napose etnokonfesionalnim višegrančijima – kako istraživati promjene interpersonalnih odnosa intelektualaca različitih pripadnosti u kontekstima promjena dominantnih trendova u odnosima između nacija s kojima se ti intelektualci identificiraju?

Govoriti o Ljubomiru Miciću uoči Drugog svjetskog rata, u Drugom svjetskom ratu i poslije Drugog svjetskog rata legitimna je tema na skupu „Intelektualci i rat, 1939.–1947.”. Sporno može biti koliko se naslovom „Od zenitizma do šovinizma” sažima temeljnu pro-

⁸ Neovisno o uredničkim kritičkim opaskama, o kojima će i ovdje biti riječi, *Desničini susreti*, da bi uopće opstali, moraju podržavati kritičku dijalošku komunikaciju. Drugim riječima, oni će morati osigurati prostor za objavljivanje kritika, polemika, drugačijih pristupa otvorenim temama itd. Nadamo se da bi upravo ova tema mogla potaći razvoj *Desničinih susreta* u tom smjeru.

blematiku članka. Zenitizam je umjetnički fenomen, a šovinizam nije. Doduše, može se očitovati i umjetnički. (Danas ima onih koji Micićeve barbarogenijstvo i jugoslavofobiju smatraju kontinuiranim očitovanjima njegova šovinizma. Mislimo da nisu u pravu. Međutim, zenitističko barbarogenijstvo je od početka imalo u sebi „nešto” što s avangardom nije imalo nikakve veze.) Nužna je temeljita *critical discourse analysis* Micićevih očitovanja barbarogenijstva u 1920-im i 1930-im godinama! Još uvijek je nema, a bez nje su i kunsthistoričarske interpretacije u biti impresionističke.

Ako i može biti otvoreno pitanje koliko je 1930-ih godina Micić uopće bio zenitist (*Manifest srbijanstva* i časopis *Srbijanstvo* iz 1940. godine!), Mikac već duže vrijeme očito nije bio avangardist kakav je bio 1920-ih godina. Iako je štošta nepoznato u vezi s Mikcom u 1930-im godinama, štošta je i dobro poznato. Radeći za *Paramount* i *20th Century Fox*, postao je odličan poznavalac filma u svijetu. Iskustvo avangarde mu je sigurno pomoglo da ne ostane puki distributer. Od 1934. do 1936. samo u *Novoj Evropi* objavio je niz tekstova o filmu koji ne upućuju na zaključak da je bio literarno „mrtav”, kao što je sam pisao Miciću 1931. godine.⁹

Pitanje je kako vrednovati Mikčev roman *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj* (1937.). Branimir Donat, koji je imao vrlo mnogo interesa za zenitizam, iznio je stav koji se razlikuje od mišljenja iznesenoga u ovom članku:

– Marijan Mikac je bio osrednji pisac i veliki zaljubljenik u Ljubomira Micića i njegov *Zenit*. Njegovo djelo danas u Hrvatskoj nitko ne pozna niti proučava, iako je bio jedan od autentičnih hrvatskih „dadaista”. Napisao je i nekoliko nedadaističkih romana od kojih po vrijednosti na prvom mjestu stoji *Doživljaji Morica Švarca u Hitlerovoj Njemačkoj*. Ideja je bila doista „dadaistička”. Naime, njujorški Židov Švarc odlazi u posjet Njemačkoj. Hitlerizam je na vlasti, ali sklon groteski i crnom humoru tamo otkriva da su i najveći najradikalniji nacisti podrijetlom zapravo „Židovi”. Kada je poslije završetka Drugog svjetskog rata izbjegao i našao se među političkom emigracijom, piše prvi roman o blajburškoj tragediji. Roman *U povorci smrti* Marijana Mikca izašao je gotovo pola stoljeća prije Araličina *Četveroreda* i jednako je loš. Mikac je značajan što je vrlo dobro organizirao filmsku proizvodnju u NDH, a sam je nekoliko godina kruh za život zarađivao radeći u Americi (sic!) za *Paramount* i *20th Century Fox*. (...) ¹⁰

Dakle, Mikčevo „skretanje prema hrvatskoj desnici”, sudeći prema Donatu – a slična je ocjena ovog romana uvrštena i u *Hrvatsku književnu enciklopediju* – teško da je moguće fiksirati na 1937. godinu. Što se sve s njime zbivalo u razdoblju do 1941. godine, još uvijek nitko nije egzaktno istražio.

Mikčeva djelatnost u filmskoj proizvodnji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj također zasluži kritičko propitivanje. Na stranu kratkometražni i dugometražni filmovi, nesumnjivo važni u raznim kontekstima, ali što su drugo mogli biti mnogobrojni filmski žurnali nego ratna propaganda? To doista ne znači da su ljudi koji su ih radili trebali izgubiti život 1945.

⁹ 1934. i 1935. godine Mikac je u *Novoj Evropi* objavio sljedeće priloge: Naš film na stampatici (lat.); Filmski pregled. Tonfilmski žurnali, „oči i uši sveta” (ćir.); Filmski pregled. Jezik u filmskim tekstovima (lat.); Povodom „Bosanske rapsodije” (ćir.); Ruski filmovi kod nas (ćir.); Filmski pregled. Još malo o jeziku filmskih tekstova (ćir.); „Lirika” (u izdanju „Hrvatske revije”, Zagreb 1935.) (lat.); Ideja u filmu i trgovina filmom (ćir.); U odbranu filma. Povodom Ereburgove „fabrike snova” (ćir.); Novi ruski filmovi (lat.); Film i kazalište (ćir.); Razgovori o filmu (lat. i ćir.); Filmske novine (ćir.); Film u leksikonu „Minerva” (lat.). (Vidjeti: Marija CINDORI-ŠINKOVIĆ, *Nova Evropa (1920–1941). Bibliografija*, Beograd 2010.).

¹⁰ Suzana MARJANIĆ, „Razgovor s Branimirom Donatom”, *Zarez*, 27.1.2006. (<http://www.zarez.hr/clanci/razgovor-s-branimirom-donatom>) (31.8.2013.)

godine – srećom, nisu! – ali danas to isto tako ne znači da se o njima ne može kritički raspravljati kao o filmskim žurnalima u funkciji ratnih ciljeva Nezavisne Države Hrvatske. Zanimljivo je da literarni eros nije napuštao Mikca ni u ratnim godinama.¹¹

Kakav je odnos Micića zenitista u 1920-im godinama i Micića 1938. godine, (pisca *Barbarogenija decivilizatora*) ključno je pitanje. Okupacijsko/kolaboracijska Srbija sigurno nije imala potrebe za Micićevim barbarogenijstvom. Ona je trebala drugačiju koncepciju srpstva i Srbije. To mu je 1944./1945. godine vjerojatno spasilo život, ali ga nije zaštitilo od učinaka njegovih međuratnih konflikata.

Koliko su Micić i Mikac uopće mogli imati interesa jedan za drugoga u kasnim 1930-im i 1940-im godinama? Vjerojatno vrlo malog i vrlo blijedog.

Ovaj članak zasigurno otvara mnoštvo pitanja koja su u samoj srži teme „Intelektualci i rat, 1939.–1947.“. Pored toga, suočava nas sa spoznajom da mnogobrojna pitanja hrvatske i srpske historije intelektualaca i intelektualne historije jednostavno nije moguće raditi bez dijaloške suradnje stručnjaka s obje strane.

Ivana Latković u članku *Politički i književni nesporazum u paradigmi odnosa između riječi i stvari*, teorijski referirajući na esej Jacquesa Rancièra *Književni nesporazum* – njezinim riječima rečeno – „pokušava pobliže odrediti načine oprisutnjenja krize i razgradnje staroga reprezentacijskog poretka proizašlog iz krute socijalističke stvarnosti i njihova prijelaza u novi, oporbno modernistički“. Teorijski, riječ je o razlikovanju poetičkog i estetskog smisla umjetnosti, kao i razumijevanja „književnog nesporazuma“ nastalog kao posljedica prekomjernosti značenja u odnosu na pretpostavljenu harmoniju riječi i stvari. Vrlo lijepo i sugestivno napisani članak ipak izaziva nedoumice i nameće pitanje koliko je u naznačenom razdoblju održivo govoriti o „starom reprezentacijskom poretku“ kada se on oficijelno počeo etablirati tek nakon 1945. godine? Dakle, „novi“ (odnosno, „stari“ po autorici i „novi“ (tj. „novi novi“) neizbježno supostoje u vrlo različitim odnosima. Problem je još veći time što modernistički reprezentacijski poredak nije nužno morao biti stran ni novim vlastima. U tom je smislu vrlo opravdano referirati na Susan Buck-Morss u knjizi *Svet snova i katastrofa – Nestanak masovne utopije na Istoku i Zapadu* tj. kako je „historijski eksperiment socijalizma, zapravo, duboko ukorijenjen u zapadnu tradiciju modernizacije te kako su kulturna događanja u suprotstavljenim političkim režimima 20. stoljeća (kapitalističkom i socijalističkom) varijacije jednog, istog motiva utopijskog sna o tome da industrijska modernost može usrećiti mase, i da će na koncu to i učiniti“. Indikativan je u tom smislu autoričin prikaz konteksta polemike između Kocbeka i Vidmara, povodom Kocbekove knjige *Strah i hrabrost* (1951.):

Obojica autora kao pripadnici tadašnjeg kulturnog, ali i političkog *establishmenta*, te kao vrhunski intelektualci svoga vremena, imali su prilično razrađen i dorađen sustav estetskih vrijednosti koji su s više ili manje dosljednosti provodili, ali i, ne manje važno, visoku pozicioniranost u tadašnjoj slovenskoj politici.

Prihvaćajući autoričinu interpretaciju Vidmarova i Kocbekova „horizonta očekivanja“, imajući na umu godinu objavljivanja Kocbekova djela (1951.), intrigantno zvuči mišljenje da (se) „prvi uvjerljivo autonoman pokušaj oslobađanja prikaza od ideološkog balasta (barem od onog socijalističkog/realističkog) dogodio (...) sedamdesetih godina, i to iz pera bivšeg partizana, eufemistički rečeno, nikada omiljenog među onima na vlasti, Vitomila Zupana koji 1975. godine objavljuje roman *Menuet za gitaru*.“

¹¹ Vidjeti: Marijan MIKAC, *Mornari, žene, leševi: pripovijesti*, Hrvatski državni tiskarski zavod, 1942.

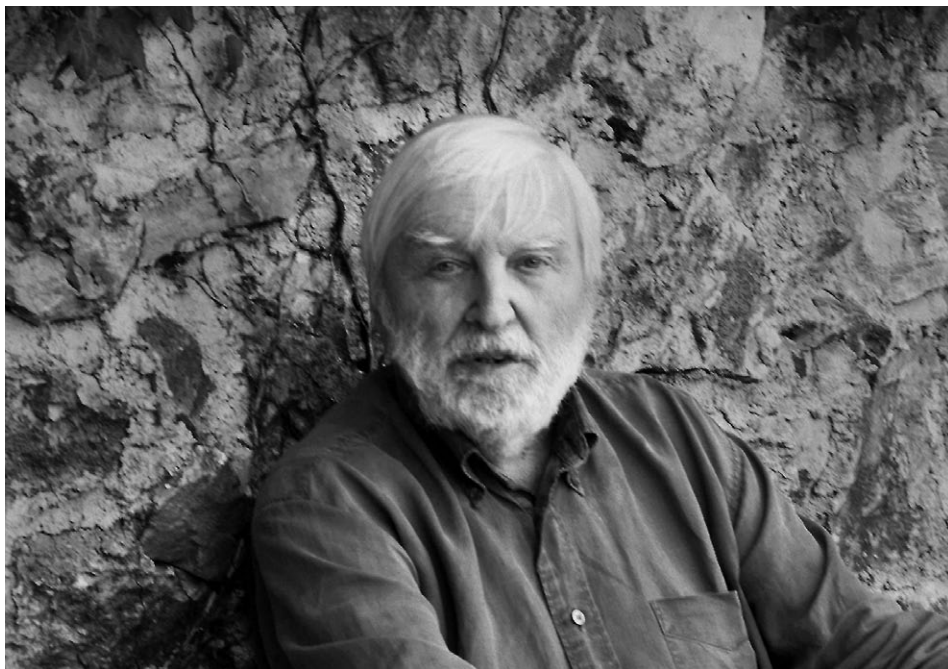
Svojevrsna „poplava” memoarske i dnevničke proze uoči i poslije smrti Josipa Broza Tita u Sloveniji kao i više-manje posvuda u Jugoslaviji vjerojatno bi se dogodila da i nije bilo književnih „autonomnih pokušaja oslobađanja od ideološkog balasta” baš zato što je jugoslavenski socijalistički „eksperiment” – kako se tada često govorilo u inozemstvu, ali i u zemlji – bio u totalnoj krizi, a ponajprije njegov ključni akter, Savez komunista Jugoslavije. Drugim riječima, ako je već riječ o političkom i književnom nesporazumu, ne treba previdjeti da je i sama politika kako slovenskih tako i drugih jugoslavenskih komunista bila u trajnom nesporazumu sa samom sobom, bolje rečeno, unutar sebe same, što je također itekako imalo veze s načinom razgradnje „reprezentacijskog poretka”. Na kraju, uvažavajući autoričin zaključak o slovenskim književnicima – očito mnogobrojnijima nego što je to bilo moguće raspraviti u okviru članka – u foucaultovski shvaćenoj borbi protiv oblika moći koji su ih pretvarali u objekt i instrument u sferama javnog diskursa, ostaje otvoreno pitanje, namijenjeno prije svega povjesničarima: što se zbivalo s moći samom?

Miodrag Maticki u članku *Književnost na rubovima rata. Esejska faza Bore Ćosića* na prvi pogled izlazi iz zadanoga kronološkog okvira *Desničinih susreta 2012*. Međutim, originalnim teorijskim pristupom i suverenim poznavanjem povijesti suvremene srpske književnosti u njezinu društvenopovijesnom kontekstu, autor bitno doprinosi raspravi o zadanoj temi. Povezujući žanrovski hibridnu prozu (kombinacija dokumentarnosti, dnevničkih zapisa, memoaristike, dijaloške naracije tipa „ljudi govore” itd., uglavnom podređenu esejističkim imperativima) s „počecima kritičkog preispitivanja NOR-a i njegovih ideoloških i političkih posljedica te razmišljanjima o mogućnostima sistemskih promena u društvu” u socijalističkoj Jugoslaviji, upozorava da se ratnim raspadom Jugoslavije 1990-ih „još više pospešuje cvetanje proze u znaku prepletenih hibridnih žanrova – sećanja, memoara, dnevnika i eseja”. Autorova je ključna teza, a i mogući poticaj za daljnju raspravu (tim više što nije riječ samo o srpskoj književnosti):

U srpskoj književnosti pritom se izdvajaju autori koji u ratnim ili poratnim godinama postaju apatridi. Njima posebno pogoduju hibridni žanrovi i stvaralačke slobode koje takvi žanrovi pružaju. Pišući na rubovima rata, iz godine u godinu sve udaljeniji od stvarnosti u Srbiji, razlikuju se i po sve nesigurnijem određivanju svoje naratorske pozicije pa i postepenom napuštanju početnih postulata i motiva opredjeljivanja za apatridstvo. Reč je pre svega o Bori Ćosiću, Mirku Kovaču, Aleksandru Tišmi, Vidosavu Stevanoviću, Arseniju Jovanoviću itd.

Sve su to autori koji u modernoj srpskoj književnosti pa i daleko preko njezinih granica simboliziraju proturatni narativ i aktivan protest protiv rata. Svjestan mogućih prigovora fokusiranju na „apatride”, autor relacionira svoja razmišljanja s njihovim iskustvom u vezi i s promjenama u „naratorskoj poziciji” srpskih književnika „kod kuće”, kad je riječ o propitivanju vlastitih prošlosti u horizontu budućnosti kakvu u toj prošlosti nisu očekivali:

Slobodnije se izjašnjavaju oni koji su bili deo tog jednoulja, čak i pisci članovi Politbira. Prilika je da, danas, pokažu da su i tada, u ideološkoj teskobi imali razuma i hrabrosti da vuku razložne poteze, da zaštite, učine usluge progonjenim kolegama, da podrže modernije usmerena periodična glasila. (...) Oni naprosto grade sliku kakvi bi želeli da su bili. O tim kružocima postoje posebne knjige sećanja, na primer, knjige Dejana Medakovića, Borislava Mihajlovića Mihiza, Arsenija Jovanovića. Sećanjima i memoarskim knjigama, delom pisanim i kao „naknadni alibi”, oni pokušavaju da iz književno-kulturološkog ugla utvrde sliku koja rediguje krajnje negativnu, kapitulantsku predstavu tih oštrih, tvrdih godina.

Slika 1. „Apatrid”: da ili ne? Bora Ćosić u Rovinju u kolovozu 2013. godine

Kada je riječ o „apatridima”, „u njihovim esejističkim proznim delima nastalim na razmeđu vekova, zahvaljujući hibridnosti i mešanju žanrova, sve više prostora zauzimaju esejistička iskakanja iz sadašnjeg u prošlo vreme, pa i obratno, u njihovim novijim knjigama sve se više okreću ranijem periodu jednoulja tako da je sve bleđa njegova simetrija sa epohom sa kraja 20. veka u kojoj je prenaplašeni nacionalizam bio paradigmatško obeležje opozitno proporcionalno u odnosu na epohu 1939–1947, kada je nacionalizam korenito potiran”. Ključni je problem što se takvo „iskakanje” zbiva u vremenu „kraja povijesti”, što čini neizbježnim analogije s krajevima drugih „krajeva povijesti” i dovodi u pitanje (ne) moći esejističke hibridnosti. Bora Ćosić, jedan od ključnih srpskih pisaca „apatrida” – sam inače danas odbija takvu atribuciju – sažima svoju „naratorsku poziciju” na sljedeći način, aludirajući na „apatrida” iz jednoga drugog vremena – Crnjanskog:

Nikada nisam radio u diplomatiji. Prema tome nisam u stanju da napišem jedne nove *Embahade*. Pa ipak, kako već dugo živim izvan zemlje, ja o svojoj bivšoj domovini razmišljam kao o udaljenom kraju gde sam službovao dosta dugo, a opet, kako ispada, za tu zemlju ostao sam stranac. Ovo su, dakle, moja sećanja, uspomene jednog stranca koji u sopstvenoj zemlji kao tuđinac boravio je. Otuda lica koja će se ovde pojaviti, iako stvarna, mogu delovati kao lutke u panoptikumu i kao marionete jednog teatra davnih događaja u Evropi. Kao kada ostareli diplomat reprodukuje svoje susrete s kojekakvim junacima povijesti, dejstvujućim licima jedne komedije, istorijske. Većinom, ovi ljudi su mrtvi, ostali, koliko ih je još na životu, mene mrtvacem smatraju. Tako počinje moja hronika, moje *Embahade* običnog sveta, beogradskog, u godinama između 1937. i završne sezone moga života onde, na početku raspada carevine Jugoslavije, socijalističke, početkom devedesetih.

Među autorovim zaključcima izdvojili bismo sljedeći:

Tako esej ostaje pokušaj pojedinca, proza individue, način da otkrije svoju ljudsku biografiju, da ničeanski ispiše svoj ljudskobolesnički karton, da shvati kako je „činio čine sebi na užrb, i živeo životom protivživotnim do krajnjih životnih granica”. To je poeta Čosićevog samospoznanja, nije dosetka njegovo promišljanje da je trebalo živeti možda onako kao da nisi čovek nego samo lice iz romana, kako je Lukač i živeo.

Željko Milanović u članku *Rat dolazi dugo. Pisanje Odjeka Šumadije o ratu tokom 1941. godine*, ispreplićući fikcionalno i nefikcionalno, interpretira pisanje kragujevačkog tjednika *Odjek Šumadije* Milovana R. Pantovića Gandija – istovremeno vlasnika, urednika i, najvećim dijelom, člankopisca – u razdoblju izlaženja, od 5. svibnja 1936. do 8. travnja 1941. godine te literarnu reprezentaciju ovog lista i njegova tvorca u romanu *Sluge hirovitog lučonoše* Mirka Demića, koji se i sam našao u Kragujevcu kao izbjeglica iz jednog drugog rata, otprilike pola stoljeća kasnije: „Novinarski jedinstvena koncepcija sučeljava se sa savremenom literarnom vizijom da bi potvrdila naše nedoumice o sudbini jednog intelektualca i jednog grada, u prošlosti i sadašnjosti.”

Odjek Šumadije, prema Milanoviću, glasilo je koje Pantović stalno (pre)oblikuje objavljujući „zaista ono što mu na pamet padne”, drugim riječima, „*Odjek Šumadije* je list lokalnog karaktera u kome nema vesti iz sveta ali u kome itekako odjekuje buka sveta koja će, kad postane snažna i bliska, i zaustaviti izlaženje lista a njegovog urednika učiniti žrtvom”. Autor time otvara problem odnosa „provincijskih intelektualaca” prema situacijama povijesnih prijeloma. Radi to primjerno na interdisciplinarnan način.

Pantović je pedesetak godina kasnije glavni junak romana Mirka Demića *Sluge hirovitog lučonoše* „u kome jedan drugi novinar, Jovan Kanela, pokušava da rekonstruiše Pantovićev život, njegove večite neuspehe u popravljanju sveta”. Kanela je i sam takav novinar jer istražuje *Odjek Šumadije*, kao što je tokom rata u Hrvatskoj novinarski istraživao malverzacije srpskih krajskih komandanata, „malverzacij(e) koje su (bile) maskirane vojnim tajnama i nacionalnim potrebama”. Kanelu su jedna i/ili druga istraživanja u konačnici koštale života: „I Kanela će kao i Gandi dobijati batine na ulicama Kragujevca – njegovo pisanje ga odvodi u smrt: tokom bombardovanja 1999. godine ubijaju ga uz pitanje zašto i dalje piše onako kako piše”.

Povezivanje „stvarnog” Milovana R. Pantovića s Demićevim književnim likom sugestivno je povezano s Desničinih književnim načelima primijenjenima u *Proljećima Ivana Galeba*. Autor zaključuje:

Rat, kome *Odjek* (naziv časopisa kao da je osmišljen da nam i danas pomaže da lakše razumemo svet reprezentovan u njemu) pripisuje totalitarne ciljeve može se pobediti samo „totalitarnom odbranom ugroženih”. Ovakva zamisao, objavljena na stranicama *Odjeka*, pokazaće se neostvarivom, ali, videli smo u Demićevom romanu, svet nije prestao na isti način da sanja o takvoj mogućnosti, ali i različitim načinima da tu mogućnost realizuje.

Barbara Riman u članku *Riječka Slovenka Zora Ausec i Slovenci u Rijeci nakon 1945. godine*: „bratski narod” ili nacionalna manjina” otvorila je na podlozi opsežnih arhivskih istraživanja i „usmenih povijesti” mnoštvo važnih pitanja koja iziskuju, pored ostalog, kontekstualizaciju u dužem vremenskom trajanju. Njome ovaj rad, pretpostavljamo, može samo dobiti na vrijednosti.

Rijeka je u dugome povijesnom trajanju mnogim Slovencima bila „prirodni” izlaz na more, nerijetko i najjednostavniji u razdobljima kada je i ona sama bila u imperijalnom po-

sjedu kao i Kranjska. Odnos Slovenaca prema Rijeci postao je prvi put kompleksniji nakon Austro-ugarske nagodbe (1867.), doduše uvelike i zbog sve većeg apsorpcijskog potencijala Trsta. Prvi svjetski rat je pretvorio Rijeku u Slovencima „strani” grad. Drugi svjetski rat te gubitak toliko željenog Trsta, godine neizvjesnosti u vezi s razgraničenjem u Tršćanskom zaljevu itd. učinili su Rijeku iznova atraktivnom za Slovence, tim više što je optiranjima i emigriranjima prorijeđena kvalificirana radna snaga u riječkoj industriji „vapila” za kadrovima kakvih je u Sloveniji ipak bilo više nego u Hrvatskoj ili bilo gdje drugdje u Jugoslaviji.

Neovisno o dubinskim podjelama između 1941. i 1945. godine, Slovenci su izašli iz Drugoga svjetskog rata možda samosvjesniji nego ijedan drugi južnoslavenski narod. Kolaboracija – bilo s talijanskim fašistima, bilo s njemačkim nacistima – imala je manje *Spielraum*a nego kod bilo kojeg drugog naroda. Pohodi partizanskih snaga iz cijele Jugoslavije sustekli su se na koncu rata u Sloveniji. U Sloveniji su kapitulirale i silne njemačke snage. (Krvavi obračuni s poraženima malo koga su tada pogađali, tim manje što je rat u Jugoslaviji odnosno Sloveniji, trajao tjedan dana nakon njemačke „bezuvjetne kapitulacije”).

Slovenci koji su kao kadrovi bilo koje vrste i naravi odlazili u druge dijelove Jugoslavije, a naročito u Rijeku, ogromnom svojom većinom nisu mogli imati osjećaj da se „pozicioniraju” kao manjina. To je imalo kontradiktorne implikacije. S jedne je strane ubrzavalo prije svega jezičnu asimilaciju, a, s druge strane, pojačavalo potrebu da kao Slovenci u Rijeci sociokulturno uživaju sve ono što i Hrvati. Oba „modela” mogla su biti doživljavana kao jamstva ravnopravnosti.

Zora Ausec je u sebi nosila jedno i drugo, tj. kao Slovenka, slovenska učiteljica s talijanske strane prijeratne granice jasnu, izoštrenu slovensku nacionalnu svijest, a kao antifašistkinja i komunistkinja potrebu da doprinosi „klasnom” homogeniziranju. Međutim i jedno i drugo je u Rijeci nakon 1945. godine protokom vremena mijenjalo svoj smisao i uključivalo različite implikacije. Istraživanje javnog djelovanja Zore Ausec u Rijeci s naglašenijim političkim konotacijama, dakle, u situacijama kada ona djeluje kao riječka građanka s različitim javnim atribucijama i ovlastima, omogućilo bi, pretpostavljamo, stvaranje jasnije predodžbe o ličnosti koja i kao osobnost sigurno zaslužuje pozornost u studijama o povijesti intelektualnih slojeva u ovo doba, ali i kao inkarnacija jedne kulturne politike u jugoslavenskoj federaciji koja nije riješila (danas, *post factum*, jasno je da nije ni mogla riješiti!) temeljno pitanje modela i praksi inter- i transkulturnih komunikacija među pripadnicima „bratskih” jugoslavenskih naroda.

Članak **Aleksandra Lukića** *Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu* suočio nas je s pitanjem kako „čitati” Prodanovićevo ratno iskustvo. Živa legenda srpske politike, prepoznatljiva po svome ustrajnom republikanizmu od 1918. godine, ukorijenjenu u iskustvu utjecajnog aktera srpske politike i prije i poslije 1914. godine, Jaša Prodanović (23. travnja 1867. – 1. lipnja 1948.) imao je sedamdeset i četiri godine kada je Rat ponovno stigao do Beograda i Jugoslavije. On i njegovi republikanski stranački sljedbenici poslije okupacije zemlje imali su u mnogočemu ambivalentan odnos prema komunistima. Mnogo toga ih je s njima povezivalo, a mnogo toga i odvajalo, posebno Prodanovića kao duboko uvjerenog demokrata s kultiviranim svjetonazorskim vrijednostima, u svakom slučaju nesklonu komunističkom dirizizmu. Njegov sin Borislav nije dijelio očeve dvojbe pa je bio partizanski prvoborac, kao i njegov unuk, imenjак Jaša. Obojica su izgubili život. Saznao je to tek nakon oslobođenja Beograda od Aleksandra Rankovića i Edvarda Kardelja u situaciji koja je paradigmatična za zbivanja u Srbiji u jesen i zimu 1944. godine:

Srbija je bila među poslednjim ratnim pokrajinama koje su konstituisale front novembra 1944 (u Hrvatskoj se to zbilo maja iste godine). (...) Kada je držan osnivački kongres JNOF-a za Srbiju, nove revolucionarne vlasti su 11. ili 12. XI poslale automobil po Jašu Prodanovića, koji je, prema sećanju Dimitrija Đorđevića, „očekivao hapšenje kada su partizani ušli u Beograd” i „spremio ćebe i par čarapa za svaki slučaj”. (...) Umesto hapšenja, posetioci Aleksandar Ranković i Edvard Kardelj su mu predložili, pošto su mu rekli da je njegov sin Borislav umro a unuk Jaša poginuo, da uđe u Front, jer ga „narod traži”. (...) Odveli su ga u zgradu Kolarčevog univerziteta „izbacili na govornicu uz frenetičan pljesak delegata i publike na nogama”. Po sećanju Dragoljuba Jovanovića „Jaša nije bio navikao na tako bučne scene, zbunio se i verovatno oduševio. (...) Govorio je malo (...) najviše protiv monarhije i za republiku”. (...) Potom je izabran u izvršni odbor JNOF-a. Na osnivačkoj skupštini KPJ je insistirala da je Narodni front jedinstvena, a ne koaliciona organizacija.

Međutim, njegovo shvaćanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i njegov federalizam – nekad bliži švicarskom, nekad pak francuskom (sic!) modelu, a poneki put čak i američkom sustavu, nije zanimao ni Tita ni bilo koga drugog na najvišim razinama vlasti 1945., 1946., 1947. i 1948. godine. Sam je to dobro shvaćao, ali nije mijenjao svoje stavove. Proročanske su bile njegove poslaničke riječi *contra* monopartijskog političkog voluntarizma:

Ja stojim na principijelnom gledištu da jedan režim treba da ima takve principe da je njemu svejedno bio na vlasti ili van vlasti. (...) Može jedna stranka da počne sa idealizmom, ali da to izmeni kada ostane duže vremena na vlasti. (...) Ne može se garantovati ni za jednu generaciju da će ostati u duhu ideja sa kojima je počela a još manje za druge generacije. Teško je ostati na vlasti dosledan onome što se u opoziciji radilo.

Uvelike je bio prešao osamdesetu godinu života kada je izgovorio riječi kakve je u drugim prilikama postojano izgovarao i desetljećima ranije. Koju godinu nakon njegove smrti vjerovatno ga nitko nije bolje razumio od onoga s kojim se najviše sporio – Milovan Đilas.

Zoran Bajin u članku *Ideološka revolucija Miroslava Spalajkovića: student i prijatelj Treće Republike u kolaboraciji sa Trećim Rajhom* otvara pitanje transformacija klijentelističkih afilijacija elitnih srpskih intelektualaca, ponajprije diplomata, fokusirajući se na primjer Miroslava Spalajkovića (18. travnja 1869. – 4. veljače 1951.). Autor ovo argumentira da su ti „preokreti” u dubljem sloju njegove osobnosti bili uvjetovani antikomunizmom i nacionalizmom, a tek potom impulzivnošću karaktera i stjecajem okolnosti. „Impulsivni karakter”, što god to značilo, može olakšati razumijevanje neke osobe, bilo da je riječ o onome što se u njoj mijenja, bilo da je riječ o onome što se ne mijenja. Međutim, „impulsivni karakter” ga nikada nije vodio propitivanju antikomunističkih i nacionalističkih pretpostavki njegova „celokupnog političkog delovanja”. Drugim riječima, put od individualnopsiholoških kategorija do političkog djelovanja je „trnovit”, u svakom slučaju, jedva „proničan”. S druge strane, Spalajković je kod kuće uvijek bio „konzervativan”, a u svijetu čovjek konjunktura. Kao genuini klijentelist europskih horizonata, ovisno o međunarodnim konstelacijama, držao se one strane od koje je očekivao da će u „zadanim prilikama” biti najpouzdanije jamstvo njegovu domaćem „konzervativizmu”.

Spalajković je svoju diplomatsku karijeru započeo pariškom doktorskom disertacijom o „većitom antagonizmu između dve ideje, ideje Velike Srbije i ideje Austrije kao balkanske sile” i Bosni i Hercegovini kao točki kulminacije (Pariz 1899.). On je to inače pisao u vrijeme kada je obrenovićevska Srbija, sukladno odredbama Berlinskog kongresa (1878.), bila u interesnoj zoni Austro-Ugarske! Sintagme „većiti antagonizam”, većitost „ideje Ve-

like Srbije” i večite „ideje Austrije kao balkanske sile”, bile su i u to doba toliko euforične i iracionalne da su budućeg diplomata pretvarale, htio on to ili ne, u puki instrument samoobmana pa, na kraju, u grotesknu autokarikaturu, neovisno o neupitnim akademskim kvalifikacijama. Njegova slika svijeta raspršila se s revolucijom u Rusiji, napose Listopadskom: „Istupanje Rusije iz rata, prizori rasula i početaka ‘Crvenog terora’ učinili su Spalajkovića ranim, nepomirljivim i ostrašćenim antikomunistom.” Nakon svega što se od 1899. do 1917. godine dogodilo, „ostrašćeni antikomunizam” bilo je jedino što se Spalajkoviću činilo smislenim. Nisu u pitanju bili samo ruski „prevratnici”. Još veća mu je opasnost bio „njemački materijalizam kao duhovna konstanta od Marxa do Moltkea”! Realnim političkim interesima Srbije time je davao irealnu podlogu držeći da „(...) se rat ne vodi samo između ‘dve protivničke grupe velikih sila, već između dve suprotne političke i društvene ideologije’, kao ‘dvojoj između materijalizma i idealizma’, između ‘plutokratsko-boljševičko destruktivnog internacionalizma i socijalno-konstruktivnog zdravog nacionalizma’”. Mehanicistička logika binarnih opozicija (materijalizam vs. idealizam, internacionalizam vs. nacionalizam) imala je, prema Spalajkoviću, korijen u „devetnaestovekovnom sukobu nauke i religije kao najtežem simptomu u ‘degeneraciji tadašnje Evrope’”. U finalu, u izbjeglištvu 1945. godine, kao vodeći ideolog ratnoga srpskog kolaboracionizma, anticipirajući novu preraspodjelu moći u Europi i svijetu nakon sloma njemačkog nacizma, držao je da njegovo doba tek dolazi:

U Kicbilu je Spalajković u martu 1945. napisao knjižicu sa zvučnim naslovom *Misija Srbije* i još zvučnijim podnaslovom *Političko zaveštanje srpskom narodu*. U njoj je pisao o tri dela jedinstvenog srpskog mita (Svetosavskom, Kosovskom i Šumadijskom), u kojima „struji neizbežna sudbinska misija Srbije” – zapravo jedna od srpskih varijanti mita *antemurale* – da u prošlosti bude „brana hrišćanstva”, a u sadašnjosti „balkanski živi bedem protiv komunizma”.

Zaključno: pojam „ideološka revolucija” nije najsretniji i to ne zato što nije moguć nego zato što koncept sam nije kritički propitan na Spalajkovićevu slučaju. (O mnoštvu drugih, širom Evrope u istoj epohi, da ne govorimo.) Najveći je problem teksta što u „ideološku revoluciju” ne unosi klijentelistički moment. U njegovu slučaju nije riječ samo o „idejnoj egzegezi” nego, prije svega, o, recimo, ezgogeno motiviranim utilitarnim prilagodabama svjetonazorskih načela. Je li to „ideološka revolucija”?

„Opsesivni antikomunizam” teško može biti izveden iz komunističkog anacionalizma. Naprotiv, Spalajković je već u Rusiji 1917. godine shvatio da je Lenjinovo shvaćanje nacionalnog pitanja najveća opasnost njegovu shvaćanju. Lenjinova je koncepcija vremenski koincidirala s Wilsonovom. Obje su bile oprečne „misijskom” nacionalizmu, kakav je bio i ostao i Spalajkovićev – jedanput kao ruska imperijalna granica, drugi put kao francuska, treći put kao njemačka – ali uvijek „nečija” i to uvijek u ime „izvornih” srpskih vrijednosti, a to znači da je bio anakronističan, retrogradan, antiprogresistički, neovisno o političkoj ideologiji. (Konzervativizam je, na koncu konca, uvijek mogao i može biti progresistički / Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države itd./)

Veljko Stanić u članku *Francuska i intelektualci Kraljevine Jugoslavije krajem 1930-ih* – kultivirano napisanu u maniri suvremene francuske historije intelektualaca i kulturne historije, ali inovacijski integriranu u suvremenu srpsku historiografiju – fokusiran je na većinom srpske intelektualce, a naglašenim interesom za one „liberalne provenijencije” krajem međuratnog razdoblja u kontekstu francusko-srpskih/jugoslavenskih kulturnih transfera.

(Imajući na umu koga sve autor uključuje u „liberalni krug” u samome tom dobu doba te što se sve s kime od tih intelektualaca zbivalo od 1941. do 1945. godine – ako su preživjeli – te nakon 1945. godine – ponovno, ako su preživjeli – atribucija bi mogla biti kritički osporena, ali ne i obesmišljena.) Znalčki izabrani izvori, pretežno publicističke i književne naravi, sugestivno slijede „logiku” argumentacije. Sve ovo vrijedi istaći jer je riječ o doktorandu, doduše, i pariškom i beogradskom.

Ipak je nužno postaviti pitanje izostanka komparativnohistorijskog pristupa, kada je riječ o samim posebno naglašenim liberalnim intelektualcima u Kraljevini Jugoslaviji: „Na primeru javnih istupa ovog kruga propituju se elementi njegovog ideološkog profila, kako bi se osvetlila figura liberalnog intelektualca u Kraljevini Jugoslaviji.” Koliko god uvjetno mogli prihvatiti sintagmu „srpski liberalni intelektualni krug”, nesumnjivo je neodrživo govoriti o „jugoslavenskom liberalnom intelektualnom krugu”, čak i ranih 1920-ih godina, da ne govorimo o kasnim 1930-im godinama. Kada je riječ o institucionaliziranim nacionalnim kulturama, riječ je u svakom slučaju o hrvatskoj i slovenskoj, koje također na distinktivan način kultiviraju svoje francuske „veze” i „inspiracije”. (Istina je, doduše, da je u srpsko-francuskim kontekstima u više slučajeva nemoguće previdjeti neke intelektualce Hrvate, što autor uzima u obzir.) Posebno je važno imati na umu da druge nacionalne kulture u Jugoslaviji nisu bile u istim pa čak ni u usporedivim odnosima spram francuske kao srpska. S druge strane, ako je srpski odnos mjera „liberalnosti” u Jugoslaviji, neizbježni su mnogobrojni nesporazumi i nepotrebne polemike.

Nužna je i jedna opaska teorijske naravi. Govoreći o svome pristupu istraživanju, autor kaže: „Ono polazi od aktivne uloge kulture i njene relativne autonomnosti naspram tradicionalnih marksističkih čitanja kulture kao odraza ekonomske i društvene stvarnosti.” Negativno određenje spram „tradicionalnih marksističkih čitanja” još uvijek nije i pozitivno određenje spram vlastitih shvaćanja „aktivne uloge kulture i njene relativne autonomnosti...” „od socijalne istorije kulture do kulturne istorije društva”, što je lijepo rečeno, ali neodrživo kao binarna opozicija. Na koncu konca, moderne kulturne studije nezamislive su bez brojnih kreativnih marksističkih/neomarksističkih/postmarksističkih i inih inspiracija, posvuda, dakako, i u Francuskoj. S druge strane, „tradicionalnih marksističkih čitanja” u srpskoj kulturnoj historiji, koja bi bila uistinu produktivna nije praktično ni bilo u socijalističkoj Jugoslaviji. *Sozialgeschichte der Kunst und Literatur* Arnolda Hausera objavljena izvorno 1951. godine, prevedena je na srpski u izvrsnim prijevodima Ksenije Anastasijević (sv. 2) i Veselina Kostića (sv. 1), 1962. i 1966. godine, pod naslovom *Socijalne istorije književnosti i umetnosti*. Zanimljivo bi bilo istražiti koliko je uopće bilo kreativnih apropijacija u srpskoj kulturnoj historiji jednoga inortodoksnog marksističkog pristupa poput Hauserova.

Neovisno o ovim otvorenim pitanjima, riječ je o članku koji uistinu doprinosi studijama o intelektualcima „na razmeđu političke, društvene i kulturne istorije”.

Ivana Cvijović Javorina u članku *Student im Volk: „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”* analizira tekstove objavljene u glasilu njemačkih studenata u Kraljevini Jugoslaviji, pokrenutom u ožujku 1939. godine pod naslovom *Student im Volk*. Propitala je njegovu ulogu u procesu nacističke mobilizacije studenata njemačke narodnosti u zemlji, koji je uvelike bio dirigiran iz Trećeg Reicha. Pokušala je odgovoriti na pitanje koje je sve osobine u novom sustavu vrijednosti, prema spomenutom glasilu, trebao imati njemački student, uključujući i pitanje je li on nakon završetka studija mogao postati „intelektualac”.

Prikazala je istovremenu transformaciju Udruženja njemačkih studenta u Zagrebu iz male dobrovoljne zajednice, nastale sredinom 1920-ih s ciljem poticanja druženja i međusobnog potpomaganja studenata njemačke narodnosti, u organizaciju koja je sustavno širila nacističke ideje, a studente usmjeravala prema bespogovornom vršenju dužnosti u organski shvaćenoj njemačkoj „narodnoj zajednici”.

Odmah nakon izlaska prvog broja, vlasti su počele pratiti pisanje lista i djelatnost njegovih urednika te Udruženja njemačkih studenata u Zagrebu, kao izdavača. Posebna pozornost pridavala se aktivnostima vlasnika glasila *Landesstudentenföhrrera* Willija Badla i Richarda Stieba, glavnog urednika. Međutim, neovisno o tome što vlasti nisu bile u nedoumici glede političke orijentacije spomenutog glasila i Udruženja, nisu sankcionirale njihove djelatnosti u vrijeme kada su se sve ubrzanije poboljšavali odnosi između Trećeg Reicha i Kraljevine Jugoslavije.

Politička mobilizacija njemačkih studenata u Jugoslaviji je s početkom rata u Europi sve više išla u smjeru militarizacije, ako ne otvorene, onda jedva prikrivene. Dužnost prema narodu stavljena je na prvo mjesto: njemačkim studentima više nisu smjeli biti važni osobni interesi, nego zakoni krvi, tla i časti. Nijedan Nijemac nije smio iznevjeriti njemu namijenjenu ulogu, odnosno riječima Willija Badla: „Tko nije s nama, taj je protiv nas!”

František Šistek u članku *Michal Mareš u ratu poslije rata (1945.–1947.): intelektualni otpor izgonu sudetskih Nijemaca* suočio se s pitanjem problematike intelektualnog angažmana, metaforički, u „ratu poslije rata”, koji je također bio i tragičan i traumatičan za milijune ljudi u Europi. U vrlo kratkom vremenskom razdoblju, jedva dvije godine nakon oslobođenja Čehoslovačke 1945. godine, češke su zemlje ostale bez trećine svog stanovništva njemačke narodnosti, sudetskih Nijemaca. (Nijemci, dakako, nisu živjeli samo u „Sudetima”.) Neovisno o razini njihove involviranosti u nacistički poredak pa i pojedinačnih odgovornosti za ratne zločine, poslijeratnu „divlju” retoriziju, a potom i kolektivnu eskpartijaciju češko društvo je što aktivno, što pasivno legitimiralo, s rijetkim iznimkama. Time se teza o kolektivnoj odgovornosti sudetskih Nijemaca nužno pretvorila u tezu o češkoj kolektivnoj odgovornosti za akt koji je bio inkompatibilan s temeljnim javno proklamiranim savezničkim ratnim ciljevima, ali i načelima u to doba konstituiranih Ujedinjenih naroda. Iako Čehoslovačka ni izdaleka nije jedina zemlja koja je u to doba kolektivno kaznila svoju njemačku manjinu, suočavanje s prošlošću je u češkom slučaju nužno bilo bolnije jer je povijest češko-njemačkih/njemačko-čeških odnosa u češkim zemljama u dugome povijesnom trajanju bitno drugačije naravi nego više-manje u svim drugim slučajevima.

Međutim, usprkos znatnom ograničenju medijskih sloboda u razdoblju 1945.–1948. i, takoreći, općenarodnom konsenzusu da je iseljenje čitave njemačke manjine iz Sudeta poželjno, u tadašnjem javnom diskursu su se ipak pojavili kritični glasovi pojedinih intelektualaca. Ovaj članak posvećen je „slučaju” Michala Mareša, pisca i novinara, koji se je u poslijeratnom periodu u Češkoj vjerojatno dosljednije i najotvorenije zalagao za drugačiji pristup njemačkoj manjini i etnički miješanom pograničju. Njegov diskurs i dramatičan konflikt s Komunističkom partijom i dijelom državnog aparata autor rekonstruirao na osnovi nedavno objavljene građe, koja još uvijek nije privukla pažnju izvan akademskih krugova.

Michal Mareš (22. siječnja 1893. – 17. veljače 1971.), od djetinjstva bilingvalni govornik češkog i njemačkog, odrastao u interetničkom okružju, dugogodišnji angažirani ljevičarski intelektualac, uvjetno rečeno – libertarijanac, bio je jedan od rijetkih, javno poznatih ljudi koji je u granicama mogućnosti „riječju i perom” radio što je mogao da spriječi ili barem

ograniči izgon Nijemaca iz Češke: „Mareš je među svojim suvremenicima bio dosta dobro poznat, ali i doživljavan kao pomalo eskcentrična ličnost javnog života. Tek u retrospektivnom pogledu, njegov životni put, nonkonformizam i humanistička stajališta koja je zastupao usprkos dominantnom diskursu svog vremena izazivaju povećani interes istraživača.” Autor je u granicama raspoloživog prostora rekonstruirao njegov angažman, koji je bio i intrasistemske u mjeri u kojoj je to Mareš mogao osigurati obzirom na svoj ambivalentni status u Komunističkoj partiji Čehoslovačke dok je bio njezin član, ali i, danas bismo rekli akt individualne civilne inicijative i primjerne kuraže. Sedmogodišnja teška tamnica nakon komunističkog puča 1948. godine, u godinama kada više doista nije bio mlad čovjek, praktično ga je invalidizirala, ali ne i ljudski slomila. Time je njegov otpor izgonu Nijemaca iz Češke u češkoj kulturnoj povijesti dobio značenja koja daleko nadilaze sve što je činio da se na nasilje ne odgovara nasiljem, na zlo da se ne odgovara zlom, na jedne kolektivne zločine drugim kolektivnim zločinima.

Giuseppe Motta svojim je člankom *Professor Pablo de Azcárate and the Nationalities of Yugoslavia* unio u ovaj zbornik tematiku intelektualnih aspekata manjinske politike u Europi između dva rata. *Pablo de Azcárate y Flórez* (30. srpnja 1890. – 13. prosinca 1971.) bio je španjolski pravnik, sveučilišni profesor te diplomat. Kao stručnjak za međunarodno manjinsko pravo u Europi, angažiran u Ligi naroda, bavio se, pored ostalog, manjinskim problemima i manjinskom politikom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji u razdoblju od 1922. do 1936. godine. Članak je s jedne strane otvorio problematiku funkcioniranja Lige naroda u zaštiti i unapređenju prava nacionalnih manjina na temelju odredaba pariških mirovnih ugovora. Bila je to novina u međunarodnim odnosima. S druge strane, uveo nas je u praktične aspekte njezinih djelatnosti na ovom području. Liga je bila trajno opterećena „revizionističkim” i „antirevizionističkim” interpretacijama spomenutih ugovora. Njezina se zadaća stoga češće svodila na suprimiranje konfliktinih situacija u odnosima među zemljama nego na genuino bavljenje manjinskim statusima i interesima. Članak se fokusira na nekoliko slučajeva, uglavnom u vezi s Bošnjacima i Makedoncima, u kojima je i de Azcárate bio akter.

Budući da vrlo složeni nacionalni sastav stanovništva Jugoslavije međunarodnopravno nije bio transparentan, a da je nacionalno atribuiranih problema identificiranih bilo iznutra ili izvana, iz inozemstva, bilo u izobliku, prateći oficijelne djelatnosti de Azcáratea moguće je istraživački osjetno izoštriti međunarodne percepcije i međunarodne sporove u vezi s njezinim manjinskim problematikama. Pritom valja imati na umu da su se Ligi naroda po toj osnovi isto tako obraćali i oni čiji bi status, u skladu s tadašnjim nazorima i međunarodnopravnim aktima, vrlo teško bilo kvalificirati kao manjinski, neovisno o njihovim stvarnim problemima. Iako de Azcárate kao intelektualac angažiran za manjinska prava u međuratnoj Europi u ovom članku manje dolazi do izražaja, imajući na umu čime se sve bavio i što je sve mogao shvatiti u vezi s europskim manjinama, a što je izravno tangiralo bit međunarodnih odnosa u Europi između dva svjetska rata, ne čudi što se u Španjolsko-me građanskom ratu opredijelio za republikansku stranu.

Članak Ante Grubišića *Zasluge dr. Josipa Bösendorfera u spašavanju kulturne baštine tijekom i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata* novina je kada je riječ o studijama intelektualnog i profesionalnog angažmana intelektualaca-specijalista u predratnim, ratnim i poratnim prilikama na u biti istim imperativnim zadacima zaštite nepokretnih pa i pokretnih kulturnih dobara u hrvatskim regijama i regionalnim centrima, ugroženih pa i osuđenih na

nestanak različitim kulturocidnim „logikama” u radikalno promjenljivim sociopolitičkim kontekstima. Fascinantan je paradoks koji autor stavlja u središte svog istraživanja. Dr. Josip Bösendorfer je ključni čovjek u istraživanju i zaštiti osječke i slavonske kulturne baštine uoči, za vrijeme i poslije Drugoga svjetskog rata, u međusobno isključivim porecima i međusobno nesvodivim konfliktnim situacijama. Reklo bi se da je „svačiji”, ali on u biti nije ničiji kada je riječ o njegovoj identifikaciji sa središtima moći i vlasti u Osijeku i Slavoniji. Odnosno, ako jest „nečiji”, onda je to jedino njegova identifikacija s osječkom i slavonskom kulturnom baštinom, neovisno o etnokonfesionalnoj provenijenciji i tekućoj „podobnosti” u radikalno promjenljivim situacijama kasnih 1930-ih i potom tijekom 1940-ih godina. Moglo bi se reći da je njega samog podržavala i „štitila” logika funkcioniranja urbanih institucija, poput gradskog muzeja ili arhiva. To ipak ne može dostajati kao eksplanatorni obrazac u njegovu slučaju. U dosta drugih hrvatskih gradova u istom vremenskom razdoblju nije bilo intelektualaca i profesionalaca koji su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili spremni zaštititi od uništavanja ili, jednostavno, nestajanja židovska ili srpska kulturna dobra. Ni u Narodnoj Republici Hrvatskoj nije ih bilo puno koji su bili spremni stati u obranu plemićkih dvoraca od pljačke i/ili totalne destrukcije itd. Dakle, dr. Josip Bösendorfer doista zavređuje posebnu pozornost.

Na ovoj razini problematizacije otvaraju se temeljna pitanja individualnih kvaliteta civilne kulture, ali i osobnih etičkih imperativa bez kojih sve ostalo pred sličnim izazovima „pada u vodu”. Istraživački je korak dalje sadržan u pitanju može li takvim izazovima uopće odoljeti inteligencija koja u najboljem značenju pojma nije građanska, t.j. koja nije svjesna što je uopće kulturna baština, kako je treba razumijevati, štititi i revitalizirati. U urbanim uvjetima 1941. ili 1945. godine, da se zadržimo na ključnim godinama, to je bilo dragocjeno jer su u pitanju bile baštine koje su u načelu bile stvarane stoljećima i čiji je nestanak implicirao razvojne neravnoteže, poremećaje. Neki gradovi ni desetljećima kasnije nisu se mogli oporaviti, pogotovo ako u međuvremenu doživjeli još veće urbane šokove, kao što je to bio slučaj i s Osijekom 1991. godine ili kao što je to bio slučaj s Vukovarom iste godine.

Tema je uistinu „velika”. Hrvatska, kao sve druge kulture u srednjo-jugoistočnoj Europi, kulturno je kompozitni fenomen, kako god se definiralo nacionalnu kulturu. I to i dijakronijski i sinkronijski. To je Josip Bösendorfer shvaćao od svoje mladosti pa za njega nije bilo nespojivo istovremeno biti hrvatski nacionalist i kulturni univerzalist. Osijek je za njega bio, s time u vezi, hrvatski grad, koji nije ništa manje hrvatski zato što je prepoznatljiv i u brojnim distinktivnim etnokonfesionalnim dimenzijama (njemačkoj, srpskoj, židovskoj, mađarskoj itd.). Drugo, Josip Bösendorfer je sjajan primjer koliko je moguće kreativno prakticirati načelo zavičajnosti i to kao opreku provincijalizmu. Sve su njegove „bitke” o kojima je u ovom članku riječ, suštinski bile važne u vremenima u kojima je živio te dokazi intelektualnog non-konformizma, civilne kulture i libertinskog humanizma.

Članak **Vlatke Filipčić Maligec** *Hrvatski intelektualci u muzejima 1939.–1947.: prakse i prezentacije* tematski je *novum* u hrvatskoj historiografiji. Riječ je, da pojasnimo, o hrvatskim intelektualcima u najširem smislu tog pojma (dakle, u svakom slučaju neovisno o nacionalnosti) kao akterima zbivanja od 1939. do 1947. godine te o muzeološkim prezentacijama s njima u vezi. Hrvatska kultura inače ne obiluje muzeološkim prezentacijama svojih intelektualaca, neovisno o tome koje su epohe i intelektualne baštine u pitanju. Drugo, ako takvih prezentacija i ima, većina ih ne može izdržati kritiku utemeljenu na suvremenim muzeološkim konceptima.

Autorica je nastojala, ne ulazeći u detaljnije studije kompleksne problematike koju ova- kva tema iziskuje, markirati baštinjena iskustva i moguća razvojna usmjerenja. Treće, iza- brano težište članka bilo je na muzeološkim prezentacijama intelektualaca u sasvim odre- đenom razdoblju, koje su prije i nakon 1990. godine velikim dijelom doživjele drastična prevrednovanja, ako su uopće i opstale kao muzeološki izazov. Stoga je autorica odlučila napraviti izbor limitiranog broja slučajeva muzejskih prezentacija te ukazati na aktualne sociopolitičke i kulturne, još specifičnije – muzeološke aspekte potrebne reinterpetacije stečenih iskustava. Opredijelila se biti kritički distancirana i prema praksama prije i prema praksama poslije 1990. godine. Cilj joj je bio usporediti izabrane muzeološke interpretacije hrvatske kulturne baštine, posebno kada je riječ o intelektualcima koji su markirali tra- gično i traumatično razdoblje između 1939. i 1947. godine te doprinijeti definiranju odr- živijih kriterija provjere i prezentacije trajnih vrijednosti u intelektualnoj kulturi moderne hrvatske povijesti.

Drago Rokсандić u članku *Ratni dani Vladana Desnice* bio je u mogućnosti opredi- jeliti se za dva moguća vremenska razgraničenja. Prvo, naoko jednostavnije, je od 6. trav- nja 1941. do 8. svibnja 1945. godine. Drugo, primjerenije tematskom pristupu *Desničinih susreta 2012.* – „Intelektualci i rat, 1939. – 1947.” – ali i autorovu shvaćanju intelektualne biografije Vladana Desnice, počinje 1938. godine, sa splitskim izdanjem njegova prijevoda Croceovih *Eseja iz estetike*, a završava 1949. godine, s piščevom odlukom da napusti držav- nu službu protiv volje nadređenih i postane profesionalni književnik. Iste je godine Hr- vatskom nakladnom zavodu u Zagrebu predao na izdavanje rukopis svog romana *Zimsko ljetovanje*. Na početku navedenog razdoblja, sudeći prema različitim izvorima (uključujući fotografije), Vladan Desnica je bio korpulentni, sportski razvijeni tridesetogodišnjak, a na kraju navedenog razdoblja, desetljeće kasnije, 75-postotni invalid, s drastično pogoršanim vidom. Nasuprot tome, godine 1938., objavljujući u prijevodu Crocea, nije „plivao niz stru- ju” u jugoslavenskom društvu koje se sve više kapilarno fašiziralo. Isto tako, godine 1949., postajući vlastitom voljom profesionalni književnik s obitelji, a bez ikakvih stalnih prihoda u vrijeme nacionalizacijske i kolektivizacijske euforije u Jugoslaviji – kada je svako „privatno poduzetništvo” u načelu bilo zazorno – posvjedočio je iznova svoju ljudsku i umjetničku „personalnost”. U oba slučaja riječ je o personalnosti, snazi „karaktera”, bez koje zasigurno ne bi nastao opus iznimne umjetničke vrijednosti. Zahvaljujući povjerenju piščevih nasljed- nika, naročito dr. sc. Uroša Desnice, kod kojeg je pohranjen najveći dio sačuvanog arhiva Vladana Desnice, autor je bio u mogućnosti pokušati rekonstruirati godine života za koje je inače ostalo razmjerno vrlo malo dokumenata.

Opus Vladana Desnice trajno je književno variranje na teme nasilja i rata. Imajući na umu činjenicu da je Desnica redovito percipiran kao „poslijeratni pisac”, u zrelim ljudskim godinama, njegove književne refleksije neizbježno otvaraju pitanja njegove vlastite ratne biografike. Cilj, ipak, nije bio u sugeriranju „biografskog ključa” za pristup njegovu knji- ževnom opusu. Naprotiv, cilj je bio rekonstruirati Desničinu pred/po/ratnu biografiju, s težištem na sociokulturnim i sociopolitičkim situacijama i kontekstima od 1938. do 1947. godine.

Na kraju ovog predgovora, kojemu je bio cilj problemski sažeti iskustva svih faza i oblika rada *Desničinih susreta 2012.*, dakako u viđenju suurednika Zbornika, vrijedno je naglasiti da je tema „Intelektualci i rat” očito trajno otvorena u 20. stoljeću kao motiv ljudskih isku-

šenja u vremenu kada je upitno je li ljudska vrsta svojom racionalnošću, napose prosvjetiteljskom, t.j. onom koja konstituira moderni svijet, uopće spremna i sposobna suočavati se s temeljnim izazovima vlastite opstojnosti. Odgovor na to pitanje uvelike ovisi o tome jesu li intelektualci, nakon svih postmodernih samopropitivanja i sumnji, spremni suočiti se s vlastitim odgovornostima.

Iskreno se nadamo da je ovaj zbornik skroman, ali poticajan doprinos kritičkom vrednovanju intelektualne baštine razdoblja 1939. – 1947. godine i, istovremeno, razumijevanju onih vrijednosti te baštine koje su i danas aktualne.

Errata. U članku Stipe Kljajića „Nikada više Jugoslavija!": jugoslavenstvo u vizijama hrvatskih nacionalističkih intelektualaca”, objavljenom u knjizi *Intelektualci i rat, 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, zabunom je otisnuta pogrešna kategorizacija. Umjesto kategorije „pregledni članak” treba stajati „prethodno priopćenje”. Ispričavamo se autoru i čitateljima zbog ovog previda. Urednici Zbornika.

1.

PROBLEM ETIČKOG ANGAŽMANA U DESNIČINIM *LJESTVAMA* *JAKOVLJEVIM*

Jadranka Brnčić

UDK: 821.163.42-2Desnica,V.
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Glavni lik Desničine drame već bismo po imenu i po fizičkoj karakteristici njegove hromosti mogli dovesti u vezu s istoimenim likom biblijske drame u Knjizi Postanka. No, sam nam autor izravnim naslovom, a onda još i motom, jasno naznačuje da ta veza nije slučajna i nebitna, nego da se upravo na njoj i na njezinim skrivenim slojevima gradi tenzija njegove drame. Ovaj rad, polazeći od Barthesova tumačenja biblijske perikope, kuša osvjetliti i odgovoriti na pitanje zašto je Desnici bio predložkom upravo biblijski lik Jakova koji bješe čovjek lukav i kukavan ali kadar promijeniti se. Iako kritičari i povjesničari hrvatske književnosti smatraju dramu jednim od slabijih Desničinih umjetničkih ostvaraja, pa se stoga u svojim osvrtima i analizama rijetko pomnije zadrže na njoj, *Jakovljeve ljestve* u sebi sadrže sve glavne teme autorova opusa, teme koje se pleću oko esencijalnoga: moralnih dilema i katarze. Prelamanjem radnje kroza san postiže se nova prostorna i vremenska dimenzija u kojoj je moguće da se likovi uvijek iznova preispituju. Predložak je prilika za širenje asocijativnih krugova, psiholoških, etičkih, filozofskih. Kao i u biblijskoj priči. Samo je rješenje, koje ostaje otvorenim, drukčije.

Ključne riječi: biblijski Jakov, Desničini Jakov, strukturalna analiza, angažman intelektualca, etička perspektiva poetskoga

Vladan Desnica (1905.–1967.) u nekoliko je navrata u svojem spisateljskom radu posezao za biblijskim ili religijskim motivima, ali tek kao marginalnim, asocijativnim impulsima za svoje priče: tako u pripovijetci *Spiriti (Jeremijina siročad)* (1954.) ironično opisuje zazivanje duhova, pri čemu je ime 'Jeremija' parodijski suprotstavljeno biblijskom Jeremiji; u *Svetom Sebastijanu* (1955.) bavi se motivom ovisničke ljubavi, dok mu sveti Sebastijan služi kao likovni predložak za prikaz bolesnoga ljubavnika.

Glavni lik njegove drame *Ljestve Jakovljeve* (1961.) već bismo po imenu i po fizičkoj karakteristici njegove hromosti mogli dovesti u vezu s istoimenim likom biblijske drame u Knjizi Postanka (usp. Post 32,32). No, i sam nam autor izravno, naslovom, a onda još i motom, jasno naznačuje da ta veza nije slučajna i nebitna, nego da se upravo na njoj i na njezinim skrivenim slojevima gradi tenzija njegove drame. Pokušat ću osvjetliti i tumačiti zašto je biblijski lik čovjeka, lukava i kukavna, koji i očev i Božji blagoslov nije primio

nego se za njega izborio te se tek onda postupno mijenjao, bio Desnici predloškom. I je li Desnica u biblijskome tekstu nalazio sadržajni okvir za svoju dramu ili je, zapravo, propitivao i štogod drugo.

Dvije priče

U biblijskim recima, koje je Desnica stavio kao moto i stanovit okvir svoje priče, dva su ključna događaja: Jakovljevi san o ljestvama što stoje na zemlji a vrhom dotiču nebo s anđelima koji se po njima penju i silaze (Post 28,12) te Jakovljeva noćna borba s nekim čovjekom (Post 32,24). Oba događaja bitno određuju Jakovljevi lik i njegov simbolički potencijal u biblijskom tekstu. A on je nastao iz životnoga konteksta: Jakov je prvo na prijevaru dobio blagoslov namijenjen njegovu bratu prvorođencu, a potom se prilikom bijega od bratove osvete, kroz okolnosti koje su mu, unatoč svemu, pokazivale da je od Boga izabran da bude baštinikom njegova obećanja – mijenjao, tj. otvarao za transcendentno, što Immanuel Kant definira kao ono što uvjetuje spoznavanje, što je apriornoga podrijetla i što uopće omogućuje iskustvo. No, i tu je Jakov prvo Bogu htio nametnuti svoje uvjete sve dok, paradoksalno poražen vlastitom pobjedom, nije prihvatio nesavladivu Božju volju, što ga je, naposljetku, preobrazilo iz prepredena i kukavna u jaka i ponizna čovjeka.

U Desničinoj drami Jakov (Pećina) nenadano se našao u zbrci ratnih događanja (Drugi svjetski rat) te i dalje ustrajao na svojem intelektualističkom stavu da se ne vrijedi mijesati nego nadmoćno ostati sâm, po strani, „između jučer i sutra”, u „onoj tananoj granici između snoviđenja i jave gdje se nalaze predah i zaborav”, a koji sam opisuje kao „otvaranje nebesa, pružanje ljestava od neba do zemlje i uzlaženje i silaženje anđela”.¹ On negira transcendentno kao mogućnost da se čovjeku obrati ono sasvim Drugo što ga nadilazi, aludirajući, čini se, na Freudovo tumačenje smrti Boga kao na svojevrsno ocoubojstvo.² No, događaji su ga uskoro počeli svladavati: prvo mu je prijatelj spočitnuo da ništa nije učinio za ženu koju je volio, Veru, Židovku odvedenu u logor; potom, nakon bombaškoga napada grupe mladih, među kojima je i prijateljeva kćerka Dunja, Nijemci hvataju taoce i spremaju odmazdu; poznanik Majer, njuškalo koje radi za Nijemce, spomene mu uzgredno da bi mogao posjetiti bivšega školskog kolegu Jozefa Hubera, danas *Sturmführer* i založiti se za svoje. U drugom činu drame Pećina posjećuje Hubera u njegovu štabu te dok ga čeka, uzrujan i iscrpljen – zaspi. U snu proživi cijeli susret. Prepreden i obrazovan, Huber navede Jakova, na kraju, umjesto da se raspita o Veri te založi za Dunju i njezine drugove, da ih zapravo – izda. Shvativši užas svojega čina, nudi svoj život u zamjenu za uhićene mlade ljude, ali biva ismijan te, naposljetku, počini samoubojstvo. Ali njegovu smrt mladi ne shvaćaju ni kao pokajanje ni kao žrtvu: „kad je bezvrijedan jedan život, bezvrijedna je i žrtva tog života”.³ Kada se probudi, odluka je tek pred njim.

Biblijsku priču, dakle, zanima veza s transcendentnim, s vertikalnom dimenzijom ljudskoga bića, dok je Desnica zaokupljen horizontalnim – psihološkim, intelektualnim i etičkim

¹ Vladan DESNICA, *Ljestve Jakovljeve*, Zagreb 1977., 27.

² *Isto*, 45.

³ *Isto*, 79.

prostorom unutar kojega se kreće čovjek i u kojem intelektualac, suočen s aporijama društva, ostaje politički i društveno neopredijeljen, misleći da će na taj način zadržati neutralnost i tzv. objektivnost.

Strukturalna analiza

Na sadržajnoj razini dviju priča, dakle, nalazimo jedva što zajedničkog – one se na neki način mimoilaze. Međutim, ono što povezuje biblijsku i Desničinu priču nije tema nego ponajprije: naratološki postupak. Obje su priče sastavljene od gotovo istih naratoloških elemenata, samo su oni u svakoj drukčije poredani te samim tim zadobivaju drukčija značenja.

Strukturalna analiza teksta, prema Barthesu,⁴ ima tri zadatka: 1. klasifikaciju psiholoških i društvenih atributa likova umiješanih u narativni tijek događanja (indicijalna, tj. sadržajna analiza); 2. klasifikaciju funkcija likova, tj. onoga što oni rade shodno svome narativnom statusu: Pošiljalac, Potražitelj, Glasnik itd. (aktancijalna analiza) i 3. klasifikaciju radnji likova u njihovu narativnome sklopu pri čemu su narativne radnje organizirane u sekvencije, tj. u nizove uređene prema pseudo-logičnoj shemi (sekvencijalna analiza).

Dva lika, biblijski Jakov i Desničini Jakov, dakle, na razini indicijalne analize jedva da imaju čega zajedničkog. Doduše, obojica osobne interese stavljaju na prvo mjesto i pritom bivaju sami, no biblijski se Jakov izravno suočava sa svojim dilemama te se s vremenom pokazuje jakim dok se Pečina izbjegava izravno suočiti sa samim sobom. Naposljetku se pokazuje slabićem i kukavicom.

Greimasov aktancijalni model⁵ dijeli likove u šest formalnih skupina aktanata, i to prema onome što rade s obzirom na svoj status u priči. U biblijskoj priči Jakov je i subjekt (onaj koji zahtijeva kretanje) i objekt (onaj zbog kojeg se to kretanje događa). On je Pošiljalac poruke kretanja i njezin Primalac, a ujedno je, vlastitom snagom, i Pomagač. Protivnik je ovdje sam Bog i u slici gaza i u liku „nekog čovjeka”, ili anđela, kako se obično tumači (on je onaj koji osujećuje kretanje). U Desničinoj drami Jakov je, čini se, samo objekt (kretanja izazvana nesvjesnim u snu); on je i (nesvjestan) Pošiljalac, i Primalac, i Protivnik. Pomagača, čini se, nema ili ga Jakov ne sluša. Likovi (Jakov, anđeli i Bog) koji pokreću radnju u biblijskoj priči u Desničinoj priči smješteni su unutar jednog jedinog lika – u Jakovu. Biblijska priča ima strukturu bajke,⁶ a Desničina dramsku. Samim premještanjem naratoloških elemenata, tj. sekvenci (u objema pričama identičnih) iz jedne strukture u drugu, događaju se i pomaci funkcija likova (koji inače imaju istu semantičku popudbinu) – u drukčije poredanim (ili reduciranim) sekvencama i njihove funkcije u diskursu postaju različite, što, zapravo, i tvori razliku i među žanrovima. Slično „preslagivanje” elemenata može se uočiti i u transpoziciji biblijske priče o Jobu, također bajkovite strukture, u roman F. M. Dostojevskoga *Braća Karamazovi*: glasovi biblijske priče, čiji su nosioci Bog, Sotona i Job, u romanu se javljaju unutar jednoga lika – Ivana te pridonose složenosti romaneskne strukture na drukčiji način nego je to moguće u bajci: dijalozi među likovima transponiraju

⁴ Usp. Roland BARTHES, „Borba s anđelom – tekstualna analiza Postanka 32,23-33”, *Književna smotra*, 26/1994., br. 92-94, 79.-83.

⁵ *Isto*, 82.

⁶ Bajke u Proppovom smislu te riječi: u njima funkcije predstavljaju segmente radnje. Usp. R. BARTHES, „Borba s anđelom”, 82.

se u višeglasje unutrašnjeg monologa jednoga jedinog lika.⁷ Glasovi biblijske priče i u Desničinu Jakovu kao da postaju njegovim vlastitim glasovima koji se spore u njemu samom.

Biblijski tekst može se načelno podijeliti u tri sekvence: 1. prelazak, 2. borba i 3. imenovanje. Patrijarh Jakov, u snu o anđelima posredno iniciran u događaj koji slijedi, odlučuje prijeći rijeku Jabok, pobrine se da njegova obitelj i imovina prijeđu prvi te, ostavši sam, susreće neznanca s kojim započne borbu. Budući da se u borbi pokazao jakim, dobiva novo ime – Izrael, koje izražava tu jakost. Desničin Jakov prolazi prve dvije sekvence. Na prelazak se, međutim, nije sam odlučio nego ga je izazov, potaknut vanjskim događajima, podsvjesno mučio, pa ga je on odsanjao. No, budući da se unaprijed osjećao poraženim, prelazak mu se u snu dogodio u izvrnutu smislu, kao negativan: Jakov nije prešao iz jednoga stava u drugi, iz neopredijeljenosti u angažiranost, nego je ostao zatečen spoznajom o tome koja je krajnja izvedenica njegova prvotna stava. Stoga nije dobio novo ime. Stoga mu Desnica nije dopustio katarzu, iskupljenje, a možda ni kasniju promjenu. Konačni ishod njegove borbe, zapravo, ostaje neizvjestan. A za samu intenciju priče nije ni bitan.

Za razliku od biblijskoga pisca koji svoju naraciju vodi etiološkim, tj. deduktivnim putem – poznate posljedice (hramanje i novo ime) tumači naknadno: hramanje je znamenje, a ime je sinonim za unutarnju preobrazbu, Desnica ide induktivnim putem – Pećina (prezime koje može asociirati na jakost koje nema⁸) postupno biva zatečen posljedicama svojega stava i ne može ih (još) protumačiti: njegovo hramanje nema veze s događajem (osim što svjedoči da je jednom, u Galiciji, ipak sudjelovao u ratu), a ime, zapravo, gubi. Biblijski Jakov ranjen je u bedro, tj. iščašen mu je kuk, što je posljedica i simbol dubokoga zahvata u njegovo biće, dok je Desničin Jakov ranjen u koljeno, što se može shvatiti znakom njegove nemogućnosti da poklekne, savije koljeno. Suočavanje s Bogom ili samim sobom, čini se, ne događa se bez gubitka na jednoj razini da bi se dobilo na drugoj. Biblijski Jakov spreman je i na pobjedu i na gubitak, dok Desničin Pećina nije spreman ni na jedno ni na drugo.

San i nesvjesno

Dva su ključna *leitmotiva* obiju priča: san i borba. U biblijskoj priči san priprema za borbu, u Desničinoj san je artikulira. Zato biblijski Jakov iz iskustva koje mu je priskrbio san ulazi u novo iskustvo – borbu s „nekim čovjekom”, dok su u Desničinu Jakovu ta dva iskustva jedno te isto: njegov san jest ujedno i borba, zato košmar. U slučaju biblijskoga sna riječ je o snu koji uvodi u transcendentalno iskustvo, dok Jakovu Pećini san prevodi stanje njegove podsvijesti. Biblijski Jakov ne sanja ljude, nego anđele. S jednim se i bori. Jakov Pećina sanja ljude koji mu u snu kažu ono što je on sam na javi začeo svojim stavovima.

⁷ Usp. Jadranka BRNČIĆ, „Job u *Braći Karamazovima*”, *O kraljevstvu nebeskom – novo i staro. Zbornik radova u čast Bonaventuri Dudi*, (ur. Mario Cifrak), Zagreb 2001., 499-507.

⁸ No, „pećina” u hrvatskome jeziku ne znači samo stijenu, nego i spilju – veliku šupljinu u stijeni; u prenesenom smislu: jazbinu, sklonište sumnjivih ljudi. (Usp. Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb 1998.³) U povijesti filozofije pećina, tj. spilja pojavljuje se već kod Platona: u njoj su ljudi leđima okrenuti svjetlu pa vide samo sjene i tumače ih kao stvarnost. Francis BACON u *Novom Organonu* govori o idolima spilje kao idolima pojedinog čovjeka: svatko, osim zabluda ljudske prirode uopće, ima svoju posebnu spilju koja lomi i kvari svjetlo prirode. Tako, kaže Bacon, zbog različitosti dojmova javljaju se u duši opterećenoj pristranošću i predrasudama i različite spoznaje. Jakov Pećina je „zatvoren u spilju građanskoga narcisoidnog individualizma”. (Usp. Dušan MARINKOVIĆ, *Iz tiješna vremena*, Zagreb 2001., 144.)

Zapravo, sanja samoga sebe. Činjenica da oba lika sanjaju ponovno nam gotovo ništa ne kazuje o tome što je biblijskom i dramskom tekstu zajedničko na sadržajnoj razini, ali zato odaje da je i u jednom i u drugom tekstu san – naratološki motivacijski postupak.

Kadgod se u biblijskim tekstovima, ili uopće u književnoj prozi, uvodi san, najčešće prethodi važnom događaju, a naratološka mu je funkcija uvođenje u taj događaj bez tumačenja. U snu se zamršuju i razmršuju naratološki čvorovi, a da ih ne treba motivirati ni tumačiti. Oni pripadaju svijetu nespješnoga, a logika nespješnoga je metonimijska logika.

U biblijskoj priči, strukturno, pokretač je – buđenje (buđenjem se pokreće i Jakov i sam diskurs, a na čitatelju je da iščita značenje toga kretanja); u Desničinoj pak priči, strukturno pokretač je – sam san (zato diskurs, na kraju, kada Jakovljeva pasivnost pokrene nespješne silnice, zastaje eda bi čitatelj iščitao značenje vlastitoga kretanja).

Prvi čin Desničine drame zapravo je uvod u drugi. Prvi čin je antitetički koncipiran dijalog između Pećine i njegova prijatelja Orljaka, Dunjina oca, pri čemu Orljak zastupa načelo bezuvjetnog opredjeljenja i aktivnog otpora u ratu, dok Pećina brani pravo na osobnu slobodu *od* opredjeljivanja i zastupa, zapravo, malograđanski i sebičan *status quo*. Drugi čin drame teorijski dvoboj iz prvog čina konkretizira u – snu. Pećinin san sav je svojevrsna projekcija nespješnoga: Jakov je u njemu onakav kakav bi mogao biti kada bi ga na to navele okolnosti.⁹ Jedan od motiva pokretanja unutrašnjeg mehanizma u kojem Jakovljevo Ja konačno dolazi u odnos s drugim Ti jest svakako njegova veza s Verom. U snu ona se ne pojavljuje ni kao logorašica ni kao Jakovljeva krvnica, nego kao – Huberova ljubavnica, što zapravo i ne čudi previše budući da se Huber u istome snu pokazuje u mnogočemu kao Jakovljevi dvojnik, tj. kao on sam gurnut do krajnjih granica odjelotvorenja vlastitih stavova. Za Desničinu tehniku oblikovanja likova karakteristično je to da se *isti* nazori raspoređuju na *različite*, a *različiti* nazori na *iste* likove pa to završava potkopavanjem njihovoga misaonog integriteta.¹⁰ U tom smislu je i Vera u snu izvrnuta stvarna Vera. Naime, grižnja savjesti, zbog propuštanja pomoći i solidarnosti s prijateljicom odvedenom u logor, pritišće Jakova i on mora naći alibi (ne opravdanje, jer bi pravdati se značilo priznati krivicu) za svoj postupak. Ali, u snu taj se alibi zaodijeva u groteskno ruho: Židovka postaje ljubavnicom njemačkoga šefa policije. Ona je, dakle, i sama izdajnik pa u tom svjetlu Jakovljeva izdaja ne izgleda tako strašnom. Ipak, činjenica da se Jakovljeva izdaja dogodila samo u snu ima za njega gotovo katarzičan učinak. Ali ne posve. I ne zadugo.

Predložak sna je u Desnice prilika za širenje asocijativnih krugova, psiholoških, etičkih, filozofskih. „Prelamanjem radnje kroz san postiže se nova prostorna i vremenska dimenzija u kojoj je moguće da se likovi uvijek iznova preispituju”.¹¹ Da je naratološki tijek u Desničinoj drami vođen linearnom logikom, tj. da je Jakov naprosto postao izdajicom ili, pak, shvatio koje su krajnje konzekvence njegovih stavova te se promijenio, ne bi bilo moguće iz teksta drame iščitavati tolike slojeve značenja. U vremenskom i logičnom

⁹ Usp. Predrag PROTIĆ, „Zabeleške uz čitanje jedne drame. Marginalija uz ‘Ljestve Jakovljeve’ Vladana Desnice”, *Zadarska revija*, 17/1968., br. 1, 67.

¹⁰ Usp. Vladimir BITI, *Doba svjedočenja: tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Zagreb 2005., 160.

¹¹ Dušan RAPO, *Književni rad Vladana Desnice*, disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 1984., 402. Poput Desničine romana *Proljeća Ivana Galeba* (1957.) te većine njegovih proznih djela i *Ljestve Jakovljeve* dio su „epistemološkog projekta” kasnog ili visokog modernizma u kojem se naziru i naznake nastupajućega postmodernističkog skepticizma i stalnoga samopreispitivanja. (Usp. Milivoj SOLAR, „Tehnika uvođenja esaja u roman *Proljeća Ivana Galeba*”, 36.)

Slika 1. Gustave Doré (1832.–1883.), *Jakovljevi san*

pogledu u snu je riječ o mehanizmu pomicanja: nešto što je logički prethodilo doživljava se (ili postaje, upisuje se u strukturu) kao kasnije iskrivljavanje neke navodno „izvorne” priče. Elementarna matrica „rada sna” podrazumijeva razlikovanje između latentnog sna-misli i nesvesne želje koja se artikulira u snu: u radu sna latentna misao je šifrirana, pomaknuta misao, ali upravo se samim tim pomicanjem artikulira druga nesvesna misao.¹² Činjenica da je Jakov sanjao jednu od mogućnosti, dopušta da sva pitanja ostanu otvorenima. Jakov ostaje u „neodlučivu i tjeskobnu međuprostoru odjelotvorivanja i proradbe, bliskosti i udaljenosti, empatije i ironije – u neodređenu stanju identifikacijskog potraživanja”.¹³

Problem uprizorenja

Kritika je prigovarala da su *Ljestve Jakovljeve* prvenstveno drama za čitanje, a ne za prikazivanje.¹⁴ To, uostalom nije strano ni Desničinu poimanju teatra i odnosa tekst-predstava: Ivan Galeb u Desničinu romanu *Proljeća Ivana Galeba* raspravlja s jednim glumcem o dramskoj poeziji te tvrdi da „istinska velika djela dramske poezije ne bi trebalo prikazivati jer njihov ‘goli tekst’ ne treba nikakve integracije ili nadopune; ta su djela i bez ‘scenske realizacije’ potpuno dorečena, u sebi cjelokupna, sama sebi dovoljna, dokraja dorečena”.¹⁵

Scenski život drame bio je kratak i neuspješan.¹⁶ Izvedena je 1961. u Jugoslovenskom dramskom pozorištu u Beogradu, u režiji Nikole Tanhofera, ali se na repertoaru nije zadržala ni cijelu sezonu. Drama je bila stavljena i na repertoar kazališta u Zadru, ali iz „nepoznatih razloga”¹⁷ do izvedbe nikad nije došlo.

¹² Usp. Slavoj ŽIŽEK, *O vjerovanju*, Zagreb 2005., 12.-13.

¹³ V. BITI, *Doba svjedočenja*, 168.

¹⁴ Usp. P. PROTIĆ, „Zabeleške uz čitanje jedne drame”, 70. Nedavno je (14. 7. 2011.) Dramski program Trećega programa hrvatskog radija emitirao dramu u režiji Dejana Šorka.

¹⁵ Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba, Sabrana djela*, knj. II, Zagreb 1975., 215.; usp. Krešimir NEMEC, *Vladan Desnica*, Zagreb 1988., 114.

¹⁶ Dragoslav GRBIĆ, „Praževdba ‘Ljestava Jakovljevih’ Vladana Desnice”, *Telegram* (Zagreb), br. 44, 24. 2. 1961., 4.; Marija GRGIČEVIĆ, „Osrednje predstave: VI Jugoslovenske pozorišne igre”, *Večernji list* (Zagreb), br. 584, 26. 5. 1961., 5.

¹⁷ Usp. o tome Vladan DESNICA, *Eseji, kritike, pogledi*, Zagreb 1975., 206.-207.

Jedan od ključnih scenografskih problema pred koje *Ljestve Jakovljeve* stavljaju režisera i scenografa zasigurno je uprizorenje Jakovljeva sna. I biblijska i Desničina priča unutar-nji dijalog čovjeka stavljena pred stanovite izazove izražavaju utjelovljujući njegove glasove u drugim likovima. Međutim, biblijska priča ima strukturu i logiku bajke¹⁸ pa za njezino uprizorenje prvo rješenje jest – uprizoriti je kao bajku. Sekvence se tad nižu kulturološkom i iskustvenom logikom: san, prelazak, borba, nastavak kretanja. S Desničinom dramom problem je kompleksniji. Kao što je spomenuto: kretanja zapravo nema, a san i borba spojeni su u jednu sekvencu. Ako se prikaže kao snoviđenje, makar i košmarno, gubi svoju gorčinu i jetku ironiju. Ako li se, pak, prikaže „realistički”, gubi auru nesvjesnoga te intenzitet znaka i pitanja.

Dva početka i dva kraja

Podsekvenca prelaženja iz mirovanja u akciju u biblijskoj je priči u stanju zalihosti: informacija je dana i ponovljena, što je uobičajeno za biblijski diskurs jer jamči objedinjavanje, tumačenje i osiguravanje poruke. No, u današnjeg čitatelja takva zalihost izaziva stanovito trenje u razumijevanju teksta. Naime, čini se kao da je Jakov dva puta prešao gaz: jednom je ustao, okupio svoju obitelj te prešao na drugu obalu rijeke (Post 32,23), a drugi put je okupio obitelj, poslao ih na drugu stranu te ostao sam (Post 32,24). Moguće je da je biblijski pisac, kao što se to često događa u redakciji biblijskoga teksta, naprosto spojio dvije usmene predaje o tom događaju. No, takav spoj nije samo slučajan – on spaja i dva različita čitanja teksta: folklorno čitanje s mitskom referencijom ispitivanja nečije snage (koje završava tumačenjem etimologije toponima Penuel – hebr. *peniel*: „lice Božje”) i religiozno čitanje u kojem svaka sekvenca postaje znamenje¹⁹ (a koje završava tumačenjem duhovnoga značenja imena Izrael – hebr. *Israel*: „onaj tko se borio s Elohimom, tj. Bogom”). Biblijska priča, dakle, ima dva početka.

Desničina, pak, priča ima dva završetka, tj. autor je napisao dvije verzije završetka. U prvom izdanju drame (*Savremenik*, Beograd 1961.) Jakov je, tek što se bio probudio i pomislio s olakšanjem kako je sve to bio samo san, doživio da su Dunju i njezine drugove ipak uhitili te da ih upravo privode Huberu, čime je ponovno stavljen u situaciju iz sna te i sam kaže: „Strahota!... Sad čitava priča započinje iznova!” No, glasovi iz sna nastavljaju mu govoriti o (bez)vrijednosti njegove smrti. I on je na kraju prihvaća: „Ako smo jednom u sebi dokraja doživjeli iskustvo smrti, život prestane da bude nešto iznad svih dilema i svih vrednota...!” ustaje i, unatoč obavijesti da ga Huber neće primiti jer da je zauzet, čvrsto odlučuje da ga *mora* primiti jer – „u toj važnoj stvari i on ima svoju riječ”.²⁰

U kasnijim izdanjima Desnica je posljednje replike izbacio. Jakov se ne uspravlja i ne kaže ništa, već ostaje poput zgužvane figure na klupi.²¹ Time čitatelja lišava znamenja i nade. Stoga, čini se, izbor ne ostavlja Jakovu, nego ga prepušta čitatelju.

¹⁸ Usp. R. BARTHES, „Borba s anđelom – tekstualna analiza Postanka 32,23-33”, 82.

¹⁹ *Isto*, 80.

²⁰ V. DESNICA, *Ljestve Jakovljeve*, 83.

²¹ Vladan DESNICA, „Ljestve Jakovljeve”, *Sabrana djela*, knj. I, (red. Slavko Korać), Zagreb 1974., 333.

Biti angažiran

U *Ljestvama Jakovljevim* ljudska je autarkičnost podvrgnuta žestokoj kritici. Drama počiva na svojevrsnoj moralnoj kazuistici: konformistički kompromis, neangažiranje u presudnom trenutku, neodgovornost prema bližnjima i davanje prednosti osobnim interesima – sve to završava moralnom katastrofom. Djelovati ili ne, uvjetovanost i ograničenost ljudske spoznaje, i iz toga nemogućnost ispravne prosudbe o potrebi, svrsi i smislu djelovanja – teme su koje se neprestano pojavljuju u Desničinim djelima. Njegov se Jakov možda može razumijevati i kao žrtva nemogućnosti razborite odluke, žrtva svijesti o aporetičnosti razmišljanja o ispravnosti djelovanja. U krug takva razmišljanja ulazi i ono o odnosu pravde i pravednosti. Pravednost traži hitno i neodgodivo djelovanje, pa i po cijenu neizvjesnosti spoznaje, dok se pitanja o zakonitosti i ispravnosti zakona te teoretiziranje oko toga problema najčešće vrte u krug.

Prividna intelektualistička nadmoć Jakova Pećine, njegovi sterilni, ekskluzivni stavovi o tome kako se valja ponašati u iznimnim situacijama kao što je rat ili vladavina totalitarističkoga režima, vode naprosto – u izdaju. Kao potencijalan spasilac, Jakov Pećina se premeće u izdajicu, „užasnut pred spoznajom da je njegova slika i tumačenje svijeta i života čista fikcija, ali fikcija opasna, jer svojim kompromisom sa zlom” potiče zlo.²² I neopredijeljenost je, naposljetku, opredijeljenost, a odgovornost se naprosto ne može izbjeći. Pred patnjama drugih „nutarnja emigracija” naprosto prestaje vrijediti.

Pitanje o angažmanu intelektualaca, kao ponajprije filozofsko, a onda i etičko pitanje – osobito je bilo aktualno nakon Drugoga svjetskog rata. Rječnik *Le Nouveau Petit Robert (Dictionnaires Le Robert, Pariz 1993.)* intelektualni angažman definira kao „stav intelektualca, svjesna svoje pripadnosti društvu i vremenu, koji se odriče pozicije promatrača te svoju misao i rad stavlja u službu nekoj općoj svrsi”. Jean-Paul Sartre ljudsku slobodu shvaća kao odgovornost: angažira li se ili ne, čovjek je odgovoran.²³ Razrada te misli može se pratiti preko fenomenologa sve do Emmanuela Levinasa koji etiku shvaća kao „prvotnu filozofiju”, a subjekt tek u njegovu odnosu prema Drugome. Po Levinasu mi smo neprestano u stanju odgovornosti, a da to ni ne želimo ni ne tražimo – poziv Drugoga prethodi svakom dogovoru i predusreće svaku slobodu. „Svi smo pred svima odgovorni za sve i sva” izreka je Dostojevskoga koju Levinas rado citira.²⁴ Međutim, kako je moguće odgovoriti „Evo me!” ako subjekt ne preuzima inicijativu? Etika nije ukorijenjena u ontologiji supstance, ali jest itekako u ontologiji. Osvjedočenje sebstva da jest kroz djelovanje jedini je način da se sebstvo odražava kao sebstvo kroz aporije vlastite i tuđe drugosti, pa i drugosti Božje.²⁵ Smjer od drugoga prema sebstvu strukturira epistemološku svijest o drugomu, a smjer od drugoga prema sebstvu etičku odgovornost kao odaziv na poziv drugoga. Epistemološki i etički aspekt ne idu jedan bez drugoga.

²² Usp. D. MARINKOVIĆ, *Iz tijesna vremena*, 145.

²³ Jean-Paul SARTRE, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris 1946., 146.

²⁴ Usp. Agata ZIELINSKI, *Levinas – la responsabilité est sans pourquoi*, Paris 2004., 123.

²⁵ Drugost Božja tema je ontoteologije i misticizma te bi ju se dalo pratiti od Anselma (njegova nastojanja da drugost Božju učini inteligibilnom), Meistera Eckharta (njegove kontemplacije o Bogu u ne-bitku Stvaranja) i Nikole Kuzanskoga (njegova promišljanja o slučajnosti, negaciji i ne-drugosti kao toposima Božje drugosti), preko Luthera (njegova insistiranja na drugosti Božjoj), Heideggera (njegova promišljanja drugosti mišljenja bitka koje se može nazvati teologijom razlike) pa sve do Derride (shvaćanja drugosti Božje kao hiperbole *différance*). Zanimljiv zbornik o toj temi: *The Otherness of God*, (ur. Orrin F. Summerell), Charlottesville – London 1998.

Problem biblijskog Jakova stoga jest jednako tako problem angažmana, premda angažmana druge naravi: on kao da prvo ne može prihvatiti Božji angažman u svojem životu, a onda, nakon opetovanih iskustava Božjeg zahvata u njegov život, to čini. Iz problema sukoba dviju volja izlazi drukčije od Jakova Pećine: prvome Jakovljeve ljestve su Bog, a drugome on sam; prvi Jakov shvaća, kroz borbu zadobiva Božji blagoslov, iskače iz svoje ljudske logike i ide dalje; drugi Jakov kao da ostaje sa svojom dilemom, ne može iskočiti iz svoje logike jer se boji da bi je time poništio, a vjerojatno i sebe zajedno s njom. Ljestve, kojima se čovjek i uspinje i silazi, izazivaju kako strah i tjeskobu, tako i radost i osjećaj sigurnosti, što je dijalektika uspravnosti: uspon je interiorizacija, tj. sabiranje etičkoga, egzistencijalnoga i emotivnoga, a silazak eksteriorizacija, tj. rasipanje u vanjskom svijetu, u pukom umovanju i teoretiziranju. Jedan se Jakov uspinje, a drugi silazi; jednomu se ono božansko „spušta”, od drugoga „odlazi”.

Etička perspektiva poetskoga

Obično se drži da književno pripovijedanje, na razini narativne konfiguracije u doslovnom smislu te riječi, gubi svoja etička određenja u prilog posve estetskim određenjima. No, to reći značilo bi ne poznavati samu estetiku. Užitek koji osjećamo slijedeći sudbinu likova uključuje, doduše, napuštanje realnoga moralnog prosuđivanja, ali, u irealnom prostoru fikcije iskustva mišljenja uvode nas u veliki imaginarni laboratorij: u svojevršno istraživanje kraljevstva dobra i zla. Nadvrednovati, tj. prevrednovati još uvijek znači vrednovati. Moralni sud nije dokinut, prije je i on sam podvrgnut imaginativnim varijacijama vlastitima fikciji.

Tekst problematizira subjekt koji ga interpretira: subjektivitet čitatelja kakav se uspostavlja čitanjem otvara prema imaginativnim varijacijama, a imaginacija priprema čitatelja za nove mogućnosti djelovanja. Poetski se tekst ne zaustavlja tek na tome da „ponovno opiše stvarnost” (teorijska funkcija), nego ponovno stvara svijet djelovanja (praktička funkcija). Djelovanje je slično tekstu po tome što se i jedan i drugi eksterioriziraju u tragove, postaju autonomnima, neovisnima o svojem autoru (ili agentu). U trenutku, pak, kada se posredstvom imaginacije prelazi iz diskursa u čin, otvara se etički horizont teksta. Poetika i etika u tijesnoj su vezi. Promjena svijeta – upravo to je etička perspektiva poetskoga. Stoga Desničini etički angažman i nije sudjelovanje u političkom diskursu, nego – pisanje.

Vladan Desnica sâm rijetko se oglašavao na teme intelektualca, intelektualnog angažmana, intelektualne kulture općenito. Mnogo je toga s njima u vezi njemu, umjetniku, bilo – najsuzdržanije rečeno – zazorno. Poznato je da se zalagao, pored ostalog, za legaliziranje koncepta „primijenjene književnosti” u strahu pred bilo kakvom ideologijski konotiranom literarnom estetikom. Bio je „elitist” u svojoj profesiji.²⁶

Etička perspektiva poetskog mnogo je dalekosežnija nego se to na prvi pogled može činiti. Od odgovornog pripovijedanja i čitanja u kakvom uspostavljamo jedinstvo sa sobom do odgovornog djelovanja vrlo je malen korak – u svemu ista odgovornost prema vlastitom

²⁶ Drago ROKSANDIĆ, „Vladan Desnica i Desničini susreti: razmišljanja povodom 25. obljetnice Desničinih susreta”, *Dijalog s povodom 5. Vladan Desnica i Desničini susreti: pogled unatrag, pogled unaprijed*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2013., 102.

sebstvu i vlastitoj drugosti. O etici kao vjernosti samom sebi pisala je već Hannah Arendt: „Moralno ponašanje ovisi prije svega o odnosu čovjeka prema samom sebi”;²⁷ „Ukoliko ste u raskoraku sa samim sobom, to je kao da ste prisiljeni svakodnevno živjeti sa svojim neprijateljem. (...) Kada počinite zločin, živite sa zločincem”;²⁸ „Neke stvari ne mogu uraditi jer da ih uradim neću više moći živjeti sa samom sobom”.²⁹

Po Desnici intelektualac je naprosto etički odgovoran za sudjelovanje u zbilji. Stoga kaže:

Stvar uvijek počinje odatle: čovjeku se čini da ima da saopći nešto što je vrijedno tog truda. Često to poprima intenzitet jednog imperativa. Ponekad vid jedne etičke dužnosti. Otkriti i formulirati neke istine o čovjeku i oko njega, i time, u konačnoj liniji, od svoje strane nešto doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka – u tome je krajnja svrha i dublji smisao svake književne djelatnosti.³⁰

Desničin Jakov je pred izazovom očovječenja i ono se, ukoliko angažirano čita Desničin tekst, ozbiljuje u – čitatelju.

THE PROBLEM OF ETHICAL ENGAGEMENT IN DESNICA'S *LJESTVE JAKOVLJEVE (JACOB'S LADDER)*

The very name of the protagonist of Desnica's play and his physical handicap (lameness) bring to mind the biblical character from the Book of Genesis and the author underlines the deliberateness of that connection by the title and the motto of the play. Moreover, this connection and its hidden layer constitute the source of the dramatic tension in the play. Drawing on Barthes' interpretation of the biblical pericope, the paper attempts to answer the question of why Desnica based his character on the biblical Jacob, a shrewd and pathetic man, yet capable of change. Although critics and Croatian literary historians consider the drama one of Desnica's weaker works and thus rarely devote much attention to it in their reviews and analyses, the play contains all major themes typical of Desnica's oeuvre, namely: moral dilemmas and catharsis. Using a dream sequence to refract the plot adds a new spatial and temporal dimension in which characters can perpetually question themselves. The template provides an opportunity to spread associative circles, psychological, ethical and philosophical, just like it is in the biblical story. Only the solution, which remains open, is different.

Keywords: the biblical Jacob, Desnica's Jacob, structural analysis, intellectual engagement, the ethical perspective of the poetic

²⁷ Hannah ARENDT, *O zlu. Predavanje o nekim pitanjima moralne filozofije*, Zagreb 2006., 27.

²⁸ *Isto*, 55.

²⁹ *Isto*, 63.

³⁰ Vladan DESNICA, „Doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka”, Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prir. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 96.

Literatura

- Vladimir ANIĆ, *Rječnik hrvatskog jezika*, Zagreb 1998.³
- Hannah ARENDT, *O zlu. Predavanje o nekim pitanjima moralne filozofije*, Zagreb 2006.
- Francis BACON, *Novi Organon*, Zagreb 1986.
- Roland BARTHES, „La lutte avec l'ange: Analyse textuelle de Genèse 32.23-33”, *Analyse Structurale et exégèse biblique*, (ur. François Bovon), Neuchâtel 1971., 26.-39. (prijevod s engleskog /“The Struggle with the Angel: Textual Analysis of Genesis 32; 22-32”, *Image Music, Text*, London 1984./: „Borba s anđelom – tekstualna analiza Postanka 32,23-33”, *Književna smotra*, 26/1994., br. 92-94, 79.-83.
- Vladimir BITI, „Mama-Yumba i Mumbo Jumbo”, *Doba svjedočenja: tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*, Zagreb 2005., 135.-171.
- Jadranka BRNČIĆ, „Job u Braći Karamazovima”, *O kraljevstvu nebeskom – novo i staro. Zbornik radova u čast Bonaventuri Dudi*, (ur. Mario Cifrak), Zagreb 2001., 499.-507.
- Vladan DESNICA, „Doprinijeti vječitom cilju: očovječenju čovjeka”, Vladan DESNICA, *Hotimično iskustvo: diskurzivna proza Vladana Desnice. Knjiga druga*, (prii. Dušan Marinković), Zagreb 2006., 96.
- Vladan DESNICA, *Eseji, kritike, pogledi, Sabrana djela*, knj. IV, (red. Slavko Korać), Zagreb 1975.
- Vladan DESNICA, „Ljestve Jakovljeve”, *Sabrana djela*, knj. I, (red. Slavko Korać), Zagreb 1974., 267.-333.
- Vladan DESNICA, *Ljestve Jakovljeve*, (ur. Đuro Puhovski), Zagreb 1977.
- Vladan DESNICA, *Proljeća Ivana Galeba, Sabrana djela*, knj. II, Zagreb 1975.
- Dragoslav GRBIĆ, „Praisvedba ‘Ljestava Jakovljevih’ Vladana Desnice”, *Telegram* (Zagreb), br. 44, 24. 2. 1961., 4.
- Marija GRGIČEVIĆ, „Osrednje predstave: VI Jugoslovenske pozorišne igre”, *Večernji list* (Zagreb), br. 584, 26. 5. 1961., 5.
- Jeruzalemska Biblija*, Zagreb 1994.
- Dušan MARINKOVIĆ, *Iz tijesna vremena*, Zagreb 2001.
- Krešimir NEMEC, *Vladan Desnica*, Zagreb 1988.
- Petit Robert*, Paris 1993.
- Predrag PROTIĆ, „Zabeleške uz čitanje jedne drame. Marginalija uz ‘Ljestve Jakovljeve’ Vladana Desnice”, *Zadarska revija*, 17/1968., br. 1, 67.
- Dušan RAPO, *Književni rad Vladana Desnice*, disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 1984.
- Drago ROKSANDIĆ, „Vladan Desnica i Desničini susreti: razmišljanja povodom 25. obljetnice Desničinih susreta”, *Dijalog s povodom 5. Vladan Desnica i Desničini susreti: pogled unatrag, pogled unaprijed*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2013., 89.-114.
- Jean-Paul SARTRE, *L'existentialisme est un humanisme*, Paris 1946.
- Milivoj SOLAR, „Tehnika uvođenja eseja u roman *Proljeća Ivana Galeba*”, *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, (ur. Dušan Rapo), Zagreb 2004.
- The Otherness of God*, (ur. Orrin F. Summerell), Charlottesville – London 1998.
- Zbornik radova o Vladanu Desnici*, (ur. Dušan Rapo), Zagreb 2004.
- Agata ZIELINSKI, *Levinas – la responsabilité est sans pourquoi*, Paris 2004.
- Slavoj ŽIŽEK, *O vjerovanju*, Zagreb 2005.

2.

SRPSKI INTELEKTUALCI I RAT (1933–1941)

Olivera Milosavljević

UDK: 316.344.32(=163.41)“1933/41“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Rad predstavlja pokušaj sumiranja različitih viđenja izvesnosti izbijanja novog svetskog rata u krugovima srpske intelektualne elite tridesetih godina XX veka. U zavisnosti od svog ideološkog opredeljenja, intelektualci su u radu podeljeni u četiri dominantne grupe: levičarsko-komunističku, demokratsko-liberalnu, konzervativnu i profašističko-desničarsku, čija su se uverenja o izazivačima budućeg rata, kao i o potencijalnim savezima u njemu, bitno razlikovala. Kao ilustracija različitih ideoloških struja, analizirani su i stavovi njihovih najznačajnijih predstavnika eksponiranih u javnom životu (Koča Popović, Marko Ristić, Živojin Balugdžić, Đorđe Tasić, Svetislav Stefanović, Miloš Crnjanski...). Zaključak je da su predstavnici svih ideoloških struja u redovima srpske intelektualne elite tridesetih godina, bili potpuno svesni neminovnosti novog rata, kao i da su njihova opredeljenja za različite strane u sukobu (ili za politiku „neutralnosti“), kada je rat stigao i do Jugoslavije, predstavljala neizbežan nastavak njihovih ranije prisutnih dubokih uverenja.

Ključne reči: intelektualci, rat, komunizam, liberalizam, fašizam

Jedina sigurna budućnost je tridesetih godina u svesti intelektualaca bio novi svetski rat. Sve ostalo, pobednici i poraženi u njemu, pretpostavljeno uređenje Evrope posle njega, bilo je u magli pred vizijama strahota koje će im prethoditi.

U srpskoj javnosti tih godina (štampi, periodici, izdavaštvu) mogu se identifikovati različite ideološke struje čije su percepcije jedine buduće izvesnosti – rata – bile međusobno suprotstavljene. Spajalo ih je opšte uverenje o njegovoj neminovnosti, o predstojećim najtežim danima u istoriji Evrope, o još jednom svetskom ratu. Odvajalo ih je različito viđenje idejnih „opasnosti“, odnosno, izazivača budućeg rata, potencijalnih saveza protiv njega i odabir strana u nastupajućem sukobu.

I kada su ga osuđivali i kada su ga podržavali, fašizam je bio centralna (pred)ratna tema. Bilo da je obeležavan kao najveće zlo u modernoj istoriji koje nužno vodi ratu, bilo da je viđen kao „manje zlo“ koje ima snagu da uništi „veće“, bilo da je percipiran kao obećavajući sistem koji je oklevetan da bi pružio izgovor drugom i trećem „najvećem zlu“ da ona povedu rat, fašizam je bio u središtu svake priče o budućem sukobu.

Istovremeno, svetska ekonomska kriza, uverenje o nesposobnosti liberalizma da pronade rešenja ekonomskih, socijalnih i političkih problema, uspon levece u Evropi, postavili su

kao opšti zahtev, traženje novih pretpostavki organizovanja društva koje su viđene ili u novoj društvenoj organizaciji zasnovanoj na jednakosti i socijalnoj pravdi, ili u redefinisaniu demokratije dodavanjem socijalnog segmenta, ili u promenama vezanim za korporativizam. Malo je bilo onih koji su verovali u mogućnost obnove nepromenjenog „starog poretka” posle rata, a još manje onih kojima je to bio ideal.

Deklarativno, svi su želeli mir, ali su svi očekivali i promenu postojećeg „teško bolesnog” sveta. Jedni su želeli mir tako što će fašizam biti uništen, drugi, tako što će biti uništeni komunizam i fašizam, treći tako što će samo komunizam biti uništen, četvrti tako što će biti uništeni komunizam i liberalizam. Istovremeno, kontradiktorna osećanja, strah od neminovnog rata i čežnja za drugačijim, boljim svetom, učinili su da je najfrekventniji termin u upotrebi – *pacifizam* – već tada jasno određen kao borbena ideja. Izreke: „mir će biti totalan ili ga neće biti”, „ko hoće mir neka se sprema za rat”, „rat ratu”, obeležile su ga kao borbeni zahtev čiju opravdanost i miroljubiv sadržaj obezbeđuje sama moralnost stanovišta. Za sve orijentacije ta moralnost je dolazila od neprikosновенosti onoga za šta su se zalagale. Za levičare ona je bila u zahtevu za uspostavljanje socijalno pravednijeg društva, za liberale u usavršavanju demokratskih institucija, za konzervativce u očuvanju postojećeg poretka, za desničare u dominaciji sopstvenog „naroda” i potčinjavanju drugih. Pripadnici različitih ideoloških orijentacija u srpskoj javnosti zagovarali su međusobno sukobljene ideje i zahteve, uglavnom usklađene sa evropskim podelama.

U najkraćim crtama, osnovne teze levice su hronološki glasile: kapitalizam i liberalizam su nesposobni da prevladaju svetsku ekonomsku krizu; i liberalni i fašistički imperijalizam nužno proizvode rat; imperijalizam ima primarni cilj da uništi komunizam; fašizam je rat; nužna je zajednička borba svih protiv fašizma; rat će izazvati nesposobnost zapadnih demokratija da se suprotstave fašističkoj agresivnosti; zapadne demokratije imaju cilj da usmere fašizam samo protiv Sovjetskog Saveza.

Za liberalne demokrate svetski rat je bio neminovnost, a fašizam opasnost po svetski mir. Tvrdili su da je zadaća demokratija da se bori protiv fašizma, ali nisu prihvatili anti-fašizam ako je uslov bila saradnja sa komunizmom.

Konzervativci su smatrali da je fašizam nastao kao odgovor na komunističku opasnost, da Nemačka i „njeni satrapi” u Moskvi spremaju rat. Budući da virus boljševizma pretilo da otruje Evropu, neminovan je sukob boljševizma i fašizma, iz koga će se roditi bolji svet.

Za desničare komunizam je „političko zločinstvo”, „politički satanizam”; komunisti izazivaju rat; komunizam je izmislio opasnost od fašizma; „tzv. antifašizam” je podmetnut od strane komunizma; nužno je stvarenje antikomunističkog „fronta” na čelu sa Nemačkom; rat će izazvati sprega liberalno-kapitalističke i marksističke internacionale; udruženi liberalizam i komunizam predstavljaju „snage najcrnje reakcije” koje žele da unište „novi socijalni nacionalizam”. Smatrali su da će novi nacionalizam pobediti udruženi liberalizam i komunizam.

vjetskog Saveza”. Zato radnici moraju da pomognu borbu nemačkih komunista „pojačanjem revolucionarne borbe protiv fašizma u vlastitim zemljama”.¹

Od taktičke promene politike Kominterne 1935, izostavljena je teza o „imperijalističkoj” Evropi i celokupna aktivnost je okrenuta borbi protiv fašizma „svih demokratskih snaga”. Zadatak komunističkog pokreta je borba „protiv fašizma, protiv rata, protiv navale kapitala”. Fašizam poništava sve slobode i priprema rat. Zato komunisti moraju „s oružjem u ruci” da mu se suprotstave. Komunisti moraju da pomažu demokratiju dok ona bude vodila borbu protiv fašizma. U „sadašnjoj, posljednjoj etapi kapitalizma” suprotnosti su tako duboke „da se postepeno briše razlika između mira i rata”. Zaključivalo se da su „kapitalisti i fašisti” privremeni gospodari sveta, ali da je njegov pravi gospodar „radni narod”, da se „kovačnice rata” nalaze u Berlinu, Rimu i Tokiju, jer „fašizam – to je rat”. Maja 1939. komunisti su tvrdili da su „fašistički imperijalistički grabežljivci” započeli „drugi imperijalistički rat”.²

Treća faza obeležena je kratkotrajnom promenom u odnosu komunista prema ratu, a nastupila je posle potpisivanja akta o nenapadanju između Sovjetskog Saveza i Nemačke avgusta 1939, kada su se vratili na postavke iz prve faze 1933–35. Okarakterisali su „englesko-francusko-nemački rat” kao imperijalistički, pozivajući radničku klasu u borbu za mir, sa obrazloženjem da su „englesko-francuski imperijalisti” postali „ratoborci” tek kada se Nemačka pokazala nesposobnom da „vrši ulogu udarne pesnice međunarodnog imperijalizma protiv SSSR”. Zato je „imperijalistički rat” izazvao nužnost borbe za mir protiv, s jedne strane „imperijalističkih osvajača”, Italije i Nemačke, a sa druge, protiv „lažno demokratskih imperijalističkih sila”.³

Među najznačajnijim predstavnicima levice prisutni u javnosti su bili Koča Popović, Marko Ristić i Aleksandar Vučo. Koča Popović je smatrao da fašizam, iako je postao internacionalna pojava, izrazito agresivnim karakterom svakog pojedinog nacionalnog oblika potpuno isključuje mogućnost stvaranja „fašističke internacionale”. Fašističke diktature vode ratu jer ne predstavljaju nikakvo rešenje aktuelnih društvenih problema, već njihovo krajnje pooštrenje, „društvo u ratu protiv sebe samog”. Zato niko ne može biti indiferentan pred pitanjem „na koju će stranu prevagnuti istoriska dilema fašizam-demokratija”, čiji je najoštrij izraz „u sudbonosnoj alternativi: rat ili mir”.⁴ Marko Ristić je verovao da je postojeći svet „na smrt bolestan organizam” koji „mora da umre da bi čovečanstvo ozdravilo”. Ali, naglašavao je, „on *ne sme* da umre u strašnom grču imperijalističkog rata, jer bi tu za sobom povukao u smrt i milione onih živih ćelija” iz kojih će biti sastavljena „buduća zajednica ljudi”. Verovao je da je moderni proletarijat „smrtna

¹ „Protiv imperijalističkog rata i fašizma”, *Proleter*, 9/1933., br. 8-9, 5.-6.; „Pozdrav Centralnom Komitetu K.P. Nemačke”, *Proleter*, 9/1933., br. 3, 9.; „Za zajedničku borbu protiv fašizma”, *Proleter*, 9/1933., br. 4, 1.; „Pomozite borbu njemačkih radnika!”, *Proleter*, 9/1933., br. 4, 5.-6.; „Socijaldemokratija u službi Hitlera”, *Proleter*, 9/1933., br. 5, 6.; „Bankrotstvo socijaldemokratije i borba za jedinstvo radničke klase”, *Proleter*, 9/1933., br. 6-7, 1.-2.; „Ko je skrivio pobedu fašizma u Nemačkoj?”, *Proleter*, 9/1933., br. 8-9, 8.

² „VII kongres Kominterne”, *Proleter*, 11/1935., br. 9, 1.-2.; „Udesetorostručimo pomoć Španjolskom narodu”, *Proleter*, 13/1937., br. 6, 2.-3.; „Dvadeset tri godine”, *Proleter*, 13/1937., br. 9, 10.-11.; I. K. „Dokle će tako?” *Proleter*, 14/1938., br. 1-2, 1.-2.; „Otvoreno pismo članovima KPJ”, *Proleter*, 15/1939., br. 1, 2.-3.; L. ALEKSIĆ, „Narodi Jugoslavije neće biti Hitlerovi ‘Raci’”, *Proleter*, 14/1938., br. 1-2, 3.-4.

³ „Imperijalistički rat”, *Proleter*, 16/1940., br. 1-2, 4.; „Od koga Jugoslaviji pretila opasnost da bude uvučena u rat”, *Proleter*, 16 (na naslovnicu pogrešno označeno kao 15)/1940., br. 3-4, 9.-11.

⁴ Koča POPOVIĆ, „Uloga fašizma u savremenom društvenom zbivanju (Povodom jedne knjige o fašizmu)”, *Naša stvarnost*, 1/1936., br. 3-4, 40.-46.

presuda tog sveta”, ali i da je u okviru građanske klase sve veći broj intelektualaca verovao u potrebu borbe protiv fašizma i rata. Fašizam i osvajački rat su „nakazni siamski blizanci, vrhovni porod koji može da donese na svet ova zalazeća civilizacija”. Zato je borba protiv njih, istovremeno i borba za odbranu kulture i „spasavanje svega onog što u umiranju ove civilizacije ima da bude očuvano i preneseno u temelje buduće civilizacije”. Suprotno „pasivnim pacifistima”, protivnicima organizovanog otpora fašističkoj agresivnosti, Ristić je verovao da intelektualci mogu otkloniti ratnu opasnost samo ako primene devizu: „Mir će biti totalan ili ga neće biti”.⁵ Aleksandar Vučo i Dušan Matić su pred sam početak rata u zamlji, definisali rat u Evropi kao „neizbežno pribežište” onih koji pokušavaju da se „zgrčeni” nad svojim interesima „obaviju tamom baruta i maglom krvi”, kako bi sačuvali svoja dragocena mesta „pred najezdom malih, neodoljivih snaga”.⁶

Liberalne demokrate

U ovom krilu intelektualne elite postojale su bar tri struje. Prva, leve demokrate, bila je sasvim marginalna, a od ostalih predstavnika ove grupacije odvajao ju je kritički stav prema politici zapadnih sila u odnosu na fašizam i komunizam. Ocenjivala je fašizam odgovornim za pripremu rata, a politiku zapadnih zemalja, posebno Britanije, zaslužnom za jačanje Nemačke i njeno usmeravanje protiv Sovjetskog Saveza. Britanija je zbog svoje „egoistične klasne politike”, kojom je dominirala „boljševička opasnost”, hrabrila otpor Nemačke i svojom blagonaklonošću omogućila njeno naoružavanje, a bila je odgovorna i što Društvo naroda nije uspelo da očuva mir. Pored sukoba demokratije i fašizma, svetsku politiku je komplikovala i borba između kapitalističkog i socijalističkog sistema, koje je samo strah od rata opredeljivao za miroljubivu politiku. „U engleskim kombinacijama Nemačka je trebala da posluži kao avangarda u ratu protiv Sovjeta. Kolonije bi zamenila Ukrajina”.⁷ Do ugovora iz avgusta 1939. je i došlo jer je Rusija bila isključena iz bloka evropskih sila, a u budućem sukobu nije mogla da računa na njihovu pomoć.⁸

Izuzetak u javnosti bio je svakako i najznačajniji predstavnik ove struje, Živojin Balugdžić, koji je spajao prividno nespojivo. Nije imao nikakvih dilema da fašizam izaziva budući neminovni rat, odbacivao je politiku neutralnosti, branio je Sovjetski Savez od optužbi za nedoslednu politiku, imao je razumevanja za socijalne zahteve radnika i nužnost društvenih promena, ali je odricao značaj komunista i anarhista u radničkom pokretu, i naročito u španskim događajima. Balugdžić je pisao da Evropa živi u stalnom strahu „od prepada fašističkih imperijalističkih država”, a da je stav zapadnih demokratija o neutralnosti poljuljao njihov ugled jer je značio da će svaki napadač us-

⁵ Marko RISTIĆ, „Intelektualci pred problemom rata”, *Pravna misao*, 2/1936., br. 1, 185.-189.

⁶ Dušan MATIĆ – Aleksandar VUČO, „U drugoj smo godini rata...”, *Život i rad*, 15/1941., knj. 32, br. 41, 49.-52.

⁷ Dr M. Đ. M. „Položaj Austrije”, *Život i rad*, 6/1933., knj. 15, br. 91, 641.-644.; Nikola RADOJEVIĆ, „Evropa od Versaja do Minhena”, *Život i rad*, 12/1939., knj. 28, br. 19-21, 145.-148.

⁸ „Pismo iz Londona. Velika Britanija i Rusija”, *Napred* (Beograd), br. 14, 26. 4. 1939., 7.; „Međunarodni pregled”, *Napred* (Beograd), br. 22, 31. 8. 1939., 6.-7.

peti u svom poduhvatu, samo ako dovede svetski mir u pitanje. I suprotno, tek kada fašističke države budu uverene da će protiv sebe imati njihovu i moralnu i vojnu moć, odustaće od imperijalističkih prohteva. Zato je izreka „ako hoćeš mir spremaj se za rat” značila uspostavljanje saveza demokratskih zemalja u cilju suzbijanja fašizma. Tvrdio je da je Hitlerova primarna težnja borba protiv komunizma i okupljanje država koje su se suprotstavljale svakom demokratskom pokretu, obeležavajući ih kao boljševičku opasnost. Takva opasnost, naprotiv, po Balugdžiću nije postojala, čak se ni u Španiji nije ispoljila želja za komunizmom, a odbacivao je i značaj krajnjih levičara u radu Narodnog fronta, koji je „ako ne ugušio, a ono znatno ublažio” takve struje. Minhenskim sporazumom Britanija je pretrpela poraz koji bi mogla da popravi samo ako umesto „sladunjave pomirljivosti”, istakne rešenost da se suprotstavi fašizmu. Zato je morala da pregovora sa Rusijom iako je u njoj vladao strah od komunizma i težnja da se mir održi blagodareći saradnji sa svima, „samo ne sa Rusijom”. Nemačko-sovjetski ugovor 1939. tumačio je kao Staljinovu osvetu za „zanemarivanja Sovjetske Rusije od strane velikih sila”, ali je verovao da su veze Sovjetskog Saveza sa Rajhom „skroz privremene” i da će Staljin ubrzo naći način za sporazum sa zapadnim silama. Uzrok rata video je u „nebriljivosti” evropskih demokratija koje su ćutke posmatrale zbivanja, tvrdeći da je tek rat razbio njihov „sladunjavi pacifizam” i stvorio rešenost da se „ide do kraja”, do pobeđe nad fašizmom.⁹

Druga, najbrojnija grupa liberalno demokratskih intelektualaca je tokom čitavog međuratnog perioda imala razvijenu svest o neminovnosti budućeg svetskog rata. Njen akademski pristup definisanju problema doba i pedantna analiza aktuelnih ideologija i njihovih ciljeva, bili su u obrnutoj srazmeri sa odsustvom aktivizma, čineći da je na pukom konstatovanju činjenica uglavnom i završavala njena sposobnost percepcije ratne i posleratne budućnosti, kao i sopstvenog mesta u njima. Već početkom dvadesetih godina se navodilo „da će generacije poslednjega rata, vrlo verovatno imati da podnesu još jedan rat” i da „današnji mrljavi mir” omogućava da „svaki politički avanturista može da zapali Evropu”. Kao primarna opasnost po mir viđena je pobeđena Nemačka, jer „ko ma i površno poznaje mentalitet nemačkoga naroda” mora biti načisto da Nemci ne mogu zaboraviti „porugu što im je naneo poslednji rat”. Tvrdilo se da „ovaj mlitavi mir” neće navršiti ni petnaest godina i da će budući rat biti „grozno krvoproliće bez poštete i bez humanih obzira.”¹⁰

⁹ Živ[ojin] BALUGDŽIĆ, „Demokratija i fašizam u međunarodnoj politici”, *Politika* (Beograd), br. 9921, 1. 1. 1936., 1.; „Rat ratu!” mora da glasi nova deviza Društva naroda”, *Politika* (Beograd), br. 10175, 20. 9. 1936., 1.-2.; „Versaljski ugovor na umoru”, *Politika* (Beograd), br. 10126, 2. 8. 1936., 1.; „Pod izgovorom da je madridska vlada komunistička. Portugalija na čelu fašističkih država protivi se sprovođenju neutralnosti u španskom građanskom ratu”, *Politika* (Beograd), br. 10179, 24. 9. 1936., 1.; „Neprijatelji narodnog napretka”, *Politika* (Beograd), br. 10123, 30. 7. 1936., 1.; „Psihološke osnove rusko-engleskih razgovora”, *Srpski književni glasnik*, knj. 57 (1939.), 296.-301.; „Borba između međunarodnog prava i istorijske misije u 1939 godini”, *Srpski književni glasnik*, knj. 59 (1940.), br. 2, 145.-147.; „Rusija u međunarodnim odnosima”, *Srpski književni glasnik*, knj. 58 (1939.), br. 7, 437.-439.; „Demokratija se snaži u današnjem ratu”, *Srpski književni glasnik*, knj. 59 (1940.), br. 6, 468.-471.

¹⁰ „Budući rat”, *Politika* (Beograd), br. 5197-5199, 12.-14. 10. 1922., 1.

Slika 2. „A oni kažu da gore sela, dok mi pečemo jaganjce na žaru!” (Riječi seljaka u srpskoj nošnji na karikaturi „Naš domaći mir”, objavljenoj u beogradskoj *Politici* 6. travnja 1941.)

Za svaku novu godinu pred rat tvrdilo se da je sudbonosna. Već 1933. se očekivalo da „versajska zgrada” svakog časa „postane ruševina” jer je fašizam predstavljao opasnost za svetski mir, on je odbacio pacifizam, potrebu razoružanja i jednakost država, verujući da su prava jačih vrednija. I 1936. se verovalo da je to godina u kojoj bi Evropa mogla da bude bačena „u krvavi vrtlog”, sa predviđanjem da predstoji ili bankrotstvo ili svetski rat i anarhija.¹¹ Hitlerovo „propovedanje mira” samo maskira ratne pripreme, sa idejom da ga odloži dok ne bude siguran u pobeđu zahvaljujući savršenstvu oružja i „militarističkom duhu nemačkog naroda”, a „skoru kataklizmu” nagoveštavali su i štrajkovi, ekonomske krize, naoružanje, diktature.¹²

U ovoj ideološkoj struji najodređeniji je bio Đorđe Tasić, koji je smatrao da je demokraciji i socijalizmu imanentna pacifistička nastrojenost, nasuprot diktatorskim režimima koji „propovedajući borbenost”, nose opasnost po mir. Verovao je da čovečanstvo traži ravnotežu između internacionalizma i nacionalizma, pa i kada se organizuje za odbranu mira u jednu opštu vojnu snagu, ono se sprema da se bori protiv neposlušnog člana, što znači rat. Zato je u postojećem „nesavršenom svetu”, pacifizam prinuđen da vodi rat, u čemu nema protivrečnosti. Ako međunarodna zajednica stvori vojnu silu koju će upotrebiti protiv rušilaca mira, „to se ne može smatrati ratom”, zato što pravo nije samo sila već ima i moralni sadržaj.¹³ I Rade Drainac je smatrao da nije bezrazložan „panični strah” u svetu, da je ze-

¹¹ „1933 godina”, *Srpski književni glasnik*, knj. 41 (1934.), br. 1, 63.-67.; „Svetska javnost o izgledima za nov svetski rat”, *Srpski književni glasnik*, knj. 54 (1938.), br. 6-7, 510.-513.; M. RADOJKOVIĆ, „Fašistička Italija i Društvo naroda”, *Srpski književni glasnik*, knj. 45 (1935.), br. 7, 528.-540.; INOSTRANI, „Rat nije neophodan”, *Srpski književni glasnik*, knj. 50 (1937.), br. 1, 69.-71.; INOSTRANI, „Rat ili razoružanje”, *Srpski književni glasnik*, knj. 54 (1938.), br. 2, 162.-163.;

¹² „Nemačka se oruža”, *Pravda* (Beograd), br. 10355, 3. 9. 1933., 1.; Dr D. SMILJANIĆ, „Rat”, *Pravda* (Beograd), br. 10731, 18. 9. 1934., 1.

¹³ Đorđe TASIĆ, „Problem mira u filozofiji prava”, *Pravna misao*, 2/1936., br. 7-8, 1.-12.

maljska kugla „u osvitu novoga krvoprolića”, postavljajući pitanje kako spasti svet kada su nacionalni egoizmi sasvim poremetili ravnotežu.¹⁴

Treća struja liberalnih demokrata se suprotstavljala fašizmu, ali je zagovarala i toliko odlučni antikomunizam da je zarad njega i pre rata bila spremna da se odrekne antifašizma. Iako je podrazumevala da Hitler ostvaruje svoju koncepciju o prevlasti Nemačke pravdajući se prisustvom „velikog ruskog kolosa” i da su rasni zakoni isključili svaku sumnju da će odvesti Evropu u novi rat, sa uzdržanošću je posmatrala saradnju komunizma i demokratije u borbi protiv fašizma, uz tvrdnju da je komunizam „svesno” raščistio teren za pojavu fašizma.¹⁵ Tipičan predstavnik ove struje, Niko Bartulović je eksplicirao da „iskreni demokrati” moraju da kažu da su najodlučniji protivnici fašizma, ali da ni antifašizam ne žele da prihvate „kao kapiju za uvlačenje boljševizma”.¹⁶

Konzervativci

Stav konzervativno nacionalističkih glasila se uglavnom svodio na priželjkivanje sukoba fašizma i komunizma. Tvrđilo se da narodi Evrope u 1933. godinu stupaju sa „zebnjom” zbog „moralno zagađene atmosfere” i predstojećih sudbonosnih događaja koji mogu „iz osnova izmeniti oblike života u budućnosti”. Nemačka je bila spremnija za rat nego 1914, a istovremeno je finansirala „moskovske satrape” i Rusiju pretvorila „u svoju oružnicu”. Sama Rusija je pala kao žrtva revolucije, jer je „mala tifozna vaš boljševizma ubačena sa strane otrovala organizam ovoga džina i on se srušio”, a „isti mikrob preti da zatruje krv cele Evrope”. Zaključivalo se da ne postoji ni najmanja sumnja da će Hitler dobiti stoprocentnu podršku za svoju ratnu politiku, a nije mu poricana ni „neustrašivost” u sprovođenju ciljeva. Tumačilo se da komunisti u fašizmu imaju „najjače neprijatelje”, jer je probuđeni nacionalizam lomio „nakalemljeni osećaj 'svetskog' bratstva”. „Potmula grmljavina” je nagoveštavala da će 1936. godina „biti uistini prestupna” jer su se na svetskoj pozornici pojavila „dva strašna džina sa istoka i zapada koji trećega hoće da smožde”. To su bili SSSR s jedne, i Japan i Nemačka sa druge strane, koji se moraju sukobiti i iz čije će se prolivene krvi roditi „novo čovečanstvo”.¹⁷ Od 1936. se stav konzervativaca promenio i glasilo da je strah od Nemačke bez osnove, jer je ona suviše preokupirana svojim ekonomskim problemima da bi mogla da rizikuje mir,¹⁸ a da su nemački vojnici u okupiranoj Francuskoj „pioniri zblizjenja” dva naroda...¹⁹ U ovoj struji nije bilo izrazitih predstavnika intelektualne elite.

¹⁴ Rade DRAINAC, „Kako spasti čovečanstvo?”, *Pravda* (Beograd), br. 10729, 16. 9. 1934., 4.

¹⁵ „Šta smeru Nemačka?” *Javnost*, 1/1935., br. 11, 259.-260.; Dr B. DOBROSAVLJEVIĆ, „Poslednji nacionalsocijalistički kongres”, *Javnost*, 1/1935., br. 36, 906.-907.; Mil. M. DADIĆ, „Logika stvari”, *Javnost*, 1/1935., br. 31, 775.-776.

¹⁶ Niko BARTULOVIĆ, „Fašizam kod nas”, *Javnost*, 2/1936., br. 5, 97.-100.; „Fašistička i hitlerovska propaganda”, *Javnost*, 2/1936., br. 30, 662.-664.

¹⁷ M. P. „Za mir”, *Narodna odbrana*, 8/1933., br. 3, 33.-34.; „Sumnjive namere Nemačke”, *Narodna odbrana*, 8/1933., 699.; Milovan POPOVIĆ, „Posle Kongresa III internacionale”, *Narodna odbrana*, 10/1935., br. 38, 604.-605.; M. P. „1935-1936”, *Narodna odbrana*, 11/1936., br. 3, 33.-34.

¹⁸ I. A. „Međunarodni odnosi početkom 1936 g.”, *Narodna odbrana*, 11/1936., 125.-126.

¹⁹ „U Parizu posle primirja”, *Samouprava* (Beograd), br. 1117, 13. 7. 1940., 3.

Profašistička desnica

I desni profašistički ideološki spektar je bio raznorodan, sa zajedničkim imeniteljem u afirmativnom stavu prema različitim oblicima autoritarnog nacionalizma i ocenjivanju komunizma kao najveće opasnosti po svetski mir. Zato je prirodno što su u beogradskoj javnosti, upravo desničari adekvatno odgovorili na Hitlerov zahtev za stvaranje antiboljševičkog bloka. Afirmativno su pisali o radu berlinskog Antikominternog pakta, uz tvrdnju da je Nemačka njime želela da svoje iskustvo u borbi protiv komunizma stavi na raspoloženje i drugim narodima „kojima boljševizam ugrožava život”. Komunizam izaziva rat u želji da uništi postojeći poredak putem dve nove parole – Narodni front i borba protiv fašizma. Komunizam je „internacionalno organizovano političko zločinstvo” i zato je nužno da se zajedničkom borbom savlada „grozna opasnost” boljševičke svetske revolucije, da se komunističkom „zajedničkom frontu” suprotstavi antikomunistički „zajednički front”, da se upoznaju „patološke osobine komuniste”, jer osnovnu ideju komunizma predstavljaju „zločin i anarhija”. Komunisti pripremaju akciju da zavladaju svetom, a „slepa buržoazija” je naivno prihvatila zajedničku borbu sa njima protiv „navodne fašističke opasnosti”, ništa ne preduzimajući protiv opasnosti od komunizma. Kao prirodna reakcija na komunističku opasnost nastao je fašizam „koji nemilosrdno progona komunizam”, on predstavlja pokušaj buržoazije da zaštiti tekovine postojećeg društva, a samo je privid da je nova akcija komunizma reakcija na talas fašizma. Dokaz je da do 1935. „niko” nije pomišljao na stvaranje suprotstavljenih „frontova” demokratije i fašizma, niti je iko smatrao da je fašizam imperijalistički i da priprema rat. Komunistički agitatori „vešt看 manevrom” izazivaju „podmetnutom” antifašističkom borbom sukob demokratije i fašizma, u kome demokratija neće biti u stanju da zadrži antifašistički pokret da preuzme vlast. Alarm komunista protiv fašizma je lažan, jer je fašizam kao antiteza komunizmu, „zasnovan na respektovanju istorijskih tradicija” i predstavlja neprijatelja svim revolucionarnim pokušajima „anarho-komunizma”.²⁰ Predviđao se „skori i neminovni sukob između Nemačke i Sovjetske Rusije”, u kome će ova druga biti potpuno usamljena. Nirnberg 1936. je bio „kula svetilja”, „preklinjuća” opomena pred opasnošću od „svetske kuge boljševizma”, a Hitler je dokazao da je boljševizam „čisto jevrejski posao”, on je „ranije nego ostali zapazio boljševičku zarazu” i „puteve boljševičke infekcije u svetu”.²¹

Desnica je dokazivala da je internacionalizam izazivač budućeg rata, a nacionalizam jedina odbrana od njega. Kao lažna je odbacivana podela koju je pravila „levičarska štampa” na internacionalizam i pacifizam kao sinonim bratstva među narodima, s jedne, i nacionalizam, fašizam i ratni ekspanzionizam kao zaostatak davljaštva varvarskih vremena, s druge strane. Desnica je negirala da će Nemačka biti izazivač rata, ljuteći se što se svakodnevno čuju povici protiv fašističke opasnosti, „a pri tom se zaboravlja na komunističku”. Rat jeste na pomolu, svi ga osuđuju, ali ga niko ne sprečava, jer ne znaju ko je njegov pravi izazivač.

²⁰ „Taktika i rovanjenje od strane Kominterne”, *Kriminalna biblioteka*, 13/1936., br. 1, 14.-15.; „Komunizam kao opasnost po svetski mir i bezbednost država”, *Kriminalna biblioteka*, 13/1936., br. 18, 439.-442.; Adalbert KUNGEL, „Antikomintern”, *Kriminalna biblioteka*, 13/1936., br. 1, 21.; Vladeta MILIĆEVIĆ, „Kominternu u znaku Narodnog fronta”, *Kriminalna biblioteka*, 14/1937., br. 10, 235.-237.; Đuro SARAPA, „Savremeni oblici komunističkog rada u svetu i kod nas”, *Kriminalna biblioteka*, 15/1938., br. 20, 481.-484.

²¹ „Nemačka je danas gospodar Baltičkog mora, grozničavo izgrađivanje mornarice za rat protiv Sovjetske Rusije”, *Vreme* (Beograd), br. 5219, 27. 7. 1936., 3.; „Nemačka posle Nirnberškog kongresa”, *Vreme* (Beograd), br. 5288, 4. 10. 1936., 1.

Izazivač „sigurno nije onaj na koga se prstom upinje”, odnosno, „države fašističke kako ih to zove crvena štampa”. One neće izazvati rat, već će to učiniti oni „koji će na njemu opet zaraditi” i oni „kojima je ideologija Svetska revolucija”. Drugim rečima, izazivači rata „su bili i biće udruženi kapitalizam sa svojim trabantom komunizma”. Za rat „svih protiv svijū” kriva je sprega liberalističko-kapitalističke i marksističke internacionale, dok je nacionalizam jedini „stvarni pacifizam”. Strah od „Nove misli” je zaslepio demokratiju koja je vezala svoju sudbinu za komunizam, pa će „zajedno s njim i umreti”. Udruženi u zajedničkom strahu od „buđenja i osveščavanja nacija”, oni pokušavaju da lažima unište „glas krvi” i da zadrže hod istorije. Zato je desnica tražila „nedvosmisleno opredeljivanje”, ili u tabor u kome su združeni liberalne-demokrate sa komunistima, ili u tabor „novog nacionalizma” poniklog iz narodnih „rasnih osobina” – jer „trećeg nema”.²²

I među profašističkim autorima bilo je različitih struja. U grupi ljotičevske orijentacije svakako su najaktivniji bili Danilo Gregorić i Svetislav Stefanović. Prvi je ocenjivao da je komunizam spreman na sporazum sa „kime god bilo” samo da se „narodno buđenje” uništi. Sporazum sa liberalnim strankama, odnosno, „sa „snagama najcrnje reakcije”, trebalo je da uništi vesnike novog života, „novi socijalni nacionalizam”. Komunizam je svoju ulogu odigrao i „svestan” da će ga pobediti novi socijalni nacionalizam, odlučio je da u borbu baci sve svoje snage, „on bi pružio ruku i crnome đavolu” samo da porobi celo čovečanstvo. Ipak, Gregorić je bio uveren da se komunizam prevario u oceni nacionalsocijalizma, jer se „ideja novoga nacionalizma” ne može savladati. Narodi sada „znaju” da ih je kapitalizam sa liberalnom demokratijom „na najstrašnji način eksploatisao”, a da „obećani komunistički raj znači novo, još gore ropstvo”.²³ Svetislav Stefanović se uglavnom posvetio odbrani nacionalizma od optužbi za izazivanje rata, tvrdeći da ni najagresivniji nacionalizam nije presudan faktor u internacionalnoj industriji naoružanja, naprotiv, nacionalizam obuzdava težnje imperijalističkog kapitala i „otklanja apokaliptički krvave izgleda nove svetske revolucije”. Mir se ne može graditi na „frazama” zaostalim od „jednom za svagda prošle” Francuske revolucije, već samo na stvarnosti, „a nacionalizam je najstvarnija stvarnost”. Dok je internacionalni pacifizam „laž i maska”, dotle je „pravi pacifizam” u nacionalizmu, i to onom nacionalizmu koji su „drekavci” Narodnih frontova oglašavali za glavnu opasnost po mir. Događaji u Španiji su predstavljali „judeo-masonsku i komunističko-anarhističku” zaveru, ali je nacionalizam ipak pobedio internacionalizam, jer su fašističke zemlje uspele da umesto diktature jedne klase „zavedu diktaturu jedne volje”. „Parole” o ratnoj opasnosti od fašizma su plod „boljševičko demokratske i masonske internacionale”, zbog čega Evropa ne sme da zameni nacionalizam „fantomskim” internacionalizmom koji može da se održava samo „u nacionalno amorfnim masama azijata”.²⁴

Svakako najznačajniji „nezavisni” desničar bio je Miloš Crnjanski, koji je već tridesetih godina prepoznat kao zagovornik rata. Još 1936. Marko Ristić je citirao njegove reči da

²² „Internacionalizam i pacifizam”, *Otadžbina* (Beograd), br. 136, 22. 10. 1936., 4.; „Miniranje. Komintern i buržuatske partije”, *Otadžbina* (Beograd), br. 105, 15. 3. 1936., 1.; „Novi nacionalizam i opasnost rata”, *Otadžbina* (Beograd), br. 134, 8. 10. 1936., 1.; „Dva fronta”, *Otadžbina* (Beograd), br. 91, 8. 12. 1935., 1.-2.; „Dva sveta koračaju zajedno”, *Otadžbina* (Beograd), br. 112, 3. 5. 1936., 4.; „Nova Nemačka”, *Otadžbina* (Beograd), br. 126, 13. 8. 1936., 4.

²³ Dan[i]lo GR[EGORIĆ], „Nova taktika”, *Otadžbina* (Beograd), br. 77, 25. 8. 1935., 3.

²⁴ Dr Svet[islav] STEFANOVIĆ, „Nacionalizam i svetski mir”, *Vreme* (Beograd), br. 4519, 9. 8. 1934., 2.; „Nacionalizam kao stvarni čuvar mira”, *Otadžbina* (Beograd), br. 146., 6. 1. 1937., 6.; Svetislav STEFANOVIĆ, „Između ideoloških i frazeoloških frontova” (1936), *Starim ili novim putevima. Odabrani politički spisi 1899–1943*, Novi Sad 2006.; „Za obnovu jugoslovenskog nacionalizma”, *Vreme* (Beograd), br. 4480, 1. 7. 1934., 3.; „Protiv klasne borbe”, *Vreme* (Beograd), br. 4489, 10. 7. 1934., 2.

„oni koji su bili u ratu, i ležali među mrtvima, znaju da je rat veličanstven i da nema višeg momenta nikada ga nije bilo, u ljudskom životu, od svesnog učešća u bitki”.²⁵ On sam je u svojim izveštajima iz Španije pisao: „Ko je jednom bio u ratu, ostaće isti takav, kao i ona stara bateriska kobila, koju su, kada je ostarila, upotrebljavali za prenos sifona iz jedne fabrike. Svaki put, kada je čula topovsku grmljavinu, počela je veselo da skače”. I dok je u njegovim izveštajima najveći kompliment generalu Franku glasilo da predstavlja „militaristu u najboljem smislu te reči”, dotle je na „neprijateljskoj” strani, kako je, identifikujući se sa Frankom nazivao njegove protivnike, svuda video samo marksiste. U Španiji je prepoznao „marksističku” revoluciju i „marksističku” republiku, a sve negativno napisano o Franku, pripisivao je marksističkoj „crvenoj štampi”. Pominjao je „internacionalne milicije marksista”, oduševljavajući se što ih je Frankova vojska „zbrisala kao zamahom ruke preko šahovske ploče”, i što su morali da slušaju pesme falangista pred kojima je Internacionala morala da „umukne”... A onda, razočaran u Franka što se obračunao sa ekstremnijim fašistima u svojim redovima, Crnjanski je „skinuo kapu” pred „sirotom masom, separatista baskijskih, anarhista i komunistu” i napustio Španiju ljut, zaključujući da se „i suviše oduševljavao za generala Franka” i da je vreme da obuzda svoje oduševljenje. Ipak, razočarenje Crnjanskog u generala Franka, nije istovremeno značilo i razočarenje u fašizam. Naprotiv, samo je naredne godine, svoju fascinaciju sa Franka preneo na Musolinija, pripisujući mu svu „veličinu” stvaranja, ne samo Italije, već i fašističke Španije.²⁶ Na „fantastične vesti” da će doći do poboljšanja odnosa Nemačke i SSSR, Crnjanski je odgovarao da samo onaj ko nije poznavalac nacionalsocijalizma, može u to poverovati. „O saradnji sa komunizmom može se govoriti samo mrtvom Hitleru, živom to niko ne bi se usudio da spomene”, pobornik takve saradnje ne bi smeo ni da „gukne” pred njim.²⁷ Samo nekoliko meseci kasnije, ipak je, opisujući situaciju u svetu, zaključivao da se tog leta peo na Vezuv do samog kratera i da je posle silaska imao utisak da „svuda šteta po vulkanima”.²⁸

* * *

U antifašističkom delu evropske javnosti pojmovi *fašizam* i *militarizam* su izjednačavani, kao što su poistovećivani i termini *antifašizam* i *pacifizam*. Evropski aktivistički antifašizam je podrazumevao suprotstavljanje fašističkom militarizmu svim sredstvima, isključujući jedino tada opšte proklamovanu politiku *neutralnosti*, koja je označavala pasivno zadovoljavanje svih zahteva fašizma. U srpskoj javnosti takvo stanovište je zagovarala leвица i mali deo liberalno građanske inteligencije. Dok su levičari poistovećivali fašizam i rat,

²⁵ Marko RISTIĆ, „Intelektualci pred problemom rata”, *Pravna misao*, 2/1936., br. 1, 185.-189.

²⁶ Miloš CRNJANSKI, „Kako je došlo do pobune vojske u Španiji”, *Vreme* (Beograd), br. 5530, 9. 6. 1937., 1. i 3.; „Kakva je situacija na španskom bojištu? Bitka br. VI generala Franka”, *Vreme* (Beograd), br. 5532, 11. 6. 1937., 1. i 3.; „Kako sam stigao na sahranu generala Mole”, *Vreme* (Beograd), br. 5534, 13. 6. 1937., 1. i 3.; „U Vrhovnoj komandi generala Franka”, *Vreme* (Beograd), br. 5536, 15. 6. 1937., 1. i 3.; „Bilbao opkoljen, mesto bombardovanja i frontalnog napada general Franko hoće da grad osvoji zaokružavanjem”, *Vreme* (Beograd), br. 5538, 17. 6. 1937., 1.; „Trupe generala Franka nadiru zapadno od Bilbaoa”, *Vreme* (Beograd), br. 5542, 23. 6. 1937., 1.; „Pred Bilbao”, *Vreme* (Beograd), br. 5546, 27. 6. 1937., 1. i 3.; „Šta je bilo sa Bilbao”, *Vreme* (Beograd), br. 5548., 29. 6. 1937., 3.; „U osvojenom Bilbao”, *Vreme* (Beograd), br. 5549, 1. i 3.; „Šta priprema general Franko”, *Vreme* (Beograd), br. 5551, 2. 7. 1937., 1. i 3.; „Zašto general Franko hapsi patriote?”, *Vreme* (Beograd), br. 5554, 5. 7. 1937., 1. i 3.; „Iza generala Franka stoji Hil Robles”, *Vreme* (Beograd), br. 5561, 12. 7. 1937., 1. i 3.

²⁷ M. PUTNIK (i. e. Miloš Crnjanski), „Nemačka i Sovjetska Rusija”, *Vreme* (Beograd), br. 5525, 4. 6. 1937., 3.

²⁸ M[iloš] CRNJANSKI, „Italijanski rasizam”, *Vreme* (Beograd), br. 5950, 9. 8. 1938., 1.

deo građanskih intelektualaca opasnost prepoznao u nacionalnom egoizmu, deo pokazivao razumevanje za „opravdana nacionalna potraživanja”, dotle su konzervativci braneci nacionalizam, priželjkivali sukob fašizma i komunizma u kome će ovaj drugi biti uništen. Desničari su se eksplicitno opredelili za fašizam, spremni da ga „borbeno” pomognu u budućem ratu.

Za razliku od nalaza²⁹ koji se odnose na percepciju evropske intelektualne elite o savezništvima u budućem ratu i koji su uglavnom bili grupisani u tri kombinacije: savezništvo fašističkih zemalja protiv evropskih demokratija i SSSR-a; antikomunistička alijansa fašističkih država i demokratija protiv Sovjetskog Saveza; antidemokratska alijansa fašističkih država i Sovjetskog Saveza protiv demokratija, u krugovima beogradske intelektualne elite samo su prva dva oblika savezništva uopšte razmatrana kao verovatna. Savezništvo fašističkih sila protiv demokratskih zemalja i SSSR-a, viđeno je kao najverovatnije, opšti rat protiv SSSR-a pominjali su (uz osudu) levičari i (uz odobravanje) desničari, dok treći oblik savezništva fašizma i komunizma protiv demokratija, niko nije ni pominjao kao mogućnost, ni zagovarao, čak ni posle potpisivanja sovjetsko-nemačkog ugovora o nenapadanju.

Tridesetih godina gotovo da nije bilo elementa ideologije fašizma ili njegove prakse koji je ostao nepoznat beogradskoj javnosti. To se odnosilo i na mogućnosti očuvanja trajnog mira ili, naprotiv, neizbežnosti rata. U uslovima postojanja pune svesti o fašističkoj militantnosti, ostajalo je malo prostora za zbunjenost intelektualaca. Njihova opredeljenja za strane u sukobu kada je rat stigao i do Jugoslavije, nikoga nisu iznenadila. Bila su neizbežan nastavak njihovih ranije prisutnih dubokih uverenja.

SERBIAN INTELLECTUALS AND THE WAR (1933–1941)

This paper attempts to provide an overview of different opinions held in Serbian intellectual circles in the 1930s as to the certainty of the outbreak of another world war. Depending on their ideologies, the paper divides the intellectuals into four main groups: the leftwing communist group, the democratic-liberal group, the conservative and the righthwing, pro-fascist group. Those four groups differed greatly in their opinions as to who would cause the upcoming war, as well as to what potential alliances would be formed within it.

In the shortest of terms and in chronological order, the left believed capitalism and liberalism to be incapable of overcoming the world economic crisis, felt that war was the logical consequence of both liberal and fascist imperialism and that their primary goal was the destruction of communism and that fascism meant war. Consequently, the left espoused the necessity of a joint fight against fascism, by all democratic forces.

Similarly, Liberal Democrats, were of the opinion that a world war was inevitable, that fascism posed a threat to world peace and that democratic forces should therefore stand against it. However, they considered anti-fascism unacceptable as well, if it meant cooperation with the communists.

²⁹ Alaster HAMILTON, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*, Beograd 1978.

Conservatives considered fascism a response to the communist threat, believed that Berlin and Moscow were planning a war and thought that a clash between bolshevism and fascism was imminent, and that it would bring about a better world.

Rightwing groups considered communism a form of “political Satanism” and viewed communists as war-mongers who exaggerated the danger of fascism. In their opinion, an alliance between liberalism and communism represented the “darkest reactionism” which, in order to be defeated, called for the formation of an anti-communist “front” led by Germany.

To provide examples of those worldviews, the paper analyses the attitudes held by their most prominent adherents (Koča Popović, Marko Ristić, Živojin Balugdžić, Đorđe Tasić, Svetislav Stefanović, Miloš Crnjanski...).

In conclusion, it is clear that the proponents of all ideological currents within the Serbian intellectual elite of the 1930s were fully aware of the imminence of another world war. The sides they took when the conflict finally reached Yugoslavia were (as well as their choice of “neutrality”), a natural consequence of the beliefs they already held.

Keywords: intellectuals, war, communism, liberalism, fascism

Literatura

Alaster HAMILTON, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*, Beograd 1978.

Svetislav STEFANOVIĆ, *Starim ili novim putevima. Odabrani politički spisi 1899–1943*, Novi Sad 2006.

Štampa

Javnost, 1935.–1936.

Kriminalna biblioteka, 1936.–1938.

Napred, 1939.

Naša stvarnost, 1936.

Narodna odbrana, 1933.–1936.

Otadžbina, 1935.–1937.

Politika, 1922. i 1936.

Pravda, 1933.–1934.

Pravna misao, 1936.

Proleter, 1933.–1940.

Samouprava, 1940.

Srpski književni glasnik, 1934.–1940.

Vreme, 1934.–1938.

Život i rad, 1933.–1941.

3. INTELEKTUALCI, POLITIČKE STRANKE I GRUPACIJE U SLOVENIJI U PREDVEČERJE DRUGOG SVETSKOG RATA

Božo Repe

UDK: 316.344.32(=163.6)“193“

Prethodno priopćenje

Sažetak: U Sloveniji je u drugoj polovini tridesetih godina ideološka i politička polarizacija eskalirala, a tradicionalne političke grupacije počele su da se raspadaju. Jedan od ključnih razloga bilo je opredeljenje za fašizam (nacizam) na jednoj, ili komunizam na drugoj strani. Strah od nacizma postao je opipljiv nakon anšlusa, kad su granice Rajha pomaknute na Karavanke. Kao i u drugim delovima Evrope, i ovde su samo retki pojedinci verovali u parlamentarnu demokratiju. Postale su primamljive ideje koje su rešenje društvenih problema tražile u dirigovanom planskom privređivanju (korporativizmu) i u ukidanju podele vlasti. Intelektualci koji su tražili alternativna rešenja, bili su u manjini i nisu imali ozbiljniji uticaj na dešavanja. Građanske stranke, uključujući i vodeći SLS, izgubile su političku moć krajem tridesetih godina. Nisu bile u stanju da odgovore na izazove krize, kao ni rata u Evropi. Slovenački političari uglavnom su verovali u očuvanje Jugoslavije, ali su bezuspešno tražili i alternativna rešenja za slučaj okupacije, što ih je na kraju odvelo ili u emigraciju ili u kolaboraciju. Kao suprotnost defetističnoj politici građanskog tabora, uspostavio se novi politički blok pod vodstvom Komunističke partije.

Ključne reči: autonomija, Podravska banovina, unitarizam, centralizam, Narodni front, sporazum Cvetković-Maček, korporativizam, ideološka borba, anšlus, Trojni pakt

1. Uvod

Situacija u Jugoslaviji se u godinama neposredno uoči rata pretvorila u bezizlaznu krizu. Pokušaji reformisanja države završili su dogovorom o podeli između dva najveća naroda, Srba i Hrvata (sporazum Cvetković-Maček). U Sloveniji je u drugoj polovini tridesetih godina ideološka i politička polarizacija eskalirala, a tradicionalne političke grupacije

počele su da se raspadaju. Strah od nacizma postao je opipljiv nakon anšlusa, kad su granice Rajha pomerene na Karavanke. Kao i u drugim delovima Evrope, i ovdje su u parlamentarnu demokratiju verovali samo retki pojedinci. Postale su primamljivije ideje koje su rešenje društvenih problema tražile u dirigovanom planskom privređivanju (korporativizmu) i u ukidanju podele vlasti. Intelektualci koji su tražili alternativna rešenja, bili su u manjini i nisu imali ozbiljniji uticaj na zbivanja. Radikalni deo katoličkog tabora, koji je bio izrazito antikomunistički usmeren, u razmerama ugroženosti izvana, kao cilj si je postavio dovršenje potpune katolizacije celokupnog društvenog života, koje je, po uzoru na ideje dr Antona Mahničā, provodio do kraja Prvog svetskog rata. Tradicionalno oponiranje između konzervativno-katoličkog i liberalnog tabora je – zbog slabosti liberala i jačanja levice – izgubilo svoje značenje, a sve više se preispitivala dilema koju je, kao i više puta tokom dvadesetih godina, zapisao vodeći katolički časopis *Slovenec*: da li će budućnost biti katolička ili komunistička.¹ Na rubu političkih polova stvarale su se grupe (levo krilo „Sokola”, hrišćanski socijalisti, liberalno usmerena grupa književnika i javnih radnika) koje su se, nakon napada na Jugoslaviju, povezale sa Komunističkom partijom u Oslobođilački front, organizovale otpor i preuzele inicijativu za rešavanje slovenačkog nacionalnog i socijalnog pitanja, što je komunistima omogućilo da postanu vodeća politička snaga i izvedu revoluciju.

2. Politika i usmerenost političkih tabora

2. 1. Katolički tabor

Slično kao i kod ostalih, i u katoličkom taboru je krajem tridesetih godina došlo do političkih raslojavanja. Bez obzira na to, ako posmatramo samo rezultate izbora, čini se da je postojanost tog tabora ostala nepromenjena sve do zadnjih izbora u cislajtanijski parlament u razdoblju između 1907. i 1911. pa sve do zadnjih jugoslovenskih izbora 1938. godine. Sve vreme (izuzev prvih jugoslovenskih izbora 1920. godine) rezultat je bio blizu 60%, što je jamčilo političku većinu u Sloveniji. Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), čiji je deo i Slovenačka narodna stranka (SLS) od 1935. godine, uz 67,61% učešća na izborima u Dravskoj banovini dobila je 78,6% glasova. Izbori su 1935. i 1938. godine bili javni i uz razne oblike pritiska, ali poređenje sa zadnjim relativno demokratskim izborima 1927. godine pokazuje da bi uz sličan izlazak na biračima uspeh JRZ u Dravskoj banovini bio barem 30% manji.² Uzroci za strukturnu promenu su višeslojni. Grafenauer je u njima video političku zrelost slovenačkog glasačkog tela, slovenačko razumevanje tadašnjih događaja u Evropi, odnosno uticaj tih događaja na misaone tokove među Slovencima i dokaz o preživeloj politici SLS, a pre svega Korošca, koji je nakon izbora 1935. godine ušao u vladu kao ministar

¹ Dr Anton Korošec izjavio je to prvi put na stranačkom skupu aprila 1920 godine. („Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke. Minister dr. Korošec o nalogah stranke”, *Slovenec* (Ljubljana), 8. 4. 1920., 1.-2.) Ista teza ponovljena je 1930-ih godina. „Kje je sovražnik?”, *Slovenec* (Ljubljana), 26. 7. 1936., 1.

² Bogo GRAFENAUER, „Diferencijacija in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju od 1935 do konca 1940”, *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, Ljubljana 1991., 7.-20., ovde 8.-11.

unutrašnjih poslova da bi dobio vlast nad Slovenijom i ponovo pristao na igru autoritarnog beogradskog režima.³ Kao što je ustanovio Janko Pleterski,

(u)laskom u svedržavnu stranku, bez vlastitog imena, nazvanu Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), neformalno vodstvo SLS-a faktički je dobilo autonomnost u držanju vlasti u Dravskoj banovini. U očima Beograda, to pravo su dobili ne samo priznavanjem načela jugoslovenskog narodnog jedinstva, koje je negiralo postojanje različitih naroda, uključujući i slovenački, nego i delima.⁴

Zbog toga je autonomija do izbora 1938. godine bila praktički zaboravljena. Ona je naglašavana tek u predizbornoj propagandi 1938. godine. JRZ se nakon tih izbora – što opštinskim izborima, što imenovanjima – pobrinuo za osiguranje apsolutne vlasti u Dravskoj banovini.⁵ Vodeći katolički političari, kao i banski savet, bili su u permanentnoj konfuziji, na koji način objasniti skladnost narodnog unitarizma i državnog centralizma JRZ-a sa načelnim zahtevima za slovenačku autonomnost i ravnopravnost.

Rešenje se tražilo u teorijama o slovenačkom narodu kao kulturnom i socijalnom entitetu i jugoslovenskom narodu kao „višem” državno-političkom entitetu. Banska uprava imala je i dosta svojih nadležnosti, ali one nisu bile formalizovane i zavisile su skoro u potpunosti od političkih veza u Beogradu. Pozicija Korošca, kao vodećeg političara, oslabila je već nakon izbora 1935. godine. Bio je u sporu sa Stojadinovićem, zbog čega ga ovaj nije primio u vladu, ali se nije ni sasvim razišao s njim. U vladu su ušli dr Miha Krek (ministar građevina) i dr Franc Snoj (ministar bez portfelja), a Korošec je dobio funkciju predsednika senata, što je bila čast, ali je ta funkcija, iz perspektive političke moći, bila nebitna. Engleski ambasador ga je, malo pre sklapanja sporazuma Cvetković-Maček, smatrao za uticajnu političku ličnost, kako na političkoj sceni, tako i u pozadini (kao jednog od političara s kojima se knez Pavle redovno savetuje). U julu 1939. godine, u opisu vodećih političkih ličnosti u Jugoslaviji, zapisao je da Korošec trenutno više misli na interese Slovenije, nego na interese države kao celine. Pošto su Slovenci anšlus doživljavali kao pretnju njihovoj nezavisnosti, a Korošec nije voleo Nemce, opet se pojavljuje u ulozi dobrog Jugoslavena. Ambiciozan i lukav, ali ne sasvim pouzdan, mogao bi imati priličan uticaj na sudbinu svoje države.⁶ Nakon sporazuma Cvetković-Maček uloga Korošca je dodatno oslabila, jer su se odluke o ključnim pitanjima za budućnost Jugoslavije donosile bez njega. Sporazum ga je iznenadio i razočarao. U njemu je video odlaganje rešenja slovenačkog nacionalnog pitanja. Zbog toga su se zahtevi za slovenačkom autonomijom – proizlazeći iz istovremene uredbe kraljevog namesništva da se odredbe o Banovini Hrvatskoj rašire i na druge banovine⁷ – na Koroščevu inicijativu u vrhu političkog katolicizma u Sloveniji, u Banskom savetu, a i u katoličkoj štampi (i pored cenzure u vodećem katoličkom listu *Slovenec*), ponovo pojačali. Sredinom septembra 1939. godine Banovinsko veće prihvatilo je zahtev za što brže osniva-

³ Isto, 16.

⁴ Janko PLETERSKI, *Pravica in moč za samoodločbo. Med Mettrernichom in Badinterjem*, Ljubljana 2008., 255. Poglavlje „Zgodovinska (ne)zmožnost za odločitev o uporu”.

⁵ Miroslav STIPILOVŠEK, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*, Ljubljana 2006., 291.- 321. Poglavlja „Krepitev avtonomističnih prizadevanj Banskega sveta od leta 1936 do zahteve za oblikovanje Banovine Slovenije leta 1940” i „Dve obdobji v delovanju Banskega sveta Dravske banovine s prelomnico sredi tridesetih let”.

⁶ Robert L. JARMAN (ur.), *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965. Volume 3: 1938–1948*, Cambridge 1997., 113.

⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 194, 26. 8. 1939. Citirano prema M. STIPILOVŠEK, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*, 308.

nje Banovine Slovenije prema hrvatskom uzoru. I predsjednik Vlade je, svestan hendikepa svojih političkih saveznika u Sloveniji, imenovao četvoročlanu komisiju (u kojoj su bili ministar Krek i pomoćnik bana Majcen), koja je trebala da se pobrine da se propisi o Banovini Hrvatskoj prošire i na druge banovine, pre svega na Dravsku banovinu (Sloveniju). Banska uprava je, do kraja januara 1940. godine, pripremila plan uredba o osnivanju Banovine Slovenije, iako se vladinoj komisiji nije žurilo.⁸ Dvadeseta sednica Banskoga veća 17. februara 1940. godine, bila je posvećena raspravi o uredbama i zahtevima za osnivanje Banovine Slovenije, a prema Stiplovšku, bio je to „višak autonomističkih nastojanja”.⁹ Kasnije se često pojavljivao poneki načelni, u stvari, više formalni zahtev. Korošec je sredinom marta 1940. godine, na studijskim danima ekstremno desničarskog akademskog kluba „Straža”, govorio da Slovenci žele reorganizovati Jugoslaviju, kao što se reorganizovala Hrvatska, te da se o tome ne može raspravljati, jer je sasvim jasno da Slovenija to mora dobiti.¹⁰ Sredinom maja 1940. godine, kada su predstavnici Saveza gradonačelnika bili u poseti Vladi u Beogradu, „u ime slovenačkog naroda” izrazili su zabrinutost što banovina još nije osnovana. Naslednik Korošca, dr Fran Kulovec je pre zadnjeg zasedanja Banskog veća, početkom februara 1941. godine, blago napomenuo da zahtev za slovenačkom banovinom ne bi trebalo da bude zaboravljen. Na sednici JRZ-a u Mariboru, 14 dana kasnije, opet je naglasio da slovenački narod neće odustati od političke borbe za banovinu, a istovremeno – prema izveštaju *Slovenca* – pokazao je razumevanje za „prednost i bitnost neodloživih opštih državnih problema”.¹¹ Slično je govorio i dr Miha Krek na skupu JRZ-a u Trbovljama, u aprilu 1940. godine. Smatrao je da jugoslovenska vlast treba da organizuje Banovinu Hrvatsku, a da će Sloveniji autonomija pasti u ruke kao zrela jabuka te da treba, u datim prilikama, svu pažnju usmeriti na spoljnopolitičke događaje i da Slovenci ne bi trebalo da hitaju ka realizovanju slovenačke samouprave. Po Prunku, „(č)injenica je da je vodstvo SLS-a u aprilu 1940. godine kapituliralo pred svojim beogradskim centralističkim saveznicima.”¹² Ali spoljnopolitički razlozi (ugroženost Jugoslavije) nisu bili jedino što je uticalo na slabljenje želje za autonomijom, jer je, pre realizacije Banovine Slovenije, uklanjanjem privilegija režimske JRZ planirano i usvajanje demokratskih izbornih zakona. Međutim, slovenački deo JRZ-a, SLS, nije se slagao sa raspisivanjem izbora. Glavni uzrok tome nisu bili liberali (deo bivše Jugoslovenske nacionalne stranke), koji su bili slabi, nego široki nacionalni front i antifašistički pokret, u koji su bili uključeni i deo otpadničkih političara SLS-a, kao i hrišćanski socijalisti. To je ukazivalo na mogućnost široke konkurentne izborne koalicije. Demokratske promene bi razotkrile promenjenu strukturu izbornog tela, kao što je to analitički predstavio dr Bogo Grafenauer. Toga su bili svesni i tadašnji vodeći katolički političari, što se može zaključiti i iz tona rasprava u Banskom veću. Pored toga, središnji katolički političar, dr Andrej Gosar, na ozlojeđenje vrha stranke, najpre je u časopisu *Dejanje*, a nakon toga i u samostalnoj publikaciji, prikazao da se „beznačajna” politika ne isplati ni iz ekonomskog ugla, jer je višak doprinosa koje je Slovenija morala uplaćivali u zajednički budžet veći nego celogodišnji banovinski budžet, a raskorak između doprinosa Slovenije i troškova za nju samo se povećavao.¹³

⁸ M. STIPLOVŠEK, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*, 308.

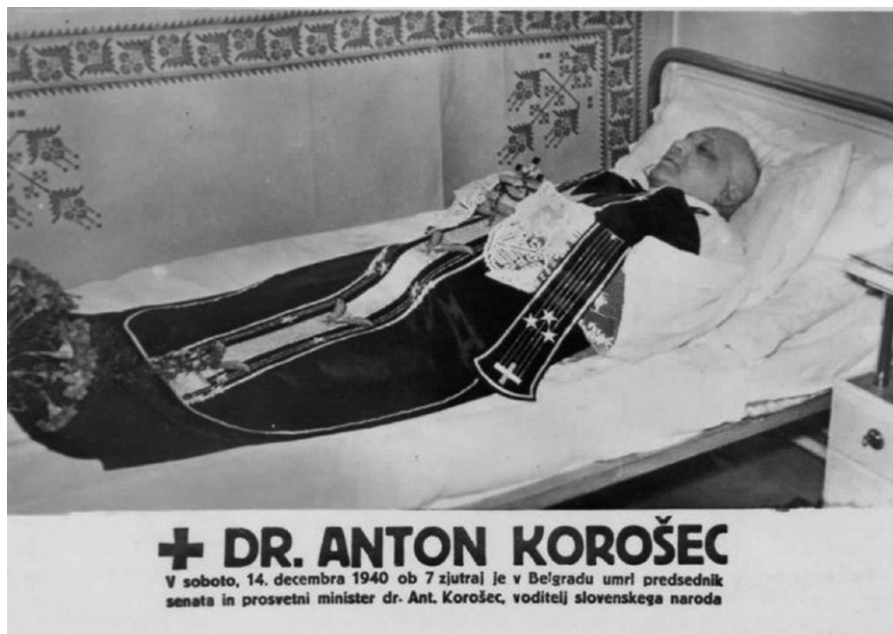
⁹ *Isto*.

¹⁰ Janko PRUNK, *Slovenski narodni vzpon*, Ljubljana 1992., 288.

¹¹ M. STIPLOVŠEK, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*, 313.

¹² J. PRUNK, *Slovenski narodni vzpon*, 288.

¹³ Dr. Andrej GOSAR, *Banovina Slovenija. Politično, finančno in gospodarsko vprašanje, dejanje*, Ljubljana 1940.

Slika 1. Smrt dr. Antona Korošca – kraj jedne političke i kulturne epohe u slovenskoj povijesti

Što se unutrašnje politike tiče, u inače raslojenom katoličkom taboru pojavljivale su se različite društvene koncepcije, ali je pod uticajem desnice (*Katoličke akcije*), kao i zbog pisanja centralne štampe, i njegov centralni deo počeo da brani korporativne ideje. Nakon neuspešnog pokušaja osnivanja staleške države u Austriji, često je spominjan Salazerov Portugal, Frankova Španija, Petenova Francuska i Švajcarska. U kombinaciji s hrišćansko-socijalnim učenjem i pogotovo zbog vrlo velike prožetosti slovenačkog društva sa katolicizmom, korporativizam bi, pogotovo na nižim razinama, pružao veće mogućnosti odlučivanja nego centralizovani parlament. Ali, dok narod ne bi sazeo za uvođenje novog društvenog poretka, bila je potrebna barem minimalna autoritarnost.¹⁴ Što se tiče državnih koncepata tada, a i kasnije tokom rata, u delu katoličkog tabora pojavljivale su se i različite koncepcije srednjoevropskih (katoličkih) federacija i konfederacija, čiji bi deo, u reorganizovanoj Evropi, trebalo da postane i Slovenija.

Korošec je od 26. avgusta 1939. do svoje smrti, 14. decembra 1940, kao ministar prosvete poslednji put bio član jugoslovenske Vlade (druge vlade Cvetković-Maček).¹⁵ Učestvovao je u pragmatičkom odlaganju ostvarenja autonomističkog koncepta. Kao ministar, vodio je politiku naklonjenu Nemačkoj, što između ostalog dokazuju: prihvatanje antisemitskih zakona, zabrana delovanja masonskih loža, mere protiv komunista, promenjena politika prema nemačkoj manjini i sl. Bio je jedan od inicijatora sastava germanofilske vlade, što je trebalo da odbrani Jugoslaviju od nemačke opasnosti. U oktobru 1940. vodio je nekoliko razgovora sa ljotićevcima, ustašama, a i s Mačekom, zbog čega ga je ministar pravosuđa

¹⁴ Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, „Idejnopolićni značaj SLS od leta 1935 do zaćetka vojne 1941“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41/2001., br. 2, str. 43.-52. Vidi i: Srećo DRAGOŠ, *Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti dr druge svetovne vojne*, Ljubljana 1998. i Egon PELIKAN, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor 1997.

¹⁵ Dušan NEĆAK – Božo REPE, *Kriza. Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*, Ljubljana 2008., 3.

Mihailo Konstantinović optužio da je počeo djelovati protiv Jugoslavije i da misli da je Jugoslavija „na otkaz”. Konstantinović je bio ubjeđen da je Korošec samo konjunkturan, a ne pravi Jugosloven.¹⁶ Nakon kapitulacije Francuske, u junu 1940. strah od Nemaca se kod njega (a i u jugoslovenskom političkom vrhu uopšte) jako povećao. Nemački stav prema Korošcu se zbog toga promenio u septembru 1940. Nemci su zaključili da se može prilagoditi politici snaga Osovine. Istovremeno su smatrali da je u sebi sigurno ostao nemački neprijatelj, te da se boji nemačkih zahteva za slovenačkom teritorijom. Pošto se deo vlade jako protivio njegovim merama (u najvećem sukobu je bio sa Konstantinovićem), to se povećalo raskol u Vladi, pa ga je i knez Pavle počeo smatrati za nepouzdanog. Ipak, Korošec nije bio smenjen.¹⁷ Još 1939. godine, malo pre sporazuma Cvetković-Maček, u strahu da će i Slovenija postati žrtva nemačke agresije, smatrao je da se treba skloniti pod italijansku zaštitu, a nakon pobeđe demokratskih snaga i obnove Jugoslavije trebalo bi se ponovo uključiti u nju.¹⁸ Krajem maja 1940. posetio je Slovačku i tom prilikom razgovarao i sa slovačkim predsednikom Josefom Tisom. Trebalo je da poseti i Berlin, ali (navodno zbog nedostatka vremena) to nije učinio. U to vreme su po Beogradu, a i po Sloveniji, kružile priče da će Nemačka i Italija da podele Jugoslaviju, ali, kao što danas znamo, do državnog puča 1941. godine za to nije bilo realnih osnova, jer je Hitleru odgovarala celovitost Jugoslavije, pa ju je čak i branio od italijanskih apetita. Suština politike Korošca je, uprkos kolebanju, ostalo očuvanje Jugoslavije. Računao je da će strpljenjem i koncesijama Nemačkoj (snabdevanje Nemačke hranom, nemački transport po Savi i Dunavu, te po kopnu, nemačka vojna komisija u Beogradu i sl.) Jugoslaviju poštediti od rata.¹⁹ Ali, kao pragmatičan političar razmišljao je i o drugim mogućnostima. Tako se, preko posrednika, obratio predsedniku *Kulturbanda* Sepu Janku, s molbom da mu sredi pozivnicu za Berlin. O tome šta se dalje dešavalo nema dovoljno izvora. Do sastanka je, navodno, došlo u Beču, ali mu (ako se uopšte dogodilo) Korošec nije prisustvovao, nego je poslao nekog od svojih poverenika. Prema pretpostavci Bojana Godeše, to bi mogao biti Engelbert Besednjak.²⁰ Korošec je umro u periodu u kom kod Nemaca još nije postojao interes rasparčavanja Jugoslavije, ali je neposredno pred smrt, prema svedočenju Juriča, bio veoma razočaran i nije video rešenje za Jugoslaviju.

Slovačka je, kao primer protektorata koji bi mogao biti uzor za opstanak Slovenije za vreme okupacije, izgledala sve privlačnija za katoličke krugove kako se približavao napad na Jugoslaviju. U vreme raspada Čehoslovačke prema tome su bili vrlo skeptični. Istovremeno je, nakon 27. marta 1941, bilo pokušaja da se pitanje nacionalne egzistencije reši povezivanjem sa Hrvatima. Vodstvo SLS-a se poslednji put sastalo 30. marta 1941. Odlučili su da u inostranstvo pošalju dva svoja ovlaštena zastupnika, dr Alojzija Kuhara i dr Mihu Kreka. Tada je bilo zaključeno da u slučaju okupacije Slovenije, ni jedna stranka i ni jedna njena organizacija, kao i nijedan funkcioner kao pojedinac, ne mogu i ne smeju na bilo koji način saradivati s neprijateljskim vlastima ili njezinim organizacijama. To je uskoro prekršeno, a neki pisci u emigraciji su nakon rata pokušali da relativizuju ovaj zaključak i prilagode

¹⁶ Bojan GODEŠA, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, Ljubljana 2006., 229.

¹⁷ *Isto*, 220.

¹⁸ J. PRUNK, *Slovenski narodni vzpon*, Ljubljana 1992., 287. Korošec je to, navodno, objašnjavao prijatelju dr. Joschku Tischlerju, svedočenje je 1960. godine u emigraciji objavio Ruda JURČEC, *Skozi luči in sence*, Buenos Aires 1960.

¹⁹ Ivan AHČIN, „Spomini na začetek naše tragedije”, *Koledar Svobodne Slovenije*, 1951. Citirano prema: B. GODEŠA, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, 232.

²⁰ *Isto*, 234.-235.

kolaboracionističkom postupanju tokom rata. Isto tako, potvrdili su da su rešenje tražili zajedno s Hrvatima, jer su i jedni i drugi bili razočarani pučem i u njemu videli nepotrebno zaoštavanje odnosa sa Nemačkom. Navodno su, tako, naslednik Korošca, Kulovec, kao i Maček, imali nameru da za zaštitu zamole Nemačku. Ali, Maček je 3. aprila otputovao u Beograd i odlučio se za ulazak u Simićevu vladu. Pre toga je odbio nemačku ponudu o NDH i suprotstavljao se mogućnosti otcepljenja i istovremenog rasparčavanja Slovenije), a svojim sledbenicima dao uputstva da se odazovu mobilizaciji.²¹ Kulovec i Krek su 5. aprila posetili slovačku ambasadu i slovačkog diplomatu Ivana Mileca zamolili za posredovanje kod Nemaca. Nisu se usudili ići direktno u nemačku ambasadu, jer su se bojali da bi ih u Beogradu zbog toga mogli ubiti. Uprkos samostalnoj poseti još uvek nisu isključivali povezivanje s Hrvatima, jer je „vodstvo SLS-a čak više računalo na povezivanje s Mačekovom HSS, za koju se predviđalo da u ‘rezervi’ ima i nejugoslovenska rešenja, kao na samostalnu slovenačku državu.”²² Pogotovo se Kulovac (uprkos zamerka Mačeku zbog hladne potpore slovenačkoj autonomiji) smatrao za čvrstog branioca povezivanja s Hrvatima. Kulovec je umro tokom bombardovanja Beograda, ali su se i kasnije pojavljivali planovi koji su zbog razvoja događaja imali manje osnova za ostvarenje.²³ Nakon okupacije, vodeći političar Slovenačke narodne stranke, koji je ostao u domovini, dr Marko Natlačen, bivši ban Dravske banovine, neuspešno je nastojao ostvariti Koroščeve kalkulacije o nemačkom protektoratu, a nakon negativnog odgovora sarađivao je s Italijanima.

Za SLS su u mesecima pre rata bili karakteristični: izraziti antikomunizam kao temeljno usmerenje, a i inače prevladavajuće ideološko određenje, koje je dovelo do spora sa praktično svima: liberalima, levim taborom, hrišćansko-socijalističkim intelektualcima i radničkim sindikatima u vlastitim redovima. U SLS-u je dominirala zagledanost u prošlost, naglašavanje autokratskih modela za rešavanje privredne i političke krize i nesposobnost postizanja slovenačke autonomije. Njihovo vodstvo je procenilo da će barem na srednji rok doći do pobede snaga Osovine i pokušalo je postići sporazum s Nemcima, ali je uz atantizam (i kolaboracionizam) dugoročno kalkuliralo s pobedom snaga antifašističke koalicije, stvaranjem federativne monarhije Jugoslavije i, naravno, s povratkom na vlast.

2. 2. Liberali

Liberali nisu bili na vlasti od juna 1935. Slovenački liberalizam je, kao što zaključuje Jure Perovšek, „postao samo sekundaran činilac u slovenačkoj politici.”²⁴ Kao što je to bilo karakteristično za desnicu, ni liberalni tabor u godinama pre rata više nije bio jedinstven. Od sredine tridesetih godina, od najveće Jugoslovenske nacionalne stranke, koja je izdavala i osrednje liberalne novine *Jutro*, ocepilo se nekoliko grupa (saradnici novina *Slovenija* i *Slovenska zemlja*, *Mlada JNS* i još neke), koje su o različitim problemima imale vrlo različite stavove.²⁵ U programskom smislu, slovenačka liberalna politika ustrajala je na

²¹ Više o tome: Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, knj. 2, Zagreb 1974.

²² B. GODEŠA, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, 215.

²³ Povezivanje s Hrvatima je još u septembru 1941. na prvo mesto postavljao dr Miha Krek, slični planovi pojavljivali su se još 1944. godine, ali je tad bilo već prilično jasno da će NDH propasti, a Jugoslavija biti obnovljena (Vidi: „Temeljna načela za državno zvezo med Nezavisno državu Hrvatsko in Slovenijo”, *Mimo odprtih vrat. Izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem*, (ur. Božo Repe), Ljubljana 1988., 153.)

²⁴ *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, knj. 1, Ljubljana 1992, 370.

²⁵ Vasilij MELIK, „Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje”, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 22/1982., br. 1-2, 19-24.

jugoslovenskom nacionalnom unitarizmu i centralizmu, a zagovarala je i monarhiju. Na „evolutivnom putu” trebalo bi doći i do jezičkog, te kulturnog spajanja jugoslovenskih naroda, što bi trebalo da se dogodi negde do 1950. godine. To nije bila politika nametnuta iz Beograda, nego njihov vlastiti zaključak.²⁶ Istaknutiji pripadnici Jugoslovenske nacionalne stranke to su potvrdili 1935. godine u tzv. Pohorskoj deklaraciji i na toj politici ustrajali su sve do napada na Jugoslaviju. Iako su liberali većinom bili religiozni, oštro su odbijali politički katolicizam, ali su veri ipak priznavali ulogu bitnog društvenog faktora. Isto tako, bili su oštri protivnici komunizma, fašizma (radi se o nasilnom vladanju oružane manjine, koja teroriše većinu slobodoljubivog italijanskog naroda, zapisali su) i nacizma, koji su kao totalitarni sistem osudili već ubrzo nakon Hitlerovog dolaska na vlast. Protivili su se klasnoj borbi i zauzimali se za socijalnu solidarnost. Njihov koncept krajem tridesetih godina bila je „kontrolisana demokratija, koja će moći da rešava socijalno-privredne i kulturne probleme u interesu celine.”²⁷ U drugoj polovini tridesetih godina temeljno su promenili i privredno usmerenje. Odrekli su se i temelja liberalizma: slobodnog privrednog takmičenja. Pod utiskom prilika u svetu počeli su, slično kao njihovi protivnici u katoličkom taboru, braniti klasno-korporativni sistem. Centralni deo liberalnog tabora rat je dočekao sasvim nespreman. Neke od manjih liberalnih grupa gajile su socijalni liberalizam i nacionalizam. Najleviji su među spomenutima bili levo krilo „Sokola” i liberalno usmereni književnici, koje je predvodio Josip Vidmar, a obe grupe bile su suosnivači Oslobođilačkog fronta.

2. 3. Socijalisti

Ni socijalisti nisu imali veliko glasačko telo. Nakon kraja diktature nisu uspeali da ponovno uspostave stranku. Delovali su preko masovnih radničko-kulturnih organizacija, pre svega radničke kulturne organizacije „Svoboda”. Bili su bitan suorganizator narodnofrontskih mitinga (najrezonantniji je bio *Zlet svobode* u Celju 1935. godine, na kojem je učestvovalo više od 10.000 učesnika). Zahtevali su ukidanje Zakona o zaštiti države i vanrednog suda za zaštitu države, slobodu štampe, mitinge, političko, kulturno i stručno saradivanje, reorganizaciju države. Zauzimali su se za međunarodno razoružavanje, kolektivnu zaštitu mira, priznavanje Sovjetskog saveza, borbu protiv fašizma.²⁸ Društvo „Svoboda” ukinule su banske vlasti, a socijalisti su nakon toga pokušavali iskoristiti različite pobude za javna nastupanja (npr. organizovali su svečanosti povodom smrti čehoslovačkog predsednika Tomaša Masarika, 1937. godine). Imali su i svoju štampu (novine *Delavska politika* i *Ljudski glas*). U španskom građanskom ratu podržavali su republikance i borili se protiv fašizma. Nakon sporazuma Cvetković-Maček ponovo su pokušali osnovati stranku, ali nisu uspeali. Zbog promenjene politike komunističke partije nakon sporazuma Hitler-Staljin, pojačao se i konflikt s komunistima.²⁹

²⁶ Jurij PEROVŠEK, „Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med obema vojnama”, *Zgodovinski časopis*, 51/1997., br. 4, 529.- 554.

²⁷ *Isto*, 537.

²⁸ Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, „Socialisti”, *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, knj. 1, Ljubljana 2005., 373.- 375.

²⁹ *Isto*.

2. 4. Komunisti

Slovenački komunisti počeli su da postaju uočljiva politička snaga u drugoj polovini tridesetih godina. Četvrta konferencija KPJ 24. i 25. decembra 1934. godine u Ljubljani potvrdila je zaključak Kominterne o osnivanju Komunističke partije Slovenije i Komunističke partije Hrvatske, kao i osnivanje Komunističke partije Makedonije u bliskoj budućnosti, ali uz jasno opredeljenje da KPJ mora ostati jedinstvena i centralistička. Zaključak je realizovan tek u aprilu 1937, iako je pre toga ponovljen na splitskom plenumu CK KPJ 9. i 10. juna 1935. Od sredine tridesetih godina komunisti su počeli da zagovaraju narodno-frontsko povezivanje, ostvarujući zaključke Sedmog kongresa Komunističke internacionale od 25. jula do 20. avgusta 1935. godine u Moskvi. Zauzeli su stav da fašizam ugrožava sve: komuniste, radnike i slobodu naroda i da se zbog toga treba povezati u jedinstveni front i sa malograđanskim snagama. U slovenačkim razmerama nisu sklapane konkretne koalicije, ali je dolazilo do niza mirovnih, narodno-frontskih i narodno-odbrambenih akcija, seljačko-radničkog pokreta i talasa štrajkova koji su dostigli vrhunac 1936. godine. Proces koji je Boris Kidrič kasnije opisao kao prelazak iz sekte u partiju, iskazivan je u pokušajima povezivanja sa hrišćanskim socijalistima i socijaldemokratama te s drugim grupama, a programski sa osnivačkim kongresom na Čebinama. U to vreme, u Sloveniji nije bilo više od 250 komunista, a manifest kongresa odražavao je narodnofronsko kominternsko usmerenje, svest komunista o fašističkoj opasnosti – za koji su smatrali da im ne pretili samo spolja, jer su fašizam prepoznavali u politici Stojadinovića i Korošca, te spremnost da slovenačkom narodu daju na raspolaganje sve svoje snage, kao i vrlo ambiciozno uverenje da radnička klasa i Komunistička partija moraju preuzeti odgovornost za sudbinu naroda.

U vreme nakon Osnivačkog kongresa borbeni antikomunizam je dostigao stadijum u kom su desničarske novine, pod utiskom događanja u Španiji, pozivale na osnivanje seoskih straža za odbranu od komunista,³⁰ a vodeći list katoličkog tabora je zapisao:

Jedini koji se, pored katolicizma, bori za budućnost jeste komunizam. Komunizam je kroz svoj rad dobio toliko različitih oblika da ga je bilo teško i prepoznati, a najnoviji oblik, narodni front, pojavio se i kod Slovenaca. Danas je moguće samo dvoje: ili će budućnost biti katolička, ili komunistička.³¹

Slovenec je sve vreme između dva rata, posebno u tridesetim godinama, detaljno i često izveštavao šta se događa u Sovjetskom savezu – pre svega o položaju crkve, antireligioznoj politici, usponu Staljina na vlast, čistkama, kolektivizaciji, staljinističkim procesima, rezonantnom izveštavanju francuskog intelektualca André Gida (njegova poznata knjiga *Povratak iz Sovjetskog saveza* bila je objavljena u *Slovencu* u trinaest nastavaka). Bilo je i puno dezinformacija ili naduvanih vesti (na primer o tome da su na sednicama vodeći političari, uključujući i Staljina, pucali jedan na drugoga).³²

Komunistička strana nije imala na raspolaganju tako obiman informativni i propagandni aparat, a u svojim listovima, glasilima i u usmenoj propagandi, život u Sovjetskom savezu prikazivala je u vrlo svetlim i idealizovanim tonovima. Retki komunisti koji su iskusili

³⁰ „Kaj pa komunisti?“, *Domoljub* (Ljubljana), br. 50, 10. 9. 1936., 770.

³¹ *Slovenec* (Ljubljana), 26. 7. 1936.

³² Više o tome: Marko JENŠTERLE (ur.), *Pogledi na Sovjetsko zvezo*, Ljubljana 1986. i Simon FEŠTAJN, „V Sovjetskem raj“, *Borec*, 56/2004., 145.-245.

život u SSSR-u ćutali su o tamošnjim prilikama. U prilog stvaranja mita o SSSR-u, kao privredno i socijalno uspešnoj državi „radnika i seljaka” doprinela je i svetska privredna kriza, koja SSSR nije pogodila, kao i neuspeh parlamentarnih demokratija u suoćavanju sa krizom i usponom fašizma. S druge strane, bezobzirna i egoistićna politika SSSR-a je krajem tridesetih godina odbijala izrazito kritićne intelektualce, koji su inaće bili naklonjeni komunistima, što je izazvalo i kritićne rasprave o sovjetskom sistemu unutar levog tabora.³³

Narodnofrontska politika završila se sklapanjem pakta Hitler-Staljin, 23. augusta 1939. godine, u skladu s kojim je Kominternu od komunistićkih partija zahtevala da prate spoljnu politiku Sovjetskog saveza. Promena te politike bila je uoćljiva nakon tri partijske konferencije: u Šmiglovi kućici iznad Grajskog sela izmeću 16. i 17. aprila 1938. godine (koja još sledi narodnofrontsko usmerenje), u mlinu Jošta Melihera u Medlogu kod Celja 31. decembra i 1. januara 1939/40, te na Judežovom imanju u Vinjama iznad Dolskog izmeću 29. i 30. juna 1940.³⁴ U kontekstu promenjene politike, za komuniste su saveznici iz narodnofrontskog pokreta, socijaldemokrate, hrišćanski socijalisti i druge demokratske grupe postali agenti i sluge zapadnog imperijalizma, ratni huškaći i slično. Rezoluciju sa konferencije u Vinjama, koja je sadržavala takve parole, neki od tadašnjih saveznika komunistu isprva su ćak smatrali policijskom provokacijom.

U leto 1940. komunisti su, pomoću uticajnih pojedinaca razlićitih društvenih opredeljenja (izmeću ostalog i slovenofila, kao što je bio dugogodišnji gradonaćelnik Ljubljane Ivan Hribar) i manjih grupa, organizovali akciju za osnivanje Društva prijatelja Sovjetskog saveza. Katolićka štampa, koja se oštro protivila akciji koju je ometala i žandarmerija, pomno je pratila potpisnike. Inicijatori osnivanja uspeli su skupiti 20.000 potpisa, koje je delegacija pod vodstvom Josipa Vidmara u decembru 1940. odnela u sovjetsku ambasadu Staljinu na dar (diplomatski odnosi izmeću Jugoslavije i SSSR-a bili su uspostavljeni tek nekoliko meseci pre toga, u junu 1940).³⁵

Iako dokumentacija o namerama društva nije saćuvana, poznato je da je jedan od ciljeva bio priblićiti unutrašnje sovjetske prilike Slovincima i ojaćati svest o savezništvu izmeću Jugoslavije i Sovjetskog saveza. Za to vreme, kod komunistu je još uvek vaćila teza o dva imperijalistićka tabora – fašistićkom i zapadnom, koji su jednako krivi za poćetak rata, te da će rat oslabiti imperijalizam i pospešiti svetsku revoluciju. Teza je zastupana sve do napada na Sovjetski savez 22. juna 1941, iako se u razdoblju od osnivanja Oslobođilaćkog fronta 26. aprila 1941. do nemaćkog napada na SSSR u praksi slovenaćkih komunistu mogu pratiti promene (pripreme na otpor, kao i poćetne sumnje da li će se Jugoslavija moći obnoviti). U prvom vojnom programu komunistu s naslovom Parole naše narodnooslobođilaćke borbe (*Gesla našega narodnoosvođilnega boja*), koji je objavljen 22. juna 1941,³⁶ tezama o dva imperijalistićka tabora dodato je i pravo na samoopredeljenje, zajedno s pravom na otepljenje i ujedinjenje sa drugim narodima.³⁷ Društvo prijatelja Sovjetskog saveza bilo je

³³ „Pisma Dušana Kermavnerja in Lojzeta Udeta”, *Nova revija*, 5/1986., br. 54-55-56., 1752.-1755.

³⁴ Više o tome: Božo REPE, „Politika KP Slovenije skozi prizmo zadnjih treh predvojnih partijskih konferenc: (v Šmiglovi zidanci nad Grajsko vasjo, v Joštovem mlinu v Medlogu pri Celju in na Vinjah nad Dolskim)”, *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik priloga na simpoziju 7. i 8. decembra 2006*, (ur. Jože Pirjevec i Janko Pleterski), Ljubljana 2007., 189.-202.

³⁵ Više o osnivanju društva: Božo REPE, „Društvo prijateljev Sovjetske zveze”, *Borec*, 41/1989., br. 9, 900.-919.

³⁶ *Dokumenti ljudske revolucije Slovenije*, knj. 1, Ljubljana 1962.

³⁷ Tome su nekoliko meseci kasnije sledila temeljna naćela Osvobodilne fronte (OF), zajednićki program svih grupa, a prvi je proklamovani cilj narodno oslobođenje.

osnova za akciono povezivanje, koje je kasnije preterano, odnosno netačno označeno kao polazna tačka za nastanak Oslobođilačkog fronta (OF). Nakon akcije za osnivanje Društva buduće osnivačke grupe Oslobođilačkog fronta zaista su saradivale, ali Društvo sigurno nije predstavljalo vezu između narodnofrontske politike iz sredine tridesetih godina i narodnooslobodilačke borbe, jer je za vreme sprovođenja akcija još važila sektaška politika KPS-a. Takve tvrdnje su samo posledica zabune koja je nastala nakon grubog prekida saradnje komunista s nekadašnjim saveznicima.³⁸ Činjenica je da se tokom osnivanja Društva uspostavilo poverenje između budućih osnivačkih grupa OF-a. Nekomunističke grupe u OF-u su tom saradnjom komuniste spasile od marginalne pozicije u kojoj su se našli zbog kominternske politike i one su kasnije pokretu otpora dale širinu. Kad te saradnje ne bi bilo, legitimnost komunista bila bi puno manja, a zavisnost od jugoslovenskog komunističkog pokreta otpora bila bi veća. S druge strane, akciono saradivanje u mesecima pre napada na Jugoslaviju bilo je i posledica promenjene političke linije na Petoj konferenciji KPJ od 19. do 23. oktobra 1940. u Dubravi kod Zagreba. Ona je u svoje zaključke uključila i širu ocenu o opasnostima totalitarnih država (pakt Hitler-Staljin je, naime, još važio). Ponovo je postala aktualna i preporuka Kominterne o povezivanju komunista sa opozicionim građanskim strankama i ukazivalo se na stanovište da će komunisti domovinu braniti, ukoliko će ta borba biti napredna i u interesu revolucije i Sovjetskog saveza, a istovremeno će napadati buržoaziju, ako neće biti dovoljno napredna. Prema mišljenju nekih slovenačkih istoričara, Peta konferencija bi, i pored toga, trebala biti dokaz da pokaže da je komunistima najvažnija bila revolucija, a ne otpor, iako su je u nemačkoj ambasadi u Beogradu razumeli kao objavu rata snagama Osovine. Prema drugim interpretacijama (koje su meni lično bliže), konferencija, u stvari, znači taktičko udaljavanje od revolucije (stanovište Sovjetskog saveza i Kominterne da bi prerano delovanje jugoslovenskih komunista mogao biti povod za nemačko uplitanje u Jugoslaviju). Globalno-strateški interesi Sovjetskog saveza i interesi jugoslovenskih naroda (prema Bojanu Godeši) susreli su se u nepoverenju u političke namerе Nemaca na Balkanu,³⁹ i u tom pragmatičkom kontekstu treba ocenjivati i poteze jugoslovenskih i slovenačkih komunista, koji su nakon napada Nemačke na SSSR doveli do oružanog sukoba i nakon toga komunistima i omogućili izvođenje revolucije.

2. 5. Nemačka manjina

Nemačka manjina u Sloveniji je, nakon zadnjeg popisa iz 1931. godine, brojala 28.988 ljudi.⁴⁰ U toj manjini se nacistički pokret počeo širiti relativno rano.⁴¹ Nationalsocijalističko preuzimanje vlasti u Nemačkoj 1933. godine je, u velikom delu nemačke manjine, primljeno s oduševljenjem. Već u proleće 1933. godine na kućama u Kočevju i na području Kočevskog počele su se pojavljivati svastike. Brojni Nemci u Celju i u drugim štajerskim gradovima počeli su se pozdravljati sa „Hajl Hitler” i nositi značke sa svastikom. Organizovane su ilegalne seoske biblioteke sa nacističkom literaturom, pod krinkom stručnog

³⁸ Više o tome: Božo REPE, „Društvo prijateljev Sovjetske zvezde”, 900.-919.

³⁹ Bojan GODEŠA, „Priprave na revoluciju”, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, Ljubljana 2006., 17.-44.

⁴⁰ Mitja FERENC – Božo REPE, „Nemačka manjina u Sloveniji med obema vojnama”, *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, (ur. Dušan Nećak i dr.), Ljubljana 2004., 148.

⁴¹ Više o tome: Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966.

studija u Rajhu omladina se politički odgajala, grupno su se slušale radio vesti i Hitlerovi govori, organizovane su tzv. domaće seoske večeri, tajni sastanci, izleti na kojima su veličane nacionalsocijalističke ideje. Nakon neuspelog pokušaja nacističkog državnog udara u Austriji 1934. godine, brojni austrijski pučisti našli su utočište u Sloveniji i u Hrvatskoj.⁴²

Nacističke ideje preuzimale su i mesne organizacije Švapsko-nemačkog kulturnog saveza (*Schwäbisch-Deutscher Kulturbund* – SDKB) u Sloveniji (koji je osnovan 1920. godine u Novom Sadu). Broj mesnih grupa se naročito povećao pre izbora 1935. godine. Zbog sve otvorenijeg nacističkog usmerenja vlast je, nakon što je poslovanje preuzeo Anton Korošec, u godinama od 1935. do 1936. raspustila većinu, a do 1939. godine gotovo sve mesne grupe *Kulturbunda* u Sloveniji. To je kvarilo prividnu harmoniju nemačko-jugoslovenskih odnosa i dovodilo u pitanje ocenu o zadovoljavajućem položaju nemačke manjine na drugim područjima za vreme sve više pronemački usmerene Stojadinovićeve vlade, jer u Vojvodini za to vreme nije raspuštena ni jedna organizacija. Ali, vlasti tim merama nisu uspele da spreče nacifikaciju dela nemačke manjine u Sloveniji. *Kulturbund* nije prestao sa radom posle zabrane. Počeli su se udruživati u legalno dozvoljenim pevačkim društvima, sportskim organizacijama i u nemačkim protestantskim crkvenim opštinama, kao i u brojnim ilegalnim nacističkim organizacijama. Vođe tih organizacija ispunjavali su uputstva koja su dolazila iz Nemačke, pogotovo od *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* i *Volksdeutsche Mittelstelle* iz Berlina, koja je bila zadužena za nemačku manjinu u inostranstvu.

Na području Kočevja, nacistički pokret širio je studentski savez *Deutsche Studentenschaft, Aussonstelle für Südslawien*, a naročito studenti minhenskog univerziteta. Među konzervativno i katoličko usmerenim kočevskim Nemcima pažljivije su širili nacističke ideje. Ali, nacističke ideje na području Kočevja nisu širili samo stranci. Specijalnu ulogu nacisti su odredili kočevskim pukačarcima koji su odlazili u Nemačku. Za njih su organizovani specijalni nacistički kursevi u Drezdenu i Minhenu. U godinama između 1937. i 1938. osnovali su školu i u Ulmu, koja je bila namenjena kočevskim seljacima, kako bi ih stručno i idejno školovali i osposobili za buduće vodstvo kočevskih Nemaca. Nakon povratka trebali su se stručno istaći, steći uticaj kod stanovništva, koje bi, nakon toga, odgajali u nacističkom duhu, što se naknadno i ostvarilo.

Nacifikacija Nemaca još brže je napredovala nakon priključenja Austrije nemačkom Rajhu, kad je Slovenija postala njen sused, a samim tim postala još izloženija nacionalsocijalističkoj propagandi, a pogotovo tokom sudetske krize i popuštanja zapadnih velesila na konferenciji u Minhenu, u septembru 1938. godine. Nakon anšlusa 1938. godine, nacističko usmereni pripadnici nemačke manjine su, kao što je zapisao dr Dušan Biber, „svastiku na Karavankama često sasvim ozbiljno shvatali kao prvi stepen do vlastitog oslobođenja”.⁴³ Ekstremne parole, kao što je: „Die Windischen am Strick” (Slovenca na konop), napisana na slovenačkoj osnovnoj školi u Lokavcu, kod Slovenaca su učvršćivale uverenje da suživot između dva naroda nije moguć.

Nade i želje pripadnika nemačke manjine da će uskoro biti ujedinjeni s nemačkim Rajhom su rasle, a odnosi između Slovenaca i Nemaca se zaoštravali. Masovne nacističke manifestacije, koje su već postale javne i njihovi ispadi postajali sve brojniji, pogotovo od proleća 1939. godine i nakon nacističke okupacije Češke. Hitlerov 50. rođendan brojni kočevski Nemci proslavili su vatrama i raketama, slavljinama po gostionicama, pevanjem nacističkih borbenih pesama itd.

⁴² Više o tome: Dušan NEČAK, *Austrijska legija II*, Maribor 1995.

⁴³ D. BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, 140.

Obnovu *Schwäbisch-Deutscher Kulturbund*-a (SDKB) vlasti u Sloveniji dozvolile su u oktobru 1939. godine, kad je 2. svetski rat već počeo i Jugoslavija se našla u opasnom spoljnopolićkom položaju. Radilo se o reciprocitetu, jer su nacističke vlasti odobrile pravila Slovenačkog prosvetnog saveza na Koruškoj. Sasvim otkrivena i javna nacistička aktivnost veoma je narasla povodom nemaćkih pobeda, pogotovo nakon kapitulacije Francuske. Vodstvo SDKB-a je, po uzoru na SA jedinice u Nemaćkoj, formiralo i uniformisane poluvojne jedinice *Volksdeutsche Mannschaft*.

Poćetkom 1941. godine pokrajinsko vodstvo SDKB-a za Dravsku banovinu pod sobom je imalo više od 50 mesnih grupa, sa više od 12.000 ćlanova. Naroćito brojni bili su koćevski Nemci. Jedan od voća novog, nacistićki usmerenog vodstva koćevskih Nemaca, Martin Sturm, 13. aprila 1939. iz Graca je Hitleru poslao telegram da se južna Őtajerska i Koćevska prikljuće Nemaćkoj.

Okupaciju i rasparćavanje Slovenije 1941. godine Nemci su doćekali dobro organizovani u SDKB, poluvojno izvežbani u *Volksdeutsche Mannschaft* i većinom prožeti nacistićkom ideologijom.

Saradnja s nemaćkom obaveštajnom službom, preuzimanje vlasti joć pre dolaska nemaćkih jedinica u nekim gradovima, aktivna saradnja u masovnom proganjanju Slovenaca i drugim okupacionim merama, bitna znaćajna uloga u nemaćkoj aneksionistićkoj politici i njihovoj politici odnaroćavanja, nakon Drugog svetskog rata vodili su u uverenje o njihovoj kolektivnoj krivici. Tome je sledio masovni izgon.

3. Zakljućak

Graćanske stranke, ukljućujući vodeći SLS, krajem tridesetih godina izgubile su veliki deo svoje politićke moći. Nisu bile u stanju da odgovore na izazove ekonomske i politićke krize, porasta totalitarizama i spoljne ugroćenosti. Prilikom napada na Jugoslaviju rukovodioci graćanskih stranaka su emigrirali ili su (u italijanskoj okupacionoj zoni) poćeli sa aktivnom kolaboracijom. Kao suprotnost defetistićnoj politici graćanskog tabora, uspostavio se novi politićki blok. Pored jedine, inaće ilegalne i male, ali dobro organizovane Komunistićke partije Slovenije, saćinjavale su ga razne organizacije, drućtva, manje politićke grupe, grupe koje su se odvojile od etabliranih stranaka te rodoljubno usmerena lica razlićitih idejnih usmerenja. Pre rata uglavnom nisu imali funkciju na vlasti, ali su kao kulturni i drućtveni radnici, novinari, publiciste, umetnici itd. bitno uticali na oblikovanje misaonih i politićkih tokova krajem tridesetih godina. Najznaćajnije od tih grupa bili su: hriććanski socijalisti okupljeni u dve grupe: jedna je bila katolićka radna grupa u kojoj je većinu predstavljao sindikat „Radnićko jedinstvo”, a druga je bila intelektualna grupa. (Njezin predstavnik bio je Edvard Kocbek). Obe grupe opirale su se hriććanosocijalistićkim idejama sveštenika Janeza Evangelista Kreka s prelaza iz 19. u 20. vek. Obe grupe su u tridesetim godinama iskljućili iz katolićkog tabora. Levo liberalni deo su ćinili levo krilo gimnastićkog drućtva „Sokol” i grupa kulturnih radnika. Te grupe su kasnije sa komunistima osnovala Oslobođilaćki front i organizovale otpor.

INTELLECTUALS, POLITICAL PARTIES AND GROUPS IN SLOVENIA ON THE EVE OF WORLD WAR II

In Slovenia in the 1930s political divisions deepened, while traditional political alliances began to crumble. One of the crucial reasons behind this was that people started to commit to fascism (nazism) and communism, respectively. The fear of nazism became palpable after the Anschluss, when the borders of the Reich were moved to the Karawanks. Like in other parts of Europe, few people here believed in parliamentary democracy. It became tempting to look for the solutions to social problems in a state-orchestrated, planned economy (corporatism) and the abolishment of the separation of powers. Intellectuals looking for alternative solutions formed a minority and did not exert a significant influence over the course of events. Civic parties, including the leading SLS, lost power by the end of the 1930s, unable to rise to the challenge that was the economic crisis, combined with the rise of totalitarianism and a foreign threat. Following the attack on Yugoslavia, the leaders of the civic parties either emigrated or (in the Italian occupation zone) began actively collaborating with the occupying forces. As a reaction to the defeatist stance adopted by civic parties, a new political bloc emerged. In addition to the Communist Party of Slovenia, which was small and illegal, but well-organized, the bloc consisted of various organizations, associations, smaller political groups, groups which defected from established political parties and patriots of various ideological tendencies. Before the war, they mostly did not participate in the government, but they nevertheless influenced the intellectual and political thought of the 1930s as journalists, writers, artists and other prominent cultural and political workers. The most significant group which made up that bloc were the Christian socialists, who were further divided into two groups. One was a Catholic workers' group where the union "Radničko jedinstvo" formed a majority, while the other was a group of intellectuals (whose main representative was Edvard Kocbek). Both those groups opposed the Christian Socialist ideas of Janez Evangelist Krek, a priest who was active at the turn of the century. Likewise, both those groups were excluded from the Catholic circles in the 1930s. There was also the liberal left, which consisted of the left-leaning wing of the Sokol association and a group of cultural workers. Those groups went on to join the communists in organizing resistance and founding the Liberation front.

Keywords: autonomy, the Drava banovina, unitarism, centralism, People's front, the Cvetković-Maček agreement, corporatism, ideological struggle, Anschluss, the Tripartite Pact

Literatura

Dušan BIBER, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966.

Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*, knj. 2, Zagreb 1974.

Dokumenti ljudske revolucije Slovenije, knj. 1, Ljubljana 1962.

Srečo DRAGOŠ, *Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti dr druge svetovne vojne*, Ljubljana 1998.

Mitja FERENC – Božo REPE, „Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama“, *Slovensko-avstrijski odnosi v 20 stoletju. Slowenisch – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*, (ur. Dušan Nečak i dr.), Ljubljana 2004., 147-160.

- Simon FEŠTAJN, „V Sovjetskem raju”, *Borec*, 56/2004., 145.-245.
- Bojan GODEŠA, „Priprave na revolucijo”, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, Ljubljana 2006., 17.-44.
- Bojan GODEŠA, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*, Ljubljana 2006.
- Dr. Andrej GOSAR, *Banovina Slovenija. Politično, finančno in gospodarsko vprašanje, dejanje*, Ljubljana 1940.
- Bogo GRAFENAUER, „Diferenciacija in grupiranje političnih tokov v slovenskem političnem življenju od 1935 do konca 1940”, *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, Ljubljana 1991., 7.-20.
- Robert L. JARMAN (ur.), *Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965. Volume 3: 1938–1948*, Cambridge 1997.
- Marko JENŠTERLE (ur.), *Pogledi na Sovjetsko zvezo*, Ljubljana 1986.
- „Kaj pa komunisti?”, *Domoljub* (Ljubljana), br. 50, 10. 9. 1936., 770.
- Vasilij MELIK, „Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje”, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 22/1982., br. 1-2, 19.-24.
- Dušan NEČAK, *Avstrijska legija II*, Maribor 1995.
- Dušan NEČAK – Božo REPE, *Kriza. Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*, Ljubljana 2008.
- Egon PELIKAN, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor 1997.
- Jurij PEROVŠEK, „Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med obema vojnama”, *Zgodovinski časopis*, 51/1997., br. 4, 529.- 554.
- „Pisma Dušana Kermavnerja in Lojzeta Udetu”, *Nova revija*, 5/1986., br. 54-55-56., 1752.-1755.
- Janko PLETERSKI, *Pravica in moč za samoodločbo. Med Mettrernichom in Badinterjem*, Ljubljana 2008.
- Janko PRUNK, *Slovenski narodni vzpon*, Ljubljana 1992., 288.
- Božo REPE, „Društvo prijateljev Sovjetske zveze”, *Borec*, 41/1989., br. 9, 900.-919.
- Božo REPE (ur.), *Mimo odprtih vrat. Izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenske*, Ljubljana 1988.
- Božo REPE, „Politika KP Slovenije skozi prizmo zadnjih treh predvojnih partijskih konferenc: (v Šmiglovi zidanici nad Grajsko vasjo, v Joštovem mlinu v Medlogu pri Celju in na Vinjah nad Dolskim)”, *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941: zbornik priloga na simpoziju 7. i 8. decembra 2006*, (ur. Jože Pirjevec i Janko Pleterski), Ljubljana 2007., 189.-202.
- Slovenec* (Ljubljana), 8. 4. 1920. i 26. 7. 1936.
- Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, knj. 1, Ljubljana 1992, 370.
- Miroslav STIPLOVŠEK, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*, Ljubljana 2006.
- Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, „Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne 1941”, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 41/2001., br. 2, str. 43.-52.
- Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, „Socialisti”, *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, knj. 1, Ljubljana 2005., 373.-375.

4.

IZMEĐU RATNOG BEOGRADA I „RADNIH” LOGORA NEMAČKE: BRANKO LAZAREVIĆ I STANISLAV VINAVER

Sava Damjanov

UDK: 821.163.41-94“194“
Prethodno priopćenje

Sažetak: Dva značajna aktera srpskog modernizma, Branko Lazarević (1883–1968) i Stanislav Vinaver (1891–1955), našli su se tokom Drugog svetskog rata u različitim okolnostima lične neslobode. Dok je Lazarević kao ugledni diplomata poražene države uspeo da se domogne Beograda i u njemu provede godine okupacije, Vinaver je čitav rat proveo u logorima Trećega rajha. *Dnevnik jednoga nikoga* Branka Lazarevića objavljen je tek 2008 (posthumno), a *Godine poniženja i borbe* Stanislava Vinavera 1945 (u tek oslobođenoj Jugoslaviji), što već samo po sebi govori o suprotstavljenim pozicijama ovih autora. Ako je za obojicu sam rat svojevrsni silazak u Had, onda izlazak u Čistilište i katarza nisu isti: ostajući dosledan antikomunista, Lazarević vodi svoje dnevnike sve do hapšenja (krajem četrdesetih godina 20. veka), dok Vinaver pokušava već od 1945. da se uklopi u mirnodopski establišment – pre svega onaj književni. Iz tih razlika i protivurečnosti proizilaze i raznolike intelektualne opservacije, esejističke refleksije i filozofeme koje (opet paradoksalno ili ne?) dominiraju i u Lazarevićevim (1942–1947) i u Vinaverovim (1941–1945) memoarsko-dnevničkim zapisima.

Ključne reči: Branko Lazarević, Stanislav Vinaver, memoarsko-dnevnička proza, Drugi svetski rat

Dva korifeja dve srpske moderne, one prve koja se razvijala početkom 20. veka pod patronatom *Srpskog književnog glasnika* (odnosno, skrelićevsko-bogdanpopovićevske književne ideologije) i one druge, koja je uoči Drugog svetskog rata donela istinski dah modernizma, ekspresionizma i avangarde srpskoj kulturi, našli su se tokom ratnih godina na sličnim pozicijama, samo sada vanliterarnim.¹ Branko Lazarević, koji je najvažnije stranice svoga opusa ispisao još u mladosti (prve dve decenije 20. veka) i Stanislav Vinaver, čija je modernistička bitka i borba za jednu novu književnu modernizaciju u doba socijalizma potrajala sve do smrti (1955), tokom Drugog svetskoga rata našli su se u svojevrsnoj „unutrašnjoj emigraciji”, sprečeni da javno deluju, ali promišljajući i dalje strastveno pitanja koja

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektu 178005 pod naslovom „Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti” koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (rukovodilac projekta: prof. dr Gorana Raičević).

Slika 1. Stanislav Vinaver

vrednovanjima uopšte, što je takođe bilo karakteristično za prve godine posleratne „obnove i izgradnje”. Vinaver je u najvećoj mogućoj meri sačuvao dostojanstvo, insistirajući na objektivno-analitičkom tonu svojih sećanja, u čemu mu je pomogla najpre sama polazna tačka – posmatranje logora kao svojevrstne eksperimentalne retorte, u kojoj se jasno sagledava kvintesencija svih spoljašnjih zbivanja – a potom i izvesni univerzalizam karakterističan za njegov celokupni literarni opus, tj. pokušaj da se sve smesti u najširi istorijsko-civilizacijski kontekst. Stoga je Stanislav Vinaver mirne duše mogao – iako nije! – mnoge kategorije koje razmatra (Zlo, Patnja, Dobrota, Znanje i t.sl.) pisati simbolički, velikim slovom, jer su one vanvremene i suštinske, a pojavljuju se u datim uslovima na svoje specifične načine.

Koji su to načini obeležili nemačke „oflagere”? Pošto je reč o **vojno**-zarobljeničkim (prevashodno oficirskim!) logorima, metodologija je bila potpuno drugačija nego u zloglasnim konclogorima smrti, ali ipak nimalo humana, daleko od pravila Ženevske konvencije – kako to, uostalom, najčešće i biva u samoj ratnoj praksi! Ono što Vinaver sa opravdanim zaprepašćenjem uviđa, jeste činjenica da su sami zarobljenici – sasvim zapostavljajući minimum oficirske etike, a zakletvu pogazivši već u samom aprilskom porazu 1941! – bili naj-savršeniji kapoi: što višeg zvanja u nekadašnjoj vojsci, to drastičniji (ili suptilniji?) u raznim

su odredila njihove poetike, estetike, filozofije i – na kraju krajeva – same životne sudbine.

Kao rezervni oficir vojske Kraljevine Jugoslavije, Vinaver je odmah po aprilskom slomu 1941. pao u zarobljeništvo i narednih pet godina proveo je po „oflazima” nacističke Nemačke.² Branko Lazarević, koji je u istoj toj Kraljevini bio diplomata visokoga ranga, nije prošao logorsku sudbinu ali je – delimično zaštićen i diplomatskim imunitetom (poput Iva Andrića i drugih) – ratne dane proveo u razorenom, izolovanom, opustelom, dakle u **polulogorskom**, tj. **logoroidnom** Beogradu. Uspomene Stanislava Vinavera (*Godine poniženja i borbe*, uz jasan podnaslov: *život u nemačkim „oflazima”*) imale su veliku specifičnu težinu jer su se pojavile u trenutku dok su još tinjala ratna zgarista – rukopis je odobren za štampu 28. juna 1945! – a još veću ako se ima na umu (a to se u ono vreme dobro znalo!) da ih je pisao autor koji nije eksplicitno pripadao pobedničko-komunističkoj ideološkoj matrici.³ I zaista, u toj knjižici nema za ono doba očekivanog udvo-ričkog diskursa – kakvome neće odoleti jedan Ivo Andrić, Veljko Petrović ili Marko Ristić, na primer! Nema čak ni preterivanja u osudama i

² *Oflager*, t. j. *Offizierslager*, njemački logori za zarobljene oficire protivničkih vojski. (nap. ur.)

³ Stanislav VINAVER, *Godine poniženja i borbe: život u nemačkim „oflazima”*, Beograd 1945.

parasadističkim metodama. Slična („unutrašnja”) hijerarhijska organizacija primenjivana je, doduše, i inače u logorima svih ideoloških boja tokom istorije, ali ovdje je šokirala činjenica da većina logoraša – poput samoga pisca – nije pripadala profesionalnom, već rezervnom oficirskom korpusu: dakle, bili su to ljudi visokog, pa i najvišeg **civilnog** (često tzv. „humanističkog”) obrazovanja. I tu se, kao po nekom horor-pravilu, ogledala paradoksalna srazmera: što više obrazovanje, to niži moralni i uopšte ljudski pad. Zato će retki izuzeci od ovakvog pravila biti još briljantniji. Sam Vinaver je fizički najbrutalnije zlostavljan kao neistomišljenik jednoga eks-generala eks-kraljevske vojske i njegovog logorskog (eks-jugoslovenskog!) klana: prebijanje i izivljavanje nad njim, uz stručni veterinarsko-lekarski pokušaj škopljenja, zaustavljeno je samo zato da Nemci – kao upravnici „oflaga” u kojem se sve zbivalo – ne bi bili nezadovoljni radikalnim merama, sprovedenim bez njihove izričite zapovesti. Dakle, „svoji” su bili gori okupatori od nemačkih okupatora, koji je čak sa nevericom gledao na takvu degradaciju školovanih oficira i intelektualaca iz rezervnog sastava vojske: pripadnici Vermahta, Abvera, pa i Gestapoa smatrali su da je u pitanju neko ratno lukavstvo ili trik za nadmudrivanje neprijatelja, a ne istinsko dodvoravanje i podsvesno poistovećivanje sa identitetom moćnog Pobednika i Gospodara.

Stanislav Vinaver samo mestimice pominje konkretna imena „unutrašnjih zlostavljača”, očito svestan da u vreme kada njegova knjiga izlazi svaka konkretizacija te vrste može predstavljati ne samo obično denunciranje nego i sinopsis za realnu optužnicu pred sudovima novih, komunističkih vlasti u domovini. Zato on pred kraj knjige iskazuje izvesno razumevanje za posrnuća svojih sapatnika, tumačeći to emotivnim, fiziološkim (glad i bolest), pa i političkim (neinformisanost i dezorijentacija) razlozima koje je logorski sistem nametao. Takođe u sličnom duhu, on ne insistira previše na svojoj levičarsko-antifašističkoj orijentaciji, mada ne propušta da povremeno istakne kako je na logorskim predavanjima i diskusijama zastupao stav da su jedini autentični heroji ovoga rata kod nas – gerilski partizanski pokret, narodna vojska i njen komandant Tito: on ih sagledava kao prave nastavljače epsko-herojske tradicije hajduka, uskoka pa čak i žrtvenih kultova (tipa „vidovdanskog zaveta”). Svetli primeri među njegovim logorskim drugovima uglavnom su pripadnici kulturnog i umetničkog miljea: pisci, slikari, novinari, deo univerzitetske inteligencije, koji iako nisu obučavani za ratne uslove niti je rat bio njihova profesija, uspevaju da iskažu ono najbolje u našem herojskom etosu i identitetu, bez obzira na to što su poraženi, zatočeni, utamničeni. Jasan osećaj da se dešavaju važne civilizacijske promene i da nastupa jedna nova epoha u kojoj će vrednosti koje zastupaju nacisti i starostavni nacionalisti svih boja (ne samo oni u Nemačkoj) zadugo biti anahronizam, reprezentuju pisca ovih uspomena kao čoveka uistinu spremnog na promene i inovacije, dakle – kao biće modernog senzibiliteta i u zrelim godinama. (Tada je uveliko prešao pedesetu!)

Negde u toj dihotomiji (staro-novo) ogleda se i „laboratorijska” kvintesencija eks-jugoslovenskih oficira-logoraša, pri čemu se „staro” ne doživljava kao *a priori* loše – ukoliko je uistinu utemeljeno u najdubljim i najboljim tradicijskim korenima našega narodnoga ili civilizacijskoga bića celokupne ljudske rase, u onome što je Jung nazivao „arhetipsko” i „kolektivno nesvesno”, ili u onome što se kasnije imenovalo kao „etnopsihologija” ili „psihogenetika”. Eruditno-intertekstualna mreža Vinaverove autobiografske proze najbolje svedoči o tome: on se rado poziva na uzorne primere iz Istorije, od Staroga sveta i Antike, preko srednjovekovlja i renesanse pa sve do novijih, pa i najnovijih vremena („uzorne” i sa pozitivnom i sa negativnim konotacijama, u zavisnosti od njegovog vrednovanja aktuelnih pojava!), a posebno mu je bliska tada moderna antropološka literatura – Frejzer, Malinovski i

drugi – koja proučava ishodišta i primarne modele kulture. Dakle, spoljašnja ratna zbivanja ovde nemaju samo unutrašnje odjeke – „oflageri” kao svojevrsne eksperimentalne retorte, laboratorijske epruvete gde se matematički precizno kristališe i iskazuje **sve!** – nego u beskrajnim intelektualnim i kvaziintelektualnim debatama zatočenika čitalac prolazi i malu istoriju ideja, političke filozofije, moralno-etičkih shvatanja, pa i kreativnog znanja učesnika tih debata. Katarzični smisao svih tih zbivanja više je nego jasan, barem u Vinaverovim refleksijama, ali i u doživljajima njemu bliskih sapatnika, koji takođe aktuelno stradanje vide kao svojevrsni put iskupljenja i mogući uvod u suštinski novi život, dakle kao pravu katarzu u aristotelovskome značenju toga pojma. Paradoksalno je ali istinito: kriza identiteta manje je izražena tamo gde je primarna borba za goli život (tačnije – preživljavanje!), a to su zarobljenički logori, nego na tzv. „slobodi”, u okupiranoj zemlji – što se, s druge strane, vidi iz Lazarevićevog *Dnevnika jednoga nikoga*.⁴

Možda taj ton katarzičkog, dakle tragičkog, ali u biti ipak blago optimističkog senzibiliteta koji odlikuje Vinaverovu knjigu (a kakvog nema kod čuvenog intelektualnog i čulnog hedoniste Branka Lazarevića!), najbolje određuju naslovi njenih ključnih poglavlja – posebno dva poslednja: *Kad padnu žice* i *Smisao logorskog eksperimenta*. Deluju gotovo naučnički objektivno, bez imalo patetike ili pak najgorčeg nihilizma, koji već na prvi pogled odlikuju *Dnevnik jednoga nikoga* Branka Lazarevića – uostalom, već sam naslov kazuje kako je on definisao svoj identitet u okupiranom Beogradu (za njega okupiranom i nakon sloma Nemačke, u doba ustoličenja jugoslovenskog komunizma). Vinaverova katarza sadržana u (naslovnoj) sintagmi „godine poniženja i **borbe**” (istakao S.D.), uz podnaslov koji svedoči da je reč o **životu** a ne smrti u nacističkim „oflazima”, uvode jednu vrstu antičkog osećaja tragično-katarzičnog kroz ideju agona – borbe, dok jedan **niko** kod Lazarevića više vuče na odisejevski gubitak identiteta i beznađe u vihornim lutanjima koja traju sve dok opet ne nađe svoj dom. Gde je za Odiseja taj dom, gde za Lazarevića? Ovaj drugi, inače sjajni kritičar, Skerlićev i Popovićev najbolji učenik, vrhunski evropski esteta i potom još briljantniji kraljevski diplomata koji će životne užitke pretpostaviti samoj Književnosti, uistinu tokom nemačke okupacije gubi najbližu porodicu (ženu, sinove), dok njegov antički alter-ego to samo umišlja iako ga nada nikada ne napušta. Odsustvo nade i smisla kod Branka Lazarevića toliko je da se može meriti sa najvećim nihilistima u srpskoj i svetskoj poetskoj i filozofskoj tradiciji (od Sterije do Siorana):⁵ rezignacija sa kojom posmatra ljude, čak i bivše prijatelje i kolege, usred ratnih bespuća, nije tek lične prirode, ona je pre gađenje nad ljudskim bićem kao fenomenom! Za razliku od takođe velikoga erudite Vinavera, Lazarević u kompletnoj istoriji ne vidi puno nade i svetlih primera – jedino ga uspomene na lepe predratne dane kada je bezbrižno živio (posebno na njegove brojne i neobične erotske avanture) povremeno „smekšaju” i čitalac kao da vidi blagi osmeh na licu tog neobično šarmantnog i harizmatičnog čoveka (o čemu su svedočili brojni savremenici, a Ivo Andrić mu čak u starosti zavideo na tim osobinama!).

⁴ Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednoga nikoga. Deo 1 (1942–1946)*, Beograd 2007. ISTI, *Dnevnik jednoga nikoga. Deo 2 (1947)*, Beograd 2007.

⁵ Upravo drugačiji senzibilitet u sopstvenoj ratnoj odiseji Stanislav Vinaver iskazuje već samom posvetom (motom) knjige *Godine poniženja i borbe* – citatom iz Homerove *Odiseje*: „Zemlja je tamo i grad Kumerana, naroda kojeg / magla obuzima i mrak...”

Dnevnik jednoga nikoga počinje 1942. godine (a završava 1947, uoči autorovog hapšenja i robijanja), međutim čitavu dvotomnu knjigu najbolje karakteriše *Uvod* napisan – ne slučajno! – 9. oktobra 1944. u Beogradu, dok se menja vlast, tj. dok se Nemci povlače a sa strahom očekuje ulazak Rusa i partizana kao „oslobodilaca”. Lazarević već u prvim redovima ističe kako su entiteti „niko”, „ništa”, „nigde” i „nikada” oduvek bili „krst njegove vere” i kako su ga – čim bi se u njemu budio neki novi izvor – vraćali u večno ništavilo. U njemu je taj osećaj bio toliko snažan da je želeo navedene reči urezati u svoj letnjikovac na Hvaru, kao neku vrstu grba i večnog motoa sopstvenog života: stoga je i sam rat doživio kao **svetski haos**, kao slom svih univerzalnih ideja i nada, a svoju privatnu nesreću kao logičan deo toga haosa i sna (o sreći?) koji smo sanjali milenijumima, kao „senkine senke senka”. Opet je važno istaći: kod Vinavera, uprkos neuporedivo gorim i nižim uslovima života (ne samo u egzistencijalnom već i u etičkom i svakom drugom smislu) tinja nada da je daleki Dom ipak neki spas, da poniženja i borba kroz koje prolazi donose pozitivan ishod na kraju. Lazarević, iako mnogo slobodniji (u Beogradu je, a ne u „oflagu”!), eksplicira potpuno suprotan stav: celokupna egzistencija pojedinca i vrste jeste jedna žalosna borba bez pobeđe i ikakve nade, jedna tragična koještarija u kojoj se može postaviti hiljade pitanja **zašto**, ali da **istinski** odgovori ne postoje! **Zašto** je to tako upravo za Vas, gospodine Lazareviću – može se pitati svaki čitalac, pa i pisac ovoga ogleđa: **zašto** ste višedecenijski aktivizam, optimizam i hedonizam tako lako slomili o hridi jedne patnje koja nije unikatna u istoriji Sveta, čak se može reći da je i u ovdašnjoj maloj istoriji već hiljadu puta viđena?! Da li su onda vaši sunarodnici trebali u prethodnom velikom svetskom ratu, kada su preživljavali nezapamćenu kolektivnu Golgotu, svi kolektivno da izvrše samoubistvo, a ne da se krepe na južnim morima (ponajviše grčkom) i spremaju za odlučujuću, pobedničku bitku: **zašto** ste, konačno, i Vi sami, tada preuzeli zapaženu ulogu u kulturnom životu emigrantskom – dakle ne u Vašoj prestonici, nego na dalekom Krfu, gde ste sa uspehom uređivali čuveni i za južnoslovenske književnosti prevažni *Zabavnik*!?

Zašto se ipak ratni, okupirani Beograd kod Lazarevića pokazuje manje strašnom tamnicom od onog oslobođenog (1944) i od celokupne jugoslovenske **novе** slobode koja nakon rata nastupa? Razlozi tu nisu samo u privatnim, porodičnim tragedijama koje je preživio ili u političkom neistomišljeništvu sa novom vlašću (zbog čega će i robijati), nego prevshodno u njegovom suptilnom etičkom i društvenom senzibilitetu, koji doba „obnove i izgradnje” vidi kao još veće licemerje, laž i poraz ljudskosti od onih koje je promovisala nacistička ratna mašinerija: nju – paradoksalno jer je antifašista! – ni ne vidi suštinski nemoralnom i fingiranom, nego pakleno destruktivnom i otvoreno nehumanom u samim premisama i celokupnoj praksi. Dakle, Zlo po sebi manji je problem od zla koje se lažno predstavlja

Slika 2. Branko Lazarević

kao Dobro, i tu bi se možda mogao povući tanki zajednički imenitelj između njegovog i Vinaverovog poimanja stvari, mada Vinaver u svojim uspomenaма nije ostavio eksplicitna svedočenja o toj poratnoj „novoј eri” – možda i zato što je san koji je sanjao zaptocen u dalekim „oflazima” bio jači od potonjih stvarnosnih uvida? Jer, istorija nam svedoči da ni autor *Godina poniženja i borbe* nije bio bezrezervno prihvaćen u komunističkoј vlasti, u najmanju ruku – imao je nemerljivo niži kulturni i literarni status od onog koji mu je realno pripadao, iako mu nikada nisu bila oduzeta građanska prava i nije poput Lazarevića robijao. Očito, intelektualne mrvice bile su presudne i dovoljne najbriljantnijim umovima u poratnom kontekstu, o čemu dramatično svedoči i nekoliko marginalnih beležaka o Vinaveru u Lazarevićevom dnevniku. U tom smislu, deluje gotovo neverovatno da je izvesnu zavist, pa i uzdržanost, prema Stanislavu Vinaveru Branko Lazarević pokazivao zbog mnogo sitnijeg „lova u mutnom” od onoga koji bi se s pravom mogao pripisati jednom Andriću ili nekim drugim istaknutim intelektualcima (recimo, filologu Aleksandru Beliću, predratnom, ratnom i poratnom predsedniku SANU!): gledajući ga kako se – doduše „na kašičicu”! – uključuje u javni kulturni život, Lazarević čak izriče sumnju da je Vinaver doušnik ideoloških komesara u novom književnom establišmentu! Dakle, sama činjenica prisustva na javnoj sceni u komunističko doba za njega je izdaja temeljnih intelektualno-etičkih i moralnih načela!

Upravo u ovom paradoksu treba sagledati i srž problema: naime „strategija eskapizma”⁶ koju su tokom rata i okupacije negovali mnogi intelektualci u Beogradu, za Branka Lazarevića nije izgubila aktuelnost ni posle oslobođenja od Nemaca, jer mu se činilo da u samoj metodologiji uvlačenja intelektualaca u sistem (tačnije: u metodologiji veoma raznovrsnih, perfidnih ucena!) nema bitne razlike između „oslobodilaca” i „okupatora”. Da li je bio u pravu, da li je sledeći takav glas svoje savesti platio previsoku cenu: ne samo robijanjem u poznim godinama nego i prinudno-dobrovoljnom marginalizacijom svoga ogromnog znanja i kreativnoga dara?! Ako bismo za odgovor pitali Stanislava Vinavera, morali bismo pre svega da imamo na umu činjenicu da on čak ni u zatočeništvu „oflaga” nije sasvim prihvatao „strategiju eskapizma” već je organizovao javna i tajna predavanja, pozorišne predstave, neku vrstu kulturnog i duhovnog života čak i u takvim uslovima: očito, modernističko-avangardni duh pobune i aktivizma nije ga napuštao do kraja života, bez obzira na načine kako ga je u kom periodu (i kontekstu!) mogao ispoljavati. Isto tako, za taj odgovor bilo bi važno i saznanje da je njegov intelektualni elitizam bio drugačije vrste no Lazarevićev, koji je – ne samo zbog višedecenijske visoke diplomatske karijere! – podrazumevao i izrazitu sociološku dimenziju (kobnu za njega u „posleratnom ratu i okupaciji” nove, komunističke vlasti): ta dimenzija, iskazivala se pre svega kroz prezir i gađenje prema svakom populizmu u kome je video samo bahatost, primitivizam, sebičnost i glupost, čak toliko da je – iako racionalnog duha – bio bliži iracionalnoj, u biti nerealnoj slici stvarnosti.⁷ S druge strane, Stanislav Vinaver – iako mnogo iracionalniji duh! – permanentno pokušava da prevaziđe tu „iracionalnu sliku stvarnosti” (čak i u logorskim uslovima, nalazeći alternativne kanale informacija!), a na populizam i uopšte pokrete masa gleda kao na nužnost svakog istorijski prelomnog trenutka, nužnost iznad i izvan koje su najviši intelektualni, etički i estetički

⁶ Nataša MILIĆEVIĆ – Dušan NIKODIJEVIĆ, *Svakodnevní život pod okupacijom (1941–1944)*, Beograd 2011.

⁷ „Iracionalna slika stvarnosti” kao strategija prevazilaženja komunikacijskih prepreka koje nameće cenzura u totalitarnim društvima ili vanrednim okolnostima (kakve su rat, zatvori, logori...), često je – ali ne i obavezno! – u opreci sa realnošću samom (vidi belešku 6).

kriterijumi: pojednostavljeno govoreći, takav stav podrazumeva da su Umetnost i duhovnost uopšte, same po sebi vredne svake žrtve i raznih (ali ne baš **svih**) kompromisa u realnosti!

To i jeste, na kraju krajeva, najveći paradoks: beskompromisni polemičar i poetički veoma radikalni Vinaver spreman je u ratu (kao i nakon njega!) na svojevrsan „pakt sa stvarnošću” zarad viših ciljeva, dok poetički i filozofski umereniji Branko Lazarević u ime tih istih ciljeva vodi rat sa stvarnošću čak i posle okončanja konkretnog globalnog vojnog konflikta, Drugog svetskog rata. Intelektualac kao večno misleće biće svakako ne može zanemariti ni onaj ne-refleksivni, najsiroviji deo Stvarnosti (kako ratne, tako i mirnodopske). Pitanje kriterijuma koji se prelamaju između teorije i prakse, apstraktnog i elementarno konkretnog, između virtuelnog i egzistencijalno-realnog, ukazuje se na primeru Vinaverovih i Lazarevićevih književnih svedočanstava više nego dramatično, dramatičnije u razlikama između njih nego u istovetnostima: ove druge, bez imalo sarkazma, mogao bih podvesti pod „opšta mesta” u doživljaju rata svakoga iole inteligentnijeg, savesnijeg i moralnijeg čoveka, u svakom ratu i svakoj eposi. Ono što za sve nas, danas i ovde, ostaje kao najbitnije pitanje jeste da li smo u ratovima i poratnim slobodama (ili „slobodama”) koje smo mi lično iskusili bili bliže vinaverovskoj ili lazarevićevskoj paradigmi, tačnije – da li se kajemo što u tom kontekstu nismo bili drugačiji ili bismo i sutra ponovili isto?! Ne opredeljujući se ni za jednu od dve pomenute paradigme – ne samo zato što uistinu postoje i one treće, četvrte ili pete (ne znam koliko, ali svakako više od dve!), nego i zato što je sa distance od 70 godina besmisleno vrednovati išta osim vrednosti samih tekstova Stanislava Vinavera i Branka Lazarevića – ja svoj **privatni** odgovor na prethodno pitanje znam i uvek ga iznosim **javno**: baš zato mi nikada nije ni padalo na pamet da se tom jezovitom i tragičnom tematikom ozbiljnije **literarno** pozabavim, u fikcionalnom ili nefikcionalnom vidu, svejedno. Ali, to može biti tema jednoga budućeg teksta čija provenijencija, suština i ciljevi – po mome najdubljem uverenju – nikako ne mogu posedovati prevashodno estetički (pa čak ni estetičko-filozofski) identitet, makar se lažno predstavljali takvima...

BETWEEN WARTIME BELGRADE AND THE LABOUR CAMPS OF GERMANY: BRANKO LAZAREVIĆ AND STANISLAV VINAVER

Two prominent figures of Serbian Modernism, Branko Lazarević (1883–1968) and Stanislav Vinaver (1891–1955) found themselves in different circumstances of personal nonfreedom during the Second World War. While Lazarević, as a renowned diplomat of the former state, managed to reach Belgrade and spend the occupation there, Vinaver spent the entire war in the concentration camps of the Third Reich. Their memories of those years testify to the same cataclysmic and cathartic experience of wartime chaos, as well as to the distinctively diverse perspectives regarding numerous ethical, cultural and even political issues. *Dnevnik jednog nikoga* (The Diary of a Nobody) by Branko Lazarević was to be published as late as 2008 (posthumously), while *Godine poniženja i borbe* (The Years of Humiliation and Struggle) by Stanislav Vinaver was published in 1945 (in a newly liberated Yugoslavia), which is in itself indicative of the opposed viewpoints of the two authors. For the former, the defeat of Germany and its allies did not mean the end of the war, on

the contrary – for him, the war continues even as the new, communist government is being established. For the latter, leaving the concentration camps represents entering the realm of freedom, regardless of the circumstances which await in his homeland. If, for both of them, the war meant descending into Hades, the act of ascending into the Purgatory and catharsis are nevertheless not the same: remaining consistent in his anti-communist attitudes, Lazarević kept his diaries until his arrest (in late 1940s), while Vinaver sought to fit in with the peacetime establishment, above all the literary one, as early as 1945. That is why wartime Belgrade, paradoxically or not, emerges in these precious and unusual books as more of a small dungeon than the postwar Yugoslav reality, (as an abstract, yet desired beacon of freedom) the subject of dreams of an individual imprisoned in German “labour” camps. Out of those differences and discrepancies there emerge diverse intellectual observations, essayistic reflections and philosophemes which (again, paradoxically or not) dominate both, Lazarević’s (1942–1947) and Vinaver’s (1941–1945) memoirs and diaries.

Keywords: Branko Lazarević, Stanislav Vinaver, memoirs and diaries, World War II

Literatura

Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednoga nikoga. Deo 1 (1942–1946)*, Beograd 2007.

Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednoga nikoga. Deo 2 (1947)*, Beograd 2007.

Nataša MILIĆEVIĆ – Dušan NIKODIJEVIĆ, *Svakodnevni život pod okupacijom (1941–1944)*, Beograd 2011.

Stanislav VINAVER, *Godine poniženja i borbe: život u nemačkim „oflazima”*, Beograd 1945.

5.

SUDBINE POLJAKA U SOVJETSKOM
SAVEZU TIJEKOM DRUGOGA
SVJETSKOG RATA
(SLUČAJEVI GUSTAWA HERLINGA-
GRUDZIŃSKOG I JÓZEFA CZAPSKOG
– PRIPADNIKA KRUGA PARIŠKE
KULTURE)

Mateusz Sokulski

UDK: 316.344.32(=162.1)“194“

Pregledni članak

Sažetak: U radu se prikazuje djelovanje pisca Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i slikara Józefa Czapskog, interniranih u Sovjetskom Savezu tijekom Drugoga svjetskog rata. Njihove sudbine uspoređene su s općim iskustvima Poljaka podvrgnutih sovjetskim represijama. Gustaw Herling-Grudziński zarobljen je u pokušaju bijega na Zapad, odnosno prelaska sovjetsko-litvanske granice 1940. godine. Dvije godine proveo je u zatvorima i logoru u Jercevu. Józef Czapski, zarobljen je u rujnu 1939. te odveden u logor u Starobielsku. Bio je među malobrojnim zatočenicima koji su uspjeli izbjeći smrt kada su Sovjeti pobili više od dvadeset tisuća časnika u travnju 1940. s ciljem uništenja poljske elite (zločin u Katinu). Obojica su se priključila Poljskoj armiji generala Andersa, formiranoj 1941. godine, koja je preko Bliskog istoka stigla u Europu i borila se za oslobođenje Italije 1944. godine. Czapski i Herling-Grudziński sudjelovali su nakon rata u stvaranju *Kulture*, najznačajnijeg časopisa među poljskom političkom emigracijom.

Ključne riječi: Sovjetski Savez, Poljaci, logori, Katin, represije, robija

Tajni sporazum ministara vanjskih poslova Njemačke i Sovjetskog Saveza Joachima von Ribbentropa i Vjačeslava Molotova, potpisan 23. kolovoza 1939. godine, bio je temelj za ostvarivanje planova obiju sila spram Poljske. Nakon ugovora uslijedila je agresija spomenutih država na Poljsku – njemačka ju je vojska napala 1. rujna 1939., a sovjetska 17. rujna 1939. godine. Zbog ulaska sovjetskih trupa vlasti su donijele odluku o nuždi evakuacije vlastitih postrojbi u savezničku Rumunjsku. U situaciji neizbježnog pada Poljske, unatoč otporu i još uvijek nezavršenim borbama, već 28. rujna 1939. godine došlo je do

potpisivanja sovjetsko-njemačkog „ugovora o granici i prijateljstvu”.¹ Pod kontrolom SSSR-a našlo se 194 km², s 12,5 milijuna stanovnika. Već 1. listopada 1940. Politbiro Centralnog komiteta Svesavezne komunističke partije (boljševika) razradio je planove upravljanja osvojenim zemljama.² Sovjetska propaganda predstavljala je svoj čin kao „oslobođenje” ovih krajeva. Brzo su bili formirani lokalni organi vlasti, koji su krajem listopada odobrili pripajanje ovih dijelova Sovjetskom Savezu, odnosno Bjeloruskoj Sovjetskoj Socijalističkoj Republici (BSSR) i Ukrajinskoj Sovjetskoj Socijalističkoj Republici (USSR). Vrhovno Vijeće SSSR-a, kao i Vrhovno Vijeće BSSR-e i USSR-e potvrdili su ove odluke. Stanovništvu je dodijeljeno sovjetsko državljanstvo, a do kraja 1939. godine državno-političko uređenje izjednačeno je onome u ostalim dijelovima SSSR-a.³

Bitan element politike Moskve prema istočnim dijelovima prijeratne Poljske (tzv. *Kresy*) bio je teror, koji je služio kao instrument zastrašivanja u procesu zamišljene duboke promjene društvene svijesti u sklopu procesa sovjetizacije. Grupe NKVD-a, djelujući u suradnji sa Crvenom armijom, imale su popise navodnih neprijatelja komunizma. Do kraja 1939. godine uhićeno je 20 tisuća ljudi, a do lipnja 1941. 120 tisuća. Najžešće represije bile su usmjerene prema ljudima koji su činili prijeratni državni aparat u Poljskoj, dakle prema onima koji su pripadali političkoj ili društvenoj eliti. Među pripadnicima vojske zatočenih bilo je više od 200 tisuća ljudi, od kojih su tek malobrojni pušteni na slobodu prije srpnja 1941. Veliki broj interniran je u radnim logorima u Ukrajini i Bjelorusiji, a još veći je transportiran u logore u unutrašnjosti SSSR-a.⁴

U ožujku 1940. godine šef NKVD-a Lavrentij Berija u pismu Staljinu predložio je ubojstvo zatočenih časnika poljske vojske, jer su, kako je smatrao, činili opasnost za sovjetsku vlast. 15 tisuća zarobljenih u logorima u Starobjelsku, Ostaškovu i Kozjelsku kao i 6 tisuća iz zatvora u Ukrajini i Bjelorusiji – svi muškarci uz izuzetak jedne žene – bili su pobijeni u travnju 1940. godine. Među ubijenima su bili veterani poljsko-boljševičkog rata 1919.–1920., časnici, policajci, svećenici raznih vjeroispovijesti, liječnici, znanstvenici itd. Najveći broj strijeljan je u Katinu. Tamo je ubijeno 10 tisuća ljudi iz kozjelskog logora.⁵

Drugi karakterističan element sovjetske politike terora bila su masovna iseljenja osoba koje je Kremlj smatrao „neprijateljima sistema”. Ova akcija izvedena je u četiri vala, od veljače 1940. do svibnja/lipnja 1941. godine i obuhvatila je gotovo 400 tisuća građana prijeratne Poljske.⁶

Sudbina zatočenih Poljaka promijenila se u srpnju 1941. godine, nakon izbijanja sovjetsko-njemačkog rata 22. lipnja 1941. godine. Naime, 30. srpnja iste godine u Londonu je pod pritiskom Velike Britanije potpisan ugovor o uspostavljanju poljsko-sovjetskih diplomatskih odnosa te o suradnji u borbi protiv Hitlerove Njemačke. Potpisali su ga premijer poljske vlade u Londonu Sikorski i veleposlanik SSSR-a u Velikoj Britaniji Ivan Majski. U dodatnom protokolu ugovora našla se i potvrda amnestije za sve građane Poljske deportirane u SSSR. Vojni Ugovor potpisan 14. kolovoza 1941. odnosio se na vojnu suradnju te je potvrdio formiranje Poljske armije u SSSR-u. Na njezino je čelo stao general Władysław

¹ Andrzej PACZKOWSKI, *Pół wieku historii Polski 1939-1989*, Warszawa 1996., 18.-19.; Timothy SNYDER, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011., 149.

² Stanisław CIESIELSKI – Grzegorz HRYCIUK – Aleksander SREBRAKOWSKI, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003., 206.

³ Isto, 206.-207.; T. SNYDER, *n. dj.*, 145.-146.; A. PACZKOWSKI, *n. dj.*, 20.

⁴ A. PACZKOWSKI, *n. dj.*, 24.-25.; S. CIESIELSKI – G. HRYCIUK – A. SREBRAKOWSKI, *n. dj.*, 207.-208.

⁵ A. PACZKOWSKI, *n. dj.*, 25.; T. SNYDER, *n. dj.*, 146.-147., 157.-162.

⁶ S. CIESIELSKI – G. HRYCIUK – A. SREBRAKOWSKI, *n. dj.*, 208.- 248.

Anders, dotadašnji zarobljenik u Lubjanki.⁷ Gustaw Herling-Grudziński konstatirao je: „Ova je Poljska armija generala Andersa bila zapravo vojska zarobljenika, koju je i osnovao zarobljenik”.⁸ Sovjeti su sprječavali odlazak iz logora mnogih zarobljenika koji nisu dobili informacije o amnestiji. Kod formiranja Andersove armije bitno je spomenuti da se radilo ne samo o formiranju vojske, nego prije svega o spašavanju što većeg broja ljudi zarobljenih u SSSR-u, između ostalog djece, žena, staraca interniranih u logorima i zatvorima. S druge strane, poljske vlasti u Londonu radile su na jačanju poljskih vojnih snaga na Zapadu, što su pozdravili Britanci, imajući u vidu kompliciran vojni položaj Saveznika na Bliskom istoku te u Sjevernoj Africi.⁹ Nakon što su amnestirani okupljeni, u dva je navrata (ožujak/travanj 1942. i kolovoz 1942.) evakuirano između 110.000 i 115.000 ljudi.¹⁰ Prema podacima Veleposlanstva Republike Poljske u SSSR-u, na sovjetskom teritoriju ostalo je još oko 680 tisuća građana Poljske, koji su postali žrtve sve lošijih odnosa poljske vlade u Londonu i Moskve u narednom razdoblju.¹¹

Na konferencijama u Teheranu (28. studenoga – 1. prosinca 1943.) i Jalti (4. – 11. veljače 1945.) potvrđena je promjena granica Poljske. Ovom odlukom istočni dijelovi prijeratne Poljske pripojeni su SSSR-u. Tzv. Curzonova linija postala je tada granica između Poljske i SSSR-a. Konferencija na Krimu faktički je priznavala sovjetsku dominaciju nad Poljskom.¹²

Ovakav ishod međunarodnih ugovora izazvao je odluku većine političke i društvene elite kao i poljskih vojnika koji su se nakon završetka rata našli na Zapadu, između ostalog II. Andersovog korpusa, o ostanku u emigraciji. Fenomen ove emigracije očitovao se u tome što su „ne izlazeći iz kuće” na Zapadu, u trenutku odbijanja mogućnosti povratka u komunističku Poljsku, postajali emigranti. Procjenjuje se da je poslijeratna emigracija brojila između 500 i 600 tisuća ljudi.¹³

Sudbine Poljaka u SSSR-u zarobljenih 1939./1940. godine koji su se priključili Andersovoj armiji 1941. godine dijelila su dvojica intelektualaca: Józef Czapski (1896.–1993.) i Gustaw Herling-Grudziński (1919.–2000.). Czapski se rodio 1896. godine u Pragu u palači Thun. Podrijetlom je bio iz aristokratske obitelji poljskih, austrijskih, njemačkih i ruskih korijena. Želio je postati slikar, zanimao se za glazbu, bio je vrhunski poznavatelj ruske književnosti, a njegovi su ukućani osim poljskog govorili i njemački i francuski jezik.¹⁴ Prilikom izbivanja Prvoga svjetskog rata stupio je u rusku carsku armiju. U srpnju 1917. godine, na večeri kod prijatelja, sreo je kneza Lvova, premijera privremene vlade koji je ustupio mjesto Aleksandru Kerenskom. Czapski je tvrdio da su komunisti jedina politički organizirana snaga, što je Lvov energično odbacivao, podcjenjujući snagu boljševika. Czapski je bio svjedok boljševič-

⁷ A. PACZKOWSKI, *n. dj.*, 66., 97.; Piotr ŻAROŃ, *Armia Andersa*, Toruń 1997., 30.-31., 35.-39.

⁸ Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI – Włodzimierz BOLECKI, *Rozmowy w Dragoniei*, Warszawa 1997., 95. Svi citati koje navodim vlastitog su prijevoda.

⁹ A. PACZKOWSKI, *n. dj.*, 98.-100.

¹⁰ P. ŻAROŃ, *n. dj.*, 118.-120., 140.-144., Andrzej PACZKOWSKI, *n. dj.*, 100.

¹¹ 19. siječnja 1943. godine vlada SSSR priopćila je da smatra sovjetskim državljanima sve građane krajeva anektiranih 1939. godine, Poljake također. Na taj način mogle su se naslutiti Staljinove namjere prema istočnim dijelovima prijeratne Poljske koje je SSSR zauzeo 1939. godine. Kada su u travnju 1943. godine Nijemci pronašli grobnice pobijenih u Katinskoj šumi i za to optužili sovjete, Sikroski je uputio Crvenom križu pismo s molbom da istraži taj slučaj. Kremelj je krajem travnja 1943. godine odlučio prekinuti odnose s vlastima u Londonu. Vidi: A. PACZKOWSKI, *n. dj.*, 101.-103.

¹² A. PACZKOWSKI, *n. dj.*, 110., 137.-139.

¹³ Dariusz STOLA, „Uwagi o powojennej emigracji politycznej (1945-1947)”, *Warszawa nad Tamizą*, (ur. Andrzej Friszke), Warszawa 1994., 11.-12.

¹⁴ Wojciech KARPIŃSKI, *Portret Czapskiego*, Wrocław 1996., 5.-6., 92.-93.

Slika 1. Józef Czapski u godinama nakon Drugoga svjetskog rata

kog prevrata. Pacifističko uvjerenje koje je proizlazilo iz Tolstojeve filozofije nesuprotstavljanja zlu, zamijenilo je odbijanje pasivnosti u situaciji sveobuhvatnog zla u obliku boljševizma. Sudjelovao je u poljsko-boljševičkom ratu 1919.–1920. godine, ističući se hrabrošću. Nakon rata upisao je u Krakovu Akademiju likovnih umjetnosti. Godine 1923. s prijateljima je osnovao grupu zvanu Pariški komitet (*Komitet Paryski*). Njegine su članove nazivali kapistima. U Parizu, prijestolnici svjetske umjetnosti, boravio je od 1924. do 1930. godine. Czapskog je fascinirala francuska književnost, uglavnom Proust. Kako bilježi njegov prijatelj i biograf Wojciech Karpiński, njegovo pariško slikarstvo nije dobro poznato jer je propalo tijekom Drugoga svjetskog rata. Poznavajući njegovo tadašnje stvaralaštvo, uspoređuje ga s ranim Matisseom ili čak njemačkim ekspresionistima. 1930. godine vratio se u Poljsku kao ugledna ličnost te je sve do 1939. godine aktivno sudjelovao u kulturnom životu.¹⁵

Drugi spomenuti intelektualac, Gustaw Herling-Grudziński, za generaciju je mlađi od Czapskog. Rodio se 20. svibnja 1919. godine u Kielcama. 1937. upisao je studij polonistike na Varšavskom sveučilištu te je kao student vrlo aktivno počeo surađivati sa časopisima *Nova Kuźnia* (Nova Kovačnica) i *Kuźnia Młodych* (Kovačnica mladih). Postao je urednik književnog dijela u dvotjedniku *Przemiany* (Pretvaranja), a uz to je pisao prikaze i članke. Godine 1938. postao je urednik u književnom dijelu časopisa *Orka na ugorze* (Oranje na ugaru). U to je vrijeme bio simpatizer mlade inteligencije nacionalne i socijalističke orijentacije. Pisao je o stvaralaštvu Gombrowicza i Miłosza. Herling-Grudziński zanimalo se već tada za narodnu kulturu, koju nije podcjenjivao isključivo kao etnografsku pojavu, nego je u njoj prepoznao izraz težnji nižih slojeva prema kulturnom napretku.¹⁶

Rat je zatekao oba pisca u različitim situacijama. Józef Czapski se odmah nakon izbijanja Drugoga svjetskoga rata prijavio u vojsku. Zarobljen je 27. rujna 1939. godine u Chmielu blizu Lavova. Bio je prebačen preko Lavova i Tarnopola u Sovjetski Savez do Voločiska odakle su ga odveli u Stariobjelsk¹⁷. Početkom listopada 1940. odveden je u Starobjelsku u zgradu bivšeg manastira pretvorenu u zatvor. U memoarima *Na nieludzkiej ziemi* (Na neljudskoj zemlji) prisjeća se polomljenih križeva i profaniranih vjerskih objekata.¹⁸ Opći pad morala, užasni uvjeti, a uz to hladnoća od -35 stupnjeva i glad doveli su do stalnih svađa među poljskim časnicima. Usprkos tome, kao i stalnim pritiscima, Sovjeti nisu slomili zatočenike, uglavnom bivše vojnike iz poljsko-boljševičkog rata koji su u razdoblju Druge Poljske Republike činili elitu društva. Među njima su bili službenici, liječnici, katolički svećenici, rabin i svi su vodili žive razgovore.¹⁹

¹⁵ *Isto*, 7.-15.

¹⁶ Włodzimierz BOLECKI, „Inny świat” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Warszawa 1994., 7., 11.-12., 14.; Zdzisław KUDELSKI, „Szkie do biogramu Gustawa Herlinga-Grudzińskiego”, *Kresy. Kwartalnik literacki*, 1/1991., br. 6, 31.

¹⁷ „Józef Czapski”, *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, (ur. Jadwiga Czachowska i Alicja Szałagan), knj. 2, Warszawa 1994., 85.-86.

¹⁸ Józef CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, Kraków 2011., 9., 12.-16., 18.-21.

¹⁹ *Isto*, 20.-30.

U memoarima *Na nieludzkiej ziemi* Czapski navodi kako su, ne obraćajući pozornost na zabranu, obilježili Dan neovisnosti Poljske – 11. studenoga. Pravo izbijanje patriotizma i osjećaja nade nastupilo je za vrijeme Božića, izazvano između ostalog primitkom pisama od najbližih.²⁰ Atmosferu u logoru karakteriziralo je stalno prisluškivanje zatočenih te pokušaji podmićivanja i ucjenjivanja. O razlikama u shvaćanjima stvarnosti između Poljaka i Sovjeta, o čemu je pisao – pozivajući se na memoare Czapskog – Timothy Snyder, svjedoči situacija koju je slikar opisao u knjizi. Tijekom saslušanja pitali su ga što mu je prije polaska u Pariz 1924. godine rekao dužnosnik Ministarstva vanjskih poslova, budući da je „kao slikar, mogao (...) nacrtati plan grada”.²¹ Već od veljače 1940. počelo se pričati da će biti vraćeni kući. U travnju 1940. godine sovjetska ih je uprava u logoru uvjerala da se radi upravo o tome. Od 3920 zatočenih u Starobjelsku ostalo je na kraju nekoliko desetaka. Prilikom formiranja Andersove armije 1941. godine otkriveno je da nedostaje oko 20 tisuća časnika zatočenih u tri logora. Czapski je 12. svibnja 1940. godine bio transportiran preko Smolenska na Istok. Tijekom puta vidio je u vlaku natpise na poljskom „iskrcali su nas kod Smolenska”. Czapski je na kraju stigao u zatočeništvo u Griazovcu kod Vologde, gdje je ostao sve do kolovoza 1941. Uvjeli su, kako spominje, bili su nešto bolji nego u Starobielsku.²² Tijekom zatočenja u nekoliko logora, prije svega u Griazovcu, Czapski je držao predavanja o francuskoj književnosti. Priznao je, da su doživljaji književnosti i umjetnosti bili za njega bijeg od strašne stvarnosti.²³

Gustaw Herling-Grudziński se nakon evakuacije iz Varšave i kratkog boravka na obiteljskom imanju u Suchedniowu pokraj Kielca u listopadu 1939. godine uputio u Varšavu, gdje je sudjelovao u uspostavljanju organizacije pokreta otpora PLAN.²⁴ Bio je šef stožera organizacije i urednik lista *Biuletyn Polski* (Poljski bilten) s nakladom od nekoliko stotina primjeraka. Htjeli su osnovati sličnu organizaciju u Lavovu i uspostaviti suradnju sa Zapadom. U prosincu 1940. Gustaw Herling-Grudziński je stigao u dio Poljske pod sovjetskom okupacijom, najprije u Białyostok. Odatle je zbog nedostataka novca umjesto na Zapad preko Litve krenuo u Lavov, a nakon toga u Grodno.²⁵ Prisjećao se boravka u Lavovu na početku rata. Uz pomoć profesora Kleinera i spisateljice Marije Dąbrowske, kao i Ostapa Ortwina, predsjednika Saveza književnika u Lavovu, koji još uvijek nije bio pod nadzorom Sovjeta, dobio je mogućnost boravka u tome gradu. Herling-Grudziński je vidio što se može dogoditi s poljskom inteligencijom koja je pod sovjetskom vlašću dijelom prihvatila sovjetsku ideologiju. Poslije boravka u Lavovu uputio se u Grodno, gdje je – da bi preživio – radio u Kazalištu lutaka.²⁶ U ožujku 1940. godine, prilikom pokušaja prelaska sovjetsko-litvanske granice, bio je prijavljen od strane švercera i priveden NKVD-u. Osuđen je na pet godina robije zbog tobožnjeg špijuniranja za Nijemce, o čemu je „svjedočilo” njegovo „njemačko” prezime. Od lipnja do studenog 1940. bio je u zatvorima u

²⁰ *Isto*, 31.-32., 37.

²¹ *Isto*, 37., 39.-40.

²² *Isto*, 41.-45.

²³ W. KARPIŃSKI, *Portret Czapskiego*, 18.-19.

²⁴ PLAN – Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa (Poljska narodna oslobodilačka akcija).

²⁵ W. BOLECKI, „*Inny świat*” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, 15.-16.; „Gustaw Herling-Grudziński”, *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, (ur. Jadwiga Czachowska i Alicja Szafagan), knj. 3, Warszawa 1994., 238.; Z. KUDELSKI, *n.dj.*, 32.-33.

²⁶ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – W. BOLECKI, *Rozmowy w Dragonei*, 122.-123.; Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*, Kraków 2000., 34.-37.; W. BOLECKI, „*Inny świat*” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, 17.; Z. KUDELSKI, *n.dj.*, 33.

Vitebsku, Leningradu i Vologdi, da bi u studenom 1940. godine bio odveden u logor u Jercevu blizu Arhangelska, na samom sjeveru europskog dijela SSSR-a. Iskustva nakon uhićenja od strane NKVD-a, boravke u zatvorima i logoru opisao je u knjizi *Inny świat. Zapiski sowieckie* (Drugi svijet. Sovjetski zapisi) te djelomično i u dnevniku pod nazivom *Dziennik pisany nocą* (Dnevnik pisan noću).²⁷

Roman *Inny świat*, kako naglašavaju sam pisac i književni kritičari, nije samo memoarski zapis.²⁸ Književni kritičar Tomasz Burek navodi da su činjenice koje pisac predstavlja u knjizi ispunjene unutarnjom vizijom pisca te na taj način dolazi do književne kreacije.²⁹ Autor je priznao u razgovoru s književnim kritičarom Włodzimierzom Boleckim da su – iako su svi prikazani događaji i ljudi autentični – neka zbivanja i osobe za potrebe književnog opusa „blago upotpunjeni” da bi dobili književni karakter i da bi mogli najpotpunije izraziti logorsku stvarnost.³⁰

Kako navodi u knjizi *Inny Świat*, tijekom istrage nije se ponašao savršeno. U razgovoru s književnim kritičarom Boleckim pojasnio je da nije učinio ništa loše – nije bio ni slomljen, niti je koga prijavio, izdao, ali je imao trenutaka slabosti kada je osjećao strah. Tijekom zatočeništva u zatvoru u Grodnu bio je poslan na tri dana u samicu, gdje je u maloj ćeliji provodio vrijeme sa štakorima, u vodi do koljena. Ne mogavši spavati, čak ni nasloniti se na zid, trudio se ne onesvijestiti se, da se ne bi udavio u vodi. Maltretiranje i premlaćivanje bili su svakodnevnica u zatvoru. Optužbe zbog pokušaja bijega u inozemstvo i ilegalnog prelaska preko granice tumačio je željom za borbom protiv Nijemaca. Čuo je samo odgovor istražnog suca: „Ne trebamo ovakve saveznike!”³¹

Inny Świat je prije svega knjiga o ugroženim vrijednostima u totalitarnom svijetu i spašavanju tih vrijednosti. Gustaw Herling-Grudziński referira i na Josepha Conrada i njegovo shvaćanje časti i vjernosti. Knjiga prikazuje ljudsko zlo, barbarstvo, ali i trijezno analizira ljudski život.³² Istaknuti filozof i povjesničar Krzysztof Pomian dodaje da je piščevo stvaralaštvo potraga za odgovorima „kako živjeti u totalitarnom svijetu”, „kako se ponašati u njemu”.³³ Gustaw Herling-Grudziński prikazuje mehanizme koji su funkcionirali u tom „drugacijem svijetu”. Urci i tzv. bezprizorni (mladi prijestupnici, koji još nisu navršili osamnaest godina) čine, kako kaže autor, „najopasniju polulegalnu mafiju u Rusiji, organiziranu po uzoru na masonske lože”. Urci su bili obični kriminalci, no tek su s vremenom, nakon višekratnog zatočenja u logorima, mogli steći „autoritet”. Njihova je pozicija svjedočila o tome koliko su dugo bili u logorima, koliko su stekli krađama i ubojstvima političkih zatvorenika. Njihov utjecaj u logoru mogao se usporediti samo s utjecajem logorske uprave.³⁴

²⁷ „Gustaw Herling-Grudziński”, *Literatura polska. Encyklopedia PWN*, (ur. Sławomir Żurawski), Warszawa 2007., 251.; „Gustaw Herling-Grudziński”, *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, 238.; Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Warszawa 1989., 11.-14., 20., 32.; W. BOLECKI, „*Inny świat*” *Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*, 18.-19.; Z. KUDELSKI, *n.dj.*, 33.

²⁸ Vidi predgovor pisca: G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Inny Świat. Zapiski sowieckie*, 7.-8.; Tomasz BUREK, „Cały ten okropny świat. Sztuka pamięci a zapiski w Innym Świecie Gustawa Herlinga-Grudzińskiego”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Z. Kudelski), Lublin 1997., 214.

²⁹ Tomasz BUREK, „Cały ten okropny świat. Sztuka pamięci a zapiski w Innym Świecie Gustawa Herlinga-Grudzińskiego”, 214.

³⁰ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – W. BOLECKI, *Rozmowy w Dragoniei*, 131.-133.

³¹ *Isto*, 125., 127.

³² Wojciech KAPIŃSKI, „Proza Herlinga-Grudzińskiego”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, Lublin 1997., 22.-23.

³³ Krzysztof POMIAN, „Herling-Grudziński- emigracja heroiczna”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, Lublin 1997., 31.

³⁴ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Inny Świat. Zapiski sowieckie*, 14., 23.-24.

Kao ključ za shvaćanje mehanizma totalitarnog režima SSSR-a pisac koristi izraz koji je upotrijebila Nadežda Mandeljštam u svojim memoarima – zatvorska civilizacija (*tjuremnaja civilizacija*). Ona je po njegovom mišljenju bila karakteristična za SSSR. Na taj način nastalo je društvo za koje su zatvor, logor i robija postali modus egzistencije. Upravo po tome razlikuje Rusiju 19. stoljeća i SSSR. Navodi da je ono što je opisao Dostojevski bila patnja koja ipak nije imala genocidan karakter. Politika SSSR-a težila je k uništenju zatvorenika jer su uvjeti života, rada i ishrane bili ispod svakog minimuma. Samo su pojedinci uspijevali spasiti glavu.³⁵ Gustaw Herling-Grudziński referira na knjigu Dostojevskog *Zapisi iz mrtvog doma*, navodeći:

Neusporediva su iskustava logora i robije. Spomenuo sam da su zatočenici tijekom robije proživljavali različite patnje, najveće su, kako se vidi u knjizi Dostojevskog, bile vezane uz okove, ali niti su oni bili gladni niti su ubijani radom kao sovjetski.³⁶

Gustaw Herling-Grudziński navodi konkretne primjere pišući o ljudskom ponašanju u logorima. *Inny Świat* ocjenjuje kao pokušaj otkrivanja psihičkih poremećaja ljudi koji na prvi pogled djeluju normalno, ali koji su zarobljeni mehanizmima „drugacijeg svijeta” u totalitarnom sustavu. Knjiga je riznica uvida o psihopatologiji čovjeka.³⁷ Mehanizam represije nije bio po riječima Herlinga-Grudzińskog usmjeren ka kažnjavanju, nego ka fizičkoj eksploataciji te potpunom preobražaju ličnosti.³⁸ Kako kaže Włodzimierz Bolecki, u knjizi *Inny świat* opisano je postupni gubitak duše u logorskom sustavu: „Najprije putovnica, osobne stvari, poslije pamćenje, viđenje, nada.” Ovu svoju misao pisac je potkrijepio slučajem zatvorenika i poznatog pisca Šalamova, koji je u razgovoru sa svojim istražiteljem rekao da „sve može dati, no dušu nikada”.³⁹ Herling-Grudziński je u razgovoru s Boleckim rekao da se tek jedan posto zatočenika uspio oduprijeti totalitarnom poretku, a većina takovih bili su vjernici.⁴⁰

Ključem za razumijevanje Herlingovog iskustva u logoru filozofkinja Barbara Skarga, koja je i sama bila zatočena deset godina, smatra epilog knjige *Inny świat*. U lipnju 1945. godine autor je u Rimu, u – kako kaže Skarga – „našem svijetu”, sreo čovjeka s kojim je bio u Jercevu, starog poljskog komunista. Čovjek mu je priznao da je krivo optužio nekoliko Nijemaca koji su poslije toga bili ubijeni, a on sam je zahvaljujući tome spasio glavu. Molio je za razumijevanje, što bi podrazumijevalo i oprostaj. Herling nije ništa rekao, što Skarga tumači na ovakav način:

Oprostaj nije bio moguć; oprostiti, to bi bilo isto što i vratiti se u onaj svijet, priznati njegovo pravo na postojanje, opravdati ono što nije moglo biti opravdano te odbaciti sadašnji, ponovno rođeni život. (...) Nema oprostaja za svijet u kojem je sve naopak. (...) Izdaja je tamo svakodnevnica, časnost nešto rijetko, sramota na svakom koraku, smrt – svagdašnji kruh, a kruh teško dostupno blago. (...) To je svijet naopakog Dekaloga. Evo na čemu se zasniva njegova različitost.⁴¹

³⁵ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – W. BOLECKI, *Rozmowy w Dragonei*, 112.-114.

³⁶ *Isto*, 112.

³⁷ Jan BIELATOWICZ, „Znak krzyża w martwym domu”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Z. Kudelski), Lublin 1997., 196.-197.

³⁸ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Inny Świat. Zapiski sowieckie*, 91.

³⁹ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – W. BOLECKI, *Rozmowy w Dragonei*, 145.

⁴⁰ *Isto*, 111.

⁴¹ Barbara SKARGA, „Świadectwo Innego Świata”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Z. Kudelski), Lublin 1997., 203.

Slika 2. Gustaw Herling-Grudziński u sovjetskom zatočeništvu

Ugovor Sikorski-Majski iz ljeta 1941. godine omogućio je puštanje na slobodu Poljaka zatočenih u logorima i zatvorima te preseljenih u SSSR. Czapski se sjeća da je nakon dvije godine zatočeništva u Griazovac među njih došao general Anders, koji je i sam ranije bio zatočen u Moskvi, da bi po naredbi premijera Sikorskog formirao Poljsku armiju u SSSR-u. Rekao je bez imalo dvosmisljenosti da se sad kao saveznici moraju boriti zajedno sa Sovjetima protiv nacističke Njemačke.⁴² Czapski je zapamtio opću euforiju među Poljacima, koja je izbila usprkos ekstremnom siromaštvu, nestašici hrane, odjeće i obuće.⁴³

General Anders povjerio je Czapskom dužnost u Komitetu skrbi. Morao je novačiti ljude u vojsku. Slikar je također radio s nesposobnima i ranjenima jer se radilo o spašavanju što većeg broja ljudi. Jedno od najvažnijih pitanja bila je sudbina zarobljenih u Kozjelsku, Ostaškovu i Starobjelsku. Išao je u zapovjedništvo poljske vojske u Buzuluk zajedno s Andersom i veleposlanikom Kotom da bi tamošnje Poljake spasio prije zime.⁴⁴ U prvom broju časopisa *Orzeł Biały* (Bijeli orao), koji je izdavao II. korpus Poljske armije, Czapski je pisao o sudbini časnika zarobljenih s njime 1940. godine: „Svaki od nas, misleći o odsutnima, vidi druga lica očima srca. Toliko je puno onih koje čekamo, čekamo sa rastućom zabrinutošću”.⁴⁵ Prijelaz iz 1941. na 1942. proveo je na putu Buzuluk-Moskva-Kujbišev. U prosincu 1941. godine u Buzuluku, Czapski je nazočio susretu Sikorskog, Andersa i zamjenika Ministarstva vanjskih poslova SSSR-a Andreja Višinskog. Nisu dobili odgovor na pitanje što se dogodilo sa zarobljenim časnicima.⁴⁶ Tijekom tog sastanka general Anders je opunomoćio Czapskog za rješavanje pitanja zatočenih u Kozjelsku, Ostaškovu i Starobjelsku. Pokušavao je doći do vrhovnih vlasti SSSR-a, što je bilo vrlo teško jer je sovjetska vlada bila napustila Moskvu zbog bojazni od njemačkog prodora. Tako je lutao po različitim mjestima (Kujbiševu, Čkalovu) pokušavajući naći Beriju, kao i druge visoke službenike NKVD-a, primjerice, Leonida Reichmana ili pak maršala Žukova.⁴⁷ Na kraju je Czapski uspio stići do Moskve, zajedno sa britanskom vojnom misijom. Sreo je Reichmana, koji mu je odmah odgovorio da ne zna za sudbinu časnika⁴⁸. Czapski je shvatio da se radilo jedino o pokušaju da ga se omete. Još prije polaska u Moskvu, kako je priznao, posumnjao je da su Sovjeti mogli ubiti dvadeset tisuća ljudi.⁴⁹

⁴² J. CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, 51.-54.

⁴³ *Isto*, 54.-67., 70.

⁴⁴ J. CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, 70.-77., 87.-92.

⁴⁵ ISTI, „Nieobecni”, *Orzeł Biały. Polska walcząca na Wschodzie*, 1/1941., br. 1, 3.

⁴⁶ ISTI, *Na nieludzkiej ziemi*, 101.-104.

⁴⁷ *Isto*, 137.-147.

⁴⁸ Leonid Reichman, glavni istražitelj NKVD-a i voditelj Poljskog ureda u NKVD-u. (*nap. ur.*)

⁴⁹ J. CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, 156.-168., 173.-178., 181.-182.

Sudbina Gustawa Herlinga-Grudzińskiego poslije napada Njemačke na SSSR bila je kompliciranija nego sudbina Czapskog jer su mu logorske vlasti onemogućavale oslobođenje. Bio je premješten u novostvorenu 57. brigadu. Od 22. lipnja do kolovoza 1941. godine položaj Poljaka promijenio se iz temelja:

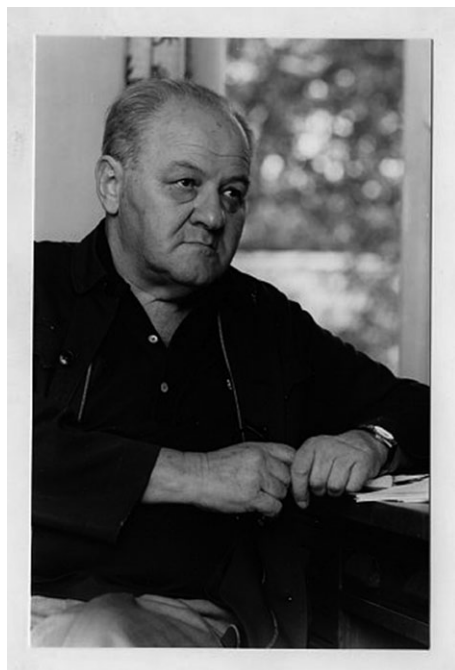
Prije izbijanja rusko-njemačkoga rata smatrali su nas 'antinjemačkim fašistima' i kukavicama, od kraja lipnja do kraja srpnja pronjemačkim fašistima i ne baš ovakvim kukavicama, u prvim danima kolovoza borcima za slobodu i saveznicima.⁵⁰

Sjeća se i da su svi zatočenici koji nisu bili poljske nacionalnosti odvojeni od Poljaka i da su se bojali da će Poljaci, sad kao saveznici Kremlja, surađivati s vlastima SSSR-a između ostaloga i na očuvanju sustava logora i zatvora.

Zadržavanje Herling-Grudzińskiego bilo je potaknuto, kako se ispostavilo, objedama armenskog inženjera Mahepatiana, zarobljenog s Herlingom. O njemu je pisac govorio: „(...) bio mi je prijatelj bliži nego brat”. Mahepatian ga je prijavio kao tobožnjeg suradnika Józefa Becka, prijeratnog poljskog ministra vanjskih poslova te je u istrazi sugerirao da bi bilo bolje premjestiti ga u Moskvu i namjestiti mu proces s optužbom za špijunažu.⁵¹

U studenome 1941. godine, jako bolestan i bez nade da će u takvim uvjetima preživjeti dulje od nekoliko mjeseci, odlučio se za štrajk glađu, zahtijevajući da bude pušten na slobodu. Kasnije je rekao da je to bio više čin iz očaja nego iz hrabrosti. Bio je svjestan da se u vrijeme rata štrajk glađu može smatrati sabotажom. Unatoč tome, nije se htio predati bez borbe. Zajedno s četvoricom Poljaka koji su ostali u Jercevu počeo se boriti 30. studenoga.⁵² Jedina nada za njih bila je vjera da će ih ugovor Sikorski-Majski staviti iznad zakona totalitarnog režima.⁵³ Spasio ga je poljski liječnik Zabielski te je poslije 8 dana gladi prebačen u tzv. „kosturnicu” – mjesto za zatvorenike nesposobne za rad.⁵⁴

Na slobodu je pušten 20. siječnja 1942. te se preko Vologde i Sverdlovska uputio prema Čeljabinsku, gdje se nalazila poljska vojna misija. Nakon dugog puta, 9. ožujka stigao je u mjesto Lugovoje u Kazahstanu, a već je 30. ožujka ukrcao na brod na Kaspijskom moru te je 2. travnja stigao u Pahlaviju na teritoriju Irana.⁵⁵ Sjećao se da je nakon napuštanja logora

Slika 3. Gustaw Herling-Grudziński u godinama nakon Drugoga svjetskog rata

⁵⁰ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Inny Świat. Zapiski sowieckie*, 234.

⁵¹ *Isto*, 229., 234.-235., 246.-247., 252.

⁵² *Isto*, 249.-250.

⁵³ *Isto*, 259.-260.

⁵⁴ *Isto*, 273.-274.; Z. KUDELSKI, *n. dj.*, 33.

⁵⁵ Z. KUDELSKI, *n. dj.*, 33.; W. BOLECKI, „*Inny świat*” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, 20.-21.

kupio bilježnicu te je počeo pisati, no ništa od toga nije sačuvano. Bilo mu je bitno ono što je čuo u trenutku napuštanja logora od drugih zatočenika: „Ispričaj ono što smo doživjeli, i što si doživio zajedno sa nama.”⁵⁶

Józef Czapski tek je početkom ožujka 1942. godine stigao do Poljske vojske, smještene u Jungu-Julu pokraj Taškenta.⁵⁷ Anders je bio svjestan da Vojska nema uvjeta za obuku u SSSR-u, a u situaciji sve većih pritisaka Kremlja, u Vojsku u Jungu-Jul počelo je stizati još više civila. Ljudi u očajnom zdravstvenom stanju, bez oružja, mogli su jedino biti topovsko meso. Anders je htio spasiti što više ljudi, ali i stvoriti organiziranu vojsku spremnu za borbe.⁵⁸

Početkom travnja 1942. godine Anders je pozvao Czapskog te ga je imenovao šefom vojne propagande.⁵⁹ Kako navodi Wojciech Karpiński, Czapski se odlikovao velikom organizacijskom sposobnošću. Učio je djecu i mladež, bio je odgovoran za izdavaštvo – dnevnik, tjednik, knjige.⁶⁰ Jerzy Giedroyc, ranije tajnik poljskog veleposlanstva u Rumunjskoj, sudionik borbi u Tobruku, sjeća se arhiva Drugog korpusa. Svaki čovjek koji je prolazio kroz njega bio je obvezan napisati svjedočenje o svojoj sudbini, tako je nastao tzv. Andersov arhiv, smješten u Stanfordu u SAD-u. S ovim se svjedočanstvima upoznao i Solženjicin. Bio je duboko potresen njihovim sadržajem.⁶¹

U svibnju, lipnju 1942. omča oko Vojske još se više sužavala. Staljin je zabranio daljnje proširivanje Vojske, a poljski službeni delegati su uhićeni. Ne dobivši pomoć od Engleza, Anders je odlučio u srpnju/kolovozu evakuirati Vojsku prema Iranu. Krajem kolovoza Czapski je stigao u Iran.⁶² Kako je kasnije priznao, u ono vrijeme nisu bili realisti. Smatrali su da će zapadne demokracije pobijediti, što će izazvati promjene u samom SSSR-u, a nisu razmišljali o tome da će Poljska pasti u sovjetske ruke.⁶³

Tijekom puta Bliskim istokom prema Europi Czapski je u Iraku upoznao Jerzyja Giedroyc’a, koji je postao tajnik u Odsjeku za propagandu. Postali su bliski prijatelji.⁶⁴ Također, na Bliskom istoku je počelo prijateljstvo Czapskog i Herlinga-Grudzińskiego. Bivši zatočenik logora u Jercevu rekao je da se prijateljstvo sa Czapskim počelo učvršćivati zbog toga, što su slično gledali na problem komunizma u SSSR-u.⁶⁵ Kako je konstatirao Gustaw Herling-Grudziński, u sjećanjima Poljaka koji su preživjeli iseljenje u SSSR sveprisutna je bila glorifikacija vlastitog naroda i ekskluzivizacija poljske patnje. Poljski bjegunci bili su uvjereni da je komunizam mogao zaživjeti jedino među Rusima, da je to njihov poredak koji su sami zaslužili. Nisu obraćali pozornost na tragičnu sudbinu Rusa, ignorirali su njihovu nesreću, dok su generala Andersa ocjenjivali kao Mojsija koji je njih Poljake vodio kao Mojsije Židove iz Egipta.⁶⁶ Włodzimierz Bolecki je zaključio da je „(..) univerzalna, nadnacionalna perspektiva knjige *Inny świat* omogućila Herlingu uhvatiti najdublju srž komunističkog totalitarizma: nije uništavao narode, nego ljude (...)”.⁶⁷

⁵⁶ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – Włodzimierz BOLECKI, *Rozmowy w Dragonei*, 94.-96.

⁵⁷ J. CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, 203.-204.

⁵⁸ *Isto*, 231.-232., 235.-236.

⁵⁹ *Isto*, 233.-234.

⁶⁰ W. KARPIŃSKI, *Portret Czapskiego*, 23.-24.

⁶¹ Jerzy GIEDROYĆ, *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 1996., 99.-101.

⁶² J. CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, 295.-300., 320.-325.

⁶³ *Isto*, 338.-339.

⁶⁴ J. GIEDROYĆ, *Autobiografia na cztery ręce*, 81.-82., 97.-98.

⁶⁵ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – Włodzimierz BOLECKI, *Rozmowy w Dragonei*, 124.

⁶⁶ *Isto*, 109.-111.

⁶⁷ W. BOLECKI, „*Inny świat*” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, 126.-127.

Oba intelektualca također su iskustva stečena putovanjima po Bliskom istoku doživljavali mnogo drugačije nego većina Poljaka. Govoreći o Bliskom istoku Gustaw Herling-Grudziński se prisjeća fantastičnih gradova koje je uspio vidjeti tijekom puta II. korpusa prema Europi. Kao izuzetno zanimljive opisuje Jeruzalem, Bagdad, Mosul, a u Egiptu Aleksandriju i Aden, koji ga je najviše oduševio.⁶⁸ Govoreći o doživljajima Poljaka u Iraku, Palestini, Czapski se sjetio razgovora s jednim pilotom u Bagdadu koji se želio vratiti u zavičaj te je rekao slikaru: „Dosta mi je ovih svjetova i pejzaža.”⁶⁹ Czapski priziva atmosferu od prije Drugog svjetskog rata, kad su on i mnogi drugi željeli posjetiti daleke zemlje. No, drugačije su razmišljali Poljaci iz istočnih dijelova prijeratne Poljske, privrženi svojoj domovini – gradićima, selima, livadama, šumama. Czapski navodi:

Mi koji smo maštali o putovanjima, egzotici, imali smo u nekim trenucima, usprkos tragičnim uvjetima, svoje doživljaje (...), no ovi ljudi, čija mašta nije prekoračivala horizont mjesta u kojima su se rodili, zemlju na kojoj su radili, odsječeni su od korijenja, lišeni su svega.⁷⁰

U bilješci od 16. veljače 1943. prikazuje doživljaje iz Muzeja u Bagdadu. Skulpture i vaze iz doba Sumera bile su za njega prilika za razmišljanje o umjetnosti. Unatoč teškom položaju vojske i strašnom iskustvu, doživljaj sumerskih umjetnina izazvao je osjećaj divljenja bogatstvu cijele civilizacije od antike sve do suvremenog doba.⁷¹

U travnju 1943. u Iraku Poljaci su saznali za pronalazak masovnih grobnica u Katinskoj šumi. Nijemci su izvijestili o 10 tisuća leševa poljskih časnika, koje su otkrili tijekom rata sa SSSR-om. Sovjeti su iskoristili tu priliku za prekid odnosa s poljskom vladom u Londonu. Sami su proglasili u Moskvi buduću vladu poljskih komunista. Andersovi vojnici postali su svjesni da Zapad neće reagirati. Riječ Katin u Poljskoj ostala je simbol zataškanoz zločina, opće poznatog u društvu, koji se do sloma komunizma nije smio spomenuti u javnom životu.⁷² Czapski je to doživljavao s ogorčenjem, o čemu je govorio 1983. godine prilikom objavljivanja knjige o Katinu u Bruxellesu.⁷³ Autorica knjige Aleksandra Kwiatkowska-Viatteau istražila je tadašnji odnos svjetskih dužnosnika prema slučaju Katin. Nema sumnje da su Churchill kao i Roosevelt bili dobro informirani, no zbog interesa suradnje sa Sovjetima nisu htjeli o tome govoriti.⁷⁴ Govoreći o Katinu, Herling u memoarima *Dziennik pisany nocą* Herling prepričava svoj razgovor iz 1979. godine s profesorom sudske medicine Sveučilišta u Napulju Vincenzom Palmierijem, članom međunarodne komisije Crvenog križa koja je 1943. stigla u Katinsku šumu. Talijan je ispričao kako je nakon istrage bilo jasno da je zločin počinjen prije 3 godine, dakle prije napada Nijemaca na SSSR. Čak je brezova šuma koju su Sovjeti zasadili nad grobovima bila stara tri godine. Bez ikakve dvojbe rezultate istrage potpisalo je 12 osoba, no dvije – iz Sofije i Praga – otkazale su poslije 1945. godine svoj potpis. Liječnik je zaključio: „Možda bih i ja otkazao, da su sovjetske trupe oslobodile Napulj”, dodajući da ga „dan-danas (...) muči ova

⁶⁸ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*, 38.-39.

⁶⁹ Józef CZAPSKI, „Artiem”, *Rozproszone. Teksty z lat 1925–1988*, Warszawa 2005., 109.

⁷⁰ *Isto*, 109.-110.

⁷¹ ISTI, „Źródła nowoczesności”, *Rozproszone. Teksty z lat 1925–1988*, 86.

⁷² W. KARPIŃSKI, *Portret Czapskiego*, 24.-25.

⁷³ Vidi: Aleksandra KWIATKOWSKA-VIATTEAU, *Katyn. L'armée polonaise assassinee 1940–1943*, Bruxelles 1983.

⁷⁴ J. CZAPSKI, „Katyn”, *Rozproszone. Teksty z lat 1925–1988*, 436.-438.

slika: poljski časnici na koljenima, zavezanih ruku, udarcem nogom bačeni u jamu poslije streljana u zatiljak.”⁷⁵ Spomenuo je da je poslije rata bio podvrgnut ostracizmu među ljevičarskim elitama Napulja.⁷⁶

U prosincu 1943. Gustaw Herling-Grudziński našao se u Tarentu, gdje je obolio od tifusa te je bio prebačen u vojnu bolnicu u Nocere, a nakon tri mjeseca u Sorrente. Tamo je upoznao Benedetta Crocea kojem se divio još prije rata dok je čitao njegove radove. Njegovom se kćeri pisac oženio 1955. godine. Kao radiotelegrafist Herling-Grudziński se borio u bitci za Monte Cassino u svibnju 1944. godine.⁷⁷ Još prije spomenute borbe, vojnici su bili svjesni da neće osvojiti ništa za Poljsku. Uprkos tome, nitko nije bio za povlačenje. Tijekom nekoliko godina vojnog školovanja na Bliskom istoku mnogo su slušali o njemačkim zločinima u Poljskoj pa su se željeli boriti protiv nacista.⁷⁸ U tekstu objavljenom u sklopu prve obljetnice bitke, Herling-Grudziński je obrazložio smisao poljskog angažmana kao prkos međunarodnom trgovačnju budućom kartom Europe. Poljaci su željeli dokazati svoje pravo na slobodnu domovinu. Najveći dojam na pisca ostavilo je ponašanje generala Freyberga, zapovjednika novozelandske vojske, za vrijeme prve obljetnice bitke. Freyberg, zapovjednik vojske koja se herojski iskazala u borbama za Kretu, dugim salutiranjem odao je počast pred spomenikom palim Poljacima.⁷⁹

Trideset godina kasnije, na godišnjicu bitke, Gustaw Herling-Grudziński govorio je o osjećaju ponosa zbog sudjelovanja u borbi, no ostao je i snažan osjećaj poraza zbog sudbine poslijeratne Poljske.⁸⁰ Taj dojam nakon bitke na Monte Cassinu izrazio je i Czapski u tekstu objavljenom u časopisu *Orzeł Biały* u listopadu 1944. godine. Obratio se Jacquesu Maritainu i Françoisu Mauriacu ogorčeno komentirajući njihovu ravnodušnost po pitanju poljske katastrofe.⁸¹ Obojicu je upoznao tijekom studija u Parizu, a na njega su ostavili dojam nonkonformista. Czapski, govoreći o tragediji Varšave, potpuno uništene tijekom Varšavskog ustanka i s velikim žrtvama od 200.000, pitao se: „Zar doista nema nikog u ovim zemljama, tko bi htio vidjeti istinu, tko bi htio cijiniti vrijednost i stradanje druge zemlje, ako već nije u stanju pomoći?”⁸² Postavio je pitanje gdje su sada pisci, intelektualci koji su uvijek, kao što je bilo u slučaju Dreyfusa, govorili „optužujem” i „ne mogu šutjeti”. Gdje su Huxley, Sinclair Lewis, Dreiser, koji su uvijek bili angažirani?⁸³

Nakon završetka talijanske kampanje Gustaw Herling-Grudziński je upućen u Rim, kao su ga pozvali Jerzy Giedroyc i Józef Czapski. Pisac je postao glavni urednik književne rubrike u časopisu *Orzeł Biały*. Tada se i sprijatelji sa Jerzujem Giedroycóm, kojeg opisuje kao osobu kojoj pripadaju velike zasluge za Poljsku. Kaže: „Teško je povjerovati kakve je velike stvari napravio ovaj neobičan čovjek.”⁸⁴ Czapski i Herling-Grudziński bili su među

⁷⁵ Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, *Dziennik pisany nocą 1973–1979*, Warszawa 1995., 307.

⁷⁶ *Isto*.

⁷⁷ ISTI, *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*, 40.–42.; Z. KUDELSKI, „Szkic do biogramu Gustawa Herlinga-Grudzińskiego”, 34.; W. BOLECKI, „*Inny świat*” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, 21.

⁷⁸ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*, 43.–44.

⁷⁹ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, „Karpacka swoim poległym”, *Orzeł Biały. Polska walcząca na ziemi włoskiej*, 5/1945., br. 30(165), 5.

⁸⁰ W. BOLECKI, „*Inny świat*” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, 22. Za: *Dziennik pisany nocą 1973–1979*, bilješka od 18. 5. 1974.

⁸¹ Jacques Maritain (1882.–1973.), francuski katolički mislilac; François Mauriac (1885.–1970.), francuski pisac. (*nap. ur.*)

⁸² Józef CZAPSKI, „List otwarty do Jacques’a Maritaina i Francois Mauriaca”, *Rozproszone. Teksty z lat 1925–1988*, 87.–88., 90.

⁸³ *Isto*, 94.–95.

⁸⁴ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*, 18.–19., 51.

najzaslužnijima u stvaranju kruga *Kulture*, koji je izdavao i istoimeni časopis. Giedroyć je još potkraj rata razmišljao o pokretanju izdavačkog projekta. Na taj se način htio pripremiti za ono što je već tada predviđao: povlačenje zapadnog priznanja emigrantske poljske vlade u Londonu i nastavak dugog razdoblja emigracije. Nije vjerovao u sljedeći rat ili u povratak u domovinu, kao što je to bilo to uobičajeno među emigrantima.⁸⁵ Književni institut osnovan je u Rimu u sklopu Poljske vojske. S obzirom na nužnost evakuacije vojske iz Italije, kako navodi Giedroyć, odlučili su se za odlazak u Pariz.⁸⁶ Što se tiče odnosa prema zemljama Istočne Europe, Giedroyć se ponašao potpuno drukčije od londonske emigracije koja je htjela kreirati „Novu Poljsku” u emigraciji. Vjerovao je da se sudbina „malih” može promijeniti i da obični ljudi mogu drugačije oblikovati stvarnost.⁸⁷ Radili su na pomirenju Poljaka s narodima Istočne Europe – Rusima, Litvancima, Ukrajinčima. Prihvatili su granicu na Curzonovoj liniji, odbijajući sve moguće teritorijalne pretenzije prema Ukrajini, Bjelorusiji te Litvi jer su mogle postati kamen spoticanja i time spriječiti pomirenje.⁸⁸

Iskustva sovjetskog totalitarizma imala su veliki utjecaj na oba intelektualca. Gustaw Herling-Grudziński stvarnost SSSR-a nazvao je „drugačijim svijetom” u kojem nema vrijednosti i principa koje je poznao. Naglasio je da se našao u logoru već kao zreo čovjek od dvadeset godina. Uspio je zadržati nadu i vjeru u postojanje temeljnih ljudskih vrijednosti i načela te je zahvaljujući njima izdržao.⁸⁹

Govoreći o životu poljskih iseljenika, Gustaw Herling-Grudziński u tekstu objavljenom u časopisu *Orzeł Biały* rekao je da je njihova sudbina bila teža od sudbine zatočenika u radnim logorima. U Jercevu je barem znao da će se prije nego što padne noć vratiti iz šume; imali su osiguran minimum egzistencije:

Sada sam potpuno siguran da je život ovih jadnih osoba nerijetko bio mnogo teži od organiziranog procesa postupnog umiranja u logorima i zatvorima.⁹⁰

U odnosu na druge Poljake podvrgnute represijama, Herling-Grudziński je bio lišen antiruskih uvjerenja. Sjeća se kako su mnogi poljski iseljenici i oni koji su imali iskustvo sovjetskih logora piscu zamjerali njegov pozitivan odnos prema Rusima. Pisac je međutim upamtio Ruse iz logora koji su se poput njega suprotstavili totalitarnom režimu logora i htjeli se držati vlastitih principa.⁹¹ U priči *Inny Świat* Grudziński prikazuje Rusiju ne kao problem Poljske i Moskve, nego kao univerzalni problem – logori nisu samo unutarnji problem SSSR-a nego i univerzalni problem. Problem Rusije, njezine samosvijesti i časti postao je stoga kulturološki problem.⁹²

⁸⁵ J. GIEDROYĆ, *n. dj.*, 121.-122.

⁸⁶ *Isto*, 123.-126., 130.; G. HERLING-GRUDZIŃSKI, *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*, 53.-54.

⁸⁷ Andrzej Stanisław KOWALCZYK, *Od Bukaresztu do Laffitów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistolarna*, Sejny 2006., 10.-11.; J. GIEDROYĆ, *n. dj.*, 158.

⁸⁸ J. GIEDROYĆ, *n. dj.*, 153., 228. Vidi također pismo „Kulturi” svećenika Józefa Majewskog objavljeno u broju 11 1952. godine.

⁸⁹ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – Włodzimierz BOLECKI, *Rozmowy w Dragoni*, 127.-129.

⁹⁰ G. HERLING-GRUDZIŃSKI, „Dokument literacki”, *Orzeł Biały. Polska walcząca na ziemi włoskiej*, 5/1945., br. 16(151), 7.

⁹¹ G. HERLING-GRUDZIŃSKI – Włodzimierz BOLECKI, *Rozmowy w Dragoni*, 109.-110.; W. BOLECKI, „*Inny świat*” Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, 126.-127.

⁹² Leszek SZARUGA, „Szczerść i prawda”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Z. Kudelski), 14.-15.

Józef Czapski, pozivajući se na pjesmu *Rodina* iz 1917. godine, ovim je riječima okarakterizirao sovjetsku stvarnost: „Gledajući nadolazeći dan, od 1939. godine vidim samo smrt, logore, poniženog čovjeka”.⁹³ Ni on kao ni Herling-Grudziński na svijet sovjetskog totalitarizma nije gledao kao na nešto tipično rusko. Prisetio se svog boravka u Rusiji 1919. te godina provedenih u toj zemlji još prije boljševičke revolucije. Sjećao se straha koji je u potpunosti obuzeo ljude u totalitarnom SSSR-u, nitko ništa nije htio govoriti iz straha. Suprotstavljao je svoje doživljaje iz boljševičkog vremena carskoj Rusiji, gdje su – kako je navodio – čak i analfabeti razmišljali samostalno o ozbiljnim egzistencijalnim pitanjima. Poljaci se, tvrdio je, nisu prilagodili sovjetskom režimu. Spomenuo je razgovor s Anom Ahmatovom, čuvenom ruskom pjesnikinjom, u proljeće 1942. godine. Prevodio joj je poljsko pjesništvo tijekom spomenutog susreta u Srednjoj Aziji u Taškentu. Zaključila je: „Dakle, vi ste pronašli izražaj za ovo što ste doživjeli, a mi... još ništa”.⁹⁴

Govoreći o specifičnosti poljskih doživljaja sjeća se razgovora u Italiji sa ženom koju je poznao još prije rata:

Nešto drugo nas međusobno jače povezuje – boravak u Rusiji između 1939. i 1942. Povezuje nas to, za mnoge ljude dosadno „slobodno zidarstvo” tzv. pravoslavnih koji su otišli iz Rusije. Ne mogu s drugima podijeliti srž svojih doživljaja jer za nas ta srž nije potpuno jasna, u njoj postoji „Srce tame”, do kraja neosviješteno, ali toliko snažno doživljeno da guši, odvaja od drugih ljudi, za koje je to još samo jedan čvor sjećanja, više ili manje jezovitih.⁹⁵

Odnosi se to i na definiciju „drugačijeg svijeta” koju je Grudziński predstavio kao suprotnost stvarnosti iz razdoblja prije Drugoga svjetskoga rata. Svatko je prije početka rata znao nešto o SSSR-u. No tek kad su stigli onamo, počeli su otkrivati tu stvarnost: „Taj svijet koji je za neke svijet nepravde, robije i poništenja ljudskog dostojanstva, dok je za druge još uvijek svijet vjere i nade u budućnost”.⁹⁶

Govoreći o sudbini zatočenika u logorima i iseljenika, pozvao se na razgovor s bjeloruskim seljakom Artjomom koji je uspio preživjeti zatočeništvo u Kolimi gdje je smrtnost iznosila 70%. Piše da je njegova osobna priča slična pričama tisućama drugih Poljaka, Ukrajinaca, Židova, Bjelorusa odsječenih od svoje male domovine kojoj su bili jako privrženi. O ovakvim doživljajima nitko ne želi niti čuti – piše s ogorčenjem Czapski – misleći najvjerojatnije na pragmatizam zapadnih političara i fascinaciju komunizmom na Zapadu – jer se navodno radi o dokazima zaostalosti i kočenja razvoja najnovijeg tipa demokracije.⁹⁷

⁹³ J. CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, 230.

⁹⁴ *Isto*, 109., 186.-193., 251., 256.

⁹⁵ Józef CZAPSKI, „Via Dei Fiori”, *Rozproszone. Teksty z lat 1925–1988*, Warszawa 2005., 117.

⁹⁶ *Isto*, 117.-118.

⁹⁷ ISTI, „Artiem”, *Rozproszone. Teksty z lat 1925–1988*, 110.-111.

THE FATES OF POLES IN THE SOVIET UNION DURING WORLD WAR II (THE CASES OF GUSTAV HERLING-GRUDZIŃSKI AND JÓZEF CZAPSKI – MEMBERS OF THE CIRCLE AROUND THE PARISIAN *KULTURA*)

The secret agreement between the foreign ministers of Germany and the Soviet Union, commonly known as the Molotov-Ribbentrop pact), was the prelude to both forces attacking Poland in September 1939. Despite the still ongoing clashes, the “Treaty of Friendship, Cooperation and Demarcation” between Germany and the Soviets was signed as early as September 28, 1939, acknowledging the partition of Poland by the occupying forces.

The rule of terror, directed especially against the pre-war elites of Poland, accompanied the implementation of the Soviet system in the Eastern regions of the Second Polish Republic (the so-called *Kresy*). Frequent deportations, arrests, internments in camps and executions were synonymous with these policies.

The already famous painter Józef Czapski, a veteran of the Polish-Soviet war of 1919–1921, and the talented literary critic Gustaw Herling-Grudziński fell victim to the terror.

Józef Czapski was captured in September 1939 and taken to the camp in Starobilsk. He was among the few prisoners who managed to escape death when, in April 1940, acting upon the orders of their highest authorities, Soviets killed more than 20 thousand Polish officers, with the ultimate goal of eradicating the Polish elites (the Katyn massacre).

After the war broke out, Herling-Grudziński joined the Polish People’s Liberation Action (*Polska Ludowa Akcja Niepodległościowa*) in Warsaw. In late 1939 he travelled to the Soviet-occupied territories to help found a branch of this organization in Lvov. He was captured while trying to escape to the West in 1940 and spent the next two years in prison in Jerev. In 1941/1942, both men joined the Polish General Anders’ Army, formed in 1941. In 1944, they arrived to Europe via the Middle East and joined the struggle for the liberation of Italy. After the war ended, Czapski and Herling-Grudziński were among the co-founders of *Kultura*, the most significant magazine among the Polish political emigration. Their books, *A World Apart (Inny świat)*, *The Inhuman Land (Na nieludzkiej ziemi)* and *The Soviet Writings*, are relevant as sources of information about communist totalitarianism.

Keywords: Soviet Union, Poles, camps, Katyn, repressions, lag

Bibliografija

Novine i časopisi

Józef CZAPSKI, „Nieobecni”, *Orzeł Biały. Polska walcząca na Wschodzie*, 1/1941., br. 1, 1.

Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, „Dokument literacki”, *Orzeł Biały. Polska walcząca na ziemi włoskiej*, 5/1945., br. 16 (151), 7.

Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, „Karpacka swoim poległym”, *Orzeł Biały. Polska walcząca na ziemi włoskiej*, 5/1945., br. 30 (165), 5.

Literatura

- Jan BIELATOWICZ, „Znak krzyża w martwym domu”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Zdzisław Kudelski), Lublin 1997., 195.-198.
- Włodzimierz BOLECKI, „*Inny świat*” *Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*, Warszawa 1994.
- Tomasz BUREK, „Cały ten okropny świat. Sztuka pamięci a zapiski w Innym Świecie Gustawa Herlinga-Grudzińskiego”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Zdzisław Kudelski), Lublin 1997., 206.-214.
- Stanisław CIESIELSKI – Grzegorz HRYCIUK – Aleksander SREBRAKOWSKI, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2003.
- Józef CZAPSKI, *Na nieludzkiej ziemi*, Kraków 2011.
- Józef CZAPSKI, *Rozproszone. Teksty z lat 1925–1988*, Warszawa 2005.
- Jerzy GIEDROYĆ, *Autobiografia na cztery ręce*, Warszawa 1996.
- Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, *Dziennik pisany nocą 1973–1979*, Warszawa 1995.
- Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Warszawa 1989.
- Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI, *Najkrótszy przewodnik po sobie samym*, Kraków 2000.
- Gustaw HERLING-GRUDZIŃSKI – Włodzimierz BOLECKI, *Rozmowy w Dragoniei*, Warszawa 1997.
- Wojciech KARPIŃSKI, *Portret Czapskiego*, Wrocław 1996.
- Wojciech KARPIŃSKI, „Proza Herlinga-Grudzińskiego”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Zdzisław Kudelski), Lublin 1997., 22.-28.
- Andrzej Stanisław KOWALCZYK, *Od Bukaresztu do Laffitów. Jerzego Giedroycia Rzeczpospolita epistolarna*, Sejny 2006.
- Zdzisław KUDELSKI (ur.), *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, Lublin 1997.
- Zdzisław KUDELSKI, „Szkic do biogramu Gustawa Herlinga-Grudzińskiego”, *Kresy. Kwartalnik literacki*, 1/1991., br. 6, 30.-43.
- Aleksandra KWIATKOWSKA-VIATTEAU, *Katyn. L'armee polonaise assassinee 1940–1943*, Bruxelles 1983.
- Literatura polska. Encyklopedia PWN*, (ur. Sławomir Żurawski), Warszawa 2007.
- Andrzej PACZKOWSKI, *Pół wieku historii Polski 1939-1989*, Warszawa 1996.
- Krzysztof POMIAN, „Herling- Grudziński- emigracja heroiczna”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Zdzisław Kudelski), Lublin 1997., 29.-32.
- Barbara SKARGA, „Świadectwo Innego Świata”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Zdzisław Kudelski), Lublin 1997., 199.-205.
- Timothy SNYDER, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011.
- Dariusz STOLA, „Uwagi o powojennej emigracji politycznej (1945-1947)”, *Warszawa nad Tamizą*, (ur. Andrzej Friszke), Warszawa 1994., 7.-18.
- Leszek SZARUGA, „Szczerść i prawda”, *Gustaw Herling-Grudziński i krytycy. Antologia tekstów*, (ur. Zdzisław Kudelski), 12.-21.
- Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, (ur. Jadwiga Czachowska i Alicja Szalagan), knj. 2-3, Warszawa 1994.
- Piotr ŻARON, *Armia Andersa*, Toruń 1997.

6.

SMISAO INTELEKTUALNOG ANGAŽMANA U RATU I OKUPACIJI

Bojan Đorđević

UDK: 316.344.32(=163.41)“194“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: U radu se razmatra, u opštim crtama, promišljanje rata iz perspektive okupacije Srbije (1941–1944). Akcenat je stavljen na sučeljavanje intelektualaca tzv. demokratske provenijencije sa smislom angažmana, i to ne samo u samoj okupaciji, već i u deceniji pre izbijanja Drugog svetskog rata. Ukazuje se na moguće razloge intelektualnoj pasivnosti i deangažmanu. Takođe se analizira odnos intelektualaca prema sopstvenom položaju u duboko ideologizovanom svetu, te pitanje etičkih postulata, tj. koliko oni vrede u uslovima onemogućenosti. Svest o potrebi intelektualnog otpora, naime, stavljana je na probu suočavanjem sa činjenicom da se, najčešće, mogućnost takvog otpora – ako se nije želelo prikloniti jednom od dva ilegalna pokreta (četničkom ili partizanskom) – svedena na minimum i da je ostalo samo čuvati svoj intelektualni integritet i ljudsku čast.

Ključne reči: rat, okupacija, intelektualci, strah, fašizam, komunizam

1.

Rat i okupacija zemlje u proleće 1941. godine predstavljali su tektonski poremećaj za ljude toga vremena, pa naravno i za intelektualce. Rat je, istina, u Evropi besneo već godinu i po, ali je odnos srpskih (i drugih jugoslovenskih) intelektualaca prema ratu bio formiran sa odgovarajućom distancom. Naime, izgleda – bar što se tiče intelektualaca tzv. demokratske provenijencije (onih koji nisu bili angažovani u desnim ili levim pokretima) – da su sve manje pisali o ratu što je rat više besneo. Razmišljanja su se svodila na moralistička i često metafizička rasuđivanja o pogubnosti rata i prokletstvu čovekove prirode, ako već nisu bila puko svrstavanje uz jednu od zaraćenih strana. Naravno, nije malo bilo ni primera intelektualnog eskapizma, onog famoznog kandidovskog „obdelavanja svog vrta“. Uz sve to, ipak nije nedostajala svest da se rat približava i jugoslovenskim granicama, te su povremeno vladali napadi panike u građanstvu. Znakovit je opis jednog savremenika o reakciji na sastanak Hitlera i Čemberlena, u jesen 1938. godine, kada je izgledalo da je rat neminovan:

Danas je panika na bankama bila ogromna. Iz Poštanske štedionice je izvučeno pedeset miliona, iz Državne hipotekarne banke isto toliko... Psihoza je užasna, kao nikada posle 1918. godine. Svet se sledio u strahu od rata. Jedan hladan talas opšte zebnje obuzeo je sve i sva. Poslovi su stali u celoj zemlji. Banke su ispražnjene. Nigde vedrog lica, nigde pametnog čoveka. Svi jurimo kao muve bez glave.¹

Slična situacija ponovila se i sledeće godine, kada je rat konačno izbio:

Svet gomila namirnice. Šećera u kocki više nema. Jevreji „stokiraju” robu. Banke su zatvorene... Ceo svet beži iz Beograda i sklanja porodice u unutrašnjost... Naš svet je obuzet samrtinom panikom.²

No, čim se početno uzbuđenje stišalo, situacija je bila sasvim drugačija:

Sve je mirno. Svi sa interesovanjem prate vesti. Znatiželja je ogromna.³

U složenim uslovima prekomponovanja i dekomponovanja jugoslovenske države, intelektualci su u velikom broju učestvovali u međunacionalnim raspravama. Po svemu izgleda da su od jeseni 1939. do proleća 1941. godine mnogo više promišljali nacionalna pitanja nego pitanja rata i morala. Tako je to išlo sve dok Aprilski rat, težak poraz, raspad Jugoslavije i okupacija zemlje, nisu oduzeli smisao dotadašnjem – ma kakvom – intelektualnom angažmanu. Tokom okupacije, kao jedna od osnovnih značajki, uočava se upravo intelektualna zapitanost o smislu angažmana, i to ne samo o svršishodnosti i etičnosti angažmana pod nemačkom i Nedićevom upravom, već i retroaktivno, o smislu i dometima intelektualnog delovanja u prethodnim godinama, u predratnoj Jugoslaviji. Najkraće rečeno, postavljalo se pitanje: čemu rad na nauci i kulturi, čemu društveni angažman, kada to nije moglo da spreči zlo? Ovo pitanje se postavljalo u smislu onoga o čemu piše Isaija Berlin:

Priča se da je veliki zemljotres, koji je polovinom osamnaestog stoleća razorio Lisabon, duboko uzdrmao Volterovu veru u neizbežan čovekov razvoj. Slično, veliki destruktivni politički i društveni preokreti našega vremena podstakli su teške sumnje u ostvarljivost uverljive nauke o čovekovom ponašanju. Naročito je to izraženo kod intelektualaca.⁴

Bolno svestan toga bio je Branko Lazarević. U svome dnevniku vođenom u dane okupacije, a koji predstavlja odraz njegovog traganja za tačkom uporišta u besmislu koji je nadvladao, Lazarević očituje intelektualnu i duhovnu omeđenost kao posledicu društvene stvarnosti:

Kažu nam da treba da imamo samo jedno gledište.⁵ O, kako je to malo! I hiljadu da ih imam, i to o jednoj i istoj pojavi, pa kako je i to malo! Zar sa jednim gledištem u ovaj veliki svet?⁶

¹ Milan JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000., 211.

² *Isto*, 308.-310.

³ *Isto*, 314.

⁴ Isaiah BERLIN, „On Political Judgment”, *The New York Review of Books*, 43/1998., br. 15, 28.

⁵ Ovde Lazarević aludira na poziv jednog od ideologa Nedićevog režima, Vladimira Vujića, da „samo srpskim okom gledamo i srpskom mišlju opet počnemo misliti.” „Mogućnosti našeg književnog stvaranja”, *Obnova* (Beograd), br. 275, 30. 5. 1942., 5.

⁶ Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednog nikoga I*, Beograd 2007., 20.

2.

Deprimiranost i razočaranje, te neverica u smisao i domete intelektualnog angažmana, poticali su, delom, i od nespremnosti intelektualaca da dublje promišljaju uzroke rata, kao i raspada Jugoslavije, te građanskoga rata u Srbiji. Naravno, i ovde je zlo imalo naizgled jasne odgovore, koje je ogoljeno formulisalo. U intelektualcima koji su prišli Nedićevom režimu i odlučili se za saradnju sa okupatorima nije bilo nikakvih dilema. Za njih se sav smisao angažmana (ako se on uopšte može nazvati intelektualnim) svodio na označavanje tobožnjih glavnih „krivaca” za propast – a to su bili „judeo-masoni”, demokratija, boljševizam i Jugoslavija. Za njih, dakle, nije bilo teško da potpuno suprotne filozofije i ideologije „ujedine” u tobožnjoj zaveri protiv „nove Evrope”, pa i protiv srpskoga naroda, a sve u duhu ogoljene nacističke propagande. Tako se podjednako osuđivalo i „plutokratsko-kapitalistički duh”, kao i „komunistički otrov”, i „bespuće individualizma” i „boljševički kolektivizam”.

S druge strane, intelektualci demokratske provenijencije ispoljili su razočarenje u moral i principe jugoslovenskih političara, ali su tek retki među njima uočavali i moralna bespuća svojih kolega od nauke i kulture. Naime, intelektualna sporenja u srpskoj naučnoj i kulturnoj javnosti između dva svetska rata bila su, u većini slučajeva, zasnovana na ideološkim antagonizmima, a ne na poetičkim načelima.⁷ U tome treba tražiti jedan od uzroka njihove pasivizacije tokom okupacije, pošto sada nikakvi disonantni tonovi nisu bili mogući, i to ne samo kao intelektualno ospoljavanje kroz članke u retkim novinama i časopisima, već su bili opasni i kao iole otvoreno kritičko mišljenje iskazano u privatnim razgovorima, kako je to primetio Dragutin J. Ranković:

Živimo u vremenu opšteg nepoverenja, i ne zna se ko je kakav. Zato su svi obazrivi i svoje mišljenje ni pred kim ne ispoljavaju, sem u najintimnijem krugu.⁸

Ta pasivizacija nije omogućavala kritičko suočavanje sa sopstvenim angažmanom u predratnom periodu, i često je poprimala karakter dehumanizacije. Čekalo se na oslobođenje, sa uverenjem da će se sve vratiti u prvobitni tok stvari, i da će se sa životom, pa i sa intelektualnim privilegijama, moći nastaviti tamo gde se stalo:

Naši klipani, mislim na one intelektualce, čučače, koji u tom stavu očekuju položaje da im posle rata padnu kao zrele kruške, oni hoće najviše, a neće da dadu ništa od sebe. Oslanjaju se na stare grupacije, na onaj gnjili radikalizam i lažni demokratizam, koji je bio uvod u korupciju, anarhiju i zloupotrebe, na one nemoralne diktatore, na masone i druge grupacije... Takvi su ljudi najštetniji i najparazitiji.⁹

3.

U takvoj mimikriji, čak su i oni intelektualci koji su u Nedićevom režimu bili skrajnuti, pa i nakratko hapšeni u zimu 1941. godine, bili skloni da svoje ćutanje objašnjavaju – i opravdavaju – deprimiranošću i ogorčenjem, te potpunim slomom građanske demo-

⁷ O ovome videti: Gojko TEŠIĆ, *Srpska avangarda i polemički kontekst*, Novi Sad – Beograd 1991., 93.-109.

⁸ Nataša MILIĆEVIĆ – Dušan NIKODIJEVIĆ, *Svakodnevi život pod okupacijom: iskustvo jednog Beograđanina*, Beograd 2011., 406.

⁹ Ariton MIHAILOVIĆ, *Uspomene iz okupacije*, (prire. Bojan Đorđević), Beograd 2004., 48.

БЕОГРАЂАНИ!

Јуче 12 априла 1941 год. после подне Немачка војска ушла је у Београд.

Тога дана у 5 часова после подне предао сам Општину града Београда према добром наређењу Команданта места пукојмнику Тусену.

Командант места изразио ми је да осигурам мир, ред и безбедност.

Ја сам дао реч да ће мир, ред и безбедност у Београду бити осигурани. Одмах сам створио наоружану грађанску стражу, која је још синоћ почела патролирати по граду. Ову стражу организоваћу како треба да би она могла у потпуности одржати мир, ред и безбедност у Београду.

Командант места изразио је жељу, да ја и даље водим Општину и обављам све функције претседника Општине. Ову тешку дужност прихватио сам уверен, да ће ми савни становник града пружити помоћ, која се буде тражила за испуњење овог задатка.

БЕОГРАЂАНИ!

Командант места изјавио ми је да ће се Немачка војска најкоректније понашати према грађанству, али је тражио да грађанство безусловно испуњава његове наређење и наређења Председника општине.

Позивам вас све од реда да се и ви лојално и коректно понашате према немачким војницима и да испуњавате све наређење команданта места и наређења Претседника Општине.

Сваки изглед и ништавет биће строго кажњен по војним законима. Кретање улицама допуштено је од 5 часова изјутра до 19 часова увече. Моћу је допуштено кретање само наоружаној грађанској стражи која одржава мир, ред и безбедност као и службеним лицима, која имају на левој ручи одређену ознаку града пружити помоћ, која се буде тражила за испуњење овог задатка.

Данас се Општина са Ташиндана, из лећине и експлозишта Прве женске гимназије враћа у своју зграду у Ујун Мирковој улици бр. 1 где ће наставити свој рад.

БЕОГРАЂАНИ, будите свесни времена и околности у којима живимо и предајте се својим редовним пословима, мирно и приљемно, како би одржали себе и своје породице.

Општина града Београда учиниће са своје стране све што је у њеној моћи да задовољи ваше најпрече потребе: исхрану, здравље и сигурност.

Бр. 46
13 априла 1941 год.
Београд

В. д. ПРЕТСЕДНИКА,
Општине града Београда,
Иван М. Милићевић

Slika 1. Proglas v. d. predsjednika Općine grada Beograda Ivana M. Milićevića građanstvu 13. travnja 1941. o njemačkoj okupaciji Grada

žestći napadi od strane intelektualnih propagandista Nedićevog režima išli na račun tzv. leve inteligencije. Taj deo intelektualaca, tvrdilo se, „otpadio se od svoga naroda i prešao na stranu na kojoj se ovaj narod nikada nije nalazio.”¹⁰ Apostrofiran je „intelektualni partizansko-ustaški ološ” u prikazu „pogubnog delovanja” Josipa Kulundžića, Marka Ristića, Velibora Gligorića, Miroslava Krleža i Veselina Masleše.¹¹ Reč „intelektualac” se u ovakvim napisima uvek stavlja pod navodnike, i ukazuje se na to da su oni, zapravo, „sejači komunizma” i „moralne nakaze”.¹²

No, sada su napadani i tzv. demokratski intelektualci, uz ukazivanje da se više ne sme slediti pogubni „zapadni put”. Već su napadi na odavno pokojnog Jovana Skerlića bili dovoljno znakoviti i upućivali su savremenike na to da se treba odreći ideala koje je Skerlić zastupao – zapadne kulture i jugoslovenstva. U ostrašćeno pamfletističkim tekstovima, Skerlićevo delo je viđeno kao „puno razornog i opasnog dejstva”.¹³ Takođe, Skerlić je uziman kao primer „nekulturnog intelektualca”, sa vrlo jasnim – i pretećim – dodatkom: „kakovih i danas ima mnogo među nama.”¹⁴ Raščlanjajući Skerlićevo delo i difamirajući njegovu ličnost, intelektualni propagandisti Nedićevog režima ustvari su upućivali posrednu poruku

kratije u predratnoj Jugoslaviji, često bez razumevanja da bar u poslednjoj deceniji pred okupaciju te demokratije (sem u začetku) nije ni bilo. S druge strane, treba jasno reći da je sve do otpočinjanja Drugog svetskog rata komunizam među intelektualcima shvatan kao ista (ako ne i veća) opasnost kao i fašizam. I u toj misli nisu bili dosledni samo radikalni desničari, koji su još u tridesetim godinama dvadesetog veka predstavnike srpske književne i umetničke avangarde i nadrealizma, ali i neke druge intelektualce, svojom kritikom uglavnom politički denuncirali (što je posebno bilo opasno tokom Šestojanuarske diktature). Čak i potvrđeno demokratski intelektualci u to su se vreme ideološki oštro suprotstavljali novim idejama, jer su one, po njihovom sudu, kako je to, recimo, govorio Vasa Stajić, „ideje iskorenjene iz nacije.” Međutim, sada, za vreme okupacije, i ti demokratski orijentisani intelektualci doživeli su istu sudbinu i opasne i denuncijantske napade od radikalnih desničara koji su se, u većini, stavili u službu okupatora i Nedićeve vlade.

Naravno, u vreme okupacije i dalje su naj-

¹⁰ Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, „Otadžbina i inteligencija”, *Prosvetni glasnik*, 60/1944., br. 1, 14.

¹¹ N. B., „Otrov između *Nove literature* i *Mlade literature*”, *Naša Borba*, 2/1942., br. 29, 10.

¹² Miodrag PETROVIĆ, „Čeljust otrova i smrti”, *Naša borba*, 2/1942., br. 38, 13.

¹³ Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, „Skerlić pisac školskih udžbenika”, *Srpski narod*, 1/1942., br. 7, 13.

¹⁴ Vladan STOJANOVIĆ ZOROVAVELJ, „Savremenost Milovana Vidakovića”, *Srpski narod*, 1/1942., br. 14, 13.

intelektualcima demokratske provenijencije da je krajnje vreme da se opredele. Upozoravali su ih da je „jedini zadatak intelektualca danas da bude prosvetitelj svoga naroda koji će u svakom trenutku znati šta činiti i vaspitavati mlađe generacije u srpskom duhu.”¹⁵ Tako je i strah činio da se demokratski intelektualci, ako se i nisu stavili u službu kvislinškog režima, povuku iz javnoga života.

Uz to, posle strahovitog stradanja naroda u Srbiji tokom ustanka iz 1941. godine (masovnih nemačkih pokolja u zapadnoj Srbiji, Kraljevu i Kragujevcu), veoma jaka je bila želja za nekim, kakvim-takvim, mirom. Nedićevoj upravi su čak i oni koji su je smatrali izdajničkom priznavali da je sprečila „komunistički ustanak” i da se „bar ne gladuje”. Treba imati u vidu da, pored sveg terora, od januara 1942. do aprila 1944. godine na tlu Srbije, sem manjih sukoba, nije bilo ratnih dejstava. Glavnina partizanske vojske povukla se iz Srbije, a četnici su bili podeljeni na više frakcija. Tek sa angloameričkim bombardovanjima u proleće 1944. godine Srbija je postala bojno poprište. I demokratski orijentisani intelektualci smatrali su, u većini, svaki pokret otpora nekorisnim i opasnim, i u tome su se potpuno slagali sa kolaboracionistima. Ta raspolućenost – očaj zbog okupacije zemlje i svest da se u Srbiji gladuje zbog odnošenja hrane od strane Nemaca, a s druge strane strah od novih represalija i želja da se u relativnom miru proživi okupacija – ta podvojenost znatno je ograničavala i omeđivala intelektualnu akciju koja bi jasno označila duhovni otpor i okupatoru i njegovim pristašama u Srbiji.¹⁶

4.

Poseban razlog za intelektualno pasiviziranje, međutim – a možda i najveći među onovremenim srpskim intelektualcima – bio je još uvek duboko ukorenjen strah od komunizma. Mnogi intelektualci u Srbiji vajkali su se da do izbijanja rata i okupacije nisu bili „obavešteni” o pravim ciljevima i metodama fašizma, sem što su se plašili italijanskih i nemačkih teritorijalnih pretenzija. Međutim, elementi ideologije (u većoj meri), pa i prakse (u manjoj) fašizma i nacizma bili su dobro poznati još pre rata. I o tome nije pisano samo u tzv. levoj, i progresivnoj štampi, već i u najvažnijim književnim časopisima između dva svetska rata. Dovoljno je samo letimično pogledati napise o fašizmu i nacizmu u *Srpskom književnom glasniku*, pa videti da se o tome ozbiljno raspravljalo, i da nije bilo dileme o kakvim se ideološkim postulatima radi, i kuda, u krajnjoj liniji, fašistička praksa vodi. U *Srpskom književnom glasniku* fašizam je analiziran – i kritikovan – sa više aspekata. Kritikovana je njegova politička i ekonomska osnova, to jest korporativni duh koji se brutalno nametao pod vidom podržavljenja privrede.¹⁷ Ukazivano je na neminovnost zloupotrebe u jednopartijskoj državi, čak na neminovnost korupcije, koja postaje temelj opstajanja takve države. U tom smislu, nije se libilo ni da se progovori o elementima fašizma u Jugoslaviji

¹⁵ Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, „Odgovornost intelektualca prema naciji”, *Prosvetni glasnik*, 58/1942., br. 3-5, 215.

¹⁶ O toj podvojenosti u ljudskim duhovima, s jedne strane mržnji prema okupatoru, a s druge želji za koliko-toliko mirnim životom, na više mesta u svome dnevniku (u delovima koji nisu objavljeni), svedoči Ariton Mihailović. Videti: Ariton MIHAILOVIĆ, *Dnevnik /rukopis/*, Arhiv SANU, br. 14205.

¹⁷ Milan GROL, „Razgovor o korporativnom poretku”, *Srpski književni glasnik*, 42/1934., br. 5, 383.-390., br. 6, 456.-463.

i načinima kako da se oni suzbiju.¹⁸ Pisano je, već sa pojavom fašizma u Italiji, kako je pogrešno uverenje demokratskih vlada da se fašistički pokreti i grupe mogu kontrolisati i upotrebiti u političkoj borbi, i ukazivano na to da agresivnost tih grupa, ukoliko se oštrim merama ne suzbija, može da dovede samo do sloma države ili fašističke diktature.¹⁹ Slobodan Jovanović je, pak, u jednom od svojih najangažovanijih članaka, ukazivao da su intelektualni rad i sloboda intelektualnog delovanja „apsolutno nemogući” u fašizmu i nacizmu, jer se „do naučne istine u ovakvim totalitarnim društvima ne dolazi slobodnim ispitivanjem, nego se vladajuća ideologija izdiže do naučne istine.”²⁰ Ono što je još važnije, Jovanović ovo piše samo godinu dana posle dolaska Hitlera na vlast, i neskriveno ima na umu upravo „hitlerizam”, tj. nacističku Nemačku.²¹

Da je, međutim, intelektualnog otpora i suočavanja sa fašističkim zlom bilo među srpskim intelektualcima i u vreme okupacije, možemo saznati samo posredno. Iako je gotovo dve stotine intelektualaca preventivno uhapšeno u novembru 1941. godine i odvedeno u logor na Banjici, gde je većina ostala do proleća 1942. godine, strah koji su Nemci i Nedićeva vlast mislili da uliju nije mogao sasvim da izbriše njihova demokratska uverenja. Da nije tako, ne bi se u srpskoj štampi toga vremena stalno apelovalo na njih da pomognu Nediću i Vladi nacionalnog spasa, ne bi toliko njih bilo penzionisano²² ili isterano sa posla.²³

Da je intelektualni otpor fašizmu postojao, makar se sastojao samo u odbijanju ogromne većine intelektualaca da sarađuje u bilo kom vidu sa srpskim kvislinškim vlastima, pa i izvesnog polujavnog iskazivanja nezadovoljstva, svedoče napisi režimskih propagandista u kojima se kritikuju intelektualci koji su „pasivni posmatrači događaja” i pozivaju se da stvore „intelektualnu radnu zajednicu u interesu srpskoga naroda.”²⁴ Takvi, „nepozdani”, demokratski orijentisani intelektualci, trebalo je da „prevaziđu predrasude” i da se svi, „listom, bez izuzetka, patriotski i potpuno”, stave u službu srpske vlade.²⁵ Uostalom, da ovi apeli, pa i pretnje, nisu imali mnogo uspeha, svedoči članak u kome se kaže da od „međuratne naše inteligencije, zaražene jugoslovenstvom i odrođene od sopstvenog naroda” nema više mnogo koristi, te da „treba da se izgradi novi tip srpskog intelektualca koji će i hteti, i moći, i znati razlikovati preozbiljne znake vremena.”²⁶

Svi ovi razlozi, uzeti pojedinačno i skupno, uticali su na neminovnu pasivizaciju i povlačenje iz javnosti tokom okupacije najvećeg dela srpske inteligencije. U osećanju nemoći i osujećenosti, egzistencijalne i intelektualne, takođe i u osećanju nepripadanja (ni fašističkoj inteligenciji, ali ni nacionalističkom ili komunističkom pokretu), većina intelektualaca u Srbiji je izabrala težak, često rizičan, način da časno, u pasivnom otporu i odbijanju, provede okupaciju. Međutim, ako je to tad bilo moguće, uz izvesne rizike,

¹⁸ Vojislav M. GROL, „Fenomen jedne partije”, *Srpski književni glasnik*, 46/1939., br. 5, 376.-385.

¹⁹ Živojin BALUGDŽIĆ, „Fašizam i nacionalizam u Italiji”, *Srpski književni glasnik*, 9/1923., br. 2, 95.-101.

²⁰ Slobodan JOVANOVIĆ, „Hitlerizam u državnom pravu”, *Srpski književni glasnik*, 41/1934., br. 1, 37.-42.

²¹ O stavu *Srpskog književnog glasnika* (a to je onda značilo intelektualaca demokratske provenijencije) prema totalitarnim ideologijama, opširno videti: Predrag PROTIĆ, „Odnos *Srpskog književnog glasnika* prema totalitarnim ideologijama između dva svetska rata”, *Sto godina "Srpskog književnog glasnika": zbornik radova*, (ur. Staniša Tutnjević), Beograd 2003., 393.-405.

²² „Penzionisanje profesora Univerziteta”, *Obnova*, 1/1941., br. 125, 12.-13.

²³ „Otpušteni profesori Univerziteta”, *Novo vreme*, 2/1942., br. 240, 4.

²⁴ Vladimir VELMAR JANKOVIĆ, „Opredeljenja”, *Obnova*, 2/1942., br. 158, Božićni dodatak.

²⁵ Milan JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ, „Zadatak srpske inteligencije”, *Obnova*, 2/1942., br. 168, 5.

²⁶ V. LAZAREVIĆ, „Za srpski univerzitet”, *Obnova*, 2/1942., br. 270, 5.

posle oslobođenja ovim se intelektualcima nije pružila takva prilika. Oni koji odmah nisu bili obeleženi, uhapšeni, pa i ubijeni, ili koji nisu izbegli, morali su da se opredele, po cenu svog egzistencijalnog, pa i profesionalnog opstanka. Ali, to je druga priča, koja, međutim, ima korene u prethodnoj.

INTELLECTUALS DURING THE WAR AND OCCUPATION: THE MEANING OF POLITICAL ENGAGEMENT

After the outbreak of World War II, in the autumn of 1939, Serbian intellectuals were more focused on national discussions concerning the terms of reorganization of the Kingdom of Yugoslavia rather than the analysis of the phenomena of war and fascism and their meaning. The war of April 1941 and the subsequent occupation robbed the intellectual engagement of its previous meaning. While a certain number of intellectuals supported the quisling regime and its fascist ideology and others actively joined the resistance, the majority of intellectuals with democratic tendencies became passive and stopped with all public activities. The primary reason behind this was the absolute inability to follow intellectual pursuits without accepting collaboration which the occupying forces. There were, however, other reasons. Such intellectuals often blamed their lack of engagement on a feeling of hopelessness and bitterness over the collapse of civic democracy and the fall of Yugoslavia itself. Also present was a strong desire for any kind of peace, following the brutal German crackdown on the uprising in Serbia. Finally, intellectuals in favour of democracy who had, up until that point, focused on admonishing communism and warning about the possibility of the Bolshevik revolution, faced a rude awakening to the sinister nature of fascism. Still, most intellectuals managed to maintain a level of human and intellectual integrity, keeping their honour, but not without personal risk.

Keywords: war, occupation, intellectuals, fear, fascism, communism

Izvori i literatura

Izvori

Ariton MIHAILOVIĆ, *Dnevnik*, Arhiv SANU, br. 14205.

Naša borba, 2/1942., br. 29; 2/1942., br. 38.

Novo vreme, 2/1942., br. 240.

Obnova, 1/1941., br. 125; 2/1942., br. 158; 2/1942., br. 168; 2/1942., br. 270; 2/1942., br. 275.

Prosvetni glasnik, 58/1942., br. 3-5; 60/1944., br. 1.

Srpski književni glasnik, 9/1923., br. 2; 41/1934., br. 1; 42/1934., br. 5, 46/1939., br. 5.

Srpski narod, 1/1942., br. 7; 1/1942., br. 14.

Literatura

Isaiah BERLIN, „On Political Judgment”, *The New York Review of Books*, 43/1998., br. 15, 26.-30.

Milan JOVANOVIĆ STOIMIROVIĆ, *Dnevnik 1936–1941*, Novi Sad 2000.

Branko LAZAREVIĆ, *Dnevnik jednog nikoga I*, Beograd 2007.

Ariton MIHAILOVIĆ, *Uspomene iz okupacije*, (prir. Bojan Đorđević), Beograd 2004.

Nataša MILIĆEVIĆ – Dušan NIKODIJEVIĆ, *Svakodnevni život pod okupacijom: iskustvo jednog Beograđanina*, Beograd 2011.

Predrag PROTIĆ, „Odnos Srpskog književnog glasnika prema totalitarnim ideologijama između dva svetska rata”, *Sto godina “Srpskog književnog glasnika”: zbornik radova*, (ur. Staniša Tutnjević), Beograd 2003., 393.-405.

Gojko TEŠIĆ, *Srpska avangarda i polemički kontekst*, Novi Sad – Beograd 1991.

FOTEZOV PRIJEVOD NĚMEČEKOVA ROMANA *ĐAVO GOVORI ŠPANJOLSKI* (1940.) NASPRAM NJEGOVIH PUTOPISA IZ *THEATRALIA* (1944.)

Miranda Levanat-Peričić

UDK: 821.162.3Nemeček, Z.:821.163.42Fotez, M.
Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Fotezov prijevod Němečkova romana *Đavo govori španjolski*, koji je u okupiranom Pragu 1939. godine Francovom intervencijom bio zabranjen čim je izišao, objavljen je u predratnom Zagrebu 1940. i do danas je ostao jedini strani prijevod te knjige. Na intrigantno pitanje o ključnim i spornim mjestima Němečkova romana, koja su s jedne strane uznemirila Franca, a s druge potaknula Foteza na prijevod, lakše je odgovoriti u slučaju Francove intervencije, imajući u vidu Němečkovo zagovaranje autonomne Katalonije. Nešto je teže otkriti Fotezovu motivaciju budući da se u romanu, uz naklonost Kataloniji, postupno izgrađuje vrijednosni sustav utemeljen na rodno i rasno diskriminatornom diskursu, koji se aktualizira kad se otvaraju teme tijela, porijekla, roda i društvenog ustroja. Stoga se Fotezovoj motivaciji pristupa i posredno, poredbenom analizom imagološkog diskursa češkog pisca i hrvatskog prevoditelja, koji je u vrijeme kada je objavljen Němečkov roman putovao po Njemačkoj i Italiji, bilježeći dojmove s aktualnih kazališnih manifestacija. Stavljajući u suodnos dva dnevnička putopisa nastala u doba „sumraka Europe” – Němečkov fiktivni i zabranjeni zapis o španjolskom građanskom ratu i Fotezov stvarni zapis s putovanja po europskim ratnim kazalištima, objavljen 1944. pod naslovom *Theatralie* – u radu se propituje pripadnost istom/različitom kulturnom imaginariju obzirom na heteropredodžbe i stereotipne nacionalne karakterizacije (*imageme*), zastupljene u navedenim tekstovima.

Ključne riječi: Zdenek Němeček, Marko Fotez, Španjolski građanski rat, kulturni imaginarij, rasistički diskurs

1. Uvod u komparativnu imagologiju putopisnog diskursa Marko Foteza i Zdeněka Němečeka

Roman o Španjolskom građanskom ratu češkog pisca i diplomata Zdeněka Němečeka (1894.–1957.) *Đábel mluví španělsky* objavljen je u okupiranom Pragu 1939. godine, da bi ubrzo, nakon što je uslijedio Francov konzularni prosvjed, knjiga bila zabranjena. Sljedeće

godine, 1940., u predratnom Zagrebu objavljen je prijevod Marka Foteza pod naslovom *Davo govori španjolski*, što je do danas ostao jedini prijevod te knjige. Time je ova knjiga o umjetniku u ratu postala sjecištem kompleksnih izvanknjiževnih okolnosti i zauvijek ostala poveznicom dviju intelektualnih sudbina, češkog pisca i hrvatskog prevoditelja. Ta knjiška veza međutim ne bi bila toliko ekskluzivna da nije riječ o dvjema, toliko različitim ratnim biografijama, da svaka mogućnost preklapanja njihovih životnih kolosijeka djeluje kao izniman odklon.

Kada je objavljen Nemečekov roman, Marko Fotez je putujući po Njemačkoj i Italiji bilježio dojmove s aktualnih kazališnih manifestacija i pritom nastojao umaći zloduhu vremena. Putopisni eskapizam kojim je pokušavao demantirati da među oružjem muze šute (čak i onda kada su te muze pod punom ratnom spremom, kao u Heidelbergu 1934. i na Mozartovu tjednu u Beču 1941.), Fotez je objavio 1944. godine, u vrijeme kada je Zdeněk Nemeček bio aktivno uključen u pokret otpora, a uskoro i zarobljen u Gestapovom praškom zatvoru. Nemečekov život bio je većim dijelom vezan uz egzil, dobrovoljni i prisilni, a za njegovo intelektualno sazrijevanje od najranije mladosti ključno je bilo iskustvo rata. Kao pripadnik čehoslovačke legije u Ukrajini iz blizine je promatrao Prvi svjetski rat, potom Februarsku revoluciju u carskoj Rusiji, pa Španjolski građanski rat i njemačku okupaciju Čehoslovačke da bi se nakon oslobođenja i komunističkog prevrata u Čehoslovačkoj, odlučio na život disidentata. Radeći u visokim konzularnim predstavništvima Nürnberga (1922.–1923.), New Yorka (1926.–1929.), Marseillea (1932.–1936.), Madrida i Barcelone (1938.), imao je prilike, po vlastitim riječima, „ručati s kraljevima, upoznati Staljina i Višinskog, otvarati izložbe, sjeći vrpce i dobiti batine u Gestapovu zatvoru”.¹ Pored svega toga, svoj je život smatrao običnim životom „nekoga tko je rođen u srcu Europe, na pedeset stupnjeva geografske širine”.²

Za razliku od Nemečeka – čija su književna djela, uključujući i roman koji je preveo Fotez, u ratu bila zabranjivana – karijera Marka Foteza u ratnom se razdoblju razvijala bez zastoja, smjerom kojim je krenuo još u predratno vrijeme, kada je, odmah nakon mature, ušao u zagrebačko kazalište kao pomoćni redatelj Gavelle i Strozziija. U sezoni 1935./1936. bio je tajnik drame u HNK; u sezoni 1940./1941. ravnatelj drame u Splitu; a 1941./1942. istu je funkciju imao u Osijeku. U ratnom je razdoblju, 1943., doktorirao filozofiju. Radovi koji se bave Fotezovim životom i djelom neposredno (Bogner-Šaban, 1989.) i posredno (Banović, 2012.)³ ne zalaze izvan poznatih činjenica o Fotezovoj čistoj kazališnoj i akademskoj

¹ *Zdenek Nemecek Papers*. Yale University Library. Beinecke Rare Book and Manuscript Library (<http://drs.library.yale.edu:8083/HLTransformer/HLTransServlet?style=yul.ead2002.xhtml.xml&pid=beinecke:nemecek&query=&clear-style=cache=yes&chlon=yes&big=&adv=&filter=&hitPageStart=&sortFields=&view=over#did>)

² *Isto*.

³ Iako se Snježana Banović u svojoj studiji bavi upravo ratnim kazališnim prilikama, Foteza nijednom ne spominje u bilo kakvom političkom kontekstu, nego isključivo u osvrtima na njegove teatarske angažmane. Nasuprot tomu, Antonija Bogner-Šaban u svojoj monografiji o Fotezu, gotovo da i ne spominje rat i političke prilike, tako da i u njezinoj studiji društveni i politički kontekst Fotezova teatrološkog rada ostaje nerazvijetljen. U uzgrednim opaskama o kazališnoj i kulturnoj pozornici Osijeka u vrijeme kada Fotez postaje direktorom drame, Antonija Bogner-Šaban iznosi vrlo neobičnu primjedbu: „Lokalni dnevnik *Hrvatski list*, koji je uspio zadržati izrazito nacionalnu orijentaciju i u vihoru rata, redovito prati događaje u kazalištu i oko njega”. (Antonija BOGNER-ŠABAN, *Marko Fotez – život i djelo*, Čakovec 1989., 108.) Tvrdnja da list nacionalne orijentacije uspijeva zadržati nacionalnu orijentaciju u državi koja je utemeljena na nacionalnoj isključivosti, kada to nije postignuće koje traži velika odricanja, čini se barem promašenim zaključkom. Općenito, Antonija Bogner-Šaban vrlo je suzdržana u komentarima povijesnih okolnosti i uglavnom izbjegava dotaknuti političke prilike u ratnom Osijeku. Tako na primjer, prateći Fotezov rad u okolnostima kada se kao gost-redatelj vraća u Osijek nakon godinu i pola dana izbjivanja (budući da je u Osijeku direktorom drame bio od 4. rujna 1941. do travnja 1942., to je moglo biti u drugoj polovici 1943. godine) ona piše: „(...)situacija je izmijenjena u Hrvatskom narodnom kazalištu. Jedan dio ansambla napustio je teatar, i to je jednim od uzroka da repertoar nije

karijeri. Fotezovi interesi za djela starije hrvatske književnosti dobro su se uklopili u ratni program „državnog kazališta” kojemu je imperativ bio oživljavanje djela nacionalne baštine. U tom smislu Snježana Banović spominje premijeru Držičeva *Plakira* 26. svibnja 1943. u Fotezovoj režiji,⁴ zatim u siječnju 1943. svečano obilježavanje 100. izvedbe *Dunda Maroja* u Fotezovoj obradi.⁵ Djelima starije hrvatske književnosti predstavio se i splitskoj i osječkoj publici nakon što je imenovan ravnateljem drame tamošnjih kazališta, pa je izvedbom Marulićeve *Judite* u njegovoj režiji svečano otvoreno Hrvatsko narodno kazalište u Splitu 15. prosinca 1940. godine,⁶ a 1. listopada 1941. u Osječkom HNK predstavio se premijerom Gundulićeve *Dubravke*.⁷ Osim toga je u Osijeku režirao *Fausta*, omiljeno djelo njemačkih ratnokazališnih repertoara. Dvije njegove drame praižvedene su u to ratno vrijeme – *Ujak* u Osijeku 27. siječnja 1944. i *Četvorka* 3. ožujka 1945. u zagrebačkom HDK.⁸

Premda je pitanje zašto je Marko Fotez izabrao i preveo baš Njemečekov roman za nas možda intrigantnije i od pitanja zašto je taj roman zabranjen, ono navodi (i zavodi) na ispitivanje prirode veze češkog pisca i hrvatskog prevoditelja kroz procjenu njihova osobnog angažmana u ratu, u što se ne bismo smjeli upuštati bez komparativne analize njihova diskursa o ratu. Stoga bi kontrapunktno čitanje njihovih putopisnih tekstova, odnosno Njemečekove fiktivne ratne reportaže i odlomaka iz Fotezovih *Theatralia*, moglo biti polazištem usporedbe dvaju različitih imagotipskih sustava.

2. Putovanje Miroslava Roušara ili viteška misija češkog slikara u španjolskom ratu

Budući da predstavlja promjenu i oblikuje vremenski slijed kao niz zgoda, putovanja je uvijek vezano uz spoznavanje.⁹ Njemečekov je roman o putovanju istodobno i niz zgoda kojima se jasno aludira na Don Quijotea, ali ujedno i putovanje s misijom koja je predstavljena kao donkijhotovska, prije svega po idealističkim ciljevima koje sebi postavlja putnik, češki slikar Miroslav Roušar. Na svom putu po Španjolskoj usred vi-

oblikovan po nekoj umjetničkoj ili estetičkoj logici, već se izvode djela različite vrijednosti i žanra”. (*Isto*, 111.) Zašto i pod kakvim okolnostima je jedan dio ansambla „napustio teatar” autorica nam, nažalost, ostavlja nerazjašnjenim. To možda nije predmet njena interesa, ali stvara kontekstualnu lakunu. Zanimljiv je osvrt na ratno kazališno vrijeme dala Fotezova supruga Marija Crnobori u nedavno objavljenoj esejiziranoj biografiji. No, i u njezinim zabilježkama, o Fotezu u ratu saznajemo opet posredno, u sjećanjima posvećenim Titu Strozziju, u pismu koje je 6. svibnja 1941. napisao Fotezu: „Kod prosuđivanja tvog štimunga, naći ćeš i moj. Vrlo je sumoran i tjeskoban (...) Gavella je bio tri noći u bajboku, što je na nj strašno djelovalo. Ovamo su se vratili svi glumci, i Grgović i Vujatović, a danas zadnji, Repak. U teatru se nastavlja ‘čišćenje’. Ja nikako neću na neko odgovorno mjesto. Pitano je i Kombola i on je odbio”. Zatim se Marija Crnobori prisjeća velike žalosti koju je Strozzi proživljavao nakon što je mladi glumac Ivan Štrk obješen i kasnije nakon nestanka mladog kolege Veljka Kavića. (Marija CRNOBORI, *Životić. Eseji, kazališni i ini*, Pula 2011., 207.-208.) Sjećanja na Tita Strozzića Marije Crnobori rasvjetljavaju i dio Fotezova ratnog razdoblje – saznajemo, iako tek posredno, da su Fotezova razmišljanja bliska Strozzijevima kad je u pitanju raspoloženje, no ne i kada je u pitanju „odgovorno mjesto” u kazalištu.

⁴ Snježana BANOVIĆ, *Država i njezino kazalište. Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941. – 1945.*, Zagreb 2012., 114.

⁵ *Isto*, 241.

⁶ A. BOGNER-ŠABAN, *Marko Fotez – život i djelo*, 104.

⁷ *Isto*, 108.

⁸ A. BOGNER-ŠABAN, *Marko Fotez – život i djelo*, 171. S. BANOVIĆ, *Država i njezino kazalište*, 153.

⁹ Usp. Dean DUDA, *Priča i putovanje. Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Zagreb 1998., 42.

hora građanskog rata Roušar traži odgovore na pitanja o razlozima sukoba koji naziva bratoubilačkim, koji je, u skladu s naslovom, predstavljen kao rat među govornicima istog jezika – „Zašto dakle toliko krvi, zašto toliko mržnje među ljudima koji govore istim jezikom?”¹⁰ Njegovo je putovanje stoga određeno lingvističkom kartom i odvija se u granicama zastupljenosti katalonskog jezika, pa kreće od jednog sela u francuskoj pokrajini Rousillon, gdje se govori katalonski, a završava u Barceloni, administrativnom i kulturnom središtu Katalonije, koja je tada pod kontrolom republikanske vlade postala metom napada pobunjenih generala koje predvodi Franco. Pripovjedačeva priklonjenost Kataloniji izražava se i tvrdnjom da „đavo govori svim jezicima i narječjima, a u ovaj čas on govori španjolski”.¹¹ Taj zaključak slijedi nakon susreta s dezerterima koju mu pripovijedanju kako su govornici kastiljskog, odnosno pripadnici republikanske vojske, zapalili crkvu u njihovu katalonskom selu. Španjolski i kastiljski jezik u Nemečekovu romanu vrednuju se dakle kao isti idiom, koji se jasno razlikuje od katalonskog jezika.

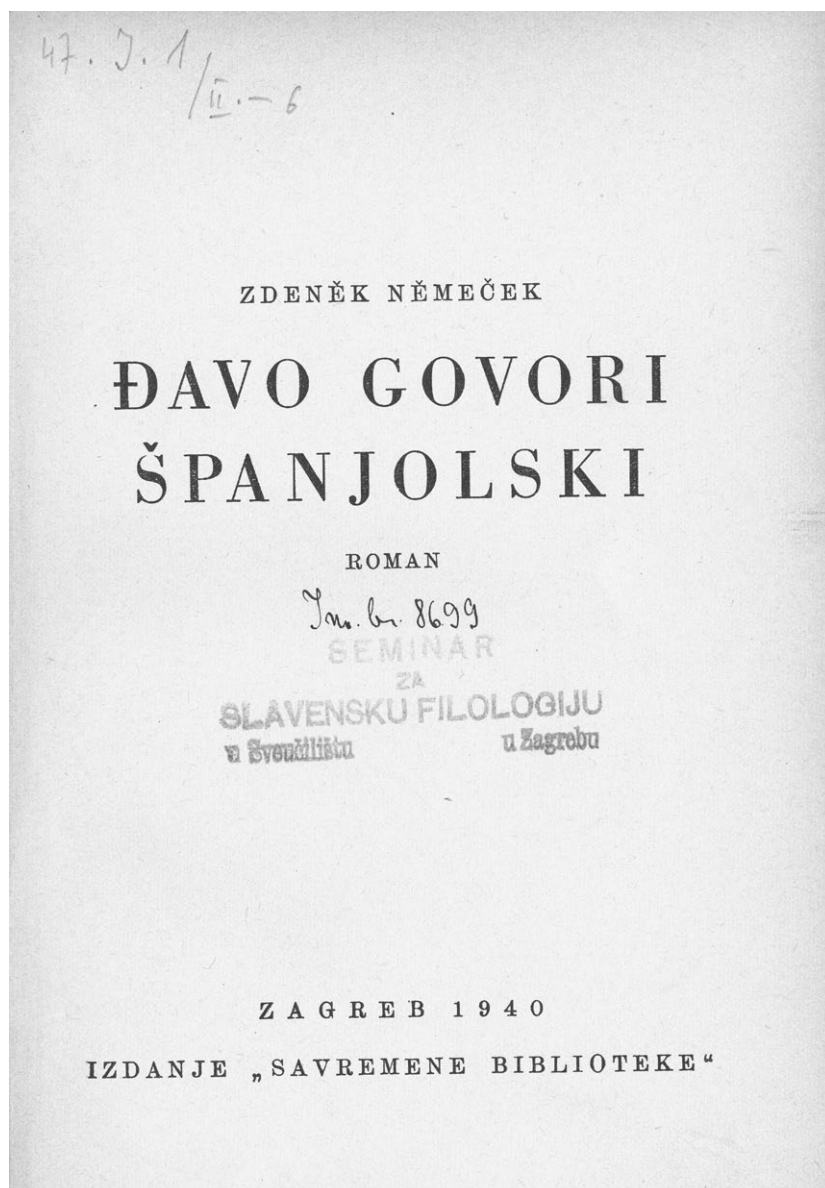
Budući da je *oslabljena događajna struktura* jedno od osnovnih obilježja putopisne narativnosti,¹² taj se nedostatak nadomješta drugim sredstvima, u ovom slučaju dijalogima koje Roušar vodi pri slučajnim susretima – sugovornicima koji u donkihотовskoj paradigmi zauzimaju Sanchovo mjesto. Budući da je u Nemečekovu djelu riječ o fikciji „presvučenoj” putopisnim žanrom, u „slučajnim” susretima zapravo se predstavljaju sugovornici izabrani kao svojevrsni reprezentativni uzorci španjolskog povijesnog trenutka, a dijalozi se odvijaju prema istom obrascu – Roušar postavlja pitanje na koje svi spremno i bez sustezanja odgovaraju dugim monolozima. U nizu dijaloških „zgoda” Roušar redom susreće španjolske izbjeglice, Rome, katalonskog pastira, katalonske vojne dezertere, napuštenu mladu ženu slikaricu, katalonskog veleposjednika, anarhistu, slikara i njegov model, liječnika, baskijskog odvjetnika koji je postao republikanski vojnik, a na kraju pogiba u zračnom napadu, uz obalu mora razmišljajući o njegovoj olovnoj boji.

Svi likovi uvode se na isti način; nakon upoznavanja slijedi pitanje o razlozima rata, a oni bez odlaganja, u dugim monolozima iznose neku privatnu tragediju koja predstavlja *exemplum*. Iako se čini da raspolaže s bogatim katalogom tipova sugovornika, Roušarovi informatori međusobno se bitno ne razlikuju, pa u reprezentaciji ratnih „činjenica” prevladava nametljiva selekcija određenih motiva koji se uzastopce javljaju – tako je, primjerice, paljenje crkava, progon i ubijanje svećenika problem koji muči i republikanske vojnike i dezertere republikanske vojske. Uz to, u romanu se postupno izgrađuje vrijednosni sustav utemeljen na rodno i rasno diskriminatornom diskursu, koji se aktualizira kadgod se otvaraju teme tijela, porijekla, društvenog ustroja i uloge žene. Razmotrit ćemo navedeno redom.

¹⁰ Zdeněk NĚMEČEK, *Đavo govori španjolski*, (preveo Marko Fotez), Zagreb 1940., 79.

¹¹ *Isto*, 59.

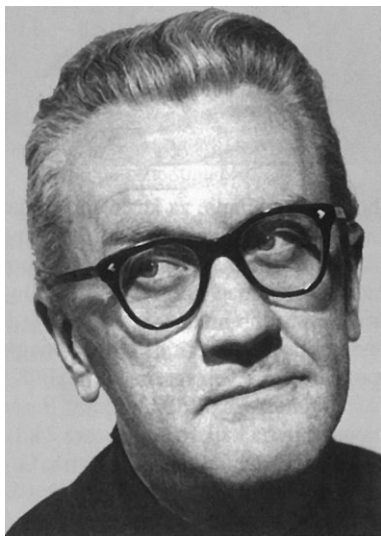
¹² D. DUDA, *Priča i putovanje*, 54.

Slika 1. *Đavo u Kataloniji govorio je španjolski*. Zašto je Fotez objavio prijevod Nemečkove knjige u Zagrebu 1940. godine?

2. 1. Tijelo i „rasa”

Među pripovjednim postupcima istaknutu ulogu u Nemečkovu romanu ima opis tjelesnog izgleda, ustanovljen na ponavljanju određenog obrasca u kojemu se velika pozornost posvećuje vrednovanju tijela u smislu određenja „rasnih” obilježja. Dok su pri opisu krajolika, Roušarovi dojmovi podređeni „slikarskim” zapažanjima oblika, boje i tehnika slikanja, opis ljudskog tijela svodi se na stereotipno detektiranje „rasnih” ka-

Slika 2. Marko Fotez

rakteristika. Na putu iz rousillonskog sela na granici s Katalonijom pri susretu s izbjeglicama iz Španjolske, ali i u kući odvjetnika Milansa, Nemečekov Roušar uočava i izdvaja „rasnu pripadnost” i „oznake rase” svojih sugovornika:

Stariji od njih, slabšnjeg srednjeg rasta, tamnih duboko usađenih očiju, gustih obrva i velikih ustiju, neizgladenih rastrganih gesta, dakle onaj tip što prevladava u Andaluziji i zadire u obje Kastilije (...) Drugi pak, mlađi i jači, bez osobitih rasnih oznaka, čovjek kome bi kolijevka mogla biti bilo gdje u Evropi.¹³

(...) Ovdje su bile još dvije služavke i vrtlar, čovjek odnekud iz Asturije, sjajan primjerak španjolske rase sa sjevera.¹⁴

Kada prelazi francusko-španjolsku granicu i ulazi u Kataloniju, susreće mladog katalonskog pastira i uvrštava ga među „čiste latinske tipove” Europljana. Taj će „čisti” tip „latinske rase”, u osebujnoj rasnoj (zapravo posve

rasističkoj) hijerarhiji koju će iznjedruti roman, predstavljati središnji predmet pripovjedačke adoracije.

Taj dječak (...) bio je to čisti latinski tip – prema ljestvici u koju smo svrstali lica Evropljana. Njegove su geste bile neizvještačene i gipke, vladao se jednostavno, a takav je bio i njegov način gostoprimstva.¹⁵

Katalonski je pastir „čisti latinski tip” u usporedbi sa španjolskim izbjeglicama iz Andaluzije i Kastilje koje odlikuje slaba tjelesna građa, guste obrve, debele usne, neuglašeni pokreti. Isticanje latinskog/antičkog/rinskog u smislu vrednovanja muške ljepote izrazito je naglašeno u romanu. Ponavlja se i pri upoznavanju s liječnikom aristokratskog porijekla, Juanom de Retésom.

Liječnik, koji je ušao, imao je lijepu glavu rimskoga satnika iz jedne muzejske dvorane. Pravi, upravo divne latinske crte, i dobar pogled.¹⁶

Tjelesni opisi lako prelaze u prosudbu o ponašanju; fizički tip time se promovira u kulturni tip – od lijepe glave „latinskog tipa” do neizvještačenosti, gostoljubivosti i „dobrog pogleda”. Ovdje je nesumnjivo riječ o esencijalizirajućem diskursu koji vezuje „rasno”, tj. fiziološko i biološko uz sferu kulture, duha i uljudbe. Takva narativna strategija ponegdje dosiže fiziognomičku karikaturalnost, pa se već po izgledu anarhista Puiga „vidi” da čita Bakunjinu i Kropotkina, kao da ga je tjelesno formirala anarhistička literatura. Opis upućuje na zaključak da se njegov izgled i program stranke kojoj pripada ne razlikuju bitno.

¹³ Z. NĚMEČEK, *Davo govori španjolski*, 45.

¹⁴ *Isto*, 108.

¹⁵ *Isto*, 55.

¹⁶ *Isto*, 197.

Bio je to čovjek niska rasta i širokih ramena, crnog divljeg lica, bundžija jastrebova pogleda, jakih ruku poput kladiava. Kretnje je imao oštre i rastrgane. Kad je šutio imao je usta čvrsto zatvorena, kad je progovorio, zasjali su mu sjajni, čvrsti zubi. Bio je mračan i odrješit. Prema uvaženom odvjetniku gajio je poštovanje, ali je to gajenje išlo vrlo sporo.¹⁷

2. 2. Porijeklo i „čistoća krvi”

Osim što se „latinski tip” iskristalizirao kao vrijednosna kategorija, u romanu je, u skladu sa španjolskim nacionalnim opsesijama, otvoreno istaknut imperativ „čistoće krvi” (*limpieza de sangre*), što otvara prostor vrlo degradirajućim prosudbama o Drugima. Predmet pejorativnih primjedbi najčešće su Arapi i Romi.

Španjolski muškarac – nema li u sebi krvi berberske, ili kako se uljudnije kaže arapske – nosi na sebi često točnu ukočenost antiknog tipa. Linearni sklad visokog čela, uskog i ravnog nosa, tvrdih usana i istaknute brade, često mu daje izgled rimskog senatora, tako kako ga mi sebi rado predstavljamo. To je maska uzvišenosti i snage, za koju nisu potrebni ni um ni naobrazba. Ali svakako ponos, suvereni individualizam, gospodstvo, a često i sklonost nasilju.¹⁸

Nekoliko je otvorenih rasističkih predrasuda istaknuto u ovom ulomku – prije svega, „latinska” (isključivo muška) tjelesna ljepota moguća je samo bez miješanja krvi, osobito s Arapima. Zatim, toj „uzvišenosti i snazi” da bi se istaknula nije potreban ni um ni naobrazba, jer je ta vrijednost zadana po sebi, ona je biološko svojstvo i ne traži kulturnu nadgradnju.

Već na početku romana, Roušar susreće Rome koji bježe preko francuske granice, a razloge bijega objašnjavaju time što u Španjolskoj „svi sada jedu ono što su Cigani nekad jeli, pa je njima uzmanjkalo”.¹⁹ To je povod pripovjedačeve krajnje neukusne, no vrlo strastvene usporedbe „španjolskog carstva nad kojim sunce nikada nije zalazilo” i u kojemu su živjeli „najčastohlepniji i najponosniji ljudi koje je zemlja ikad nosila” s Romima koji su „pratip animalnog bića”, koji živi na „nizini civilizacije”.²⁰

I dođe ciganin, pratip animalnog bića, koji živi od otpadaka i radi iz nužde, i potuži se na narod od kojega je izravno ili neizravno živio...i kako je to rekao? Sramota...Da poslužio se riječima „verguenza” – i pljunuo (...) Ciganin, čovjek iz nizine civilizacije koji je zaostao za mnoga stoljeća, udario je žig sramote gospodi od koje je živio, i rekao je sud onih najzapuštenijih.²¹

2. 3. Patrijarhat i tradicija kao mistična veza „krvi i tla”

Miroslav Roušar u kuću katalonske obitelji Milans, koja je plemićki naslov i grb stekla u borbi s Maurima u 8. stoljeću, dolazi u nedjelju te zajedno s njima preko radija sluša pri-

¹⁷ *Isto*, 141.

¹⁸ *Isto*, 178.

¹⁹ *Isto*, 52.

²⁰ *Isto*, 53.

²¹ *Isto*.

jenos mise iz crkve Svetog Petra u Rimu moleći se za zdravlje malog Ricarda, koji je teško bolestan. Iako bolesni dječak ima sestricu, svi se u obitelji njegove smrti pribojavaju jer bi za njih to bio kraj obiteljske loze:

U kući umire dječak. Ricardo se zove (...) Sjedim pred vrlo starim gnijezdom neke obitelji Milansa, o kojoj nisam nikad ništa čuo, a koja živi u patrijarhalnom redosljedju na ovom komadiću zemlje-hraniteljice. Ovdje unutra odigrava se tragedija u najužem krugu porodice. Izginut će muško koljeno. A onda? Koji će se tuđinci ovamo priženiti ili doseliti? No, što onda? (...) Tko će progutati imanje?²²

Čini se da Ricardova mala sestra ne samo da nije produžetak obitelji nego potencijalna opasnost – ona će dovesti tuđince! Dakle, u slučaju da jedini sin i nasljednik umre, ne bi bilo dobro ni da kći preživi. U međuvremenu, ta se neugoda rješava tako što češki slikar nekim čudom postaje Ricardov spasitelj jer uviđa da je djetetu pala vrućica i najavljuje ozdravljenje. Zbog toga ga u obitelji doživljavaju kao sveca. Francesco Milans objašnjava mu važnost da Ricardo preživi: „Ova smeđa zemlja, što je vidite svuda oko, to smo mi. Dali smo ime zemlji i ime obitelji. Zato je potrebno da nijedno od njih ne nestane.”²³ U taj čas svi su uprli poglede prema Ricardovoj sobi pa čak i „žene, koje su se udale u obitelj, ali su također nosile polovicu odgovornosti za njezino održanje”.²⁴ Naš je pripovjedač ovim trenutkom toliko ganut da zaključuje: „Nikad prije nisam jasnije osjetio **mističnu moć spoja krvi sa zemljom i obitelji s domom** kao u tih nekoliko časova.”²⁵

2. 4. Zazor od ženâ

Iako se obezvrjeđujuće opaske o ženama mogu smatrati općim mjestom patrijarhata, u ovom se romanu mizoginija razvija paralelno s fascinacijom muškarcima i fatalnom muškom ljepotom, što nadilazi uobičajene svjetonazorske ograde patrijarhata. U Roušarovu životu i srcu nema mjesta za žene.

Već na početku putovanja koje se čini putom spoznaje, javlja se još jedan motiv – bijeg od žene – roussillonske udovice Marie-Thérese na čijem je vinogradarskom imanju češki slikar radio kao najamni radnik, sve dok mu nije diskretnim promjenama izgleda dala naslutiti naklonost. Ona se, naime, počela šminkati „umjetnim crvenilom” za obraze i nositi grudnjak, što je Roušara sablaznilo, pa je on, čim je zapazio da su njezine grudi „nekad bujno raspuštene po grudniku, sada stegnute i sapete, vještačkim načinom svedene natrag na djevojački oblik”, gotovo izbezumljen odlučio „udaljiti se od horizontalnog poimanja njenog života, kao i jasnih planova koje je imala sa mnom, točnije – koje je imala sa sobom”.²⁶ Zaziranje, strah i nelagoda prema ženskoj seksualnosti ide ukorak s adorativnim odnosom prema muškoj tjelesnoj ljepoti, koja je uvijek indikator „muških” kvaliteta – ponosa, junaštva, viteštva, častohleplja. U romanu se tako izgrađuje vrijednosni sustav koji odgovara jednoj posve „muškoj kulturi”, koja je postavljena nasuprot „ženskoj kulturi”, nagonskoj, koristoljubivoj, i po svemu inferiornoj.

²² *Isto*, 97.

²³ *Isto*, 107.

²⁴ *Isto*.

²⁵ *Isto*. Istaknula M. L.-P.

²⁶ *Isto*, 26.

Prema ženama Roušar ipak nije ravnodušan, on ih doživljava isključivo kao vrlo neugodnu smetnju. Kada jednom prigodom nakon besciljne šetnje Barcelonom svraća u neku kavanu u kojoj je „prevladavala kastiljska a katalonski se čuo manje”,²⁷ obzirom na njegovo dotadašnje vrednovanje kastiljskog (to je „đavolji jezik”), ne očekujemo da će o atmosferi i gostima biti lijepih riječi. No, i ovdje on prvenstveno suprotstavlja muškarce i žene, a tjelesni opis žena ističe njihovu gotovo zazornu karikaturalnost:

Većina je muškaraca nosila uniforme, jedan dio časničke uniforme na ramenima. Bili su to mladi, vitki ljudi. Mnogo divnih glava s visokim čelom i valovitom kosom. Djevojke su se dobrim dijelom osakatile time što su kosu obojadesale zlatno, što nikako nije odgovaralo južnjačkom licu onako kako ga je zamislila priroda. Njihove su crne oči bile širom rastvorene i još podcrtane crnilom, usne gusto naličene, nokti crveni, kao što to rade žene nekih plemena zapadne Afrike. U tjelesnoj ljepoti bile su ispod razine svojih partnera. Muškarci su bili ljupkiji.²⁸

Konačno, kada Roušaru njegov novostečeni prijatelj Ramon Torres, objašnjava motive koje su naveli Carmen da se izloži opasnosti i pomogne u bombardiranju ranjenom Roušaru, dok je on sâm pobjegao izvan grada, on uspoređuje „kršćanske zasade i djela žena” po njihovu „egoizmu i spremnosti na žrtvu”, koje kad se dobro promiješaju daju „žensku dušu”. Analizu završava tvrdnjom da „žene ne spadaju u ‘pojedince’, kako to zovu učenjaci. Žene su žene”.²⁹ Uvrijeđena Carmen tada optužuje Ramona za kukavičluk (ona nije „pojedinač” pa se smije bojati, ali „caballero, čovjek stvaralac” ne bi smio osjećati strah), a Miroslav Roušar joj odrješito i strogo kaže da nema pravo jer „najjači i najsmioniji muškarac može biti otjeran nečim, čemu se ne može oduprijeti”.³⁰ Ta nevjerojatno neugodna međurodna solidarnost kroz bratimljenje u strahu, kao i nadmeni cinizam, kojim se opravdava kukavičluk muškarca, a ženu optužuje za egoizam i kad čini djela iz milosrđa, ove retke stavlja u sam vrh mizoginijske književnosti, posve na tragu zaključaka Heinricha Institoris i Jacoba Sprengera da je žena inferiorna muškarcu jer je načinjena od savinutog rebra, pa je zbog tog nedostatka ona jednostavno „nesavršena životinja, uvijek prijetvor-na”.³¹ Tako „nesavršena životinja”, koja se još od Aristotela smatra nedovršenim bićem ili nepotpunim muškarcem, nije bezopasna kako bismo očekivali, pa je u patrijarhalnim društvima treba stalno nadzirati. U Njemečkovu se romanu utvrđuje, i to u Ramonovoj posve ozbiljno shvaćenoj analizi predratnog španjolskog društva, da je glavna pogreška, mrlja i nedostatak toga društva upravo – španjolska žena!

(...) španjolska žena, u mladosti obično tjelesno vrlo lijepa, koja je morala biti povučena i nije sudjelovala u španjolskom životu jer ga nije razumjela i nije je zanimao. Istina, u pravilu je rodila mnogo lijepe djece, ali ako nije imala nijedno, ipak je na svoju domovinu, na Španiju, gledala kao na lijepi sag, zanimljivo vezivo, zabavan perivoj – a nikad kao na tvrdu i vlažnu zemlju (...) Salon, beskonačni razgovori, beskonačne brbljarije naličenih ljepotica, one bezbožne „tertulias”, kazališta, borbe s bikovima, jutarnje svete mise iz običaja, ovdje u Kataloniji i na sjeveru k svemu tome i kavane, a u Andaluziji karte, balkoni, vrtovi, to je njezin svijet.³²

²⁷ *Isto*, 213.

²⁸ *Isto*.

²⁹ *Isto*, 221.

³⁰ *Isto*, 222.

³¹ Heinrich INSTITORIS – Jacob SPRENGER, *Malleus Maleficarum*, Zagreb 2006.

³² *Isto*, 167.

Budući da predstavlja neku vrstu hibrida Hesiodova truta i isprazne senzualnosti Moly Bloom, ta se španjolska žena brine isključivo za svoj „mali udobni svijet” u kojemu su svilene čarape, francuski parfemi i čokolada jedina motivacija, a sve ostalo joj je, kako to uzastopno ponavlja lijepa Carmen, „kraljevski svejedno”.

Aksiološki sustav romana u cjelini počiva na binarizmu – Katalonija/Kastilja; muškarac/žena; tradicija/modernost; patrijarhalni poredak/revolucionarne promjene; maskulinizirana/feminizirana (kultura, društvo); razum/nagoni; čistoća krvi/miješanje i hibridnost. Te opreke dio su nadređenog (mitskog) sustava u kojem traje vječni sukob načela reda i načela kaosa, koje su između ostalog predstavljene i kao sukob religijskog i antireligijskog načela. Konačno, Đavao koji se javlja i u naslovu, očigledno je izabrao stranu u ovom sukobu – taj izbor nije konvencionalan, dakle nije se priklonio ni falangistima ni revolucionarima, ali je izabrao kastiljski jezik kojim govore vojnici koji pale crkve i ubijaju svećenike. Red je na strani patrijarhalne, religiozne, maskulizirane, viteške Katalonije, a kaos je isto što i žensko načelo, revolucionarni nered, hibridna i miješana kultura. Đavao je, dakle, izabrao Kastilju, kaos, revoluciju i ženu, a Bog je na strani muškarca osobito ako je čistokrvni Katalonac, „latinske rase”.

U početku prividno nametnuta opreka pacifizam/militarizam ne pokazuje se značajnom i do kraja romana postaje ispražnjena, neutralizirana osebnim razumijevanjem koje pripovjedač iskazuje za rat. Naime, jedino se po pitanju opravdanosti revolucije izražava sumnja: „zar se ratovi na koncu ne vode za veći komad kruha? Nakon svake revolucije tog je kruha manje i nije bolje razdijeljen?”³³ No, pacifizam s kojim umjetnik kreće na put spoznaje do kraja romana izgubi se; potone u poplavi diskriminatornih tvrdnji o Drugima, pa ne iznenađuje kada se na kraju noćno bombardiranje Barcelone pokušava protumačiti kao sukob „dviju istina”: „Ostalo je jedno i sigurno: nepoznati je čovjek bacao ovdje na nepoznate ljude naglu smrt, a radio je to u ime jedne istine stavljene protiv druge istine.”³⁴ Ova naizgled bezazlena, pomirljiva teza, ne može nas ostaviti ravnodušnima jer je posve nerazjašnjeno uime koje bi to istine bombarder Luftwafe mogao zasipati bombama Barcelonu. Pacifizam s početka romana postupno se pretvara u razumijevanje rata. Roušar odlazi u Španjolsku da bi shvatio razloge rata – da bi racionalizirao rat, da bi iz blizine analitički pristupio onima koji umiru i onima koji ubijaju, onima koji napadaju i koji se brane – bez potrebe da zauzme stav, jer on je hladni promatrač. Problematično je jedino to što tu svoju hladnu promatračku poziciju naziva viteštvom, a ratni voajerizam uspoređuje s idealizmom plemenitog Don Quijotea. Kada na kraju ustvrdi – „nema naroda bijele rase, koji bi ratne strahote mogao podnositi s takovom postojanošću kao ljudi s Iberskog poluotoka”³⁵ – on iskazuje divljenje Španjolcima, ali posredno i divljenje ratu u kojemu su imagem o španjolskoj postojanosti može iskazati kao rasna premoć.

Fotezov prijevod ostao je jedini prijevod Njemečkovova romana, koji ni Francova zabrana nije učinila popularnijim „drugoj strani”, iako bismo možda upravo to očekivali. Franca je Njemečkov roman zasigurno naljutio zagovaranjem autonomne Katalonije, ali priklonjenost Kataloniji proistekla iz patrijarhalnih, gotovo feudalnih srednjovjekovnih načela, osnaženih rasističkim diskursom koji njeguje opća mjesta zastupljena i u retorici nacističke Njemačke, nije mogla steći naklonost šire publike.

³³ *Isto*, 48.

³⁴ *Isto*, 191.

³⁵ *Isto*, 224.

3. Marko Fotez i kazališne metropole ratne Europe ili „pustimo sve na stranu i promatrajmo bijele oblačke”

Za rekonstrukciju „metropolske” kulturne klime ratne Europe, dragocjeni su Fotezovi putopisi i kazališne impresije obavljene u zbirci *Theatralie* (1944.) – *Mnogo teatra u mnogo gradova* (1934.), *Kroz kazališta Italije* (1939.–1940.) i *Mozartov tjedan u Beču* (1941.).

Osim navedenih tekstova, u jednom od svojih ranijih putopisa *Kamenčići putničkog mozaika* (1935.), objavljenom u zbirci *Mozaik* (1944.), Fotez iznosi, za njega vrlo rijetka, zapažanja aktualne političke propagande, u ovom slučaju vezano uz brutalne antisemitske napise salcburškog dnevnika, kako ozbiljne rubrike, tako i humorističkih priloga:

Salzburški dnevnik izašao je danas u posebnom izdanju. Sav je posvećen razpravi, koja se u Magdeburgu vodi protiv nekog Židova, koji je kao upravitelj jedne škole obezbeđivao svoje učenice. Tu su slike raznih židovskih tipova, koji se prepoznaju po „zavinutom nosu” ili po „utisnutim ušima”, pa natpisi mastnim slovima: Čuvajte svoju njemačku krv. Tko poznaje Židova poznaje vruga. Čuvajte svoje žene i kćeri, Židovi su do u dno duše prokleta rasa. Žene i djevojke, Židovi su vaša propast, itd. Na naslovnoj strani humorističkog lista naslikano je u raznim položajima 18 ljudi, a dolje stoji natpis: Ovdje ima 18 Židova. 4 od njih su protestanti, a 5 katolici. Ali svi zajedno su ipak samo prokleti Židovi. Tko pogodi, koji su katolici, koji protestanti, a koji ortodokсни Židovi, dobije nagradu!³⁶

Nakon toga, bez ikakva komentara ili stilskog prijelaza, Fotez nastavlja šetnju okolicom Salzburga u podne po vedrom danu, uočava „biele oblačke” oko alpskih vrhunaca, a kada zavone podnevna zvona on proživljava „najdivniju simfoniju alpskoga svieta” te se „blažen u doživljavanju čiste prirode bacio u zelenu travu, koja je mirisala, pjevala i vrila milijunima svojih divnih života”.³⁷ I tu je kraj ovog salcburškog ulomka.

Naglom promjenom raspoloženja i atmosfere u ovom kratkom tekstu, na gotovo šokantan način Fotez suprotstavlja dva oprečna narativa – jedan koji pripada glasilu austrijske javnosti, vezan uz grozomorne aktualne progone Židova, govor pun demonske mržnje, i s druge strane bezazleni, djetinji ushit ljepotama prirode i „milijunima divnih života”. Teško je zaključiti može li se opaska o „milijunima divnih života” dovesti u vezu s prethodnim pejorativnim napisima o različitim tipovima „prokletih Židova” ili sve jednostavno treba pripisati Fotezovoj mladenačkoj neozbiljnosti, no ova posljednja sintagma djeluje osobito zastrašujuće kada uzmemo u obzir da je tekst objavljen 1944. godine, kada su uistinu „milijuni divnih života” izgubljeni u bjesnilu koje je slijedilo atmosferu salcburškog tjednika. Kontrapunktiranje dijametralno suprotnih emocija, refleksija i atmosfere, postavljanje „teških misli” u savršen krajolik, a da se pritom emotivna i refleksivna prednost daje krajoliku, ima učinak provokacije; no, ni u ovom slučaju ne možemo znati je li to bila Fotezova namjera ili je to samo slučajna posljedica sustezanja od komentara onda kada je čitatelju neophodan i kada ne očekuje ležernost ni površnost.

U zbirci *Theatralie* zabilježeno se još jedno dragocjeno Fotezovo iskustvo. Godinu dana prije ovog salcburškog odlomka, 1934., Fotez je u Heidelbergu prisustvovao otvaranju

³⁶ Marko FOTEZ, *Mozaik. Putopisi*, Zagreb 1944., 21.

³⁷ *Isto*.

Reichsfestspiele,³⁸ koje su obilježene predstavom *Der Weg ins Reich*. Fotez ima tada tek 19 godina, ali atmosferu u Heidelbergu zapaža odmakom zrelog cinika:

Tu su orgije Hitlerovih zastava. Lepršaju Hackenkreuzi po zraku, penju se po balkonima, pletu se po žicama i stupovima, više po fasadama, skaču po tramvajskim i autobusnim prozorima, plešu po svim izlozima i umorni sjedaju u zapučke kaputa. I sigurno kroz širom otvorene očne rupe zasjednu i u mozgove.³⁹

Erica Fichter Lichte predstavu Kurta Heynickea *Der Weg ins Reich* spominje u kontekstu kazališnog pokreta *Thingspiel* koji je trajao od 1933. do 1936., a predstavljao je kombinaciju pučkog kazališta, masovnog spektakla i političkog mitinga. Prototip takvog žanra je drama *Deutsche Passion* Richarda Euringera, koja je praizvedbu imala 28. srpnja 1934. u Heidelbergu. Model drame koju je utemeljio Euringer počiva na poetičkim elementima ekspresionističke lirike i drame, korske igre i kršćanske mitologije. Također, to je i ritualno kazalište koje njeguje Frazerov obrazac smrti kao ponovnog rođenja, samo što se u njemačkoj drami uskrsnuće ne odnosi na Boga nego na naciju.

Fotez nam vjerno prenosi „radnju” Heynickeova komada, a određeni su segmenti osobito značajni zbog usporedbe s prethodnim osvrtom na salcburški tjednik. Dakle, na petsto metara viskom amfiteatru najprije se začuju tri topa, pa fanfare, a zatim bubnjevi. Na pozornicu izlazi odred vojnika, pa odred radnika.

Pale se reflektori. Vojnici u pozadinu, radnici napried. Dolazi čovjek u crvenoj košulji i drži programni govor. Izlazi hitlerovac i iznosi program novog poretka, novog života, nove sreće u Hitlerovu carstvu. Pale se i drugi reflektori. Puk je oduševljen. Veličanstven sprechkor od 400 osoba: Sinut će nam novi život. Sasvim iza publike, na najgornjem kraju amfiteatra, iztrči smiješna prilika u sivom polucilinderu, žutom fraku, bielim hlačama i crnim cipelama. Kroz svinuti nos viče: Ohne mich? Smieħ, ruganje. Otjeraju ga u pozadinu zajedno s komunistom (...).⁴⁰

Nakon što maleni dječak donosi baklju, „vatru njemačkih djedova”, daje je Hitlerovcu, koji njome pali četiri smolava stupa visoka dvadeset metara. Ono što slijedi sažeta je poetika *Thingspiela*, ritualno-propagandnog nacističkog igrokaza:

(...) Tu je 12.000 gledalaca i 1.000 glumaca, plamsaju četiri goleme baklje, pucaju topovi, bubnjaju bunjevi, udaraju vojničke cipele, gore žuti, crveni i bijeli reflektori, ogromna masa od 13.000 ljudi diže desnicu i zaklinje se „vatri njemačkih djedova” u hitlerovskim rukama, 13.000 grla pjeva „Deutschland, Deutschland über alles...”⁴¹

Međutim, i u ovom tekstu Fotez ponavlja već viđenu narativnu strategiju – opisao je prizor velikog kalibra, snažno, moćno, trudio se rečenicama u kojima ponavlja brojeve (12 000 gledalaca i 1000 glumaca, 13 000 ljudi, 13 000 grla), zvukove (topovi, bubnjevi, cipele) i svjetla (četiri ogromne baklje, crveni i bijeli reflektori) dočarati masovnost, monu-

³⁸ Prema podacima koje navodi Erica Fichter Lichte, izvedbom komada *Der Weg ins Reich* predstavljena je 22. lipnja 1935. nova pozornica na otvorenom, odnosno amfiteatar na Heiligenbergu pored Heidelberga, a tom prigodom je izveden spomenuti komad Kurta Heynickea u režiji Lothara Mühthela. Erica FICHTER LICHTER, *Theatre, Sacrifice, Ritual: Exploring Forms of Political Theatre*, New York 2005., 143.

³⁹ Marko FOTEZ, *Theatralia. Clanci i putopisi*, Zagreb 1944., 173.

⁴⁰ Isto, 174.

⁴¹ Isto.

mentalnost pozornice pred kojom zasigurno promatrač ne može ostati ravnodušan. Teško je ne zapaziti da preporod nacije nedvosmisleno isključuje Židove, što je eksplicitno rečeno neugodnim prizorom ruganja servilnoj „smiešnoj prilici” svinuta nosa – to je onaj Frazerov ritualni obrazac novog života kojem prethodi uništenje; u ovo slučaju, cijelog naroda. No, nakon svega slijedi isti zaključak u Fotezovu stilu:

Pustimo sve na stranu. To je teatar. Ogledalo života, zabava puka i pouka puku, veličanstveno naprezanje srca i mozga, nezaboravni efekt fantazirane mase, teatar sugestiv, jak i vječan...⁴²

Ovim odlomkom završava osvrt na Heidelberg Thingstätte. Narativna strategija tipa „pustimo sve na stranu” i promatramo „biele oblačke” manje je izražena u njegovoj reportaži s Mozartova tjedna u Beču 1941. godine, sa svečanosti povodom 150 godina Mozartove smrti, koja je organizirana „pod pokroviteljstvom dra Josepha Goebbelsa i Državnog vođe Baldura von Schiracha”.⁴³ Tada je Fotez odmjeraniji, a u njegovoj reportaži nema (mladenačke?) ironije. Ne možemo znati je li promjena pristupa rezultat zrelijih godina ili promijenjenih političkih okolnosti u kojima je poželjno pisati pohvalnice kulturnim događajima organiziranim u nacističkim metropolama, no Fotez bilježi „bogati raspored koji donosi krasan izbor iz Mozartovih 626 djela” te napominje kako „sjajno organizirana ova svečanost pokušava demantirati onu staru maksimu, da među oružjem muze šute”.⁴⁴ Fotez vjerno prenosi ceremoniju završne svečanosti povodom zatvaranja Mozartova tjedna:

Kroz počasni špalir SS-odreda stupio je pred žaru Državni Vođa Baldur von Schirach. U taj čas razbio je svečanu tišinu glas govornika kroz zvučnik, koji je sugestivnim i sažetim riječima prikazao značenje ovoga časa, koji budi uspomene na isti momenat prije 150 godina, kad je pred tom istom kapelicom iznesen lies s Mozartovim tielom (...) tek nekoliko najvjernijih prijatelja sabralo se oko liesa, a na samo groblje nije ga pratio nitko. A danas se oko te kapelice viju zastave dvadesetak naroda, niz vienaca čeka da bude položen oko žara, a kroz svemirski eter šire se zvukovi genija, kome sada daje počast čitav sviet. Točno u podne položen je, kao prvi, Hitlerov vienac i u taj čas zazvonila su sva zvona u Beču i Salzburgu (...).⁴⁵

Fotezov „čitav sviet” koji se sakupio na obljetnici Mozartove smrti znatno je reduciran. Kulturni događaj kojim je trebalo proslaviti Mozarta pretvorio se tako u smotru predstavnika Sila Osovine i njihovih saveznika:

Predstavnici naroda odaju počast časkom šutnje. Neki mirno stoje otkrivene glave, neki uzdignute ruke, a zastupnici Japana, Mandžukoa i Thailanda ostaju nekoliko časaka u du-

⁴² Isto, 174.

⁴³ Sintagma „Državni vođa” koju je upotrijebio Fotez zapravo je prijevod nacističke titule/čina *Gauleiter*, što je von Schirachova funkcija u Beču te godine, a znači zapravo vođu nacističke partije za područje Beča. Naime, Baldur von Schirach (1907.–1974.) je kao gorljivi fašist i obožavatelj *Mein Kampf*a (pročitao ga je za jednu noć) najprije imenovan 1933. godine vođom Hitlerove mladeži, a kasnije je kao bečki *Gauleiter* bio zadužen za deportaciju 65000 Židova iz Beča u Poljsku. U njegovu govoru 15. srpnja 1942. ta se deportacija spominje kao „doprinos europskoj kulturi”. Usp. Robert Solomon WISTRICH, *Who's Who in Nazi Germany*, New York 2002., 122.

⁴⁴ Marko FOTEZ, *Theatralia*, 231.

⁴⁵ Isto, 244.

bokom poklonu. I predstavnik Hrvatske sudjeluje u svečanosti. Draga trobojnica utkana je živim bojama u sag naroda.⁴⁶

U tom osakaćenom „cielom svijetu”, u društvu onih koji pozdravljaju uzdignutom rukom, Fotez zapaža „dragu trobojnicu”, ne bez stanovitog ponosa.

4. Zaključak: različiti imagemi zajedničkog imaginarija?

Kulturni imaginarij određen je kao skup slika o Drugom, koji je zajednički određenoj skupini ljudi. Osnovna jedinica imagološke analize je „slika” tj. skup ideja o stranoj zemlji; diskurzivna tvorba koja počiva na određenom sustavu vrijednosti.⁴⁷ Slika Španjolske u Njemečkovu romanu dio je kulturnog imaginarija koji je odnjegovan u konzervativnoj, patrijarhalnoj Europi (Saidovu Okcidentu). U tom su imaginariju također izuzetno važne „nacionalne karakterizacije” ili nacionalni *imagemi* koji su, kako je to pokazao Leersen, svojim učestalim ponavljanjem zadobili prizvuk poznatosti na kojoj počiva njihova daljnja retorička iskoristivost.⁴⁸ Njemečkove slike Španjolske i Španjolaca utemeljene su na stereotipu koji barata ponavljanjem pojmova „viteštvo”, „gospodstvo”, „čas”, „uzvišenost”, „snaga” i slično. Slika Španjolaca ne bi bila sporna da pored pozitivnih imagama koji uzdižu „španjolsku čas” i „španjolski ponos”, u Njemečkovu romanu nemamo paralelno istaknute obezvrjeđujuće predodžbe Drugih – Roma, Arapa, ženâ, te u skladu s tim, diskriminatorne prosudbe o pitanjima porijekla, superiornosti, čistoće krvi, hibridnosti itd.

U knjizi koju je naslovio poznatim nacističkim sloganom o nužnoj vezi krvi i tla, Ben Kiernan ističe kako je, proučavajući retoričke i šire kulturološke obrasce koji prethode velikim genocidima u prošlom stoljeću, uočio ponavljanje određenih modela. Izdvojio je obilježja koja predstavljaju rana upozorenja da će se dogoditi katastrofa: rasizam i religijske predrasude, teritorijalni ekspanzionizam, kultovi tradicije i agrarni idealizam. Tako primjerice Njemečkovo udivljenje snažnom i mističnom vezom krvi i tla u Kataloniji, koje možemo povezati s nacističkom sloganom *Blut und Boden*, Kiernan nalazi i u retorici koja prethodi genocidu nad Armencima, u Kambodži, u Ruandi i drugdje.⁴⁹ Ulomci iz saleburškog dnevnika koje nam je prenio Fotez jasno su upozorenje pogroma koji će uslijediti, dok diskurs o Drugima u Njemečkovu romanu predstavlja tradicijom i čistoćom rase opsjednutu Europu, dislociranu u Kataloniji, koja je u danom povijesnom trenutku žrtva Španjolskog građanskog rata, no kako je uloga žrtve i agresora u povijesti reverzibilna, žrtva i agresor iznenađujuće često njeguju isti diskurs. Otpornost toga diskursa očigledna je zasluga određenih tvrdokornih stereotipova koje je iznjedrila tradicionalna, patrijarhalna Europa i obnavljala pri svakom susretu s Drugima. Eurocentrizam je prilagodljiv svim nacionalnim reprezentacijama jer proizlazi iz definiranje vlastitog identiteta kroz pripadnost narodu koji

⁴⁶ *Isto*, 245.

⁴⁷ Daniel-Henri PAGEAUX, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog”, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković), Zagreb 2009., 125.-150. Ovdje 127.

⁴⁸ Joep LEERSSEN, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled”, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković), Zagreb 2009., 99.-124. Ovdje 111.

⁴⁹ Ben KIERNAN, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale 2007., 37.

je smješten u središtu, a tako sebe vide svi Europljani. Nacistička retorika samo je ekstreman oblik istoga svjetonazora. Bez obzira na to, neugodna je spoznaja da diskurs utemeljen na rasističkom esencijaliziranju i diskriminatornim nacionalnim imagemima, nije bio ekskluzivno pravo fašizma čak ni u vrijeme fašizma, da je i tada postojao mimo njega, te se nažalost održao i nakon sloma Trećeg Reicha. Na mračne stranputice te retorike i svjetonazora nisu bili imuni čak ni osvjedočeni borci protiv fašizma, poput Němečka. Kada danas određenu retoriku prepoznamo kao „fašističku”, dajući time povijesnu dimenziju fenomenu koji nema vremenske granice, i sami upadamo u zamku stereotipa. Njeno je porijeklo već u naizgled bezazlenoj Němečekovoj autorefleksiji o njegovu životu kao običnom životu čovjeka rođenog u srcu Europe – nažalost, to je uobičajena retorika čovjeka koji vidi sebe u središtu Europe, dakle, *in medio orbe terrarum*.

FOTEZ'S TRANSLATION OF NĚMEČEK'S NOVEL *THE DEVIL SPEAKS SPANISH* (1940) IN CONTRAST WITH HIS OWN TRAVEL JOURNALS FROM *THEATRALIA* (1944)

The translation of Němeček's novel *The Devil Speaks Spanish*, which had been banned through Franco's personal intervention upon its publication in Prague in 1939, was published in pre-war Zagreb in 1940 and, to this day, remains the only translation of the book. The reasons behind Fortez's decision to translate the novel and Franco's decision to ban it can both be traced to the crucial, controversial places of Nemeček's novel, particularly in the way the Spanish civil war is depicted. The novel is structured as a fictional diary and a travel journal/war story written by a Czech painter by the name of Miroslav Roušar. In the conventional manner of a found manuscript, the diary ends up in the hands of the Czech ambassador in Barcelona. The ambassador then becomes the fictional intermediary between the reader and the narrator, who undertakes a journey in search for the causes of the ongoing tragic events of the civil war in Spain. In the interviews which the narrator conducts with other characters (who function as representative stereotypes, or rather, exemplary figures from Spanish society) matters concerning local and national history and Spanish art heritage are discussed. In the process, a "cultural catalogue" of sorts is formed, and a preference towards Catalonia, as the centre of resistance to Franco's forces and a patriarchal utopia facing extinction, becomes evident. "The devil's language" in the novel's title is an unmistakable reference to Castilian Spanish, while Catalan becomes a metonym of a superior, idealized arcadian culture which is disappearing in a process precipitated by the reduction of Catalonian autonomy. That alone surely was reason enough for Franco's intervention. Yet, in addition to that, the novel builds value system on a discourse of gender and race discrimination, which becomes evident every time the subjects of body, ancestry, social structure and woman's role in society are broached. From juxtaposing Catalonia to the rest of Spain onwards, the novel constructs an axiological system of binary oppositions expressed through the relationship between patriarchy/revolutionary changes, tradition/modernity, ancestral purity/mixing and hybridity. The opposition between pacifism and militarism which is indicated at the beginning transforms into a very particular understanding of war expressed by the narrator who functions as a neutral spectator while admiring the imagem of the Spaniards' racial superiority demonstrated in the war.

At the time when the novel was published, Marko Fotez was travelling around Europe, visiting theatres and writing down his impressions about the plays he had seen. By juxtaposing the two travel journals written in “the twilight of Europe” – Nemeček’s fictional, banned account of the Spanish civil war and Fotez’s real life account of his tour of wartime theatres in Italy and Germany, published in 1944 under the title of *Theatralia* – the paper analyzes the imagological discourse of a Czech writer and a Croatian translator in relation to the representation of wartime Europe.

Keywords: Zdenek Němeček, Marko Fotez, the Spanish civil war, cultural imaginary, racist discourse

Literatura

- Snježana BANOVIĆ, *Država i njezino kazalište. Hrvatsko državno kazalište u Zagrebu 1941. – 1945.*, Zagreb 2012.
- Antonija BOGNER-ŠABAN, *Marko Fotez – život i djelo*, Čakovec 1989.
- Marija CRNOBORI, *Životić. Eseji, kazališni i ini*, Pula 2011.
- Dean DUDA, *Priča i putovanje. Hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Zagreb 1998.
- Erica FICHER LICHTER, *Theatre, Sacrifice, Ritual: Exploring Forms of Political Theatre*, New York 2005.
- Marko FOTEZ, *Mozaik. Putopisi*, Zagreb 1944.
- Marko FOTEZ, *Theatralia. Članci i putopisi*, Zagreb 1944.
- Heinrich INSTITORIS – Jacob SPRENGER, *Malleus Maleficarum*, Zagreb 2006.
- Ben KIERNAN, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale 2007.
- Joep LEERSEN, „Retorika nacionalnog karaktera: programatski pregled”, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković), Zagreb 2009., 99.-124.
- Zdeněk NĚMEČEK, *Đavo govori španjolski*, (preveo Marko Fotez), Zagreb 1940.
- „Zdeněk Němeček”, *Slovník české literatury po roce 1945*.
(<http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=426>). (11. 3. 2011.)
- Zdenek Nemecek Papers*. Yale University Library. Beinecke Rare Book and Manuscript Library.
(<http://drs.library.yale.edu:8083/HLTransformer/HLTransServlet?style=yul.ead2002.xml.xsl&pid=beinecke:nemecek&query=&clear-stylesheet-cache=yes&hlon=yes&big=&adv=&filter=&hitPageStart=&sortFields=&view=tp#titlepage>).
- Daniel-Henri PAGEAUX, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog”, *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, (ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković), Zagreb 2009., 125.-150.
- Robert Solomon WISTRICH, *Who's Who in Nazi Germany*, New York 2002.

LIRSKI PROTEST JULIJA BENEŠIĆA

Marina Jemrić

UDK: 821.163.42-14Benešić,J.“194“

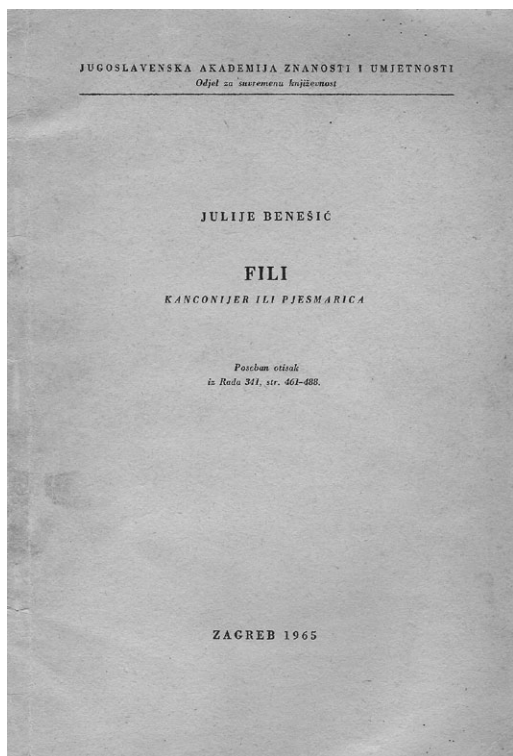
Pregledni članak

Sažetak: U radu se analiziraju pjesnički tekstovi Julija Benešića objavljeni posthumno u zbirci *Fili: kanconijer ili pjesmarica*. Pjesme sadržane u istoimenoj zbirci poprimaju oblik dnevničkog kontinuiteta, koji je ovjeren dvjema godinama, 1940. i 1941., dok su posljednji pjesnički primjeri konkretizirani 1943., 1944. i 1945. godinom. Zbirka je objelodanjena nakon Benešićeve smrti, 1965. godine, kao poseban otisak *Rada* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Autorica ukazuje na osnovne poetske postavke dosad gotovo neanalizirane Benešićeve pjesničke zbirke, ali i na dvojakost tematskog okvira sadržanog u zbirci, subjektive komunikacijske dodire s njegovom imaginarnom ljubavlju te njegovo provokacijsko propitivanje sumornog stanja Drugog svjetskog rata, okupacije i stradanja. Benešićevi stihovi, artikulirajući tadašnju društvenu zbilju, satkanu od brutalnih ratnih događanja, utjelovljuju Benešićev autorski lirski protest protiv postupaka i zločina Drugog svjetskog rata i okupacijske tvorevine NDH te su svojevrsan dokument „vremena“, čije je zlosretne učinke zbog svoga društvenog aktiviteta osjećao i Julije Benešić, ali i članovi njegove obitelji, čemu se također pridaje pozornost u ovom radu.

Ključne riječi: Julije Benešić, obitelj Benešić, Drugi svjetski rat, lirski protest, društvena angažiranost

1. Pjesnički izraz i tematska dvojakost

Zbirku pod naslovom *Fili: kanconijer ili pjesmarica* Julija Benešića čine četrdeset i četiri pjesnička teksta, koji unutar nje poprimaju oblik dnevničkog kontinuiteta. Naime, svi su tekstovi, osim posljednjeg, ovjereni nadnevcima iz četrdesetih godina 20. stoljeća. Posloženi su u pravilnom redosljedu i to ne samo na njihovoj izraznoj razini, odnosno izraženoj kronološkoj formi u liku ispisivanja datuma ispod tekstova, nego i s obzirom na njihov pojedinačni sadržaj, pri čemu se neki opisani događaj unutar jednog pjesničkog teksta svojim tzv. nastavkom razvija u sljedećem tekstu. Benešićevi su pjesnički tekstovi oblikovani zatvorenim formama u liku gradnje stihova i upotrijebljene rime, no tu se gdjekad bilježe nepravilnosti, primjerice, kod gradnje stihova, jer mu oni nisu uvijek izometrični. Što se tiče upotrijebljenih izraza, u pojedinim se pjesničkim tekstovima miješaju hrvatske i

Slika 1. Zbirka ratne poezije Julija Benešića *Fili: kanconijer ili pjesmarica* objavljena u *Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1965. godine

bu. Naime, Benešić je prvi put imenovan intendantom u svibnju 1921., a razriješen iste dužnosti u veljači 1926., da bi ponovno bio imenovan intendantom u travnju iste godine, zbog čega se njegovo obavljanje iste funkcije od listopada 1939. do travnja 1940. doista može smatrati trećim takvim pothvatom. Treći pjesnički naslov unutar kojeg se izjednačuje dimenzija subjekta u tekstu i autora Julija Benešića nosi naslov *Povratak?*, ispod čijeg teksta stoji istaknuta kronološka odrednica 2. srpnja 1943. U tom tekstu, jednom od posljednjih unutar zbirke *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, subjekt navodi kako ga opet zovu natrag u kazalište, što je potvrđeno u jednom drugom izvoru, Benešićevom memoarskom tekstu *Iza zastora: (zapisi bivšeg intendanta)*:

Dana 2. srpnja 1943. pozvan sam u Ministarstvo prosvjete, gdje mi je dr. Mile Starčević u prisutnosti glavnog ravnatelja za opće narodno prosvjetljivanje, dra Mihovila Katanca, ponudio da prihvatim položaj intendanta zagrebačkog kazališta.¹

Iz ovoga je, dakle, vidljivo da je u tim dvama različitim Benešićevim tekstovima prisutna i ista kronološka odrednica.

njemačke riječi, čime se nerijetko postiže human efekt, a katkad se ostvaruje i njihovo rimovanje. Prva pjesma sadržana u zbirci posvećena je imenovanoj ženskoj osobi, Fili, dok je posljednji tekst, oblikovan načelima epiloga, upućen čitatelju.

Subjekt u tekstu najčešće je izražen prvim licem, a zbog određenih se tekstualnih naznaka pojedinih pjesničkih primjera ostvaruje izjednačavanje identiteta subjekta u tekstu i samog autora, čija se izjednačena uloga potom značenjski može primijeniti na cjelokupnost Benešićeve zbirke. To je najbolje vidljivo iz triju pjesničkih tekstova: *Rodendan*, *Radio prenosi Carmenu iz kazališta* i *Povratak?*. U prvom od njih, u pjesmi *Rodendan*, subjekt u tekstu ističe da ima pedeset i osam godina, a ispod teksta stoji ispisana konkretna datumska odrednica, 1. ožujka 1941. Znajući da je Benešić rođen 1. ožujka 1883., jasno je da su godine subjekta u tekstu identične godinama stvarnog autora, kao i datum njegovog rođenja. U pjesmi *Radio prenosi Carmenu iz kazališta* subjekt u tekstu tvrdi da je triput pozdravljen stupio na scenu i triput pozdravljen sišao s nje, što se može izjednačiti s brojem Benešićevih vršenja dužnosti intendanta Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu.

¹ Julije BENEŠIĆ, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi*, Zagreb 1981., 240.

Tematski, prostor čitave zbirke usmjeren je na subjektova raspoloženja i razmišljanja o nedostupnoj ženi te na situacije u kojima je povezan s Njemicom Fili, u koju je nesretno zaljubljen. Fili je, kako je to vidljivo iz tekstova koji su joj posvećeni, udana žena od dvadeset i tri godine, koja je također vezana uz kazalište, što potvrđuje stih sadržan u pjesmi *Radio prenosi Carmenu iz kazališta*: „Čujem zvuk s gudala tvog iz Carmene.”² To isto vidljivo je i iz pjesme *Povratak?*, u kojoj subjekt izriče gnušanje spram povratka u kuću koju poznaje: „Čega se bojim? Bojim se, Fili, tebe, / Da ću te naći med onim mnoštvom zlobe, / Bojim se, srce strašne od jeze zebe: / Tebe da ne ću vidjet kod prve probe.”³ Osim u prostor kazališta, Benešić pojedine motivacijske trenutke smješta na ulicu, odnosno prostor u kojem se održavaju mimohodi i parade, zrinjevačku aleju, itd., dok je u tek ponekom pjesničkom primjeru taj prostorni ambijent intoniran intimno, primjerice, vrtom u kojem boravi subjekt u tekstu *Vrt u veljači*. Subjektova neostvorena ljubav, za koju je svjestan da je neprimjerena zbog njihove razlike u godinama, manifestira se njegovim čeznutljivim pogledima uperenim u Fili, njihovim rukovanjima na svečanostima, paradama, mimohodima, susretima u kazalištu, slučajnim susretima na ulici i sl. Upravo se na osnovi te razlike u njihovim godinama ostvaruje ironičnost dvojakog tipa, autoironija subjekta u tekstu prisutna, primjerice, u pjesmi *Grohot*: „O, Bože, čemu to vodi? / Razlika trideset i pet godina! / Čemu to? Ta grdna sramota! / Mami me lice to podvoljasto. / Znam, da sam smiješan. Ti, niska kasto, / ti luteranska njuško, što smota / oči mi blijedim pogledom svojim, / da se sad sprdnje tvoje još bojim!”⁴ te ironijski prikaz subjektove ostarjelosti i besmislene zaljubljenosti u Fili unutar pjesme *Grubijan*, u kojoj ga ismijava njegov bivši kolega: „Stade na uglu: ‘Julije, zdravo! / što li mi radiš? Mator si dosta. / Nekoga čekaš, ti sijeda glavo, / kao u Pragu kraj onog mosta. / Ti pišeš pjesme! Nemaš ni žene! / Gdje su ti djeca, jesu l’ odrasla?’ (...) ‘Dragi moj’, on će, ‘kolego mili, / prespavao si sretne momente. / Onim, što pišeš čeznuć za Fili, / obrisat možeš... hm ... ekstremente.”⁵ Što se tiče izbora motiva, Benešić, između ostalog, kao u svojoj prethodnoj pjesničkoj zbirci *Istrgnuti listovi* koristi „dijelove tijela kao važan predmet pažnje”,⁶ kao, primjerice, u pjesmi *Fili*, u kojoj subjekt u tekstu u obliku dijaloške igre izriče čeznutljive osjećaje prema svojoj voljenoj Njemici: „– Promatram oči ti snene, / gledam te tajno i javno, / čekam na pogleda susret. (...) – Gledam te. Gledam ti zjene, / gledam u usne i kosu.”⁷ Međutim, tematski okvir zbirke nije omeđen isključivo ljubavnom tematikom, koja naizgled jest dominantna, ali samo naizgled, jer njezinim idejno-motivacijskim okvirom, zapravo, dominiraju sasvim drukčije ukalupljeni joj ekvivalenti, temeljeni na uobličavanju tadašnjeg stvarnog društvenog realiteta u liku aktualiziranja beskompromisnog stanja Drugog svjetskog rata i NDH. Naime, pojedini tekstovi izravno evociraju tadašnje općeljudske probleme uobličene nemilosrdnom ratnom stvarnošću, zbog čega cjelokupnost Benešićeve pjesničke zbirke igra ulogu dokumenta „vremena”, odnosno, zbog izjednačenja dimenzije subjekta u tekstu i autora konkretnih pjesničkih tekstova, autorov lirski protest protiv zločina. Benešić u pjesničkim tekstovima naslova *Čislo*, *Tri sile*, *Vjetar*, *Ekvinocij*, *Slak*, *Susret*, *Razgovor*, *Sloboda: (škotska balada)*, itd., poprilično jasno pro-

² Julije BENEŠIĆ, „Radio prenosi Carmenu iz kazališta”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 466.

³ Julije BENEŠIĆ, „Povratak?”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 486.

⁴ Julije BENEŠIĆ, „Grohot”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 463.-464.

⁵ Julije BENEŠIĆ, „Grubijan”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 471.

⁶ Pavao PAVLIČIĆ, „Julije Benešić kao pjesnik”, *Književni Osijek – Književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas: studije i eseji*, (prir. Stanislav Marijanović), Osijek 1996., 326.

⁷ Julije BENEŠIĆ, „Fili”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 461.

testira protiv tadašnjih ratnih događanja. U prvim trima navedenim pjesničkim primjerima subjekt u tekstu jednim dijelom motivacijski „oživljava” ratna zbivanja, dok drugim dijelom i dalje u tekstu egzistira osjećajni modus usmjeren ka Fili. Tako u pjesmi *Čislo* subjekt u tekstu prolazeći Mazovšem kod Varšave susreće babe koje mole kronicu kod Gospinog kipa smještenog u malenoj kapeli od cigle, gdje ukrade tamno crveno čislo, koje potom čuva u staroj crvenoj čaši. To drveno čislo, kao i spomenuta čaša, svojom bojom simboliziraju poljsku krv koja se nedužno proljeva zbog ratnih razaranja njemačkih okupatora, zbog čega subjekt u tekstu, znajući podrijetlo žudene žene, žalosno konstatira: „Pomišljam, kolko molba je prošlo / kroz prste, što su dirala zrna, / pomišljam, da i ja zamolim Gospu, / da mi se obratiš, Fili. / Hoće li htjeti Gospa iz njena / četiri ariša da se smiluje? / Sumnjam, da kalvinsko srce / može ublažiti Gospa iz Mazovša.”⁸ U pjesmi *Vjetar* Benešić je još izravniji. U njoj personificiranim žicama i mjesecom aktualizira vlastitu izvjesnu društvenu realnost: „A žice bruje pune grdni vijesti: / ‘Što teretite nas teretom rata! / Mi drščemo od groze nad obijesti, / što ljudožderski kolje svoga brata.’ / Kroz maglu mjesec krnj se lijeno vuče. / On vidi sve, i Keniju, Ugandu, / al ne zna, što to žicom glas fijuče, / ne pozna podlu kultur-propagandu. / O niti visi rat, smrt prijeti miru. / Kroz vjetar urla Heil! I vidim lica, / zemljake tvoje, Fili, u panciru, / to ropsko krdo gnusnih ubojica.”⁹ Potom subjekt u tekstu pomalo ironijskim prizvukom opisuje svoje u danim okolnostima očito izmijenjene osjećaje prema voljenoj Njemici: „Ljubav il mržnja, što će svladat prije? / Da l’ znadeš, što je od tog dvoga jače? / najsladi smijeh je, tko se zadnji smije, / najgorče plače, posljednji tko plače.”¹⁰

Iza tog pjesničkog teksta, odnosno u pjesmama koje potom slijede u zbirci, od strane subjekta u tekstu u nastavku zbirke nema više onakvih ljubavnih zanosa gajenih prema Fili kao što je to bio slučaj u njezinom prvom dijelu, nego se subjekt u tekstu sve više i izraženije obrađuje na razvoj daljnjih društvenih zbivanja. Primjerice, u tekstu *Ekvinocij* subjekt u tekstu ne izražava skrivenu osjećajnost prema Fili, nego joj se obraća retoričkim pitanjima oblikovanim nizom onomatopejskih izraza, istodobno dočaravajući groznu atmosferu rata: „Čuješ li muziku visokih sfera, Fili? Ja čujem jauk / vjetra. Što to zvekeće? Možda Saturn proždrljivi svojim / prstenom bruji poput talambasa, a mjeseci mu skruguću / kao kistanjeti? / Čuješ li tu muziku groznu? To hropće i praska kroz / svemir Zemlja.”¹¹ Potom joj subjekt u tekstu *Slak*, u obliku metaforičkog prikaza nadmoćnosti slaka nad drugim biljem, obrazlaže ideju zla koje Hrvatskoj nanose njezini zemljaci: „Fili, o jao! Skoro će mrak... / Rod moj sam osta na svijetu. / Guši ga, čvrsto smotao slak / u slavo-dobitnom cvijetu.”¹² Zanimljivo je da Benešić tekstove *Vjetar*, *Ekvinocij* i *Slak* kronološki konkretizira datumima 16. i 21. ožujka 1941. te 18. kolovoza iste godine, koji se, dakle, mogu suviše jasno povezati sa stvarnim datumima i događajima koji su se potom odigrali, a vezani su za napad njemačke vojske na Kraljevinu Jugoslaviju i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske, što samo dodatno intenzivira dokumentarnost Benešićevih pjesničkih tekstova utkanih u zbirku *Fili*. Zato Benešić u sljedećim stihovima, primjerice, u pjesmama *Susret* i *Razgovor* vlastitu igru ironije nadalje ispisuje upravo na račun NDH: „U nas, znate, svakojako, / biva slabo, pa se strancu, / a i znancu puritancu / čini sve to kao sil-

⁸ Julije BENEŠIĆ, „Čislo”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 469.

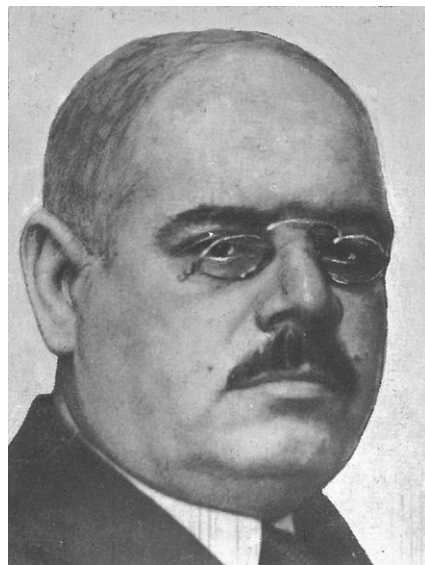
⁹ Julije BENEŠIĆ, „Vjetar”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 475.

¹⁰ *Isto*.

¹¹ Julije BENEŠIĆ, „Ekvinocij”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 476.

¹² Julije BENEŠIĆ, „Slak: (Convolvulus tenacissimus)”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 479.

no zlo. (...) Sad još čujem, Fili, jeku vašeg smijeha! / O, Endeha! o, Endeha!”¹³, dok u pjesmi *Razgovor* Benešićeva protestna nota kulminira u još žešću konkretizaciju funkcioniranja NDH: „Strijeljano danas pedeset / intelektualnih začetnika / i razbojnika dva. / U Nezavisnosti tako. (...) – ‘Sad nema više panslavizma!’ / Da, sad je slavije sadizma: do koljena krv, u lice nam prska, / sramota, laž, žig divljaštva, barbarstva, / grabež, razbojstvo, prljave krađe, / misao o slozi veleizdaja drska. / A sloga s kim? – ‘Bratski su narod vam sada Slovaci.’ / Nebratski – Rusi, Česi, Poljaci.”¹⁴ Problematika intelektualne slobode u vremenu NDH dobrano je načeta u tekstu *Razgovor*, da bi tu istu izrazitu poteškoću tadašnjeg vremena Benešić najbolje dočarao u ironično naslovljenoj pjesmi *Sloboda: (Škotska balada)*: „Sad je, vele, novo doba, / nema više sluge, roba, / služe misli samo jednoj, / nezavisnoj, nepobjednoj. / Nitko nema svoje svijesti, / podložni su jednoj pesti. (...) Da uskrsnu svi Hrvati, / što su znali život dati, / svi umnici, velikani, / svi muževi odabrani, zar bi bili postrijeljani, / pohapšeni, povješani?”¹⁵ U tom kontekstu stradavanja intelektualaca koji su se na bilo koji način protivili vlastima NDH Benešić piše i sljedeće autoironijske stihove: „Ne znam, hoće li od metka / revolverskog il od puške / svršit i moj individuum.”¹⁶

Slika 2. Julije Benešić

Napokon, sasvim je jasno da je ironija u cjelokupnoj Benešićevoj zbirci *Fili* sadržana ne samo u liku autoironijskog i ironijskog tona prilika njegove nedoživljene ljubavi, kao i nezavisnog položaja nove države, nego i samim tim što je Fili Njemica, zbog čega njihova ljubav, čak i bez obzira na postojeću razliku u godinama, nije moguća zbog drugih nepremostivih razlika koje se kriju u njezinom „arijevskom” podrijetlu, a koje sa sobom nosi golemi jaz između njih dvoje, o kojem se subjekt u tekstu svjesno očituje već u prvoj pjesmi, naslovom i cjelokupnim sadržajem posvećenoj Fili: „Fili, ne okreći glavu! / Ne ću ti stupiti bliže. / Med nama jaz je golemi. / Pogledi tvoji su nijemi, / a oči moje ti viču, / tvoje me pitaju nijemo. / Odgovor dati ne mogu.”¹⁷ Ta se konkretizirana različitost između subjekta u tekstu i Fili ponajbolje očituje u pjesmi naslova *Švigermuter piše...*, u kojoj makaronističkom upotrebom njemačkih izraza položaj subjekta u tekstu ismijava njegova nesuđena punica: „Geehrter Herr Intendant! / Warum waren Sie so galant, / ako se pitati smije? / Odgovor potreban nije, / samo Vam kazati želim, / da sretni smo, ja se veselim, / što puštate Fili na miru. / Zbog Vas je bio i smijeh i Zank / u kući, a sada innigsten Dank / primite, što Vas ne vidi Fili, / što ste se dobro zwei Wochen skrili. / U kući sada je Ruhe und Friede, / kao po loju sve glatko ide. / Ne, fotografiju ne ćemo Vašu / s cvikerom staromodnim / i s

¹³ Julije BENEŠIĆ, „Susret”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 481.

¹⁴ Julije BENEŠIĆ, „Razgovor”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 461., 462.

¹⁵ Julije BENEŠIĆ, „Sloboda: (Škotska balada)”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 485.

¹⁶ Julije BENEŠIĆ, „Susret”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 481.

¹⁷ Julije BENEŠIĆ, „Razgovor”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 462.

¹⁸ Julije BENEŠIĆ, „Švigermuter piše...”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 464.-465.

vlasima sijedim, da sobu našu / krasi, ni s Vama srodnim / tipom ne želimo posla, ni dare / primati, od Vas nikad ni pare.”¹⁸ Istim izraznim sredstvima ta se nepremostivost postiže i ponekim autoironijskim primjerom, kao što je to, primjerice, prisutno u pjesmi *Noćna šetnja*: „– Što vi sad noću ulicom našom klimate? / Vi, čini mi se, seksualne želje imate. / ‘Mojih je želja vrlo skroman, Fili, hir, / ne, ne muči me vaš limeni Nachtgeschir.’”¹⁹, iz čega je vidljivo da se primjeri pojedinih njemačkih izraza uklopljenih u tekst čak rimuju s izrazima na hrvatskom jeziku, čime se dodatno ostvaruje parodijski usmjerena sadržajna slika predočenih značenja. Međutim, u zbirci nije ironizirana jedino pozicija subjekta u tekstu, nego i doneseni položaj njegove „nesuđene” žene, i to od strane samog subjekta u tekstu, jer u njoj egzistira i jedan primjer subjektovog ironiziranja arijevске „rase”, očitovan pjesmom *U grobu*, u kojem subjekt u tekstu napominje da će i Fili, pripadnica „izabranih”, na koncu završiti potpuno jednako kao i drugi, obični smrtnici, inače antipodi privilegiranoj arijevskoj liniji: „Nije daleko, Fili, i ti ćeš ležati tako, / isto tako daleko kao što sad si daleko. / Nikad te vidio nisam, da ležiš nauznako, / tada ćeš ipak leći i ista će zemlja meko / vlažiti prste tvoje, samo će arija fina / nad tobom zujat dok ležiš, arija con sordina.”²⁰, a to se, dakako, ironijsko-sarkastički može primijeniti i u kontekstu pogleda na cjelokupnost njemačkog naroda. Upravo zbog svih opisanih okolnosti njihove nemoguće „ljubavi”, u posljednjoj pjesmi u zbirci posvećenoj Fili subjekt u tekstu govori svoje posljednje „zbogom”:

*Danas je ime tvoje,
Fili, umrlo u meni.
Svršiš ljute boje
divlji vitezi rumeni.*

*Ti mutna slika,
iščezni, iščezni!
dijele nas toliko
bezdani bezdni.
S uzdahom teškim
brišem ti ime i plačem:
zbogom svim viteškim
borcima s mačem!
8. V. 1945.²¹*

Vidljivo je, dakako, da Benešić i ovim lirskim primjerom, odnosno njegovom istaknutom kronološkom odrednicom, ostvaruje izravni kontakt s tadašnjim stvarnim društvenim

¹⁹ Julije BENEŠIĆ, „Noćna šetnja”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 468.

²⁰ Julije BENEŠIĆ, „U grobu”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 470.

²¹ Julije BENEŠIĆ, „Zbogom”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 487.

događanjima, jer navedeni datum simbolizira kapitulaciju Njemačke, završetak Drugog svjetskog rata u Europi, pa i u Hrvatskoj, gdje se tada raspala tvorevina NDH, koji je u svojoj „vremenskoj” odrednici uzet i kao oznaka za „kapitulaciju” ionako nemoguće ljubavi subjekta u tekstu i imaginarne Fili. Tako se dokumentarnost – ostvarena izravnim aludiranjem na društvenu zbilju, kao i izjednačenim pozicijama subjekta u tekstu i autora Julija Benešića – pojačava i posljednjom datumskom odrednicom, kao očitošću svojevrsnog završetka zbirke *Fili*.

2. Benešićeva društvena angažiranost i stradanja obitelji Benešić raspadom NDH

Benešić u vremenu Drugog svjetskog rata piše svoju zbirku pjesama *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, ali je odmah ne objavljuje. S druge strane, svoje kritičke tekstove i različite članke napisane u razdoblju od 1901. do 1943. sakuplja u knjizi *Kritike i članci*, koja je objavljena 1943. godine, dakle, u jeku Drugog svjetskog rata. U toj se knjizi, zapravo, nalaze tekstovi poljske tematike, koju Benešić aktualizira prepredenom prikrivenošću. Zanimljivost je i da Benešić unutar vlastite bibliografije objavljene upravo u toj knjizi navodi da je napisao i *Fili*, kanconijer, koji se nalazi u rukopisu, što znači da je zbirka doista nastajala u ratnom okruženju. Članke u kojima je potpuno izravno opisivao ratne prilike Poljaka, i to u obliku njemačkog nasilja u Poljskoj i stradanja poljskog stanovništva, kao i tekstove u kojima se zalagao za hrvatsko-poljske prijateljske veze, Benešić objavljuje u domaćoj periodici, ali, razumljivo, tek u poraču, kada jugoslavenski komunisti formiraju književni kanon unutar kojeg je rat tumačen kao borba protiv fašističkih okupatora.²² Budući da je kulturna politika NDH bila ustaški usmjerena, što znači da su hrvatski građani, umjetnici i kulturni djelatnici koji se nisu slagali s ustaškim režimom bili uhićivani (npr. Ivan Meštrović, Miroslav Krleža i dr.), proganjani ili čak ubijeni (npr. Ivan Goran Kovačić, August Cesarec, Mihovil Pavlek Miškina i dr.), sasvim je jasno iz kojih razloga Benešić nije bio u mogućnosti objaviti spomenute članke, a osobito ne zbirku pjesama *Fili*. Međutim, da je ona postojala još u vremenu ratnih strahota, znao je još netko osim njega samog. Riječ je Miroslavu Krleži, koji je u tom razdoblju slovio kao komunist i bio pod prismotrom vlasti NDH. Krleža je često svraćao na adresu Julija Benešića, kojeg je izuzetno cijenio i poštovao ne samo kao iznimnog kulturnog stručnjaka nego i kao osobu koja ga je uvela u hrvatsku književnost.²³ Prema riječima Mate Batorovića,²⁴ iločkog istraživača, kroničara i

²² Enver KAZAZ, „Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata: književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja”, *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek), Zagreb 2009., 144.

²³ Ujesen 1915. Krleža donosi svoje pjesme Juliju Benešiću, tada tajniku i redatoru Društva hrvatskih književnika. Međutim, te mu stihove Benešić ipak nije tiskao, nego mu Društvo hrvatskih književnika dvije godine poslije tog njihovog susreta, dakle, 1917., objavljuje *Tri simfonije*. Otada se razvijalo njihovo prijateljstvo, čak i međusobno potpomaganje, koje će se najbolje očitovati u Krležinoj obrani Julija Benešića tijekom jedne od njegovih intendantura, dok s druge strane, upravo po liniji njihovog prijateljstva i na osnovi Benešićeve tadašnje funkcije u Ministarstvu prosvjete Bela Krleža dobiva radno mjesto učiteljice u Dugoj Resi. Citirano prema: Antonija BOGNER-ŠABAN (prir.), „Krležina pisma u arhivu Zavoda za književnost i teatrologiju”, *Forum*, 21/1982., br. 10-12, 637.

²⁴ Mato Batorović rođen je u Cerniku 1947. godine. Nakon završene osnovne i srednje škole upisuje studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Kao djelatnik Muzeja grada Iloka cijeli svoj radni vijek marljivo radi na

historičara, jednom se prilikom, tijekom aktualnih ratnih zbivanja, Julije Benešić pohvalio Krleži da piše pjesme o ratu te mu ih je potom dao da ih pogleda. Krleža se iščitavajući Benešićeve stihove iz zbirke *Fili* pritom počeo preznojavati te ga je zatim upitao gdje on čuva te tekstove. Benešić mu je hladno odgovorio da ih čuva upravo tu, u svojem stanu, na što mu je Krleža rekao: „Ja sam mislio da dolazim na sigurno mjesto, a vi ovdje imate bombu u stanu!”²⁵ Tu je anegdota vezanu za Benešićevu zbirku *Fili* Batoroviću u siječnju 1983. godine ispričao akademik Marijan Matković, koji se i sam više puta susreo s Julijem Benešićem u njegovom zagrebačkom stanu. Benešićev stan na adresi Ilirski trg 8 u poraću je, sve do njegove smrti, služio kao mjesto svojevrsnog hodočašća na koje su svraćale generacije hrvatskih književnika i intelektualaca poput Mihovila Kombola, Branka Gavelle, Ljube Babića, Matka Peića, Dionizija Švagelja, i dr.²⁶ A upravo taj detalj potvrđuje intelektualnu, kulturološku i književnoumjetničku mjerodavnost Benešićevog imena.²⁷ Potvrdu o pozitivnoj recepciji Benešićevog kulturnog i inog rada može se pronaći i u člancima objavljenim još za njegovog života, ali i nakon što je umro. Tako se u *Jutarnjem listu* od 4. listopada 1939. može iščitati da je Benešić na mjestu intendanta zagrebačkog kazališta srdačno dočekan kao stručna osoba, „(...) na to mjesto, nakon mnogih eksperimenata dolazi ipak – kazališni čovjek”.²⁸ Šezdeseta godišnjica Benešićevog života popraćena je s nekoliko teks-

upoznavanju, prikupljanju, čuvanju i obrađivanju građe o kulturnoj povijesti grada Iloka. Pisanjem se bavi od 1968. godine, od kada sudjeluje u radu više znanstvenih skupova te objavljuje nekoliko desetaka znanstvenih i stručnih radova iz područja muzeologije, kulturnog života i povijesti grada Iloka, Srijema i rodnog Cernika. Organizator je više znanstvenih skupova, a značajno je i to da je jedan od pokretača međunarodnog znanstvenog skupa *Dani Julija Benešića*, koji se od 2001. godine kontinuirano održava u Iloku. Neke od njegovih samostalno objavljenih knjiga su: *Društvena briga o djeci u Iloku prije 100 godina* (1979.); *San Giovanni da Capestrano nella* (1986.); *Iločani kulturi, znanosti, prosvjeti* (1990.); *Sv. Ivan Kapistran u hrvatskoj knjizi povijesnoj i hagiografskoj* (1990.); *Zapisi i zanimljivosti o konjima: iz prošlosti konjogojstva Iloka i Srijema* (2005.).

²⁵ Razgovor Marine Jemrić s Matom Batorovićem u Iloku 6. rujna 2012.

²⁶ Marijan MATKOVIĆ, „Julije Benešić: (1883–1957–1977)”, *Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, 3/1977., br. 2, 2.

²⁷ Julije Benešić stekao je ugled raznovrsnim djelatnostima kojima se za života bavio – tajnik Društva hrvatskih književnika (1911.–1920.); urednik edicije *Suvremeni hrvatski pisci* u izdanju DHK (1912.–1920.); 1915. imenovan profesorom Trgovačke akademije u Zagrebu; 1917. postao službenik Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu (tajnik vlade i referent za umjetnost do 1921.); urednik časopisa *Suvremenik*, (1917.–1919.); 1918. imenovan lektorom poljskog jezika na zagrebačkom sveučilištu; 1919. imenovan profesorom poljskog jezika na Tehničkoj visokoj školi u Zagrebu; 1920. imenovan lektorom poljskog jezika na Visokoj školi za trgovinu i promet u Zagrebu, a iste mu je godine povjeren i nadzor nad Hrvatskom glazbenom školom i Glumačkom školom u Zagrebu; intendant Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu (I. mandat: svibanj 1921. – veljača 1926.; II. mandat: travanj 1926. – veljača 1927.; III. mandat: listopad 1939. – travanj 1940.); urednik *Godišnjaka Narodnog kazališta, 1914 – 1925*; 1927. postavljen za profesora realne gimnazije u Zagrebu i upućen na rad Prosvjetnom inspektoratu u Zagrebu (do 1930.); u 1928. postao urednikom časopisa *Književnik*; 1930. imenovan delegatom Ministarstva prosvjete kod Jugoslavenskog poslanstva u Varšavi za kulturno zbližavanje s Poljskom (do 1938.), gdje je vršio dužnost lektora hrvatskog jezika na varšavskom sveučilištu; urednik edicije *Biblioteka Jugosłowińska* u Varšavi (1931.–1939.); 1938. dodijeljen na rad u Prosvjetno odjeljenje Banske uprave u Zagrebu; 1939. u Varšavi objavljuje *Gramatiku hrvatskoga ili srpskoga jezika*, uređuje djela A. G. Matoša i imenovan vršiteljem dužnosti intendanta Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu (do 1940.); uredio i najvećim dijelom preveo antologiju *Poljska lirika*; bavio se redaktorskim radom – uređivao sabrana djela Galovića, Harambašića, Jorgovanića, itd., a u istom razdoblju obavljao poslove urednika poljske književnosti u *Hrvatskoj enciklopediji* (1940.–1945.); 1946. umirovljen i izabran za potpredsjednika Društva za kulturnu suradnju Hrvatske s Poljskom; urednik *Rječnika hrvatskoga književnoga jezika* za JAZU (1948.–1957.); prevodio s poljskog, a u nizu objavljenih radova izdvajaju se: *Nekoliko bilježaka o Iloku* (Zagreb, 1911.); *Istrgnuti listovi* (Zagreb, 1922.); *Razgovori* (Zagreb, 1922.); *Kritike i članci* (Zagreb, 1943.); *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, (Zagreb, 1965.); *Iza zastora. Osam godina u Varšavi* (Zagreb, 1981.). Vidjeti: Nedjeljko MIHANOVIĆ, *Julije Benešić: izložba u spomen 100. obljetnice rođenja*, Ilok 1983.

²⁸ „G. Julije Benešić postavljen vršiocem dužnosti upravnika Narodnog kazališta”, *Jutarnji list* (Zagreb), br. [?], 4. 10. 1939., 6.

tova,²⁹ što je osobito zanimljivo u kontekstu recepcije njegovog književnog i kulturološkog djela, a koja se bilježi upravo u jeku Drugog svjetskog rata. Tako, primjerice, Kovačić ističe sljedeće: „Benešić je u svoje književno djelo unio široki temperamenat sriemskog hrvatskog čovjeka, njegovu intelektualnu žedj za novim kulturnim vidicima i spoznajama, a svemu tome je pridodao i svoj osobni zanos u radu (...)”³⁰ Prepoznavši Benešićevu svestranost, o snazi njegovog književnog i kulturološkog stvaralaštva piše i Buerov: „Kako se vidi, Benešić je u svom životu i radu prošao kroz raznolika područja. Uvijek je bio marljiv trudbenik, pa je riedko koji pisac u našoj sredini bio toliko svestran i obuhvatljiv. Jednakom spremnošću svršavao je poslove razne prirode.”³¹ Te iste 1943. godine Esih piše da je Benešić kao najzaslužniji hrvatski polonist hrvatsku javnost upoznao s djelima poljske književnosti.³² U *Hrvatskoj enciklopediji*, koja je izlazila u NDH, 1941. godine, dakle, tada u itekako relevantnoj publikaciji, Antun Barac u kontekstu recepcije Benešićevog raznovrsnog kulturološkog djelovanja piše sljedeće: „Svojom mnogostrukom djelatnošću B. je vršio jak utjecaj na hrv. književni život (...)”³³, a što se tiče njegovog odnosa s Poljacima na istom se mjestu navodi da je Benešić mnogo prevodio s poljskog te intenzivno radio na kulturnim vezama između Poljaka i Hrvata, što u to vrijeme zasigurno nije bilo poželjno isticati. I Vladimir Jurčić 1944. u svojem tekstu *Julije Benešić: prvak suvremene hrvatske književne kulture*, objavljenom u *Hrvatskoj misli* u Sarajevu, tvrdi sljedeće:

Julije Benešić ide u niz hrvatskih velikana pera i izgrađivača obće hrvatske književne kulture. (...) Esteta Julije Benešić je veličina najvećeg razmjera, svjedok najnovijeg književnog razdoblja i jedan od prvih izgrađivača hrvatske književne kulture.³⁴

Slično je i nakon Benešićeve smrti, što, primjerice, o prvoj godišnjici njegove smrti potvrđuje Ivo Smoljan u tekstu *Uspomeni Julija Benešića*:

Upravo po toj raznovrsnosti njegove djelatnosti, po svestranom interesu, neobičnoj upornosti i stvaralačkom instinktu, Benešić predstavlja u hrvatskom kulturnom i književnom životu zanimljivu i značajnu pojavu. Ličnost, koja je u razdoblju svoje najjače djelatnosti u našem životu vršila jak utjecaj (...).³⁵

Budući da je Benešić za NDH intenzivno uređivao sabrana djela pojedinih hrvatskih književnih autora, obavljao poslove urednika poljske književnosti u spomenutoj *Hrvatskoj enciklopediji*, pisao za *Spremnost: misao i volju ustaške Hrvatske*, uređivao *Vienac* (1944.), svoju knjigu *Kritike i članci* 1943. izdao pod okriljem Hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda, unutar kojeg se izdavala i *Hrvatska enciklopedija* za NDH, nove, komunističke vlasti, zamjerale su mu taj njegov ratni aktivizam, jer su smatrale da je na taj način surađivao

²⁹ ie I[van] E[SIH], „Profesor Julije Benešić: (1883. – 1. III. 1943.)”, *Prosvjetni život*, 2/1943., br. 14-15, 358.; Antoni BOGUSŁAWSKI, „Sześćdziesięciolecie Julija Benešića”, *Wiadomości Polskie*, 4/1943., br. 37, 3.; v. k. V[ladimir] K[OVAČIĆ], „Dr. Julije Benešić: (Uz 60-godišnjicu njegova zaslužnog života)”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 228, 19. 9. 1943. 11.; A. R. BUEROV, „Julije Benešić: k šezdesetogodišnjici života”, *Hrvatska revija*, 16/1943., br. 12, 654.-658.; Vladimir JURČIĆ, „Julije Benešić – prvak suvremene hrvatske kulture”, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 10, 284.-288. Citirano prema: Lech PAŹDZIERSKI, *Julije Benešić i Poljaci*, Zagreb 2004., 248. i 249.

³⁰ V. K[OVAČIĆ], „Dr. Julije Benešić: (Uz 60-godišnjicu njegova zaslužnog života)”, 11.

³¹ A. R. BUEROV, „Julije Benešić: k šezdesetogodišnjici života”, 654. A. R. Buerov bio je pseudonim Andrije Radoslava Glavaša, bosanskohercegovačkog franjevca, književnog povjesničara i kritičara. (*nap. ur.*)

³² I. E[SIH], „Profesor Julije Benešić: (1883. – 1. III. 1943.)”, 358.

³³ Antun BARAC, „Julije Benešić”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2, Zagreb 1941., 368.

³⁴ V. JURČIĆ, „Julije Benešić: prvak suvremene hrvatske književne kulture”, 284.-286.

³⁵ Ivo SMOLJAN, „Uspomeni Julija Benešića”, *Kulturni radnik*, 11/1958., br. 1-2, 100.

s vlastima NDH. Stoga je partizansku odmazdu osjetio ne samo on osobno nego i članovi njegove obitelji. Naime, dolaskom komunističkih vlasti Benešić je 1946. umirovljen te je, prema Batoričevim riječima, izgubio sva prava. U tom trenutku nije znao ni hoće li mu se suditi, dok su njegove dvije nećakinje, Jelka i Mira, kćeri njegovog brata Franje zbog Julijeve navodne suradnje s vlastima NDH završile u zatvoru. Za Miru se poslije čulo da je prebačena u neki drugi zatvor, čak se u tom kontekstu spominjao i Sibir, no vjerojatno je ubijena. Jelka se nakon šest godina robije u Požegi vratila u rodni Ilok, gdje je kao profesorica likovne umjetnosti dočekala mirovinu. Benešićev brat Franjo, inače dotad vrlo aktivan u politici, bježi pred partizanima svojoj trećoj kćeri, Blaženki, u Veliku Goricu, jer nije smio ostati u Iloku, bojeći se da će biti ubijen. Franjo Benešić imao je i jednog sina, Natka, za kojeg se u Iloku potihog govorilo da je za vrijeme rata otišao u Njemačku i tamo ostao živjeti s obitelji.³⁶ Partizani u Ilok pristižu početkom prosinca 1944. godine, a u noći sa 7. na 8. prosinca te iste godine, započinju brojna uhićenja, ispitivanja i ubijanja. U toj je noći, prema rukopisu Mate Batorovića o događanjima u Iloku 1944. godine, na tzv. „mr-ciništu” ubijeno

(...) 48 najviđenijih Iločana, a velik broj drugih odveden je u Šid i Mitrovicu gdje su također mnogi poubijani. Te godine narod nije skoro ni znao za lijepe božićne blagdane, jer je cijela župa bila zavita u crno, a mjesto naših divnih božićnih pjesama, odzvanjao je plač i jauk.³⁷

Autor rukopisa nadalje navodi da se u mnogim obiteljima čiji su očevi ili braća bili žrtve tog komunističkog izopačenog čina o tome nije smjelo govoriti. No bez obzira na strah, poneke su majke na dan zločina ili na blagdan Svih svetih potajno odlazile na stratište i palile svijeće za svoje najmilije.³⁸ Batorović, koji je imao priliku razgovarati s potomcima obitelji Benešić, nećakinjama Julija Benešića, Jelkom i Blaženkom, ističe da se osamdesetih godina 20. stoljeća, kada je on dolazio k njima u njihovu rodnu kuću, kod njih uvijek pričalo tiho i u strahu, i to sve do Domovinskog rata. Čak su se protivile stavljanju spomen-ploče Juliju Benešiću na njihovu rodnu kuću, jer su smatrale da će opet biti obilježeni kao obitelj.³⁹ Ta je rodna kuća Julija Benešića u Iloku, u kojoj je sve do 1944. živio njegov brat Franjo sa svojom obitelji, ulaskom partizana u Ilok u prosincu 1944. godine napuštena, a potom i opljačkana,⁴⁰ ali u poraću i obnovljena. U njoj su potom živjele Benešićeve nećakinje Jelka i Blaženka i vodile gospodarstvo. Batorović čak smatra da su Benešići djelovali kao dioničarsko društvo, na osnovi čega je Julije u Zagrebu uvijek imao iločkih proizvoda – vina i kulena, kojima je nerijetko častio svoje goste.⁴¹

Prema Matkovićevim riječima, Benešića su iza rata nagovarali da iskoristi svoje poznanstvo s Krležom kod novih vlasti, no on to nije htio, nego je usprkos svim poteškoćama koje su zadesile njega i članove njegove obitelji radije ostao vjeran vlastitim principima. Benešić je tada mogao izvaditi zbirku *Fili* i reći da ju je pisao u doba strahota Drugog svjetskog rata,

³⁶ Mato BATOROVIĆ, „Franjo Benešić: (Ilok, 29. siječnja 1877. – Velika Gorica, 13. ožujka 1945.)”, u: Franjo BENEŠIĆ, *Razmatranja*, Zagreb 1929., 246.

³⁷ Mato BATOROVIĆ, *Zavičajni spomendani iločkog kraja* [rukopis].

³⁸ *Isto*.

³⁹ Razgovor Marine Jemrić s Matom Batorovićem u Iloku 6. rujna 2012.

⁴⁰ Mato BATOROVIĆ, „Obitelj Benešić u Iloku”, u: Franjo BENEŠIĆ, *Razmatranja*, Zagreb 1929., 245.

⁴¹ Razgovor Marine Jemrić s Matom Batorovićem u Iloku 6. rujna 2012.

što je mogao posvjedočiti i sam Krleža, no on to nije učinio. To Matković na svojevrsan način potvrđuje i u *Glasi Slavonije* 1967. godine, o desetoj godišnjici smrti Julija Benešića:

Kao Srijemac iz Iloka on bijaše Hrvat, kao takav Južnoslaven i Slaven, a u prvom redu Polonist, da po čitavom svom kulturnom stremljenju bude predstavnik svijeta, često i u prkos vremenu i sitnim prilikama koje su ga okruživale. Od onih Khuenovih vremena kada je kao osječki gimnazijalac sanjao o slavenskim daljinama do dana okupacije kada je, već sijed, na pragu starosti pisao svoj kanconijer *Fili* pun gorkog sarkazma na Ilirskom trgu u Zagrebu – Julije Benešić ostao je vjeran zastavama svoje mladosti (...) ⁴²

Pitanje stvarnog postojanja Njemice Fili u koju je u pjesničkoj zbirci subjekt u tekstu, odnosno sam Julije Benešić, zaljubljen, dakako, potpuno je nevažno, jer se značajnost Benešićeve pjesničke zbirke temelji na njegovom autorskom obrambenom mehanizmu pred navalom ratnih zbivanja četrdesetih godina 20. stoljeća, zbog čega svoj lirski protest protiv zločina Drugog svjetskog rata Benešić u ratnim godinama nije ni objavio. U tom kontekstu osobito su zanimljivi njegovi jedini stihovi izravno upućeni čitatelju, koji na svojevrsan način igraju ulogu epiloga: „Kom sadržaj ove knjige / ne slaže se s kanconijerom, lako će se riješiti brige, / kad prekriži naslov perom, pa nek čita bez primisli, / vjerujući – možebiti / iako su nesuvigli – da su verzi istiniti.”⁴³ Iz toga je jasno vidljivo da i sam autor u svojim stihovima pomalo negira „uprizorenu” ljubavnu tematiku, koja je u zbirci poslužila samo kao sredstvo ostvarivanja njezinog osnovnog cilja – uobličavanja njegovog pjesničkog protesta protiv sumornog stanja Drugog svjetskog rata, okupacije i stradanja. A kao potvrdu za Benešićevo antifašističko raspoloženje javno ostvareno tijekom Drugog svjetskog rata, može se uzeti nekoliko njegovih pjesničkih tekstova objavljenih 1943. godine u *Hrvatskoj reviji*. Riječ je o naslovima *Dragulji*, *Čislo*, *U grobu*, *Bez izlaza*, *Danas*, *Sreća*, *Ekvinocij* i *Strah*, kojima Benešić čak javno protestira protiv tadašnjih ratnih strahota i tvorevine NDH.⁴⁴

3. Zaključak

Benešićeva je najveća značajnost, osim u liku izuzetnog kulturnog djelatnika, intelektualca svojeg vremena, u tome što je ostao dosljedan samom sebi, svojim razmišljanjima, svjetonazorskim načelima, odnosno što nije posustao pod jarmom nijedne vlasti. Svoje odnose s Poljacima gradi još od srednjoškolskih dana, kada se upoznaje s pojedinim poljskim književnim djelima i autorima, a tada započinje i korespondenciju sa svojim poljskim vršnjacima, čemu nije ustuknuo čak niti u zlosretnom vremenu Drugog svjetskog rata, jer u njegovom jeku objavljuje knjigu *Kritike i članci* (1943.), satkanu od tekstova diskretno usmjerenih upravo na poljsku problematiku, a vezano za Poljake, u isto vrijeme u *Hrvatskoj enciklopediji* „ironično” djeluje kao urednik za poljsku književnost. Benešić u tom istom vremenu piše i pjesničku zbirku *Fili*, koja izravno evocira ratna stradanja i kulise NDH. Na osnovi tih činjenica, jasno je da Benešić nije surađivao s vlastima NDH, onako kako

⁴² Marijan MATKOVIĆ, „Vjeran zastavama mladosti”, *Glas Slavonije* (Osijek), br. 6977, 24. 12. 1967., 8.

⁴³ Julije BENEŠIĆ, „Nesklonom čitaocu”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965., 487.

⁴⁴ Julije BENEŠIĆ, „Iz kanconijera 'Fili'”, *Hrvatska revija*, 16/1943., br. 7, 354-357.

su to krivo protumačili pripadnici komunističke vlasti nakon raspada NDH. To svjedoče i njegovi poslijeratni tekstovi, koji ponajviše govore o stradanjima u Poljskoj. U jednom od njih Benešić iznoseći na vidjelo djelić svoje privatne korespondencije s bliskim prijateljima Poljacima otkriva da je i u ratu ostao s njima u pismenom kontaktu, opisujući pritom bijedu tadašnjih stvarnih poljskih prilika:

Pisali su u Zagreb nekoliko puta prije nego što će planuti rat, a za rata – 25. VII. 1941. – piše Česlav: „Kod nas je hladno, a da ne spominjem jesen, koja je bila neiskazano teška, zima je bila grozna, nestašica ogrjeva i sredstava za nabavu živeža. Ipak živimo. Raznježili smo se sjećajući se predrage suradnje oko Osmana i drugih pjesnika. Zocha radi mnogo: uči djecu (zimus nisu išla u školu), sama obrađuje vrt (uglavnom krumpir i drugo povrće), šije, obavlja poslove i ima mnogo brige s bolesnom Hanjom, no drži se junački. Od kolovoza nisam zaradio nijednoga groša. Koliko mogu, pišem o filozofiji, da ne oglupavim posve.”⁴⁵

Potvrdu o Benešićevom čak javno očitovanim antifašističkim raspoloženjem, a vezanim za zbirku *Fili*, može se iščitati i iz činjenice da neke od pjesama sadržanih u zbirci *Fili*, tada zbirci u rukopisu, objavljuje u *Hrvatskoj reviji* ratne 1943. godine. Riječ je o naslovima *Dragulji*, *Čislo*, *U grobu*, *Bez izlaza*, *Danas*, *Sreća*, *Ekvinocij* i *Strah*, kojima Benešić hrabro provocira vlastitu društvenu zbilju, odnosno izopačene mentalne sklopove zagovornika Drugog svjetskog rata i NDH. S druge strane, dolaskom partizanskih vlasti i raspadom NDH, Benešić, zajedno sa svojom obitelji, ispašta zbog svojeg javnog i kulturnog aktiviteta u razdoblju Drugog svjetskog rata. Međutim, nove vlasti njegovo djelovanje u tim godinama tumače potpuno krivo, jer je i za trajanja NDH (knjigom *Kritike i članci* te pjesmama sadržanim u *Fili* i objavljenim u *Hrvatskoj reviji* 1943.) javno progovorio protiv zločinā Drugog svjetskog rata.

U cijeloj toj poratnoj priči o Juliju Benešiću zanimljivo je i to da su komunističke vlasti u svojem apsurdnom ignoriranju Julija Benešića dobile svojevrsnu pljusku, jer dok mu je njegova zemlja uskraćivala sredstva za život, druga mu je socijalistička zemlja istodobno odala priznanje za zasluge na hrvatsko-poljskom kulturnom zbližavanju u liku ordena *Zlatni križ za zasluge* od Prezidijaa poljskog narodnog vijeća i počasnog naslova doktora filozofije od strane Jagielloškog sveučilišta u Krakovu.

Na koncu je potrebno promotriti kritičku popraćenost Benešićeve pjesničke zbirke *Fili* nakon njezinog objavljivanja. Bez obzira na činjenicu da je Benešićeva zbirka izašla 1965. godine, riječ je o gotovo kritički nerazmotrenom književnom djelu, jer je o njemu dosad objavljen tek jedan rad analitičke naravi, koji se, zapravo, samo djelomično bavi Benešićevom zbirkom *Fili* – Pavličićev tekst „Julije Benešić kao pjesnik”,⁴⁶ u čijem je prvenstvenom fokusu Benešićeva prva objavljena pjesnička zbirka, *Istrgnuti listovi*. I Šime Vučetić u svojem predgovoru posvećenom književnom djelu Julija Benešića i prvom izboru iz djela Julija Benešića uopće, unutar edicije *Pet stoljeća hrvatske književnosti* u izdanju Matice hrvatske i *Zore* 1969. godine u Zagrebu,⁴⁷ vrlo kratko progovara o Benešićevoj pjesničkoj zbirci *Fili*, koja je u tom djelu zastupljena s tek četiri pjesnička naslova, kao izraz autorova

⁴⁵ Julije BENEŠIĆ, „Moj prijatelj Česlav: (Iz varšavskih bilježaka)”, *Ostvarenja: književno-likovni almanah*, Zagreb 1947., 414.

⁴⁶ Pavao PAVLIČIĆ, „Julije Benešić kao pjesnik”, *Književni Osijek – Književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas: studije i eseji*, (prir. Stanislav Marijanović), Osijek 1996., 311.-329.

⁴⁷ Šime VUČETIĆ, „Julije Benešić”, *IZBORI iz djela* [Julije Benešić; Fran Galović; Milan Vrbančić; Zvonko Milković], Zagreb 1969., 10.-11. Oskudna zastupljenost Benešićeva opusa u ovom izboru pokazuje koliko se, ironično rečeno,

protesta protiv zločina. U drugom Benešićevom izboru iz djela iz 1994., u kojem je prisutno deset pjesama iz zbirke *Fili*, Hrvoje Pejaković, u pogovoru, zbirci također posvećuje neznatan dio teksta.⁴⁸ U još istaknutijim naznakama to čine i suvremene povjesnice hrvatske književnosti,⁴⁹ s tim da tek jedna od njih, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, autorskog dvojca Helene Sablić Tomić i Gorana Rema, podrobnije ulazi u analizu „uprizorenih” situacija „jakoga, ideologijskog, slobodarskoga subjekta (...)”.⁵⁰ Ono što je osobito zanimljivo u kontekstu kritičke recepcije Benešićeve zbirke *Fili* jest njezino znakovito prešućivanje sedamdesetih godina 20. stoljeća, dakle, gotovo neposredno nakon njezinog prvog objavljivanja, za što su izvrsni primjeri publikacije poput *Leksikona pisaca Jugoslavije* iz 1972.⁵¹ i *Opće enciklopedije Jugoslavenskog leksikografskog zavoda* iz 1977.,⁵² koje uopće ne spominju zbirku *Fili* i isključuju je iz njegove bibliografije, očito kao potvrdu pogrešnim tumačenjima Benešićeve društvene angažiranosti u vremenu Drugog svjetskog rata i NDH, te kao znak priznanja nedopustivih postupaka komunističkih vlasti odigranih u poraću, istodobno izravno usmjerenih na intelektualnu dimenziju Julija Benešića i tadašnje pozicije članova njegove obitelji.

THE LYRICAL PROTEST OF JULIJE BENEŠIĆ

The paper provides an analysis of Julije Benešić's poetry published posthumously in the collection *Fili: kanconijer ili pjesmarica*. The poems take on a continuity of a diary, within the time span of two years, 1940 and 1941, while the final attempts are dated 1943, 1944 and 1945. For certain reasons, the collection was not published until after Benešić's death in 1965, in a special edition of *Radovi* of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts. The paper also pinpoints the basic poetic premises of the collection, which went virtually unanalyzed until now, as well as the duality of its thematic framework, the subject's interaction with his imaginary lover and his provocative questioning of the bleak situation in World War II, the occupation and the atrocities. Benešić's verses, while describing the social situation of the time, inundated with brutal wartime events, also embody Benešić's lyrical protest against the crimes committed during World War II and against the so-called Independent State of Croatia (NDH). As such, they form a document about a "time" whose sinister nature affected both the author himself and members of his family, to whom the paper also devotes attention. Benešić spent the NDH years editing the collected works of several Croatian authors, working as an editor of the section on Polish literature in the Croatian Encyclopaedia and an editor of *Vienac* (1944) writing for *Spremnost: misao i volja ustaške Hrvatske*, and published his book *Kritike i članci* in 1943 under the tutelage of Croatian biographical publishing house, which also published the Croatian encyclopaedia. After the downfall of NDH, the post-war

u poraću tobože cijenilo književno i kulturološko ime Julija Benešića. Izgleda da se ipak nepodobnog Benešića nije smjelo previše isticati. No barem se u sklopu tog naslova njegova zbirka *Fili* nije prešutjela, kao što to, primjerice, pokazuju kasnije publikacije, nastale sedamdesetih godina 20. stoljeća.

⁴⁸ Hrvoje PEJAKOVIĆ, „Julije Benešić (1883.–1957.)”, u: Julije BENEŠIĆ, *Izabrani tekstovi*, Vinkovci 1994., 141.

⁴⁹ Dubravko JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Zagreb 1997.; Slobodan Prosperov NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*, Zagreb 2003.; Helena SABLJIĆ TOMIĆ – Goran REM, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Zagreb 2003.

⁵⁰ H. SABLJIĆ TOMIĆ – G. REM, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, 162.

⁵¹ Nedjeljko MIHANOVIĆ, „BENEŠIĆ, Julije”, *Leksikon pisaca Jugoslavije: A – Dž*, sv. 1., Zagreb 1972., 209–211.

⁵² „BENEŠIĆ, Julije”, *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda: A – Bzu*, sv. 1., Zagreb 1977., 485.

communist government did not look kindly on his wartime activity, which the partisans regarded as a form of collaboration. As a consequence, both Benešić and his family suffered retribution. This study shows that Julije Benešić, as person of social agility was in fact against the uncompromising states of World War II and the ways the NDH functioned and that he expressed his sentiments publicly in his literary work, essays, critiques and other texts contained in the book *Kritike i članci*, published in 1943. Such was the case with his numerous poems (*Dragulji, Čislo, U grobu, Bez izlaza, Danas, Sreća, Ekvinocij* and *Strah*) from the collection *Fili*, which were published in the Croatian Review (*Hrvatska revija*) also in 1943, while the collection itself was still in manuscript form.

Keywords: Julije Benešić, the Benešić family, World War II, lyrical protest, social engagement

Izvori i literatura

Izvori

- Julije BENEŠIĆ, „Čislo”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Ekvinocij”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Fili”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Grohot”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Grubijan”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, *Iza zastora. Osam godina u Varšavi. Rad JAZU*, Zagreb 1981.
- Julije BENEŠIĆ, „Moj prijatelj Česlav: (Iz varšavskih bilježaka)”, *Ostvarenja: književno-likovni almanah*, Zagreb 1947., 403.-414.
- Julije BENEŠIĆ, „Nesklonom čitaocu”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Noćna šetnja”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Povratak? ”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Radio prenosi Carmenu iz kazališta”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Razgovor”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Slak: (Convolvulus tenacissimus)”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Sloboda: (Škotska balada)”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Susret”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Švigermuter piše...”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „U grobu”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Vjetar”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.
- Julije BENEŠIĆ, „Zbogom”, *Fili: kanconijer ili pjesmarica*, Zagreb 1965.

Literatura

- Antun BARAC, „Julije Benešić”, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2, Zagreb 1941., 368.
- Mato BATOROVIĆ, „Franjo Benešić: (Ilok, 29. siječnja 1877. – Velika Gorica, 13. ožujka 1945.)”, u: Franjo BENEŠIĆ, *Razmatranja*, Zagreb 1929., 246.-254.
- Mato BATOROVIĆ, „Obitelj Benešić u Iloku”, u: Franjo BENEŠIĆ, *Razmatranja*, Zagreb 1929., 239.-245.

- Mato BATOROVIĆ, *Zavičajni spomendani iločkog kraja* [rukopis].
- Julije BENEŠIĆ, „Iz kanconijera ‘Fili’”, *Hrvatska revija*, 16/1943., br. 7, 354.-357.
- „BENEŠIĆ, Julije”, *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda: A – Bzu*, sv. 1., Zagreb 1977., 485.
- Antonija BOGNER-ŠABAN (prir.), „Krlježina pisma u arhivu Zavoda za književnost i teatrologiju”, *Forum*, 21/1982., br. 10-12, 635.-689.
- Antoni BOGUSŁAWSKI, „Sześćdziesięciolecie Julija Benešića”, *Wiadomości Polskie*, 4/1943., br. 37, 3.
- A. R. BUEROV, „Julije Benešić: k šezdesetogodišnjici života”, *Hrvatska revija*, 16/1943., br. 12, 654.-658.
- I[van] E[SIH], „Prof. Julije Benešić: (1883. – 1. III. 1943.)”, *Prosvjetni život*, 2/1943., br. 14/15, 358.
- Dubravko JELČIĆ, *Povijest hrvatske književnosti: tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Zagreb 1997.
- Vladimir JURČIĆ, „Julije Benešić: prvak suvremene hrvatske književne kulture”, *Hrvatska misao*, 2/1944., br. 10, 284.-288.
- Enver KAZAZ, „Heroj i žrtva u funkciji pamćenja rata: književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja”, *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek), Zagreb 2009., 141.-154.
- V[ladimir] K[OVAČIĆ], „Dr. Julije Benešić: (Uz 60-godišnjicu njegova zaslužnog života)”, *Nova Hrvatska* (Zagreb), br. 228, 29. 9. 1943., 11.
- Marijan MATKOVIĆ, „Julije Benešić: (1883-1957-1977)”, *Kronika Zavoda za književnost i teatrologiju JAZU*, 3/1977., br. 2, 1.-4.
- Marijan MATKOVIĆ, „Vjeran zastavama mladosti”, *Glas Slavonije* (Osijek), br. 6977, 24. 12. 1967., 8.
- Nedjeljko MIHANOVIĆ, „BENEŠIĆ, Julije”, *Leksikon pisaca Jugoslavije: A – Dž*, sv. 1., Zagreb 1972., 209.-211.
- Nedjeljko MIHANOVIĆ, *Julije Benešić: izložba u spomen 100. obljetnice rođenja*, Ilok 1983.
- Slobodan Prosperov NOVAK, *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*, Zagreb 2003.
- Pavao PAVLIČIĆ, „Julije Benešić kao pjesnik“, *Književni Osijek – Književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas: studije i eseji*, (prir. Stanislav Marijanović), Osijek 1996., 311.-329.
- Lech PAŹDIERSKI, *Julije Benešić i Poljaci*, Zagreb 2004.
- Hrvoje PEJAKOVIĆ, „Julije Benešić (1883.–1957.)”, u: Julije BENEŠIĆ, *Izabrani tekstovi*, Vinokovci 1994., 137.-148.
- Helena SABLIC TOMIĆ – Goran REM, *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Zagreb 2003.
- Ivo SMOLJAN, „Uspomeni Julija Benešića”, *Kulturni radnik*, 11/1958., br. 1-2, 100.
- Šime VUČETIĆ, „Julije Benešić”, *IZBORI iz djela* [Julije Benešić; Fran Galović; Milan Vrbanić, Zvonko Milković], Zagreb 1969., 5.-19.
- [?], „G. Julije Benešić postavljen vršiocem dužnosti upravnika Narodnog kazališta”, *Jutarnji list* (Zagreb), br. [?], 4. 10. 1939., 6.

9.

JULIJE MAKANEC KAO DUHOVNI ODGOJITELJ USTAŠKE MLADEŽI

Petar Macut

UDK: 929Makanec, J.:329.18(=163.42)-053.6

Prethodno priopćenje

Sažetak: Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske pod paskom Ustaškog pokreta došlo je do cjelokupne reorganizacije društva pod njegovom kontrolom. Posebnu pozornost ustaše su pridavale mladeži, koja je trebala biti odgajana u novoj državi u novom „ustaškom duhu”, „najjasnije” izraženom u ustaškim načelima. U tu svrhu osnovana je posebna organizacija unutar ustaškog pokreta – Ustaška mladež. Julije Makanec (1904.–1945.), filozof i političar, gotovo od samoga početka je bio uključen u rad te organizacije. Krajem 1941. godine imenovan je stožernikom muške ustaške mladeži za Stožer Bilogoru (sjedište u Bjelovaru), da bi već u siječnju 1942. bio promaknut na dužnost odjelnog upravitelja za duhovni odgoj u Upravnom zapovjedništvu Ustaške mladeži u Zagrebu. Reorganizacijom djelovanja Ustaške mladeži koja će se provesti sredinom 1942. Makanec zauzima isti položaj unutar organizacije samo što je naziv odjelnog upravitelja zamijenjen nazivom pročelnika. Svojim intelektualnim radom kao autor niza brošura političko-propagandne provenijencije znatno je utjecao na formiranje svjetonazora članova Ustaške mladeži. Rezultati istraživanja potvrđuju važnost njegove uloge u organizaciji Ustaške mladeži, što je doprinijelo njegovom napredovanju u hijerarhiji Ustaškog pokreta. Na taj način otvaraju se dva do sada neistražena područja historiografije o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: djelovanje Julija Mankanca i organizacija Ustaške mladeži.

Ključne riječi: Julije Makanec, Ustaška mladež, ustaška ideologija, Ustaški pokret, odgoj u NDH

Uvod

Julije Makanec je na marginama povijesnog pamćenja zabilježen kao ministar prosvjete Nezavisne Države Hrvatske koji je svoj životni put završio pred streljačkim vodom 7. lipnja 1945. godine.¹ Iako je bio visokopozicionirani član Ustaškog pokreta, u očima prevladavajuće paradigme historiografskog istraživanja koja u prvi plan stavlja političke

¹ Smrtne presude Vojnog suda Komande zagrebačkog područja 1945., svibanj 12. – 1946., veljača 22., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska*, (ur. Vladimir GEIGER i dr.), Zagreb 2008., 347. Originalni dokument se nalazi u: HDA, Zagreb, 0870, inv. br. 194. Vrijeme smrti: 7. VI. 1945.; način izvršenja presude: strijeljanje.

odnose moći, Makanec je zaista bio sporedan lik. Međutim, ako iz sfere uže shvaćenog političkog istraživanja skrenemo na probleme ideologije i kulture, Julija Makanca nikako ne možemo zaobići.

Osim toga što je skončao na navedeni način, hrvatska historiografija pretežno veže Makanca samo za još dva događaja: ustanak u Bjelovaru² te novinski napad na Alojzija Stepinca nakon njegove propovijedi na blagdan Krista Kralja 21. listopada 1943. godine. Kao načelnik grada Bjelovara Makanec je imao djelatnoga učešća u tzv. bjelovarskom ustanku.³ Taj je ustanak mitologiziran za vrijeme NDH kao najpoznatiji primjer podizanja Hrvata na oružje na Poglavnikov poziv preko radija Velebit. Čini se da će upravo taj događaj biti presudan za uspješan razvoj Makančeve političke karijere⁴ i njegov napredak kroz organizaciju Ustaškog pokreta, iako treba uzeti u obzir njegovu stručnu spremu i angažman u javnom životu između dva rata.

Slika 1. Vođe Bjelovarskog ustanka, 7. travnja 1941. godine, snimljeni 8. travnja 1941. nakon što je dr. Julije Makanec (u sredini, sjedi) proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku s balkona Gradske vijećnice u Bjelovaru

² Željko KARAULA, *Bjelovarski ustanak: 7.–10. travnja 1941. u povijesnim izvorima: dokumenti*, Bjelovar 2012.; Zdravko DIZDAR, „Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 3, 581.–609.

³ Već 15. travnja 1941. u dnevniku *Hrvatski narod* (god. III., br. 62, str. 4.) u članku pod naslovom *Herojska pobuna hrvatske vojske u Bjelovaru* kratko je opisan tijek pobune. Također se i u drugom svesku *Hrvatske enciklopedije*, tiskanoj 1942. godine, pod skupnom natuknicom *Bjelovar* nalazi bilješka i o bjelovarskom ustanku. Uredništvo je na temelju Makančevog trodijelnog članka iz *Hrvatskog naroda* opisalo tijek događaja na sljedeći način: „Kad je 6. IV.1941. došlo do rata između Njemačke i bivše Jugoslavije, uskratilo je hrvatski narod na poziv Poglavnika dra Ante Pavelića poslušnost jugoslavenskim v[oj]astima (sic!). Među mnogobrojnim ustancima osobito se ističe ustanak u Bjelovaru (...).“ („Bjelovar“, *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2., Zagreb 1942., 660.) Samo nazivanje tog događaja ustankom već je problematično. Pobuna je puno preciznija riječ.

⁴ Osim u početku karijere, to sudjelovanje BILO je jedan od glavnih razloga što je Makanec osuđen na smrt. U dispozitivu presude stoji da je kriv: „a) što je kao načelnik u Bjelovaru još za bivše Jugoslavije izdajnički predao u ruke fašističkog neprijatelja razoružavši Jugoslav. vojsku i predavši više stotina oficira i vojnika bivše Jug. vojske okupatoru.“ (*Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946.*, 420.)

⁵ Do sada najdetaljniji prikaz tog događaja vidjeti u: Jure KRIŠTO, *Sukob simbola: politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001., 92–93. Također i u: ISTI, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, sv. 1., Zagreb 1998., 113., 115.

Drugi zabilježeni historiografski moment je napad na zagrebačkog nadbiskupa, objavljen na stranicama *Hrvatskog naroda* 7. studenoga 1943. u tekstu *Pozvani i nepozvani*.⁵ Tim člankom Makanec, ne imenujući Stepinca, odgovara na njegovu propovijed osporavajući mu pravo i kompetenciju da se upliće u politička zbivanja. Ostali momenti Makančevog društvenog i političkog života i prije i poslije navedenih događaja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nisu detaljnije zabilježeni.⁶

Svrha ovoga rada je progovoriti o životu i radu Julija Makanca do ožujka 1943. godine kada je imenovan izvanrednim profesorom filozofije na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu.⁷ U te zamalo dvije godine života i rada Makančeva djelatnost je bitno vezana uz organizaciju Ustaške mladeži u kojoj će on držati jednu od ključnih pozicija. Stoga ćemo se kratko pozabaviti i samom organizacijom Ustaške mladeži, posebno njezinim ustrojem, da bi nam postala jasnija njegova pozicija odjelnog upravitelja za duhovni odgoj.⁸

1. Djelovanje Julija Makanca od 10. travnja do studenoga 1941. godine

Uspostava Nezavisne Države Hrvatske zatekla je Makanca na mjestu ravnatelja bjelovarske gimnazije i načelnika grada Bjelovara.⁹ HSS je nakon sporazuma Cvetković-Maček preuzeo vlast i na bjelovarskom području.¹⁰ Kao član HSS-a Makanec je imenovan načelnikom u studenom 1940. godine. Pripadao je desnoj struji te stranke. Kada je točno položio ustašku prisegu nije utvrđeno, ali se pretpostavlja da je to imao priliku učiniti prilikom posjete Mile Budaka tom gradu početkom 1940. godine.¹¹

⁶ U leksikonu *Tko je tko u NDH?*, (ur. Darko Stuparić, Zagreb 1997., 252.-253.) u natuknici o Juliju Makancu pogrešno je navedeno da je imenovan stožernim pobočnikom u Ustaškom stožeru Bilogora 1941. godine. Spomenuto je da od 1942. preuzima dužnost pročelnika za duhovni odgoj Ustaške mladeži te da je u ožujku 1943. imenovan izvanrednim profesorom filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U listopadu iste godine postaje ministar narodne prosvjete. Osim ove neprecizne faktografije, o njegovom djelovanju u vrijeme NDH nije istraženo – ništa.

⁷ Imenovan je temeljem § 114. *Zakonske odredbe o Hrvatskom sveučilištu* prema kojem su zakonske odredbe koje se odnose na izbor i stalnost profesora suspendirane na pet godina. U tom razdoblju profesore imenuje Poglavnik, a ostalo nastavno osoblje ministar nastave/prosvjete. Usp. *Alma Mater Croatica* (dalje: AMC), 4/1941., br. 10, 132. Odredba je donesena 23. listopada 1941. Niti dva tjedna kasnije, 5. studenoga, *Zakonska odredba o Hrvatskom sveučilištu* je preinačena na način da je Poglavnik dobio pravo imenovati rektora na dvije godine. Osim rektora, Poglavnik je imenovao i dekane. Makanec je imenovan „Odredbom Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske od 17. ožujka 1943. (...) izvanrednim profesorom (...) na Mudroslovnom fakultetu Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu kod katedre 'Filozofija' za predmete 'Povijest filozofije' i 'Sociologija'." AMC, 5/1943., br. 10-11, 117.

⁸ Čini se da su i sami suvremenici bili nesigurni, možda i površni, u utvrđivanju dužnosti pojedinih pripadnika Ustaškog pokreta. Tako upravo vezano za Julija Makanca, u pogovoru njegovoj knjizi eseja *Hrvatski vidici* (Zagreb 1944.), u bilješki o piscu iz pera Vinka Nikolića stoji da je on imenovan stožernim pobočnikom Ustaškog stožera u Bjelovaru (187.). Kao što ćemo vidjeti, tu je Nikolić zapravo spojio u jednu dvije Makančeve dužnosti koje je obnašao jednu za drugom: bio je logorski pobočnik za grad Bjelovar, a poslije stožernik muške ustaške mladeži za stožer Bilogoru. Tu pogrešku nije primijetio niti Željko Karaula u svom informativnom članku o gradskim načelnicima Bjelovara. Usp. Željko KARAULA, „Gradski načelnici Bjelovara (1871–1945)”, *Cris*, 12/2011., br. 1, 214.-215.

⁹ U siječnju 1940. Makanec je vraćen na mjesto profesora u bjelovarskoj gimnaziji, ubrzo potom imenovan je njezinim ravnateljem, a u studenom iste godine postavljen je za načelnika Bjelovara. Usp. Ž. KARAULA, *Gradski načelnici Bjelovara (1871–1945)*, 214.-215.

¹⁰ Usp. Z. DIZDAR, *Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.*, 582.

¹¹ *Isto*, 583.

POSEBNO IZDANJE

HRVATSKI NAROD

ZAGREB, 10. TRAVNJA 1941. CIJENA 1 DINAR

PROGLAŠENA JE NEZAVISNA HRVATSKA DRŽAVA

Ante Pavelić

Zamjenik Poglavnika i vrhovni zapovjednik cjelokupne vojne sile SLAVKO KVATERNIK održao je preko radija govor u kome je upravio hrvatskom narodu riječi, koje znače USKRŠ HRVATSKE DRŽAVE:

HRVATSKI NARODE!

Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpan višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika poštivost našeg poglavnika dra Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu:

Određili su da danas pred dan ustanka Božjeg Sina ustare i naša nezavisna Hrvatska Država.

Poslušajte sve Hrvate u kojemu god mjestu oni bili, a naročito sve časnike, podčasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najveći red i da svi smjesta prijavu zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se sada nalaze, te da cijela oružana snaga uvijek stoji potpuno vjernosti nezavisnoj državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku.

Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomoćnik Poglavnika.

Bog i Hrvati! Za dom spremni!

Proglas novog načelnika Zagreba

ZAGREB, 10. travnja 1941. U ime Glavnog Ustaškog Stana prozvana je Nacelnikstvo Slobodnog i Kraljevskog glavnog grada Zagreba.

gosp. Dr. JOŠO ĐUMANDEČ.

Prezenti ustaški borci. On je najviše priznao dostojnost, lično ovaj proglas na građansko glavno grada Hrvatske Države.

«Hrvat! glavnog glavnog grada Nezavisne Države Hrvatske bivšeg grada Zagreba!

U ime Poglavnika i Vrhovnog zapovjednika dra Ante Pavelića, a u spomen na savršenu volju našeg Kraljevskog Kralja danas je Zagreb zamijenila i upravljač svih građanskih stvari Hrvatske Države Slavko Kvaternik proglašio slobodan Hrvatski Državu sa slobodnom ustrojstvom i povjerenom teritorijem.

Time se ispunila dužnost našeg Glavnog Hrvatskog Načelnika, a u prvom redu Hrvatskog glavnog grada Zagreba.

Kao načelnik grada Zagreba javljam Van te, i nam da će Van stiti najprije od redosti.

Poslušajte Van, da u stvari ova dana obitavate Vole naše hrvatske

PROGLAS DRA MAČKA

ZAGREB, 10. IV. Desetak minuta poslije proglašenja g. Slavka Kvaternika dao je proglas putem radija i predsjednik HSS dr. V. Maček.

U svom proglašenju dr. Maček konstatare je, da je današnjim danom g. Slavka Kvaternik proglašio nezavisnu Hrvatsku državu sa svojim historijskim granicama. Postava sve pristala HSS da se pokoravaju vlastima. Ujedno je pozvao sve istaknute predstojnike i činovnike, koji su u službi, da lojalno i iskreno suraduju sa novim vlastima.

Slika 2. Posebno izdanje *Hrvatskog naroda* povodom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941.

Za praćenje političke transformacije Julija Makanca od pripadnika desnog krila HSS-a u ustašu od presudne važnosti su njegovi tekstovi koje je objavljivao u novopokrenutom bjelovarskom tjedniku *Nezavisna Hrvatska*.¹² Već od prvoga broja kroz taj list možemo pratiti Makančeve protokolarnе dužnosti kao načelnika Bjelovara¹³ kao i njegovo napredovanje kroz hijerarhiju Ustaškog pokreta. Taj napredak dogodio se tek nakon što je Makanec ideološki evoluirao od riječi:

Hrvatski narod u svojoj ljubavi prema miru i u svojoj dubokoj čovječnosti ni danas ne želi ništa tuđe, on i danas ne želi da svoju sreću zida na trajnom poniženju i trajnoj nesreći bilo koga (...)¹⁴

iz travnja 1941. godine do zloslutnog upozorenja iz studenog iste godine:

Neka znade svaki, da trutova i sebičnjaka, da društvenih parazita Hrvatska ne treba i da će ih iskorieniti.¹⁵

Svoje konačno „da” režimu Makanec je izrekao u svibnju 1941. Na toj liniji je ostao sve do svibnja 1945. bez ikakvog znaka kolebanja. U već spomenutom prvom broju *Nezavisne Hrvatske*, na čijoj naslovnici Makančev tekst govori o „ljubavi prema miru”, na trećoj stranici u rubrici domaćih vijesti saznajemo da je

Ustaški pokret, koji je u slobodnoj i nezavisnoj državi Hrvatskoj preuzeo vlast, počeo s čišćenjem nepoželjnih elemenata (...) Kod reorganizacije Gradskog redarstva otpušteni su iz gradske službe svi Srbi redari (...) Ova ispražnjena mjesta popunit će se ispravnim Hrvatima (...)¹⁶

Otpuštanje svih Srba iz službe zasigurno se poklopilo s tadašnjim mišljenjem onih građana hrvatske nacionalnosti koji su podržavali proglašenje Nezavisne Države Hrvatske o nadzastupljenosti Srba u redarstvenim i žandarmerijskim postajama. Tada se to povezivalo s često okrutnim i nečovječnim postupanjima prema žiteljima ne samo tog kraja u Kraljevini Jugoslaviji. Ipak, gubitak radnih mjesta nije bio događaj koji bi natjerao na razmišljanje i doveo u pitanje novouspostavljenu vlast. Međutim, okrutni pokolj žitelja srpske nacionalnosti bjelovarskog kraja koji se dogodio nedaleko od Gudovca 28. travnja 1941.¹⁷ upravo je događaj koji je od svih koji su mogli objektivno biti upoznati s njim zahtijevao opredjeljenje. Da je Makanec odlučio ignorirati taj zločin te se staviti u službu pokreta govori nam već sljedeći njegov tekst *Ustaška načela*, također s naslovnice *Nezavisne Hrvatske*.¹⁸ Za njih Makanec kaže:

Ta načela znače organsku sintezu osnovnih vrijednosti hrvatske stranke prava i hrvatske seljačke stranke i čine tako čvrsti i nerazorivi temelj naše narodne budućnosti.¹⁹

¹² Urednik Ivan Šestak, god. 1, br. 1 (19. travnja 1941.) – god 2, br. 65 (29. kolovoza 1942.); nastavlja se kao Bilogora.

¹³ Npr. usp. „Proslava rodendana vođe njemačkog Reicha”, *Nezavisna Hrvatska* (dalje NH), br. 2, 26. 4. 1941., 2.

¹⁴ Julije MAKANEC, „Hrvatska država”, *NH*, br.1, 19. 4. 1941., 1.

¹⁵ Julije MAKANEC, „Misao ‘Pomoći’”, *NH*, br. 33, 29. 11. 1941., 1.

¹⁶ „Reorganizacija gradskog redarstva”, *NH*, br. 1, 19. 4. 1941., 3.

¹⁷ Više o tom pokolju vidjeti u: Željko KARAULA, „Slučaj Gudovac’ 28. travnja 1941.”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39/2007., 197.-208.

¹⁸ Julije MAKANEC, „Ustaška načela”, *NH*, br. 4, 10. 5. 1941., 1.

¹⁹ *Isto*. Opširnije tumačenje ustaških načela Makanec će objaviti u priručniku državno-narodne nastave pod naslovom *Politička nastava*, Zagreb, 1943., 53.-68.

Položivši test odanosti Makanec je 21. svibnja 1941. na dan Poglavnikovog „poviestnog govora” na Markovom trgu u kojem je objasnio čin potpisivanja Rimskih ugovora, imenovan logorskim pobočnikom u Bjelovaru.²⁰ To je bila njegova prva dužnost u Ustaškom pokretu.

Slika 3. Ekshumirane žrtve pokolja u Gudovcu kod Bjelovara 28./29. travnja 1941.

Samo nekoliko dana kasnije, 25. svibnja, po prvi put nastupa Makanec kao logorski pobočnik i drži govor na velikoj političkoj tribini koja se simultano tih dana održavala na cijelom teritoriju NDH nad kojim se prostirala efektivna ustaška vlast. Tom tribinom bilo je potrebno objasniti narodu zašto je dio Dalmacije ustupljen Talijanima. Ne ulazeći u ocjenu samoga čina i sadržaja Rimskih ugovora, ipak je potrebno istaknuti osobni kompromis koji je i u ovom slučaju podnio sam Makanec. Naime, tumačeći ustaška načela u već spomenutom tekstu napisanom prije potpisivanja Rimskih ugovora, zapisao je i ove riječi:

Kao što je god živom organizmu potrebno raspolagati svim svojim organima, tako je i Hrvatskoj državi potrebno raspolagati svim svojim historijskim pokrajinama (...).²¹

Dva tjedna kasnije pravdao je gubitak Dalmacije govoreći:

Naša vjera u bu[du]ćnost hrvatskog naroda pod vodstvom Poglavnika je neslomiva i srušit će sve zapreke, koje naiđe na svom putu!²²

²⁰ „Glavni Ustaški Stan u Zagrebu od 21. svibnja 1941. donio je sljedeću odredbu: U smislu točke 4. ustaškog Ustava, Glavni Ustaški Stan na prijedlog dosadašnjeg ustaškog povjerenika (Mije Hansa, op. P. M.), a po odredbi Poglavnika, ovim imenuje (...) Logornim pobočnicima: Ustaše Dra Julija Makanca (...)”, *NH*, br. 6, 24. 5. 1941., 4. Također vidjeti: Stožernici, Logornici i Tabornici, *Ustaša – vijesnik hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta* (dalje USTAŠA), 11/1941., br.1, 15.

²¹ Julije MAKANEC, „Ustaška načela”, *NH*, br. 4, 10. 5. 1941., 1.

²² „Hrvatska je narodna duša progovorila”, *NH*, br. 7, 31. 5. 1941., 2.

Svoje jasno i nedvosmisleno pristajanje uz teoriju i praksu ustaškog pokreta Julije Makanec je nastavio tumačeći knjigu Ante Pavelića *Strahote zabluda*²³ natpisom *Poglavnik o komunizmu*.²⁴ Kao što ćemo vidjeti kasnije, to Poglavnikovo djelo, uz nezaobilazna ustaška načela, postalo je trajan izvor inspiracije mnogih njegovih propagandno-ideoloških tekstova namijenjenih pripadnicima Ustaške mladeži.

1. 1. Stožernik za mušku mladež stožera Bilogora

Deset dana nakon Makančevog prvog govora kao ustaškog dužnosnika došlo je do administrativnog preustroja Nezavisne Države Hrvatske. Dana 4. lipnja 1941. godine osnivaju se velike župe. Teritorijalnu podjelu na 22 velike župe i grad Zagreb u istom rangu te gradove i sela pratila je administrativna podjela Ustaškog pokreta na stožere, logore i tabore, na čijem čelu su bili stožernici, logornici i tabornici. Osim paralelizma između administrativne podjele države i ustaškog pokreta, postojao je paralelizam i unutar ustaškog pokreta između političkih i vojnih činova. Činovi u političkoj organizaciji Ustaškog pokreta imali su svoje vojne ekvivalente s jednakim pravima. Na taj način je ideal vojničkog ustroja prenošen i na političke dužnosti. Tako je npr. Makancu kao logorskom pobočniku pripadao status dočasnika u „usporedbi s činom i pravima ustaškog vodnika”.²⁵ Čin časnika u političkoj organizaciji Ustaškog pokreta „u usporedbi s činom i pravima poručnika”²⁶ pripast će mu imenovanjem na mjesto stožernika za mušku mladež stožera Bilogora u studenom. U kolovozu je smijenjen s mjesta bjelovarskog načelnika²⁷ zadržavši mjesto ravnatelja bjelovarske gimnazije. To će mjesto zadržati i kao stožernik za mušku ustašku mladež.

Zadaću da organizira rad cjelokupnog stožera mladeži shvatio je vrlo ozbiljno, iako se na toj poziciji zadržao samo dva mjeseca prije sljedećeg promaknuća. Svjedočanstvo o svojoj djelatnosti djelomično je zapisao u svom izvještaju *Rad Ustaške mladeži u Bjelovaru u studenom i prosincu*.²⁸ Osim intenzivnih nastupa *Ustaške uzdanice* i *Ustaškog junaka* na kazališnim priredbama, s članovima *Starčevićeve mladeži* održavat će “(se) tjedno jedanput sastanci, na kojima će se čitati i tumačiti Poglavnikovo djelo ‘Strahote zabluda’”.²⁹ Prve skice tog predavanja, kao što je već rečeno, već je objavio u tekstu *Poglavnik o komunizmu*. Navedenom temom bavit će se Makanec još jednom na stranicama *Nezavisne Hrvatske* i to će biti njegov posljednji autorski rad u tom bjelovarskom tjedniku.³⁰

Politički svjetonazor koji je Makanec kao ustaški dužnosnik prihvatio do svibnja 1941. zadržat će neizmijenjen sve do kraja rata. Tom uvjerenju žrtvovat će sve svoje intelektualne pa i moralne snage, prilagođavajući svoja prijeratna stajališta onima koja je od njega zahtijevala „duhovna situacija vremena”. Najjasnije će se to vidjeti u njegovom djelovanju kao pročelnika za duhovni odgoj Ustaške mladeži.

²³ Ante PAVELIĆ, *Strahote zabluda*, Zagreb 1941.

²⁴ Julije MAKANEC, „Poglavnik o komunizmu”, *NH*, br. 25, 4. 10. 1941., 3.

²⁵ „Odredba o činovima u Ustaškom pokretu”, *NH*, br. 15, 26. 7. 1941., 3.

²⁶ *Isto*.

²⁷ Usp. Ž. KARAUŁA, *Gradski načelnici Bjelovara (1871–1945.)*, 216.

²⁸ *NH*, br. 37, 3. 1. 1942., 4.

²⁹ *Isto*.

³⁰ Radi se o tekstu „Komunizam i seljaštvo”, *NH*, br. 39, 17. 1. 1942., 1.-2. Članak će kasnije biti pretiskan u listu *Ustaška mladež*, 2/1942., br. 21.

2. Administrativni ustroj organizacije Ustaške mladeži

Ante Pavelić, osnivač i vođa Ustaškog pokreta, nije od početka bio siguran na koji način organizirati Ustašku mladež. Prve naznake rješavanja problema ustroja mladeži u Ustaškom pokretu nalazimo već u svibnju osnivanjem zapovjedništva za vojnu prednaobrazbu kao i radnu službu mladosti.³¹ Krajem lipnja Poglavlak donosi *Odredbu o sastavu Ustaškog pokreta*³² koji se dijeli na tri grane: političko-organizacijsku, Ustašku vojnicu te Ustašku nadzornu službu. Briga o mladeži pripala je grani političke organizacije pokreta. „Posebno polje rada jest organiziranje i odgoj ustaškog Podmladka unutar Ustaškog pokreta, koji će biti svrstan u postrojbe.”³³ Iz ovako nedefinirane odredbe jasno se vidi da konačna odluka o načinu ustroja mladeži još nije donesena. Taj problem riješen je *Zakonskom odredbom o osnivanju Ustaške mladeži* od 12. srpnja 1941. godine.³⁴ Cjelokupna mladež svrstana je u četiri dobne skupine podijeljene po spolovima. *Ustaška uzdanica* okupljala je djecu od 7 do 11 godina. *Ustaški junaci* su bili djeca od 11 do 15 godina. *Ustaška Starčevićanska mladež* obuhvaćala je mladež od 15 do 18 godina. Mladež na fakultetima su sačinjavali svi sveučilištarci i sveučilištarke, koji su već ranije organizirani u posebnom stožeru.³⁵

Prema toj prvotnoj zamisli izloženoj u *Zakonskoj odredbi* na čelu pojedinih grana djelovanja Ustaške mladeži bili su odjelni upravitelji za: vojničku prednaobrazbu, duhovni odgoj, promidžbu, umijeće, tjelovježbu, zdravstvo, društveno-gospodarsku brigu te kućanstvo (samo za žensku mladež). U točki 7. te iste odredbe propisano je da će teritorijalni ustroj Ustaške mladeži pratiti granice župa, gradova i sela te će na njihovom čelu biti postavljeni stožernici, logornici i tabornici, posve jednako kao i kod organiziranja odraslih članova pokreta. Kada se Zakonska odredba o djelovanju Ustaške mladeži u studenom 1941. pojavi u *Dužnostniku*,³⁶ doći će do izmjene dobne granice unutar *Starčevićeve mladeži*. Dobna granica od tada je obuhvaćala sve mladiće i djevojke od 15. do 21. godine života.

U kolovozu 1942. izlazi *Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama 'Ustaše' – Hrvatskog oslobodilačkog pokreta* kojim se ponovno modificira dobna podjela Ustaške mladeži. Mjesto sveučilišne mladeži (sveučilišna mladež organizirana je u posebnom stožeru koji obuhvaća sveučilište, bez teritorijalne pripadnosti) zauzimaju *Ustaški jurišnici* bez definirane dobne granice, ali uz pretpostavku punoljetnosti. *Ustaški jurišnici* potpadaju pod vojne vlasti (usp. § 71. toč. 4.). Mijenja se i ustroj po odjelima te pod pročelnništvo za duhovni odgoj spadaju odjel za ideološku izgradnju, odjel za umijeće te odjel za promidžbu (usp. § 71. toč. 7.).

U prosincu 1942. pročelnništvo za duhovni odgoj izdalo je *Pravilnik o radu pročelnništva za duhovni odgoj i odjelnih upraviteljstava za ideološku izgradnju, za umijeće i za promidžbu*.³⁷ U njemu se detaljno opisuje opseg kompetencija kao i ciljevi odgoja Ustaške mladeži. Od na-

³¹ „§ 1. Cjelokupna muška mladost, koja nije uposlena ma u kojoj grani privredne djelatnosti, od navršene 15. godine do navršene 18. godine i cjelokupna sveučilišna mladost vršit će pod nadzorom ministarstva domobranstva vojničku prednaobrazbu i rad u radnim jedinicama u trajanju od četiri mjeseca.“ (*Zakonska odredba o vojničkoj prednaobrazbi i radnoj službi mladosti* (5. svibnja 1941.), *Hrvatski Glas* (Zagreb), br. 79, 6. 5. 1941., 3.) Desetak dana poslije Pavelić *Odredbom o nadopuni ustava 'Ustaše'*, 3. točki II. dijela dodaje uredbu prema kojoj se sva sveučilišna omladina svrstava u poseban Sveučilišni stožer. Usp. *Hrvatski Glas*, br. 87, 15. 5. 1941., 3.

³² „Iz ustaškog pokreta. Odredba o sastavu Ustaškog pokreta“, *USTAŠA*, 11/1941., br. 3, 16.

³³ „Osnovana je 'Ustaška mladež', *Hrvatska straža*, br. 26, 29. 6. 1941., 7.

³⁴ „Zakonska odredba o osnivanju Ustaške mladeži“, *USTAŠA*, 11/1941., br. 4, 11.

³⁵ Vidi bilj. 25.

³⁶ „Zakonska odredba o djelovanju Ustaške mladeži“, *Dužnostnik*, 1/1942., br.1, 45.

³⁷ *Dužnostnik*, 1/1942., br.10, 612.-615.

vedena tri odjela, najvažnijim će se pokazati odjel za ideološku izgradnju. Zadaća tog odjela opisana je u § 4. Pravilnika:

Zadaća je odjela za ideološku izgradnju, da pruža i razpoređuje građu, kojom se u pripadnicima Ustaške mladeži, budi i izgrađuje hrvatska nacionalna-politička svijest i ustaški nazor o svijetu.³⁸

Budući da je Julije Makanec kao pročelnik bio izravno odgovoran i pretpostavljen navedenim odjelima, njegov intelektualni rad i pozicija moći unutar Ustaške mladeži omogućit će mu da u sferi odgoja izvrši utjecaj, posebno u dijelu ideološke izgradnje.

3. Ideološka izgradnja Ustaške mladeži

Tjednik *Nezavisna Hrvatska* od 31. siječnja 1942. obavještava svoje čitatelje da je

Dr. Julije Makanec, ravnatelj bjelovarske gimnazije i stožernik Ustaške mladeži stožera Bilo Gora Imenovan (sic!) (...) odjelnim upraviteljem za duhovni odgoj u Upravnom zapovjedništvu Ustaške mladeži u Zagrebu, te je već nastupio na svoju dužnost.³⁹

Na tom mjestu zamijenio je Grgu Pejnovića.⁴⁰

Dolaskom Julija Makanca u Zagreb, Ustaška mladež poprima obrise ozbiljne organizacije. Već u ožujku 1942. godine pokreće se *Dužnostnik – službeni list Ustaške mladeži*⁴¹ koji će izlaziti jednom mjesečno. Intenzivira se i izdavačka djelatnost, posebno tiskanje propagandnih brošura, od kojih će upravo Makančeve biti najkvalitetnije i najbrojnije. Osim toga, kao odjelni upravitelj, a kasnije pročelnik za duhovni odgoj Ustaške mladeži, upravo će on određivati što će i kako cjelokupna Ustaška mladež čitati i na koji način tumačiti pročitano. A u tim smjernicama kao obavezna djela naći će se sve ono što on bude osobno napisao – svaka njegova pojedina knjiga i brošura bit će propisana kao obvezno štivo pri poučavanju pripadnika mladeži.

To je službeno propisano u § 6. pravilnika o radu pročelnništva za duhovni odgoj gdje se navode sredstva rada odjela za ideološku izgradnju: izdavanje knjiga i brošura, uputa za tumačenje knjiga i izdanja te preporuka izdanja za taborske knjižnice.⁴² U svakom od tih sredstava rada Makanec će imati presudnu ulogu.

3. 1. Knjige i brošure Julija Makanca pisane za Ustašku mladež

Ovdje se nećemo baviti izdavaštvom Ustaške mladeži općenito jer je vrlo raznovrsno i bogato te zahtjeva monografsku obradu. U toj raznovrsnosti ističu se radovi Julija Makan-

³⁸ *Isto*, 613.

³⁹ *NH*, br.41, 31. 1. 1942., 4.

⁴⁰ *USTAŠA*, 11/1942., br. 4, 10.

⁴¹ *Dužnostnik* je nastao spajanjem četiri lista: *Ustaške uzdanice*, *Ustaškog junaka*, *Ustaške Starčevićeve mladeži* te glasila ženske ustaške mladeži *Ustaška dužnostnica*. Usp. Zdenka TURČINEC, „Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest*, 32/2000., br.1, 65.

⁴² Usp. *Dužnostnik*, 1/1942., br.10, 613.

ca. On je kao autor apsolutni rekorder po broju tiskanih brošura i knjiga u nešto više od godinu dana koliko je zapravo bio na mjestu odjelnog upravitelja odnosno pročelnika za duhovni odgoj Ustaške mladeži.

Intenzitet kojim je u Bjelovaru pisao prigodničarske tekstove, u Zagrebu je zamijenio izdavanjem brošura i knjiga. Tako se ubrzo po njegovom dolasku u Upravno zapovjedništvo Ustaške mladeži tiska u nakladi Promičbe Ustaške mladeži brošura *Poglavnik o boljševizmu*.⁴³ U toj brošuri Makanec sva poglavlja knjige koju prikazuje sažima i navodi pod jednakim naslovima kako ih je autor poslagaio u knjizi tiskanoj 1941. godine.⁴⁴ Prema svom sadržaju Makančeva brošura je tek skripta od četrdeset stranica namijenjena lakšem usvajanju gradiva. Niti ne trudeći se u taj tekst ugraditi dio svog znanja, Makanec nekritički preuzima i sažima sadržaj koji ima pred sobom u Pavelićevoj knjizi. Govori o „semitima-iztočnjacima”, „inorodnim nametnicima”, „satanskim boljševističkim tipovima”, „Židovima intelektualcima”, boljševičkoj zarazi kojima se suprotstavljaju „izkonske obranbene snage”, „zdravi evropski narodi”, o mudroj i pronicavoj odluci Adolfa Hitlera da napadne prije nego li sam bude napadnut te o općem hrvatskom narodnom ustanku pod Poglavnikovim vodstvom.

Da bi lakše objasnio veličinu Poglavnikova duha i djela koje je ostvario uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske, Makanec tiska brošuru *Ustaške vrline*.⁴⁵ Iako bismo se mogli složiti s definicijom vrline koju nam predlaže autor („Pod vrlinom razumijevamo sposobnost čovjeka, da se opre zlu i da učini ono, što je pravedno i pošteno”⁴⁶), već na sljedećoj stranici čini etički *salto mortale* konstatacijom da

(...) svaka zajednica uzima pravo da istrijebi, uništi ili bar učini neškodljivima one pojedince, koji je radi posve posvemašnjeg nedostatka vrlina slabe i upropaštavaju.⁴⁷

Opće postulate kršćanske etike miješa s postulatima nacističkog svjetonazora koji je implementiran na hrvatsku političku scenu njemačkom vojnom prisutnošću. Prihvaćanjem političke uloge članice Nove Europe⁴⁸ koja u svojim temeljima ima hegemoniju nad onima koje ta ideologija smatra inferiornima, etika za Julija Makanca postaje tek retorička figura. Da je tome tako, vjerojatno je bio svjestan i sam Makanec. Inače ne bi mogao pisati da biti religiozan čovjek znači izvršavati što nam nalaže savjest jer je savjest glas Božji⁴⁹ usporedno s konstatacijom da postoje vrijedni i bezvrijedni članovi ljudske zajednice.⁵⁰ Kada se tako proturječne konstatacije spoje u jednu cjelinu, jasno je zbog čega se inzistira na slijepoj poslušnosti kao najvažnijoj vrlini u sustavu ustaških vrlina.⁵¹

⁴³ Julije MAKANEC, *Poglavnik o boljševizmu*, Zagreb 1942., 40.

⁴⁴ Usp. Ante PAVELIĆ, *Štrahote zabluda*, Zagreb 1941.

⁴⁵ Julije MAKANEC, *Ustaške vrline*, Zagreb 1942., 39.

⁴⁶ *Isto*, 3.

⁴⁷ *Isto*, 4.

⁴⁸ „Neprijatelji žele prikazati Njemačku zemljom terora i tiranije, zemljom, gdje se intelektualci i predstavnici kulture osuđeni na poniženje i muke. Koliko je to daleko od istine!” („Budućnost Hrvatske u ovoj Europi”, *NH*, br. 36, 24. 12. 1941., 1.

⁴⁹ Usp. J. MAKANEC, *Ustaške vrline*, 7.

⁵⁰ *Isto*, 19.

⁵¹ „Dogadjaji su pokazali, da je on (Ante Pavelić, op. P. M.) uvijek tačno i nepogrešivo ocjenjivao prilike i donosio odluke, koje su za hrvatski narod bile korisne i spasonosne. S obzirom na te činjenice svaki ustaša mora imati neograničeno povjerenje u Poglavnika i njegovu državničku mudrost, te to mora i svojim držanjem u svakoj prilici pokazati.” (*Isto*, 14.) Sličnu misao nalazimo izraženu i u ovim riječima: „U hrvatskoj državi duh potpunog reda i rada može zavladati samo po mladeži – po ustaškoj mladeži – čiji je osnov odgoja stega i poslušnost.” („Ustaška mladež pokoljenje nove Hrvatske”, *Dužnostnik*, 1/1942., br. 2, 50.)

U brošuri *Veliko raskršće*⁵² Makanec ukratko prikazuje živote putove i politička nastojanja Ante Starčevića, Stjepana Radića, Milana Šufflaya te Ante Pavelića. U toj kratkoj brošuri Makanec samo ponavlja na više mjesta ponovljena stajališta da je uloga Ante Starčevića bila u tome da probudi bilo hrvatskoga naroda te da ga upozori na opasnost od jugoslavenske ideologije ilirskog pokreta. Stjepan Radić je za Starčevićevu ideju hrvatske države pridobio široke slojeve hrvatskog seljaštva te je svoj uspjeh platio glavom:

Njegovo nasljedstvo primio je u najtežim trenutcima hrvatske povijesti Poglavljenik koji je nauku Ante Starčevića sjedinio s naukom Stjepana Radića u skladu cjelinu izraženu u ustaškim načelima (...) ⁵³

Uvođenje diktature bio je impuls Poglavljeniku, smatra Makanec, da se odluči za emigraciju. Prije negoli je krenuo, osnovao je 7. siječnja 1929. Ustaški pokret, što je bila svjesna i namjerna mistifikacija samoga Ante Pavelića. Njegova politička djelatnost u emigraciji proklamirala je kao svoj cilj ispunjenje vjekovnog hrvatskog sna – samostalne države.

Promičba ustaške mladeži izdala je i knjigu Julija Makanca *Veličina i propast kraljevstva hrvatskoga*.⁵⁴ U toj knjizi Makanec na jednostavan, gotovo trivijalan način progovara o nekim važnijim datumima hrvatske povijesti Srednjega vijeka. Događaji iz rane hrvatske povijesti su izabrani na način da potiču stereotipe koje je ustaška ideologija brižljivo njegovala. Tako se ističe da Slaveni, kao narod, u sebi nemaju državotvornog nagona te se stoga opravdava inzistiranje na tzv. gotskoj ili iransko-kavkaskoj teoriji o porijeklu Hrvata budući da su Slaveni u nacističkoj ideologiji inferiorni: „Mi Hrvati nismo čisti Slaveni, što dokazuje već naš jaki državotvorni nagon (...)”⁵⁵ Osim državotvornog nagona, Hrvati su, prema Makančevoj kratkoj povijesti, uvijek bili okrenuti zapadnom svijetu te su uvijek držali do svoje zadane riječi. Opis ratovanja kneza Domagoja pod Barijem Makanec je iskoristio da upozori da je već tada „hrvatska bojna sila” nastupala u „obrani Europe od vaneuropskih sila”.⁵⁶ To je posve u skladu s opetovanom propagandom rata protiv najezde s Istoka u kojem je djelatnog učesća imala i NDH preko svojih dobrovoljačkih postrojbi. Osim toga, u tekstu možemo naći i takve besmislice da su Hrvati bili svjesni svoje samobitnosti već u 10. stoljeću.⁵⁷ Održavana su predavanja *Hrvatska za vrijeme kraljeva* Ustaškim Junacima i Starčevićevoj ustaškoj mladeži.⁵⁸

3. 2. Upute za tumačenje knjiga i izdanja

U § 1. Pravilnika o radu pročelnništva za duhovni odgoj⁵⁹ stoji da su njegove temeljne zadatke u tome da određuje smjernice, da potiče te osigurava i raspoređuje tekstove i potrebne instrumente za odgoj „poviestne i državne svijesti” svih članova Ustaške mladeži.⁶⁰ Zada-

⁵² Julije MAKANEC, *Veliko raskršće*, Zagreb 1942., 45.

⁵³ *Isto*, 6.-7.

⁵⁴ Julije MAKANEC, *Veličina i propast kraljevstva hrvatskoga*, Zagreb 1943., 86.

⁵⁵ *Isto*, 15. Malo dalje čitamo: „(...) svoj državotvorni nagon i svoju vojničku sposobnost (dugujemo) gotskoj i iransko-kavkaskoj komponenti svoga narodnog bića.” (*Isto*, 15.-16.)

⁵⁶ *Isto*, 37.

⁵⁷ *Isto*, 43.

⁵⁸ *Dužnostnik*, 1/1942., br.1, 10. i 13.

⁵⁹ Puni naslov toga pravilnika glasi: *Pravilnik o radu pročelnništva za duhovni odgoj i odjelnih upraviteljstava za ideološku izgradnju, za umieće i za promičbu*.

⁶⁰ *Dužnostnik*, 1/1942., br.10, 612.

tak određivanja smjernica Makanec je ispunjavao ne samo pišući brošure u kojima tumači temeljne zadatke i ciljeve ustaškog pokreta, njegovu ideologiju i nastojanja, već je nizom tekstova objavljenih u *Dužnostniku* usmjeravao i ostale dužnosnike Ustaške mladeži diljem NDH na koji će način, kojim slijedom i ritmom poučavati mlade pripadnike Ustaškog pokreta. On je stoga ne samo duhovni odgojitelj Ustaške mladeži, već i instruktor onima koji su se hijerarhijski nalazili u domeni njegovog utjecaja.

Da bismo dobili približan uvid u utjecaj Julija Makanca na formaciju i recepciju ustaške ideologije među ustaškom mladoom inteligencijom općenito, a na Ustašku mladež posebno, navest ćemo primjer recepcije njegovog teksta o Anti Starčeviću i Stjepanu Radiću, tiskanog u *Dužnostniku* 1944. godine s prethodnom napomenom uredništva: „Kako bismo vam olakšali rad za izpit II. stupnja do izlaska priručnika navađamo Vam gradivo, koje morate obraditi s Junacima kroz mjesec dana.”⁶¹ Zanimljivo je da autor pod tim tekstom uopće nije potpisan, iako je sasvim jasno da se radi o Makančevu tekstu. Osim u ovom službenom časopisu Ustaške mladeži, navedeno „ispitno gradivo” tiskano je i u *Priručniku državno-narodne nastave*,⁶² u brošuri *Veliko razkršće*,⁶³ u knjizi *Entwicklung des kroatischen Nationalismus*,⁶⁴ u tjedniku *Spremnost*,⁶⁵ u *Prosvjetnom životu*,⁶⁶ u knjizi *Hrvatski vidici*.⁶⁷ Osim ovih tekstova, navedenih kao primjer, i mnogi drugi njegovi radovi pojavljuju se pre-tiskivani i po nekoliko puta u različitim ustaškim publikacijama. Osim o njegovom utjecaju, ta nam činjenica govori i o tome da je ustaškom pokretu nedostajao veći broj potkovanih intelektualaca koji bi mogli autentično tumačiti pojedine aspekte ustaške ideologije.⁶⁸ Makanec nam se pokazuje u tom smislu kao jedan od vodećih i utjecajnijih.

U drugom broju *Dužnostnika* odjelni upravitelj za duhovni odgoj daje nalog svim stožerima da na temelju priloženog predavanja rastumače ustaškoj mladeži najznačajnije misli dr. Milana Šufflaya. Priloženo predavanje tiskano je u istom broju časopisa, a iako nepotpisano znademo da se radi o Makančevu tekstu o tom značajnom hrvatskom intelektualcu. Na nekoliko stranica Makanec je cjelokupno Šufflayevo djelo sveo na nekolicinu momenata prema potrebi ustaške ideologije i odgoja mladeži u tom duhu. Ustvrdio je da je Šufflay prvi jasno i nedvojbeno istakao važnost i sudbonosnost granice na Drini koja u ustaškoj ideologiji označava granicu Istoka i Zapada. Budući da su Hrvati oduvijek branili tu granicu, logično je, prema Šufflayu, da ih se nazove i braniteljima zapadne kulture. Hrvati su štitili Europu od najezde s Istoka. U to vrijeme (travanj 1942.) još je bila u jeku ofenziva na SSSR, a bitka na tom bojištu u vojnom smislu nije bila odlučena.

⁶¹ *Dužnostnik*, 3/1944., br.1-3, 5.

⁶² Julije MAKANEC, *Politička nastava. Priručnik državno-narodne nastave. Svezak I.*, Zagreb 1943., 30.-40. Na str. 2. stoji sljedeća napomena državnog vođe rada: „Ovaj priručnik jedini je mjerodavan za vođe DRS (državna radna služba, op. P. M.) kod provođenja državno-narodne nastave u postrojbama DRS, a prema naučnoj osnovi državno-narodne nastave i osnovi za njezinu provedbu (ON br. 245. od 25. siječnja 1943). Priručnik služi samo za unutarnju upotrebu DRS, te se ne može u druge svrhe upotrijebiti.” Dopis je datiran 27. ožujka 1943.

⁶³ J. MAKANEC, *Veliko raskršće*, 8.-27.

⁶⁴ Julijus MAKANEC, *Entwicklung des kroatischen Nationalismus*, Zagreb 1944., 17.-60. Radi se o luksuzno uređenom prijevodu Makančeve brošure *Veliko razkršće*.

⁶⁵ Pod naslovom *Nacionalizam Stjepana Radića* Makanec je sažeo najbitnije točke ranijega teksta. Usp. „Nacionalizam Stjepana Radića”, *Spremnost*, 1/1942., br. 25, 16. 8. 1942., 2.

⁶⁶ „Nacionalizam Stjepana Radića”, *Prosvjetni život*, 1/1942., 204.-206.

⁶⁷ Julije MAKANEC, *Hrvatski vidici. Nacionalno-politički eseji*, Zagreb 1944., 38.-55.

⁶⁸ Poznata je stvar, kaže Makanec, „da nama za sada još ne dostaje dovoljan broj spremnih i pogodnih ljudi na svim položajima pa ih nedostaje i ovdje”. Usp. Julije MAKANEC, „Smjernice za rad odjelnih upravitelja za duhovni odgoj”, *Dužnostnik*, 1/1942., br. 2, 99.

Drugi moment koji Makanec želi rastumačiti pripadnicima Ustaške mladeži bavi se pojmom čovječnosti kod Šufflaya. Makanec taj pojam tumači ovako:

Čovječnost – taj izraz u ustima Ustaše Milana Šufflaya ne znači nipošto neodlučnost i mlahavost u obrani vlastitih prava i vlastite egzistencije.⁶⁹

U nastavku razmatranja autor zaključuje da se borba za egzistenciju nikada ne smije izroditi u bestijalnost.⁷⁰ Ali da je ono samo dekor govori već zaključak toga odlomka:

A da se ovdje ne radi samo o teoretskim razmatranjima, autor uvjerava da takovu (čovječnu, op. P. M.) Hrvatsku Poglavnik s uspjehom svakoga dana sve to više ostvaruje.⁷¹

U ožujku 1942. godine Makanec izdaje i smjernice za rad odjelnim upraviteljima za duhovni odgoj. Svoju i ulogu ostalih duhovnih odgojitelja Makanec vidi ovako:

Dok je zadaća odjelnih upravitelja za promičbu, da se pobrinu, da se izdanja Ustaške mladeži kao i knjige i brošure preporučene po Zapovjedništvu što više među pripadnicima Ustaške mladeži šire, zadaća je odjelnih upravitelja za duhovni odgoj, da se pobrinu da svi oni duševni i idejni sadržaji, što se u tim izdanjima nalaze, zaista prodru u dušu i misao onih, kojima su namijenjeni.⁷²

Osim „praćenja literature”, duhovni odgojitelji moraju imati razvijeni osjećaj za ono što je prikladno i značajno za pravilan duhovni razvoj Ustaške mladeži. Posebno se, još jedanput, inzistira da se Starčevićевой mladeži preporuča čitanje i tumačenje Poglavnikova djela *Strahote zabluda*.⁷³ Kao ustaški dužnosnik u Bjelovaru on je već čitao i tumačio to djelo Starčevićевой ustaškoj mladeži, a sada to „preporuča” s pozicije moći svim organizacijama Ustaške mladeži u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

U studenom i prosincu 1942. Makanec je zapovjedio voditeljima sastanaka Ustaške mladeži da se kroz ta dva mjeseca ima „čitati i tumačiti” djelo Ivana Oršanića *O pokretu i vodi pokreta* na temelju priloženog razmatranja kojemu je autor sam Makanec.⁷⁴ I tu se ponavljaju već poznate formulacije o „vjekovnim narodnim idealima”, o „istini pokreta” i „nepogrešivosti vođe”. Princip vođe dominira i u ovom razmatranju kao temeljna ideološka os:

Vođa u sebi nosi vjekovne ideale naroda, ne donosi ništa, što nije čvrsto usidreno u stvarnosti narodne duše.⁷⁵

⁶⁹ *Dužnostnik*, 1/1942., br. 2, 53.

⁷⁰ Možda je na umu imao upravo pokolj u Gudovcu u koji je kao načelnik Bjelovara bio upućen.

⁷¹ *Dužnostnik*, 1/1942., br. 2, 53.

⁷² *Dužnostnik*, 1/1942., br. 1, 98.

⁷³ Makanec je kao stožernik za mušku ustašku mladež stožera Bilogora na svoju vlastitu inicijativu uveo čitanje i tumačenje toga djela pripadnicima Starčevićевой ustaške mladeži. Usp. Julije MAKANEC, „Rad Ustaške mladeži u Bjelovaru u studenom i prosincu”, *NH*, br. 37, 3. 1. 1942., 4.: „Za starije članove djačkoga ogranka Starčevićевой mladeži održavat će se tjedno jedamput sastanci, na kojima će se čitati i tumačiti Poglavnikovo djelo ‘Strahote zabluda’. Ove sastanke vodi stožernik (Makanec, op. P. M.)”

⁷⁴ Usp. *Dužnostnik*, 1/1942., br. 10, 630.-631. Razmatranje se nalazi na 631.-638. Taj tekst tiskan je u *Hrvatskoj Smotri*. Usp. 10/1942., br. 10, 569.-577.

⁷⁵ Isto, 633. Zanimljivo je ovdje napomenuti da je o ovom problemu progovorio i Stjepan Zimmermann. U tekstu objavljenom u *Spremnosti* Zimmermann upravo kritizira navodno oslušivanje bila naroda. Žalac Zimmermannove kritike ublažio je sam urednik *Spremnosti* Ivo Bogdan falsifikatom Zimmermannovog teksta u koji je ubacio odlomak koji glorificira ulogu Ante Pavelića. Više o tom problemu vidjeti u: Petar MACUT, „Zimmermannova kritika režima Ante Pavelića – uzroci i posljedice”, *Intelektualci i rat. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 167.-182.

Posljednju Makančevu okružnicu u smislu rasporeda sadržaja predavanja Ustaškoj mladeži nalazimo u ožujku 1943., samo dva tjedna prije nego li će biti imenovan izvanrednim profesorom na Mudroslovnom fakultetu u Zagrebu. Okružnica se bavi rasporedom građe predavanja za Starčevićovu ustašku mladež za cijelu 1943. godinu. Za prvi dio godine, do travnja, obavezno je čitanje i tumačenje djela Danijela Crljena *Ustaška načela*.⁷⁶ Poslije toga „će prići na proučavanje Poglavnikova djela *Poglavnik o boljševizmu* koju je izdalo Zapovjedništvo Ustaške mladeži.” Taj zadatak trebaju ispuniti do listopada. A nakon toga, u studenom i prosincu 1943. godine, Starčevićeva ustaška mladež proučavat će „razpravu prof. Ivana Oršanića: *O pokretu i vođi pokreta*”.⁷⁷ Jednostavnom usporedbom s nalogom od prošle godine koji je identičan ovome iz 1943. dolazimo do uzorka nečega što bismo mogli nazvati kurikulumom odgoja Ustaške mladeži.⁷⁸ O tome je svakako potrebno detaljnije progovoriti na drugome mjestu.

JULIJE MAKANEC AS A SPIRITUAL EDUCATOR OF THE USTASHE YOUTH

The Ustashe movement emerged in a time of great political instability, in emigration. The organization functioned on paper, but it turned out to be very ineffective. After the Independent state of Croatia (*Nezavisna Država Hrvatska – NDH*) was established in April 1941, the Ustashe movement and its leader Ante Pavelić became its legislature, its judiciary and its executive, with the opportunity to shape the society in the way they saw fit. However, lack of experience, a failure to implement general principles of the Ustashe movement in practice, and a permanent state of war meant that the way they ran the country was marked by constant improvisation, accompanied by ceaseless restructuring of the movement itself. The Ustashe Youth was not immune to these problems, either. Formally, it was founded on May 17th 1941, but it suffered from serious organizational problems, understaffing and a lack of ideas. Still, it could be argued that in spite of these unfavourable circumstances, its formation was approached with a lot of idealism and passion. Julije Makanec, a high ranked member of the organization, contributed with his organizing skills and literary prowess to spreading the ideological influence of the Ustashe movement in all regions where the regime exerted power. Also influential was the prolific publishing activity of the Youth's propaganda department (*Promičba Ustaške mladeži*) which published, among other things, all of Makanec's propaganda works intended for the spiritual formation of the youth. In those works, Makanec explained, instructed, taught, incited and spread the ideology of the Ustashe movement. As an intellectual of wide-ranging interests that he was before the war, Makanec was often forced to compromise and make sacrifices, but he considered them a necessary in achieving the worthy goal that was Croatian independence. He proved to be the ideal person for the position of the section manager in charge for spiritual formation at the Ustashe Youth Command and was very successful. His propaganda works, which aspired to be read as theoretical textbooks, explaining the

⁷⁶ Iako taj tekst nije tiskan kao posebna brošura, u knjizi *Politička nastava*, tiskanoj za potrebe radne službe, nalazimo i Makančeva tumačenja ustaških načela. Usp. J. MAKANEC, *Politička nastava*, 53.-68.

⁷⁷ *Dužnosnik*, 2/1943., br. 3, 27.

⁷⁸ Usp. *Dužnosnik*, 1/1942., br.10, 630.-631.

principles of the movement's ideology in a simple and entertaining way represent the peak in quality of such production in NDH. For this reason, Julije Makanec is regarded as one of the leading spiritual educators of the Ustashe youth.

Keywords: Julije Makanec, the Ustashe youth, Ustashe movement, Ustashe ideology, education in the Independent State of Croatia

Izvori i literatura

Novine i časopisi

Alma Mater Croatica 1941.

Dužnostnik 1942.–1944.

Hrvatski Glas 1941.

Nova Hrvatska 1941.

Ustaša 1941.

Knjige, brošure i članci

Zdravko DIZDAR, „Bjelovarski ustanak od 7. do 10. travnja 1941.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 3, 581.-609.

Slavko GOLDSTEIN, *1941. godina koja se vraća*, Zagreb 2007.

Željko KARAULA, *Bjelovarski ustanak: 7.–10. travnja 1941. u povijesnim izvorima: dokumenti*, Bjelovar 2012.

Željko KARAULA, „Gradski načelnici Bjelovara (1871–1945.)”, *Cris*, 12/2011., br. 1, 214.-215.

Željko KARAULA, „‘Slučaj Gudovac’ 28. travnja 1941.”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 39/2007., br.1, 197.-208.

Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, Zagreb 1998.

Jure KRIŠTO, *Sukob simbola: politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001.

Julije MAKANEC, *Poglavnik o boljševizmu*, Zagreb 1942.

Julije MAKANEC, *Politička nastava. Priručnik državno-narodne nastave. Svezak I.*, Zagreb 1943.

Julije MAKANEC, *Ustaške vrline*, Zagreb 1942.

Julije MAKANEC, *Veličina i propast kraljevstva hrvatskoga*, Zagreb 1943.

Julije MAKANEC, *Veliko raskršće*, Zagreb 1942.

Julijus MAKANEC, *Entwicklung des kroatischen Nationalismus*, Zagreb 1944.

Ante PAVELIĆ, *Strahote zabluda*, Zagreb 1941.

Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.–1946. Dokumenti: Zagreb i središnja Hrvatska, (ur. Vladimir GEIGER i dr.), Zagreb 2008.

Zdenka TURČINEC, „Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Časopis za suvremenu povijest*, 32/2000., br.1, 51.-71.

10.

NAUČNIK I POLITIKA: AKADEMIK
MILOŠ TRIVUNAC (1876–1944)
IZMEĐU NACIONALIZMA, NACIZMA I
KOMUNIZMA

Aleksandar Stojanović

UDK: 811.163.41'255.4=112.2

Prethodno priopćenje

Sažetak: Prof. dr Miloš Trivunac smatra se utemeljivačem srpske germanistike i jednim od najvećih jugoslovenskih lingvista u međuratnom periodu. Žbog svojih izuzetnih naučnih doprinosa izabran je za člana Srpske kraljevske akademije i Nemačke akademije nauka, ali je kasnije proglašen za izdajnika i petokolonaša. Prvi ministar prosvete i vera u vladi Milana Nedića život je izgubio odlukom pobjedničkog komunističkog pokreta koji je, stupajući na vlast, kao i u narednim decenijama, negirao brojna dostignuća prethodnog poretka, gurnuvši u zaborav i naučno delo prof. Trivunca. Istorijski kontekst daje ozbiljne razloge za sumnju da jedan od najvećih srpskih intelektualaca svoje generacije u stvari nije lišen života zbog kratkotrajnog učešća u Nedićevoj vladi i saradnje s okupatorom već zbog svojih ideoloških, antikomunističkih stavova i aktivnosti, iz čega proizlazi potreba da se razmotri njegova društvena i politička delatnost u godinama neposredno pre i za vreme Drugog svetskog rata i u njoj potraže motivi koji su novu vlast mogli navesti da donese smrtnu presudu. Ovaj rad, nastao prevashodno na malo korišćenoj ili historiografiji potpuno nepoznatoj arhivskoj građi, predstavlja pokušaj rasvetljavanja uloge dr Miloša Trivunca u godinama neposredno pre i tokom Drugog svetskog rata.

Ključne reči: Miloš Trivunac, germanistika, Univerzitet u Beogradu, Srbija, okupacija, kolaboracija

Uvod

Beogradski list *Borba* objavio je 4. januara 1945. godine presudu Vojnog suda Komande grada Beograda kojom je na smrt ili kaznu zatvora praćenu oduzimanjem građanske časti i konfiskacijom imovine osuđeno nekoliko lica. Prvo ime na objavljenoj listi osu-

đenika bilo je ime akademika Miloša Trivunca, profesora Univerziteta u penziji. U šturoj informaciji o krivici osuđenika za Trivunca je navedeno da je bio izdajnik, „istaknuti petokolonaš” u predratnom periodu, zamereno mu je učestvovanje u vladi Milana Nedića, potpisivanje *Apela srpskom narodu* i pogotovo novinski članak *Sudbonosni čas* u kojem je, prema navodima presude „oštro napao Narodno-oslobodilački pokret sa namerom da se odvrati narod od učestvovanja u Narodno-oslobodilačkoj borbi”.¹ Uz isticanje da je unio i svoje zvanje profesora Univerziteta stavljajući se u službu okupatora, dr Miloš Trivunac osuđen je na smrt streljanjem, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju celokupne imovine. U godinama koje su sledile, porodica Trivunac, iz koje potiče nekoliko istaknutih pripadnika NOP-a (Dušan Trivunac, Jelena Lela Popović (rođena Trivunac) i Ratibor Trivunac), i sama se neformalno odrekla akademika Miloša Trivunca. Snažno političko i ideološko prisustvo novih vlasti u Jugoslaviji u sferama obrazovanja i nauke doprinelo je da se zaborave i omalovaže Trivunčeva naučna i predavačka dostignuća, te je velikom delu savremenih srpskih intelektualca potpuno nepoznat njegov lik i delo.

Za proučavanje odnosa intelektualaca i rata (pogotovo kada je reč o Drugom svetskom ratu) životna priča dr Miloša Trivunca izuzetno je paradigmatična i daleko prevazilazi domete biografije jednog istaknutog intelektualca. Trivunac je bio deo slavne generacije srpskih intelektualaca,² tzv. „planirane elite” školovane na evropskim univerzitetima tokom 19. i početkom 20. veka – mahom izuzetnih ličnosti čije su rodoljublje i društveni angažman bili nadaleko čuveni. Ova generacija praktično je na svojim leđima iznela nacionalno oslobođenje i stvaranje Jugoslavije, ali je imala tu nesreću da u zrelim i poznim godinama života bude svedok (i učesnik) strahovitih političkih i ideoloških previranja koja su na kraju kulminirala Drugim svetskim ratom. Tu generaciju obeležilo je učestvovanje u Prvom svetskom ratu, Albanska Golgota, stvaranje Jugoslavije, ali joj je sudbina dodelila i nezahvalnu ulogu da iz prvih redova posmatra tavorenje jugoslovenskog međuratnog društva, koje se mučilo da ispliva iz voda ekonomske krize i zaostalosti, neobrazovanosti, ustavnih kriza i disfunkcionalnog parlamentarizma. Na kraju tog dugog i mučnog putovanja međuratno jugoslovensko društvo, a sa njim i Trivunac i njegova generacija, našli su se u centru sudara velikih ideologija 20. veka: nacionalizma, komunizma i nacizma.

Kratka biografija dr Miloša Trivunca

Miloš Trivunac rođen je u Subotincu, opština Aleksinac, 16/28. jula 1876. godine.³ Prva školska znanja stekao je u Aleksincu, a potom je bio učenik aleksinačke i niške gimnazije. Visoko obrazovanje i stručno filološko usavršavanje sticao je u Beogradu, Lajpcigu i Minhe-

¹ „Presuda Vojnog suda Komande grada Beograda”, *Borba* (Beograd), 4. 1. 1945.

² Doprinos ove generacije srpskih intelektualaca nacionalnom oslobođenju, ujedinjenju i društvenom razvoju najbolje je opisan u: Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1986. Mnogi od njih bili su deo tzv. „planirane elite”, srpskih naučnika i državnika školovanih na evropskim univerzitetima u 19. i početkom 20. veka. (Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Planirana elita: o studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*, Beograd 2003.)

³ Mada je nesumnjivo bio ličnost od izuzetnog značaja za srpsku kulturu i nauku, o Milošu Trivuncu i njegovom delu se relativno malo pisalo. Među celovitije pokušaje predstavljanja njegove biografije ubrajaju se radovi: Stevan JOSIFOVIĆ, „Naučni rad d-ra Miloša Trivunca”, *Letopis Matice Srpske*, knj. 351, sv. 5-6, Novi Sad 1939.; Miljan MOJAŠEVIĆ, „Sećanja i svedočenja: Miloš Trivunac (1876–1944)”, *Prilozi za jezik, književnost, istoriju i folklor*, knj.

nu.⁴ U Minhenu je i doktorirao 1902. godine, odbranivši disertaciju posvećenu liku i delu Gijoma Bidea (Guillaume Budes).⁵ Iako je u srpskoj nauci ostao upamćen kao germanista, osnivač i redovni profesor Katedre za germanistiku na Filozofskom fakultetu u Beogradu, veliki deo svog školovanja Trivunac je posvetio izučavanju francuskog i engleskog jezika, tako da je tokom života po potrebi držao predavanja i iz oblasti francuskog i engleskog jezika i književnosti. Po povratku sa doktorskih studija iz Nemačke postavljen je 1902. godine za suplenta u Gimnaziji Kralja Aleksandra I u Beogradu. Već 1904. postavljen za docenta Velike škole, a 31. marta 1905. godine za stalnog docenta na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Već tada, iako relativno mlad, slovio je za vrhunskog poznavaoca svetske književnosti i govorio je nekoliko značajnih stranih jezika. Njegov intenzivni akademski uspon prekinut je burnim događajima koji su obeležili drugu deceniju 20. veka – Balkanskim ratovima i Prvim svetskim ratom.

Miloš Trivunac imao je značajnu ulogu u nacionalnoj službi tokom Prvog svetskog rata, a bio je veoma aktivan i na polju jugoslovenskog ujedinjenja. Prvobitno je raspoređen pri vojnoj cenzuri, ali je zbog poznavanja stranih jezika korišćen i u komunikaciji sa stranim diplomatskim misijama i ratnim izveštačima. Nakon povlačenja srpske vojske preko Albanije Trivunac je poslat u SAD, na izričit zahtev Mihajla Pupina, počasnog konzula Kraljevine Srbije u Njujorku. Tamo se značajno angažovao na poslovima mobilisanja srpske (i jugoslovenske) emigracije i sprovođenja nacionalne i kulturne propagande među iseljenicima. Uređivao je list *Američki Srbobran* (glasilo srpskog iseljeničkog društva „Sloga”) i bio glavni sekretar a potom i predsednik Srpske narodne odbrane u SAD. Ratne ciljeve Srbije i borbu za oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih naroda promovisao je i objavljivanjem članaka u listovima *New York Times* i *New York Tribune*.⁶

Kraj Prvog svetskog rata dr Miloš Trivunac dočekao je kao član Jugoslovenskog narodnog vijeća, a odmah po povratku u zemlju nastavio je svoj naučni razvoj. Postavljen je za vanrednog profesora Univerziteta u Beogradu 1919, a od 1922. godine bio je redovni profesor na Katedri za nemački jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Beogradu. U dva navrata biran je za dekana Filozofskog fakulteta u Beogradu (1927. i 1940. godine) a za redovnog člana Srpske kraljevske akademije (SKA) izabran je 1939. godine.⁷ Objavio je ne-

63-64/1997.–1998., Beograd 2000.; Aleksandar STOJANOVIĆ, „Dr Miloš Trivunac: prilozi za biografiju istaknutog intelektualca i nacionalnog radnika”, *Zbornik radova Kapija Pomoravlja*, Kruševac 2011., 245.-256. i Aleksandar STOJANOVIĆ, „Dr Miloš Trivunac – zaboravljeni velikan srpske nauke”, *Karadžić*, 3/2011., br. 3, 81.-104. Osim u ovim radovima, na segmente života i dela dr Miloša Trivunca moguće je naići i u radovima posvećenim istoriji germanistike u Jugoslaviji, naprednom studentskom pokretu, Univerzitetu u međuratnom periodu i vladi Milana Nedića. Arhivski izvori koji govore o Trivuncu čuvaju se u više arhivskih ustanova u Srbiji a postoje ozbiljne indicije da je deo građe o njemu uništen nakon Drugog svetskog rata. Zbog složenih istorijskih i političkih okolnosti u posleratnoj Jugoslaviji i činjenice da nije imao direktno potomstvo nije sačuvana ni privatna prepiska koju je verovatno održavao sa rodbinom. Sve ovo znatno otežava proučavanje ličnosti Miloša Trivunca, njegovih razmišljanja i osećanja, i primorava istraživače da o njemu pišu prevashodno na osnovu njegovih javnih aktivnosti.

⁴ Na studijama u Minhenu Trivunac se obreo zahvaljujući državnoj stipendiji, o čemu svedoči njegovo emotivno pismo zahvalnosti ministru prosvete Andri Đorđeviću. (Arhiv SANU, reg. br. 10282)

⁵ Trivunčev doktorat naišao je na izuzetne pohvale stručne javnosti, a o njemu su se u najznačajnijim nemačkim naučnim časopisima pozitivno izrazili prof. A. Beker i H. Škeranc. Akademik Pavle Popović (1868–1939) ocenio je doktorsku tezu M. Trivunca kao jedan „vrlo ozbiljan prilog proučavanju renesanse”, dodavši: „Ko se kad bavio renesansom, znaće kome je stručne i retke spreme potrebno za tu vrstu studija, i umeće da pravilno oceni vrednost rezultata g. Trivunčevih ispitivanja”. (Arhiv Srbije/AS/, Fond: Univerzitet u Beogradu /G200/fascikla V, jedinica 73/1921)

⁶ Takvi su bili članci: „Bulgarian Treachery” (*New York Tribune*, 20.01.1917), „The Hope of the Jugoslavs” (*New York Times*, 17.6.1918) i „The Serbian Army in the World Struggle” (*The Tank*, december 1918).

⁷ Prilikom svečanog prijema u članstvo Akademije Trivunac je održao pristupnu besedu na temu *Boža Knežević, čovek i mislilac*, koja nikada nije integralno objavljena. Za vreme okupacije u Drugom svetskom ratu Trivunac je bio sekretar Akademije filozofskih nauka SKA od 26. februara 1942. do 10. marta 1944. godine. (www.sanu.ac.rs)

koliko udžbenika i školskih čitanki iz nemačkog i francuskog jezika, kao i veći broj tekstova o Geteu, Herderu i nemačko-jugoslavenskim kulturnim prožimanjima. Svojim ličnim zalaganjem praktično je ni iz čega stvorio Katedru za nemački jezik i književnost i postavio temelj akademskom izučavanju nemačkog jezika i književnosti u Srbiji.⁸

Konzervativac i umereni nacionalista

Usled prirode delovanja Miloša Trivunca u međuratnom razdoblju o njemu se ne može govoriti kao o ideologu ili političaru, jer se on u javnosti nije oglašavao političkim tekstovima, niti je bio aktivno uključen u politički život Kraljevine Jugoslavije. Većina njegovih javnih istupanja bila je vezana za germanistiku (i lingvistiku uopšte), ali se iz jednog manjeg broja članaka u ondašnjoj periodici mogu dobiti obrisi svetonazora koji je Trivunac usvojio tokom svog života. Naime, kao istaknuti profesor Univerziteta on je u više navrata objavljivao tekstove posvećene univerzitetskoj omladini, u kojima je hvalio rad i školske rezultate studenata, ali je oštro kritikovao političko partizanstvo među studentima i zloupotrebu studentskih udruženja za promociju političkih ideja.⁹ Može se sa velikom sigurnošću istaći da je Trivunac među prvima uočio pogubne razmere ideološke i političke manipulacije studentima, i da se revnosno angažovao na suzbijanju politikanstva među univerzitetskom omladinom. Njegov više puta izrečeni stav da studenti imaju pravo na svoja politička uverenja, ali da Univerzitet nije mesto za sukobljavanje istih, jasno ukazuje na konzervativna načela koja su Trivuncu bila bliska. U prilog tome svakako ide i njegovo izjašnjavanje po pitanju izvesnih kadrovskih rešenja na samom Univerzitetu: Trivunac je bio protivnik uvođenja Ksenije Atanasijević u zvanje docenta, a zalagao se i da prilikom unapređenja i povećanja prinadležnosti prednost imaju profesori sa dužim radnim stažom.¹⁰ Trivunčeva konzervativnost, umereni nacionalizam i otpor internacionalističkim idejama najjasnije su došli do izražaja za vreme njegovog angažovanja protiv komunističke agitacije među studentskom i srednjoškolskom omladinom. Naime, učesće studenata u političkim borbama poprimilo je znatno veći obim i drugačiju prirodu sa uvođenjem diktature Kralja Aleksandra Karađorđevića, a posebno je bilo intenzivirano u drugoj polovini tridesetih godina.¹¹ Politički obračuni među studentskom omladinom

⁸ Prilikom izbora Miloša Trivunca u zvanje redovnog profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu autor referata o Trivunčevom minulom radu akademik Pavle Popović istakao je da je „(...) Trivunac stvorio i organizovao nastavu ovog vrlo važnog predmeta, pošto, kao što se zna, pre njega ta katedra nije postojala”. (AS, G200 - V-73/1921)

⁹ Među ovim člancima ističe se tekst „Naša univerzitetska omladina”, objavljen u *Srpskom književnom glasniku* (SKG) aprila 1924. godine. Na tragu Trivunčevih konstatacija sa sličnim tekstovima javnosti su se obratili i prof. Ivan Đaja, akademik Jovan Cvijić, prof. dr Vladimir Čorović i drugi. Instrumentalizacija studentskih udruženja u svrhe političke i lične materijalne koristi najbolje je opisana u članku Ivana Đaje *Studentski život u Beogradu*. (SKG, br. 8, Beograd 1926.)

¹⁰ Trivunac se založio protiv feminizacije nastave, a njegov stav delio je veliki broj starijih profesora kojima je bilo nezamislivo da jedna mlada žena postane docent Univerziteta. Na sednici na kojoj se raspravljalo o unapređenju Ksenije Atanasijević on je oštro istupio sa rečima: „ (...) ima krajeva u Srbiji gde žene ljube u ruku mlade muškarce, a vi hoćete da date katedru docenta jednoj mladoj devojci!”. (Ljiljana VULETIĆ, „Otpori ženskoj emancipaciji”, *Politika*, 6.3.2010.)

¹¹ Prvim većim studentskim nemirima ove vrste smatraju se predizborni neredi iz maja 1928. godine, kada je policija intervenisala u Studentskom domu. Zbog opšte tuče među studentima Univerzitet je prvi put bio zatvaran u novem-

počeli su u tom periodu da uzimaju i ljudske žrtve, izazivaju intervencije policije i dovode do zatvaranja Univerziteta.¹² Najjača i politički najaktivnija grupa bili su komunisti, koji su na čelu sa Ivom Lolom Ribarem praktično kontrolisali Akcioni odbor stručnih studentskih udruženja (AOSSU).¹³ Između ostalih aktivnosti, oni su organizovali manifestaciju „Branimo otadžbinu”, skupljali dobrovoljce i pomoć za borce u Španskom građanskom ratu i prekinuli održavanje komemoracije admiralu Gepratu 29. novembra 1939. godine. Zbog nemogućnosti da se izbore sa zahtevima studenata rektori su jedan za drugim podnosili ostavke, a Trivunac je bio među onim profesorima koji su zahtevali čvršći odnos prema studentima.¹⁴ Revoltiran pomenutim događajima on je na sednicama univerzitetskog Veća vapio „da se preduzme sve kako bi se stalo na put komunističkoj zahuktalosti studenata” i podržavao rektora Vladimira Ćorovića, koga su studenti-komunisti nazivali „krvavi rektor”.¹⁵

Kao i većina pripadnika njegove generacije, Trivunac je imao izuzetno razvijena patriotska osećanja i nacionalnu svest, što se može i razumeti s obzirom da je ta generacija od svoga naroda i države dobila sve što je imala, a i sama se nesebično stavljala u službu nacionalnih interesa kada god je to bilo neophodno. U njegovim stavovima i delatnosti u međuratnom periodu može se uočiti doza umerenog nacionalizma, ali ni ona, kao ni njegov konzervativni karakter, često nije ispoljavana u eksplicitnoj političkoj formi. Možda najuočljiviji čin Trivunčevog nacionalizma bilo je učestvovanje u osnivanju Srpskog kulturnog kluba, na čijem je čelu bio akademik Slobodan Jovanović. Ipak, iako se našao među osnivačima i prvim članovima kluba koji će u predvečerje Drugog svetskog rata okupiti praktično najveći deo srpske inteligencije, Miloš Trivunac nije aktivno učestvovao u njegovom radu, nije se prihvatao funkcija u klubu niti je objavljivao u njegovom glasilu *Srpski glas*.

bru 1931. godine, nakon predizbornih nereda započetih u kafani „Nova Žagubica”. Nakon toga studentski izgredi, nasilje, hapšenja i represija postaju deo studentske svakodnevnice koja je trajala sve do aprila 1941. godine.

¹² Nakon pogibije studenta Mirka Srzentića u neredima početkom 1935. godine Trivunac je na sednici Veća zahtevao da se oštrije postupa sa studentima kako bi se disciplinovali. Na istoj sednici za rektora je izabran istoričar dr Vladimir Ćorović, poznat po svojim konzervativnim, rojalističkim i anti-komunističkim stavovima. On je uveo organ za održavanje reda „Univerzitetsku stražu” zbog čega je u javnosti žestoko napadan od studenata komunista.

¹³ Istoriografija socijalističke Jugoslavije gledala je sa neskrivenim simpatijama na rad tzv. naprednog studentskog pokreta na čelu sa istaknutim skojevcima. Više o naprednom studentskom pokretu u: Milica DAMJANOVIĆ, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*, knj. 1, Beograd 1966. i knj. 2, Beograd 1974.; *Univerzitet u Beogradu 1838–1988. Zbornik radova*, Beograd 1988.; *Ideje i pokreti na Beogradskom univerzitetu I*, Beograd 1989.

¹⁴ Teška situacija na Univerzitetu i nemogućnost da se stane na kraj međusobnim obračunima studenata komunista i studenata nacionalista (pripadnika ORNAS-a i omladine JNP Zbor) dovela je do podele među nastavničkim osobljem. Među onima koji su se zalagali za čvršći stav prema studentima bili su Trivunac, Ćorović i Arandelović, dok su studenti branili Kirilo Savić i Boža Marković. (Boro MAJDANAC, „Univerzitetsko veće 1921–1941”, *Univerzitet u Beogradu 1838–1988. Zbornik radova*, Beograd 1988., 97.-125.)

¹⁵ Isto.

Dr Miloš Trivunac između kulturne germanofilije i nemačkog imperijalizma i nacizma

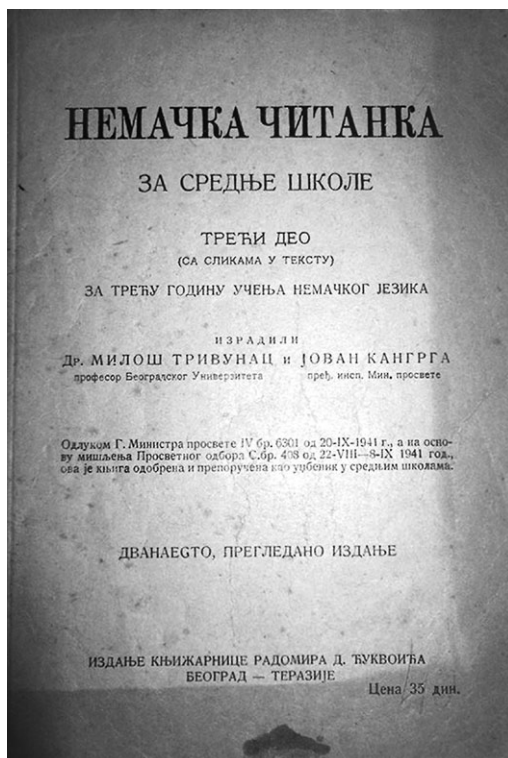
Po prirodi svog profesionalnog poziva dr Miloš Trivunac bio je upućen na česte i redovne kontakte sa nemačkim naučnim i kulturnim institucijama, ali i nemačkim narodom i kulturom uopšte. Već je istaknuto da je deo svog školovanja Trivunac proveo u Minhenu i Lajpcigu, a bavorsku prestonicu posećivao je redovno tokom celog međuratnog perioda, što iz profesionalnih, što iz ličnih razloga.¹⁶ Njegovo odlično poznavanje nemačkog jezika i književnosti svrstalo ga je u red vodećih evropskih germanista onog doba a od strane nemačkih intelektualaca bio je izabran za dopisnog člana Nemačke akademije nauka (u periodu Vajmarske republike). Objavio je veliki broj tekstova o Geteu, Šileru, Lesingu, Herderu, Hajneu, a istraživački se bavio i uticajima nemačkog jezika i kulture na jezike južnih Slovena. Iako je u svojim književnim analizama iskazivao poštovanje i simpatije za nemačku umetnost i kulturu, Trivunac se ni u kom slučaju ne može smatrati germanofilom. Rođen 1876. godine, on je bio pripadnik jedne od poslednjih generacija Srba koje su u turskom i nemačkom imperijalizmu videle glavne neprijatelje oslobođenja i ujedinjenja srpskog i drugih jugoslovenskih naroda, i veoma se kritički odnosio prema nemačkom imperijalizmu. To se najjasnije uočava u njegovoj knjizi *O Nemačima* (izdatoj u Zemunu 1912. godine), u kojoj Trivunac hvali kulturne i civilizacijske domete nemačkog naroda kao i njegovu visoku radnu etiku, ali kritikuje nemački imperijalizam i militantnu komponentu nemačkog nacionalnog karaktera. Štaviše, u pomenutoj knjizi Trivunac je praktično predskazao rat koji će izbiti 1914. godine. Vrlo konkretno anti-nemačko delovanje u praksi on je demonstrirao upravo u Prvom svetskom ratu, radom na organizaciji srpske i jugoslovenske propagande u SAD i obaveštavanjem svetske javnosti o ratnim zločinima koji su bili počinjeni nad jugoslovenskim narodima.

Period Vajmarske republike može se smatrati jednim od plodnijih razdoblja nemačko-srpske kulturne saradnje, koja je bila poticana i pomagana od državnih organa obe zemlje.¹⁷ Već u prvim godinama međuratnog perioda Trivunac je sa svojim saradnicima razvio značajnu kulturnu i intelektualnu razmenu sa Vajmarskom Nemačkom, koja se najbolje uočavala u slanju beogradskih studenata na boravak i usavršavanje u Nemačkoj i uspostavljanju intenzivne naučne komunikacije, putem predavanja i distribucije stručne literature. Ova saradnja dodatno je unapređena kada je 1931. godine osnovano Jugoslovensko-nemačko društvo, na čijem se čelu nalazio istoričar Stanoje Stanojević. Do dolaska nacista na vlast u Nemačkoj rad Jugoslovensko-nemačkog društva bio je fokusiran isključivo na naučnu i kulturnu razmenu, u kojoj je Miloš Trivunac sa svojom Katedrom i seminarom za germanistiku imao značajnu ulogu.

¹⁶ Trivunac je u Nemačkoj boravio na stručnom usavršavanju, radi nabavke literature za seminar i biblioteku, ali i zbog lečenja. Usled bolesti koje u svojim pismima Ministarstvu prosvete i rektoru Univerziteta naziva „katar u grlu” Trivuncu je u jednom trenutku čak bila ugrožena i akademska karijera. On je u oktobru 1927. godine tražio da se penzionise zbog bolesti, ali su njegovi nadređeni na Univerzitetu i u Ministarstvu prosvete našli načina da ga zadrže u službi, dajući mu produženo odsustvo tokom kojeg se on uspešno izlečio u Nemačkoj. (AS, G-200-IV-39/1927)

¹⁷ Kulturnim uticajem Nemačke na jugoslovensko društvo 1918–1941. godine kao i međudržavnom kulturnom saradnjom Nemačke i Jugoslavije u tom periodu najviše se od srpskih istoričara bavila dr Ranka Gašić, u svojim radovima: „Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941”, *Istorija 20. veka*, 16/1998., br. 1, 99.-107.; „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka”, *Istorija 20. veka*, 21/2003., br. 1, 31.-46. i *Beograd u hodu ka Evropi*, Beograd 2005.

Dolaskom nacista na vlast 1933. godine jugoslovensko-nemačka kulturna saradnja nije prekinuta, ali su njena priroda i kontekst značajno izmenjeni. Nacisti su od prvog trenutka, a posebno od kako su 1939. godine započeli Drugi svetski rat, vršili pritisak na Jugoslovensko-nemačko društvo i pokušavali da ga vremenom potčine i stave u službu svoje ideološke propagande i ratnih ciljeva. Jedan od najgorčnijih protivnika njihove politike u tim godinama bio je upravo dr Miloš Trivunac. Naime, on je već nakon prvih progona nezavisnih intelektualaca u Nemačkoj i javnih spaljivanja „nepoželjnih” knjiga oštro protestovao u javnosti, oglašivši se tom prilikom u listu *Strani pregled* koji je uređivao sa romanistom Miodragom Ibromcem.¹⁸ Javno pružanje podrške progonjenim žrtvama nacizma nije bio njegov jedini antifašistički doprinos. Do vrha nacističkog ministarstva spoljnih poslova došao je poverljiv izveštaj nemačkog poslanika u Beogradu fon Herena da Trivunac, kao šef Katedre za germanistiku, od dolaska nacista na vlast više ne podržava i ne odobrava slanje studenata u Nemačku, uz naveden Trivunčev citat „da ne želi Hitlerovski seminar”.¹⁹ Istraživanja dr Ranke Gašić u nizu nemačkih arhiva nedvosmisleno su pokazala da se Trivunac u periodu od 1937. do 1940. godine postavio kao glavna prepreka nacističkoj instrumentalizaciji Jugoslovensko-nemačkog društva. Vršeći funkciju predsednika tog društva, on se odupro snažnim pritiscima nacističke diplomatije da poluge upravljanja društvom pređu u ruke nemačke strane, dodatno osiguravajući jugoslovenski primat unošenjem odredbi u pravilnik društva, prema kojima osnivači, članovi i dobrotvori društva mogu biti samo Jugosloveni.²⁰ Tokom razdoblja intenzivne privredne i političke saradnje Kraljevine Jugoslavije i nacističke Nemačke (1935–1941) Trivunac je u velikoj meri uspevao da balansira između svojih ličnih negativnih stavova o nacistima i odgovornog društvenog delovanja na tragu državne politike koja je nalagala saradnju sa Trećim Rajhom. U okviru tih aktivnosti on je 1938. godine

Slika 1. Učiti od Nijemaca! Germanist Miloš Trivunac – ni germanofil, ni germanofob

¹⁸ U okviru izveštaja „Nauka i književnost u današnjoj Nemačkoj” objavljenog u okviru hronike *Stranog pregleda* Trivunac je oštro osudio progon jevrejskih i nacionalističkih naučnika i umetnika u Nemačkoj, ističući da je ovu zemlju „zapljusnuo jedan ogroman talas nacionalne isključivosti” od koga je „osetno postradala nemačka nauka”. On je ispravno uočio da atak na slobodoumne intelektualce nije bio samo progon Jevreja na rasnoj osnovi, već da je u suštini predstavljao napad na „duh međunarodne saradnje, čovečnost, Geteov humanitet”. (M.T., „Nauka i književnost u današnjoj Nemačkoj”, *Strani pregled*, 4/1933., br. 1-2, 137.)

¹⁹ R. GAŠIĆ, *Beograd u hodu ka Evropi*, 30.-34.

²⁰ Nemci su ulagali ogromne napore da jugoslovensko-nemačko društvo za kulturnu i naučnu razmenu pretvore u centre svoje propagandne i ideološke delatnosti. Kada im to nije uspelo sa Jugoslovensko-nemačkim društvom osnovali su 1940. godine Nemački institut u Beogradu, na čijem su čelu bili Gerhard Gezeman i Alojz Šmaus. Iza paravana naučne delatnosti i pod pokrićem stručnog i moralnog ugleda prof. Gezemana i Šmausa obavljala se delatnost u korist ratnih ciljeva nacističke Nemačke. (R. GAŠIĆ, *Beograd u hodu ka Evropi*, 30.-34.)

boravio u Nemačkoj na poziv Nemačke akademije nauka, kada je održao i jedno predavanje u Minhenu, posvećeno ulozi Getea u jugoslovenskoj poeziji.²¹

Između nacizma, nacionalizma i komunizma: dr Miloš Trivunac u Drugom svetskom ratu

Drugi svetski rat jedno je od najtraumatičnijih razdoblja u istoriji srpskog i drugih jugoslovenskih naroda. Nakon teškog poraza u Aprilskom ratu, država je razbijena i okupirana, a nad delovima srpskog naroda izvršen je genocid. Nacistička Nemačka je, suprotno međunarodnom pravu, izvršila političko prekrajanje teritorija Kraljevine Jugoslavije, namenovši Srbima administrativnu teritoriju u granicama sličnim onima od pre 1912. godine. Označivši Srbe kao glavne krivce za Puč od 27. marta, nacistički vrh istakao je neizvesnost daljeg opstanka samostalne države srpskog naroda, zahtevajući preko svoje propagande pokornost i saradnju kao zalag za budućnost. Ustanak koji je izbio u leto 1941. godine doneo je privremeno oslobađanje delova okupirane Srbije ali i brutalne odmazde okupatora nad civilnim stanovništvom. Totalni rat koji se u Evropi vodio od zaustavljanja nacističke ofanzive u Sovjetskom Savezu nametnuo je intenzivnu privrednu eksploataciju okupiranih područja kao imperativ i naglasio ideološku komponentu rata, po čemu se Drugi svetski rat razlikovao od svih sukoba u prošlosti.

Drugi svetski rat zatekao je dr Miloša Trivunca na društvenom položaju od velikog značaja i odgovornosti: od 1940. godine on je bio dekan Filozofskog fakulteta u Beogradu i član univerzitetskog Senata. Neposredno po okončanju ratnih dejstava okupator je zabranio rad Univerziteta i raspustio sva studentska udruženja. Na mesto komesara ministarstva prosvete postavljen je Velibor Jonić, germanofil i ultra-konzervativac koji je još u međuratnom periodu razvio ideološku bliskost sa fašizmom i nacizmom.²² On je, uz podršku okupatora, inicirao reformu školstva u Srbiji, u okviru koje je kao jedna od prvih mera bila doneta nova Opšta uredba o Univerzitetu.²³ Ovim aktom praktično je ukinuta autonomija Univerziteta i ova najviša obrazovna i naučna ustanova stavljena pod direktnu kontrolu ministarstva prosvete i vera. Profesor Miloš Trivunac usprotivio se ovim merama i na sastanku sa predstavnicima ministarstva oštro protestovao.²⁴ Tada je po prvi put za vreme okupacije Trivunac izneo stav da je neprihvatljivo da se velike društvene reforme započinju i obavljaju dok je zemlja okupirana i odbio da u tome učestvuje, kao i da pruži javnu podršku ekstremnoj grupi kolaboracionista koja je pokušavala da za vreme okupacije

²¹ U okviru jugoslovensko-nemačke kulturne saradnje tih godina su u Nemačkoj svoja predavanja održali i Miloš Crnjanski, Branislav Milovanović, Vladimir Dvorniković i Milan L. Popović.

²² Velibor Jonić bio je profesor nemačkog jezika na Vojnoj akademiji, a u jednom kratkom periodu (1938–1939) predavao je i kralju Petru II. U međuratnom razdoblju bio je sekretar ekstremno-desničarskih političkih organizacija Jugoslovenska akcija i JNP Zbor. Objavio je veći broj ideoloških tekstova nastalih na tragu Špenglerove *Propasti Zapada*, u kojima ima i elemenata rasizma, antisemitizma, ksenofobije i panslovenskog misticizma. Zalagao se za uvođenje strogo dirigovane kulturne politike u nacionalnom duhu i zahtevao da se Glavni prosvetni savet organizuje po staleškom principu (nešto od ovih ideja pokušao je da u praksi sprovede za vreme okupacije 1941–1944). Više o Veliboru Joniću i njegovim aktivnostima tokom okupacije Srbije 1941–1944. godine u: Aleksandar STOJANOVIĆ, *Srpski civilni/kulturni plan Vlade Milana Nedića*, Beograd 2012., 54.–62.

²³ Detaljnije o tome u: Slobodan KERKEZ, *Obrazovno-kulturne prilike u Nedićevoj Srbiji*, Niš 2008., 158.–185.

²⁴ AS, Univerzitet u Beogradu, *Zapisnik sa sednice Univerzitetskog senata od 28. avgusta 1941. godine*.

transformiše srpsko društvo.²⁵ Istorijski razvoj događaja, međutim, nije dozvolio Trivuncu da ostane po strani, već ga je najdirektnije uključio u istorijska dešavanja koja i danas, decenijama kasnije, izazivaju oprečna tumačenja i stavove.

Tokom leta 1941. godine izbio je na teritoriji Srbije oružani ustanak protiv okupatora, u kome su učestvovala dva anti-fašistička pokreta: legitimistički pokret na čelu sa pukovnikom Dražom Mihailovićem i partizanski pokret predvođen Josipom Brozom Titom i KPJ. Ustanak se za kratko vreme izuzetno proširio i doveo do uvođenja brutalnih represivnih mera okupatora u cilju pacifikacije Srbije. Surove represalije nacističkog okupatora dostigle su vrhunac streljanjem 2300 stanovnika Kragujevca što je izazvalo snažan psihološki efekat na stanovnike Srbije. Kao odgovor na ustanak i represije okupatora deo srpske elite sastavio je *Apel srpskom narodu*, koji je objavljen 13. avgusta 1941. godine u dnevnom listu *Novo vreme*.²⁶ Apel je pozivao narod da ne učestvuje u oružanim akcijama i sabotazama protiv okupatora jer se time ugrožavaju životi i imovina stanovništva. Tekst ovog dokumenta sadrži snažnu antikomunističku notu i poziva stanovništvo da pruži pomoć u gušenju ustanka. Među brojnim potpisnicima *Apela srpskom narodu* našao se i prof. dr Miloš Trivunac.²⁷ *Apel srpskom narodu* i nemogućnost Saveta komesara (prve kolaboracionističke uprave u Srbiji, uglavnom tehničke prirode) da suzbije širenje ostanka dovele su do formiranja tzv. „Vlade narodnog spasa” na čelu sa generalom Milanom Nedićem.²⁸ Pod još uvek nedovoljno razjašnjenim okolnostima dr Miloš Trivunac bio je postavljan za ministra prosvete i vera u toj vladi.²⁹

Na tom mestu dr Miloš Trivunac zadržao se tek nešto duže od mesec dana. Iz do sada malo istraživanih izvora jasno se uočava katastrofalno stanje u kome je Trivunac zatekao

²⁵ Koristeći se vanrednim okolnostima u zemlji, grupa političkih marginalaca, avanturista i desperadosa, na čelu sa Vladimirom Velmar-Jankovićem, Veliborom Jonićem i Svetislavom Stefanovićem pokušala je da srpskom narodu nametne novu kulturnu politiku koja se zasnivala na radikalnom odbacivanju svih državnih i kulturnih tekovina Kraljevine Jugoslavije i forsiranju mitologizovanih predstava srpske srednjevekovne države, srpskog seljaštva i pervertiranju osnovnih nacionalnih vrednosti i tradicija. Više o tome u: Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, Beograd 2008.; S. KERKEZ, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, i A. STOJANOVIĆ, *Srpski civilni/kulturni plan Vlade Milana Nedića*.

²⁶ „Apel srpskom narodu”, *Novo vreme*, br. 86, 13. 8. 1941., 1.-2. Iza teksta *Apela* stajala je sprega istaknutih kolaboracionista predvođenih komesarom ministarstva prosvete Veliborom Jonićem i njegovim pomoćnikom Vladimirom Velmar-Jankovićem i okupatora. Tekst je nuden na uvid brojnim istaknutim građanima i pre objavljivanja; na njih je potom vršen snažan pritisak da *Apel* potpišu i pruže javnu podršku kolaboracionističkoj upravi. (Branislav BOŽOVIĆ, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd 1998., 313.-315.)

²⁷ Među potpisnicima *Apela srpskom narodu* našao se veliki broj srpskih intelektualaca i drugih uglednih građana: dr Aleksandar Belić, predsednik SKA; nekoliko aktivnih profesora Univerziteta, veliki broj bivših ministara, senatora i narodnih poslanika kao i nekoliko istaknutih episkopa SPC. Prof. dr Branko Petranović podelio je potpisnike *Apela* u tri grupe: notorni saradnici okupatora (poput Jonića, Tase Dinića, Milana Aćimovića), poznati predratni promenački političari (Cincar-Marković) i ugledni naučni i javni radnici. (Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992., 218.)

²⁸ Nedić, za razliku od većine svojih kolega visokih oficira, nakon Aprilskog rata nije odveden u zarobljeništvo, već je stavljen u kućni pritvor, što ostavlja otvorenu mogućnost da su Nemci želeli da ga upotrebe u nekom svojstvu i pre avgusta 1941. godine. Samom činu formiranja vlade prethodio je niz sastanaka Aćimovića i Nedića sa predstavnicima srpske elite. Tim sastancima je, u svojstvu pratnje predsednika SKA Aleksandra Belića, prisustvovao i Trivunac.

²⁹ Do danas nije utvrđeno kako je Miloš Trivunac, i pored jasno iskazanog i u praksi potvrđenog anti-nacističkog držanja u međuratnom periodu, odabran da bude ministar prosvete i vera, pogotovo u svetlu postojanja ličnosti (Jonić i Velmar-Janković) koje su bile ideološki bliske okupatoru i spremne da se potpuno stave u službu njegovih interesa. Velibor Jonić priznao je na saslušanju nakon oslobođenja da je samoinicijativno stupio u kontakt sa okupatorom i predstavio se kao prijatelj Nemačke. (Vojni arhiv/VA/, fond: Četnička arhiva/Ča/, k.269, f.3, 17) Moguće je da su Trivunca preporučili njegov izuzetni akademski ugled i lična poznanstva sa nekolicinom činovnika okupacionog sistema, aktivnih pre rata u jugoslovensko-nemačkoj kulturnoj razmeni (pre svega sa dr Alojzom Šmausom i dr Valterom Kunceom, lektorima Filozofskog fakulteta u Beogradu), ali za to ne postoje čvrsti materijalni dokazi.

ministarstvo i obrazovni sistem u Srbiji.³⁰ Njegov prvi zadatak bio je da omogući što normalniji početak nove školske godine, što u uslovima loše školske infrastrukture, konfiskovanih ili uništenih školskih zgrada, nedostatka profesorskog kadra i problema uključivanja velikog broja dece-izbeglica u školski sistem nije bilo ni malo lako za ostvariti. Razlog njegovog brzog odlaska sa mesta ministra, međutim, nije bio vezan za obnavljanje prosvetnog sistema Srbije, već za Trivunčevo protivljenje ideološkim instrumentalizacijama školskog sistema koji je okupator sa delom ekstremnih kolaboracionista zagovarao. Naime, okupator je od Trivunca zahtevao da revnosno progoni „nacionalno nepouzdanе” nastavnike i učenike kao i da podrži neke od političko-društvenih projekata koje su već formulisali njegov pomoćnik Vladimir Velmar-Janković i Velibor Jonić (poslednji komesar ministarstva i ličnost koja će naslediti Trivunca na mestu ministra). Zbog protivljenja da se ideološki aktivno angažuje u korist okupatora i domaćih izdajnika Miloš Trivunac je u nizu obaveštajnih dostava beogradskom odeljenju Gestapoa označen kao „star”, „trom”, „istrošen” i „nedovoljno aktivan”, a Velibor Jonić je preporučivan za njegovog naslednika.³¹ To je u velikoj meri i doprinelo prvoj personalnoj promeni u vladi Milana Nedića: 7. oktobra 1941. godine umesto prof. dr Miloša Trivunca za ministra prosvete i vera postavljen je Velibor Jonić.

Jedan od prvih Trivunčevih poteza po odlasku iz vlade bio je osnivanje Zadužbine Miloša Trivunca i njegove majke Mileve, čiji je osnovni cilj bio finansijsko pomaganje izdavanja popularnih knjižica za narodno prosvetavanje i novčano nagrađivanje srpskih prosvetnih radnika koji se najviše istaknu u opismenjavanju naroda.³² Zadužbini je Trivunac dodelio prihode od prodaje svih svojih udžbenika.³³ Ministarstvo prosvete i vera nije želelo da se odrekne stručnih usluga profesora Trivunca, pa je on bio izabran u novi saziv Glavnog prosvetnog saveta, delegiran u komisiju koja je trebalo da rukovodi izradom kratkog rečnika srpskog književnog jezika, a bio je postavljen i u nekoliko odbora angažovanih na izradi individualnih projekata u okviru Srpskog civilnog/kulturnog plana.³⁴ Čini se, međutim, da je on pokušavao i u velikoj meri uspevao da izbegne aktivnije učešće u daljoj saradnji na projektima čiji je pokrovitelj bilo Ministarstvo prosvete i vera, verovatno svestan ideološke ostrašćenosti u vrhu ministarstva i duboke kolaboracije u koju su ministar i njegovi pomoć-

³⁰ O funkcionisanju Ministarstva prosvete i vera za vreme okupacije i teškoćama vezanim za rad ove ustanove videti: Ljubinka ŠKODRIĆ, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944: sudbina institucije pod okupacijom*, Beograd 2009.

³¹ Istorijski arhiv Beograda /IaB/, fond: BdS, J-87.

³² Nekoliko najznačajnijih dokumenata vezanih za osnivanje zadužbine kao i njen satut sačuvani su i čuvaju se u Arhivu Srbije u Beogradu (AS, fond: Zadužbine, Z-383). Među njima je i pismo Trivunca novom ministru Joniću, napisano 20. oktobra 1941. godine, u kome se zvanično traži dozvola za osnivanje zadužbine i daje izvod iz njenog statuta (pismo je integralno objavljeno u: A. STOJANOVIĆ, „Dr Miloš Trivunac – zaboravljeni velikan srpske nauke”, 99–100.). Zvaničnim aktom od 24. novembra 1941. godine ministar Jonić odobrio je osnivanje zadužbine i potvrdio njen statut.

³³ U već pominjanom Trivunčevom pismu upućenom ministru Joniću navodi se da je Trivunac u tom trenutku imao osam udžbenika iz nemačkog i šest iz francuskog jezika.

³⁴ U okviru rada na Srpskom civilnom/kulturnom planu Trivunac je bio određen za članove tri odbora: Odbora za rečnik savremenog srpskog jezika u širem i užem (popularnom) izdanju (VA, fond: Nedićeva arhiva/Nda/, 35-4/3-6), Odbora za dijalektološki srpski rečnik (VA, Nda, 35-58/3-2) i Odbora za ispitivanje srpskog jezika i njegove istorije (VA, Nda, 35-59/3-2). Međutim, ovi odbori po svoj prilici nikada nisu ni počeli sa radom, jer osim odluke o njihovom sastavu nema druge dokumentacije vezane za ove projekte. O Trivunčevom otporu samoj ideji Srpskog civilnog/kulturnog plana: A. STOJANOVIĆ, *Srpski civilni/kulturni plan Vlade Milana Nedića*, 105.-110.

nici zagazili.³⁵ U javnosti se za vreme okupacije oglašio još samo jednom, u anti-komunističkom tekstu *Sudbonosni čas*, objavljenom u beogradskom *Novom vremenu*.³⁶ U ovom novinskom članku Trivunac poziva stanovništvo na pokornost okupatoru i ističe prijateljstvo između srpskog i nemačkog naroda u 19. veku, dok istovremeno optužuje Sovjetski Savez i Veliku Britaniju da su gurnuli Jugoslaviju u rat i doveli Srbe na ivicu biološkog uništenja. Sa posebno puno gorčine Trivunac je napao Sovjetski Savez, ističući da je u „tobožnoj Rusiji” prvi čovek Gruzin, a prva žena Jevrejka.³⁷ Prema svim raspoloživim podacima Miloš Trivunac se nakon ovog članka držao pasivno do kraja okupacije, a oslobođenje je dočekao u Beogradu u kome je i uhapšen novembra 1944. godine. Presudom Vojnog suda Komande grada Beograda osuđen je na smrt streljanjem, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju celokupne imovine.³⁸

Vreme hapšenja Miloša Trivunca, njegovo zadržavanje u pritvoru u trajanju od preko mesec dana, i na kraju pogubljenje koje se odigralo tajno, najverovatnije u noći 30/31. decembra 1944. godine ukazuju na elemente ideološkog progona i osvete.³⁹ Do ovakvog zaključka dolazi se komparativnom analizom nekolicine drugih slučajeva gonjenja zbog kolaboracije u Jugoslaviji.⁴⁰ Trivunac je po svoj prilici pripadao delu srpske građanske elite koja je doživela teške udarce od oslobodilaca tokom prvih meseci po oslobođenju.⁴¹ Kada se revolucionarni zanos stišao, već na proleće 1945. godine, ljudi su i za mnogo veću kri-

³⁵ Na ovakav zaključak navode činjenice da se na projektima u okviru Srpskog civilnog/kulturnog plana za koje je Trivunac bio zadužen nije odmaklo dalje od formiranja inicijalnih odbora, kao da ni izrada pomenutog rečnika srpskog književnog jezika (kojom je trebalo da rukovode Trivunac i prof. dr Henrik Barić) nije odmakla daleko. (B. DORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, 179.-180.) Postoje snažne indicije da su visoki činovnici ministarstva dr Vladimir Vujić i Vladimir Velmar-Janković bili denuncijanti i saradnici Gestapoa, što je i materijalno dokazano u slučaju dr Branimira Maleša, načelnika Ministarstva prosvete i vera.

³⁶ Miloš TRIVUNAC, „Sudbonosni čas”, *Novo vreme* (Beograd), 12. 3. 1942., 3.

³⁷ Ovaj deo teksta sadrži i jedan rasistički osvrt: za Staljina se ističe da je „Đurdijanac, dakle nearijevac”, a zamera mu se i što je „pored tolikih Ruskinja oženio Jevrejku”. Negativan stav prema Sovjetskom Savezu ima korene u negativnom odnosu prema Puču od 27. marta 1941. godine, za koji je Trivunac smatrao da ga je izvela „šaka komunista i neodgovornih zaverenika”.

³⁸ Rešenje o konfiskaciji imovine dr Miloša Trivunca čuva se u Istorijskom arhivu Beograda (IaB, fond: Skupština grada Beograda, Konfiskacije imovine domaćih izdajnika, presuda Vojnog suda od 28.12.1944).

³⁹ Na ovo ukazuje i svedočenje Miljana Mojaševića, prema kojem čak ni predsednik SKA (a potom i SANU) dr Aleksandar Belić nije uspeo da od novih vlasti dobije informacije o sudbini Trivunca, svog prijatelja i dugogodišnjeg saradnika, niti da interveniše u njegovu korist. (M. MOJAŠEVIĆ, „Sećanja i svedočenja: Miloš Trivunac (1876–1944)”, 115.-126.)

⁴⁰ Ilustrativne primere prakse ideoloških pogubljenja čine smrti dr Petra Zeca, predratnog senatora i sekretara Srpskog crvenog krsta, i dr Branka Popovića, profesora Univerziteta i dekana Tehničkog fakulteta. Zec se istakao zbrinjavanjem velikog broja izbeglica iz NDH, a njegov nadređeni u Komesarijatu za izbeglice Toma Maksimović, koji je uhapšen kasnije, osuđen je na 10 godina zatvora. Profesor Popović je pogubljen iako je tokom okupacije bio hapšen i odvođen u logor na Banjici, nije potpisao *Apel srpskom narodu*, a sinovi su mu bili simpatizeri i pomagači partizanskog pokreta. U njegov stan i atelje se odmah po pogubljenju uselio režimski umetnik Đorđe Andrejević Kun. Zabeleženo je da su nakon oslobođenja vojne vlasti maltretirale i junake Prvog svetskog rata vojvodu Petra Bojovića i majora Dragutina Gavrilovića, komandanta odbrane Beograda 1915. godine i ratnog zarobljenika Osovine u Drugom svetskom ratu. Više o odnosu novih vlasti sa srpskim građanstvom u: Srđan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006. i Nataša MILIČEVIĆ, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944–1950*, Beograd 2009.

⁴¹ U srpskoj istoriografiji već je uočeno da je operacije za oslobođenje Beograda pratila pojačana aktivnost OZNe, što je krajem novembra i tokom decembra rezultovalo talasom revolucionarnog nasilja nad građanskom elitom koja je označena kao klasni neprijatelj. Na taj način su, pored pravih kolaboracionista, ratnih profitera i zločinaca, stradali i mnogi ljudi čija krivica (ukoliko je uopšte i postojala) sasvim izvesno nije zavredila smrtne presude. Više o tome: Srđan CVETKOVIĆ, „Ko su 104 (105) streljanih? Prilog istraživanja ‘divljev čišćenja’ u Beogradu 1944.” *Istorija XX veka*, 24/2006., br. 1, 81.-102. i Milan TREŠNJIĆ, *Vreme razlaza*, Beograd 1988.

vicu od Trivunčeve bili osuđivani na zatvorske kazne, a potom i često amnestirani.⁴² Na taj način, i njegov kraj je u velikoj meri paradigmatičan, jer je, baš kao i veliki deo srpske građanske elite, i Miloš Trivunac stradao u sudaru tri velike ideologije 20. veka: nacionalizma, komunizma i nacizma.

Zaključak

Život i sudbina akademika Miloša Trivunca u velikoj su meri paradigmatični za istoriju cele jedne generacije srpskog građanstva i njegove intelektualne elite. Kao i brojni drugi srpski intelektualci rođeni u drugoj polovini 19. veka, Trivunac je pomoću državne stipendije stekao zavidno obrazovanje u inostranstvu, i za kratko vreme postao jedan od vodećih jugoslovenskih lingvista. Njegovo učešće u Prvom svetskom ratu bilo je usmereno na okupljanje jugoslovenske emigracije u SAD i obaveštavanje svetske javnosti o pravoj prirodi rata na Balkanu, u čemu je imao značajnih uspeha. Još uspešnija bila je njegova akademska karijera u međuratnom periodu, tokom koje je dugi niz godina bio profesor Univerziteta u Beogradu, dekan Filozofskog fakulteta u dva navrata i istaknuti član SKA. Konzervativna načela koje je Trivunac za života usvojio definisala su njegov odnos prema rastućem problemu političke instrumentalizacije studentske omladine. U atmosferi sve većih političkih tenzija druge polovine tridesetih godina on se istakao svojim zalaganjem za strožiji odnos prema studentima, pogotovo komunistima. Sa istim žarom suzbijao je i pokušaje nacističke Nemačke da preuzme kontrolu nad jugoslovensko-nemačkim društvima za kulturnu i naučnu saradnju i pretvori ih u oruđe svoje propagande, što je izazvalo pozornost i u nacističkom ministarstvu spoljnih poslova. Tokom Drugog svetskog rata suprotstavljao se ideološki motivisanoj reformi Univerziteta u Beogradu, koja je od autonomnog trebalo da stvori kontrolisani univerzitet. Pod još uvek nedovoljno razjašnjenim okolnostima postao je prvi ministar prosvete u vladi Milana Nedića, ali se u njoj zadržao tek mesec i po dana. Smenjen je jer je uporno odbijao da se ideološki angažuje u korist okupatora. Ipak, zadržao je netrpeljivost prema komunizmu, što je bilo evidentno iz novinskog članka *Sudbonosni čas*. Kraj rata dočekao je u Beogradu, gde je uhapšen i pogubljen u okviru prvog talasa revolucionarnog nasilja nad delovima srpskog građanstva. Njegov lik i delo ubrzo su pali u kolektivni zaborav te su i danas retki oni koji znaju nešto više o dr Milošu Trivuncu, utemeljivaču srpske germanistike. Sigurno je da njegova krivica nije zavređivala smrtnu kaznu, a ostaje nada da će nova istraživanja i potencijalni novi izvori o Trivuncu omogućiti bolje razumevanje nedovoljno rasvetljenih delova njegovog života i rada.

⁴² Tako je došlo do paradoksa da istaknuti kolaboracionisti poput Dragog Stojadinovića, direktora kolaboracionističkog lista *Novo vreme*, budu osuđeni na zatvorske kazne i kasnije pušteni na slobodu. Sudbina Miloša Trivunca deluje još frapantnije kada se uporedi sa osudama univerzitetskih profesora iz drugih krajeva Jugoslavije. (Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, „Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine”, *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, (ur. Drago Roksandić, Magdalena Najbar-Agičić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 151.-162.)

A SCHOLAR AND POLITICS: ACADEMICIAN MILOŠ TRIVUNAC (1876–1944) BETWEEN NATIONALISM, NAZISM AND COMMUNISM

Milos Trivunac was born in Subotinac, a small village in the municipality of Aleksinac. He received his primary and secondary education in Aleksinac and Niš, while he took his University studies in Belgrade, Leipzig and Munich. He completed his PhD. dissertation in Munich, and returned to Serbia to work in a secondary school. From 1904 to 1944 Trivunac worked at the Department of German Language and Literature of the University of Belgrade, participating in its formation during his teaching years. During the Great War Trivunac was mobilized to work in military censorship, but was later sent to USA, to conduct national propaganda among Serbian immigrants. In the inter-war period Trivunac was one of the most respected Serbian professors and intellectuals, a member of both the Serbian Royal Academy of Science and the German Academy of Science. He was involved in the work of many University societies. In that period, Trivunac was part of a small group of professors who were fighting against the communist agenda among students. His conservative behavior and attitudes were well-known among the students and intellectuals of Belgrade. In 1939, Trivunac co-founded the Serbian Cultural Club (SKK), along with Slobodan Jovanović, Slobodan Drašković, Vladimir Ćorović and others, but he took no part in the Club's political and public activity. During the Nazi occupation in World War II, Trivunac served as the Minister of Education and Religious Affairs in General Nedić's government for a short period of time, but he was soon replaced by Velibor Jonić, a man more eager to transform Serbian education system in accordance the goals and the requests of the nazis. After his withdrawal from government, Trivunac published an article entitled *Sudbonosni čas*, in which he criticized communism, the Soviet Union and the wartime politics of the UK, asking the Serbian people not to fight the occupation forces and to work toward regaining German friendship. After that, and until the liberation of Serbia, he remained passive. Trivunac was arrested in November 1944, and later executed (probably in the night between the 30th and the 31st December of 1944). He was tried in front of a court martial and found guilty of treason. In light of all known historical sources considering his case, this paper concludes that Milos Trivunac was charged and executed for ideological and political reasons.

Keywords: Miloš Trivunac, German studies, University of Belgrade, Serbia, occupation, collaboration

Literatura

- Branislav BOŽOVIĆ, *Beograd pod komesarskom upravom 1941*, Beograd 1998.
- Srđan CVETKOVIĆ, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944–1953*, Beograd 2006.
- Srđan CVETKOVIĆ, „Ko su 104 (105) streljanih? Prilog istraživanja ‘divljeg čišćenja’ u Beogradu 1944.”, *Istorija XX veka*, 24/2006., br. 1, 81.-102.
- Milica DAMJANOVIĆ, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*, knj. 1, Beograd 1966.
- Milica DAMJANOVIĆ, *Napredni pokret studenata Beogradskog univerziteta*, knj. 2, Beograd 1974.
- Bojan ĐORĐEVIĆ, *Srpska kultura pod okupacijom*, Beograd 2008.
- Ranka GAŠIĆ, *Beograd u hodu ka Evropi*, Beograd 2005.
- Ranka GAŠIĆ, „Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941”, *Istorija 20. veka*, 16/1998., br. 1, 99.-107.

- Ranka GAŠIĆ, „Nemački kulturni uticaj u Beogradu tridesetih godina 20. veka“, *Istorija 20. veka*, 21/2003., br. 1, 31.-46.
- Ideje i pokreti na Beogradskom Univerzitetu od osnivanja do danas. Saopštenja i prilozi sa simpozijuma održanog u Beogradu 15 – 17 novembra 1988. godine*, Beograd 1989.
- Stevan JOSIFOVIĆ, „Naučni rad d-ra Miloša Trivunca“, *Letopis Matice Srpske*, knj. 351, sv. 5-6, Novi Sad 1939.
- Slobodan KERKEZ, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Niš 2004.
- Slobodan KERKEZ, *Obrazovno-kulturne prilike u Nedićevoj Srbiji*, Niš 2008.
- Boro MAJDANAC, „Univerzitetsko veće 1921–1941“, *Univerzitet u Beogradu 1838–1988. Zbornik radova*, Beograd 1988., 97.-125.
- Miljan MOJAŠEVIĆ, „Sećanja i svedočenja: Miloš Trivunac (1876–1944)“, *Prilozi za jezik, književnost, istoriju i folklor*, 63-64/1997.–1998., 115.-126.
- Nataša MILIĆEVIĆ, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944–1950*, Beograd 2009.
- Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, „Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine“, *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, (ur. Drago Rokсандić, Magdalena Najbar-Agičić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2011., 151.-162.
- Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.
- Aleksandar STOJANOVIĆ, *Srpski civilni/kulturni plan Vlade Milana Nedića*, Beograd 2012., 105.-110.
- Aleksandar STOJANOVIĆ, „Dr Miloš Trivunac: prilozi za biografiju istaknutog intelektualca i nacionalnog radnika“, *Zbornik radova Kapija Pomoravlja*, Kruševac 2011., 245.-256.
- Aleksandar STOJANOVIĆ, „Dr Miloš Trivunac – zaboravljeni velikan srpske nauke“, *Karadžić*, 3/2011., br. 3, 81.-104.
- Ljubinka ŠKODRIĆ, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944: sudbina institucije pod okupacijom*, Beograd 2009.
- Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1986.
- Ljubinka TRGOVČEVIĆ, *Planirana elita: o studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*, Beograd 2003.
- Milan TREŠNJIĆ, *Vreme razlaza*, Beograd 1988.
- Univerzitet u Beogradu 1838–1988. Zbornik radova*, Beograd 1988.

11.

MARIJA RADIĆ I MIRA KOŠUTIĆ: INTELEKTUALKE U POLITIČKOJ MISIJI

Martina Bitunjac

UDK: 32-05Radić, M.
32-05Košutić, M
Stručni članak

Sažetak: Marija Radić, rođena Dvořák (1874.–1954.) i njezina kćer Mira (1901.–1988.) imale su značajne uloge u jugoslavenskom odnosno hrvatskom kulturnom i političkom životu. Kao supruga Stjepana Radića, vođe Hrvatske seljačke stranke, Marija Radić osnovala je ženske organizacije HSS-a i borila se zajedno s mužem za prava žena. Atentat na Stjepana Radića, koji je 1928. godine izvršio radikal Puniša Račić, omogućio je glorifikaciju Marije Radić u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao udovice tobožnjeg „ustaškog mučenika”. Njezina kćerka Mira, udana Košutić, prekinuvši studij nakon očeve smrti, vodila je obiteljsku zagrebačku knjižaru. Za vrijeme rata 1941.–1945. godine, zajedno sa suprugom Augustom Košutićem, podpredsjednikom HSS-a, ilegalno je pripremala poslijeratnu obnovu stranke. Nastojanja su bila uzaludna. Mira Košutić je bila uhićena, a zagrebački skojevci su uništili zagrebačku knjižaru. Ovaj članak sažima političku djelatnost i političku kulturu ove dvije žene, nezaobilazne u hrvatskoj povijesti svog doba.

Ključne riječi: Marija Radić, Mira Košutić, Hrvatska seljačka stranka

Politički i društveni rad prije 1941.

Marija Dvořák, rođena 27. kolovoza 1874. godine u Pragu, po struci učiteljica, upoznala je svoga budućeg supruga, Stjepana Radića, u dvorcu Karlšejn 1894. godine. Poznanstvo s njime omogućilo joj je da upozna i aktere hrvatske opozicijske politike. Njezin je budući suprug već tada bio izbačen sa Sveučilišta u Zagrebu zbog protuugarske agitacije, napose zbog suprotstavljanja politici hrvatskog bana Károlyja Khuen-Héderváryja 1893. godine. Dvije godine kasnije, 1895., nakon sudjelovanja u spaljivanju mađarske zastave na Trgu bana Josipa Jelačića u Zagrebu, počinjenog isti dan kada je car i kralj Franjo Josip I. svečano otvorio Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu, bio je uhićen. Spriječen studirati u Zagrebu i Dvojnoj Monarhiji, studirao je u Parizu, od 1897. do 1899. godine. Marija Dvořák, odupirući se obiteljskom protivljenju da se veže za Stjepana Radića, udala se za njega u Pragu 1898. godine.¹

¹ Vidi sjećanja Marije Radić: Marija RADIĆ, *Uspomene iz života na moga blagopokojnoga supruga Stjepana Radića*, (ur. Maja MARIČIĆ i Iva GRUDEN ZDUNIĆ), http://marijaradic.pondi.hr/marija_radice_uspomene_web.pdf.

Slika 1. Marija Radić (u sredini) sa kćerkom Mirom (desno od Marije) i sinom Branislavom

Bila mu je, sve do njegove smrti, najbliža intelektualna i politička suradnica, o čemu svjedoči njihova opsežna prepiska, objavljena 1970-ih godina.² Prepisivala je i ujedno sređivala njegove studentske bilješke s pariške Slobodne škole političkih znanosti, a nakon osnutka Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) 1904. godine njihova se intelektualna, ali i politička suradnja intenzivirala. Osnovala je i kao predsjednica organizirala rad „ženske organizacije HSS-a“ (od 1927.) i gospojinske zadruge Hrvatsko srce (od 1936.).³ Odbor ženskih grana HSS-a uz svoj politički program razvio je karitativnu, socijalnu i prosvjetnu djelatnost u svim izbornim kotarima i u gradu i na selu.

Ciljevi njezinog društvenog i političkog angažmana bila su jednaka prava žena u javnom životu, zapošljavanju i obrazovanju, ne zanemarujući opće narodne interese, ponajprije demokratizaciju i federalizaciju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno, od 1929. godine, Kraljevine Jugoslavije.⁴ Uz intelektualnu i političku djelatnost bila je i vlasnica zagrebačke Slavenske knjižare, još jednog važnog centra okupljanja pripadnika Hrvatske seljačke stranke. U knjižari je radila i njezina kćerka Mira, udana za potpredsjednika HSS-a Augusta Košutića, s kojim je imala dvije kćeri. Bračni par Radić nije se samo u javnosti zalagao za bolje životne uvjete žena, nego je i svojim kćerima Miri i Milici omogućio visoko obrazovanje.⁵ Primjerice, Mira se školovala u Pragu i Zagrebu. Najprije je studirala tehniku

² Vidi u: Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, knj. 1-2, Zagreb 1972./1973.

³ List *Hrvatice: časopis za ženu i dom* redovito je donosio izvješća o radu ženske grane HSS-a i o radu *Hrvatskog srca*.

⁴ Vidi: Suzana LEČEK, „Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.–1941.)“, *Historijski zbornik*, 59/2006., br. 1, 93.-130., ovdje 97.

⁵ Branka BOBAN, „Materinsko carstvo. Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu“, *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, (ur. Andrea Feldman), Zagreb 2004., 191.-209., ovdje 195.

u Brnu. Studij nije završila zbog udaje. Vraća se u Zagreb i upisuje studij filozofije, ali je nakon očeve smrti prekinula i taj studij i posvetila se vođenju obiteljske knjižare.

Njezin otac smrtno je ranjen u atentatu zastupnika radikala Puniše Račića u Skupštini Kraljevine SHS u Beogradu 20. lipnja 1928. godine. Ubojstvo svoga supruga Marija Radić oštro je osudila izjavivši da je „borba u kojoj je poginuo Stjepan Radić više nego borba naroda hrvatskoga”, te da je to „borba zapadne kulture s tamnim i mračnim sramotama srednjega vijeka”.⁶ Već su suvremenici smatrali kralja Aleksandra I. Karađorđevića odgovornim za atentat, dočim je Račić bio tek naručeni izvršitelj.⁷ Ni poslije smrti svoga supruga Marija Radić se nije prestala boriti za svoje ideale: već tri mjeseca nakon sahrane Stjepana Radića bila je na stranačkom skupu u Sunji, hrabreći žene da se i dalje bore i za prava žena kao i za narodna prava.⁸

Svečano otkriće spomenika Stjepanu Radiću

Ideja naroda je tvorevina Božja... Njoj nema smrti.
Ideja naroda je volja njegova, a volja naroda, je — vječna vlast!
Teško umna, koji zakone narodne volje ne znaju čitati... poslušati i pokloniti im se.
Na hrvatskoj je obali Jadranskog mora u Crikvenici poslije mjesec postavljen i otkriven svečano spomenik velikomu Stjepanu Radiću. Prizustvovalo je na hiljade i hiljade hrvatskoga naroda te hrvatski narodni zastupnici HSS i Hrvatske Seljačke Zaštite. Na svečanosti izreklo se je vrlo lijepih svećanih govora. Predsjednika dr. Matića zastupao je prof. i narodni zastupnik iz Čajkovca — koji je u odlujem govoru prikazao ličnost Stjepana Radića i kao učitelja, kao vodju naroda, te političara, čovjeka i Hrvata. Nakon njega govorio je više govornika. Dr. Devčić je na radiju govorio o Stjepanu Radiću.

Otkriću su sudjelovali svi brojni gosti čitavog Primorja. Građovi i sela bili su zastupani po svojim izaslanstvima.

Udova Stjepana Radića — gdje Marija Radić, koja je bila ne samo majka njegove djece, već i njegova tajnica i pomoćnica. Prošli je mjesec u krugu svoje djece i unučadi provela svoj 66. rođendan. Ona je predsjednica »Zadruge Hrvatsko Sreće».

Slika ju prikazuje kako plete haljinice za svoju unučad što se veselo igraju na morskom žalu a danas sutra možda će biti borbeni nasljednici svoga djeda.

UNUČAD POKOJNOG STJEPANA RADIĆA I PREDSIEDNICE »HRVATSKOG SRČA«. (DJECA ING. KOŠUTICA, INŽ. BRANKA RADIĆA I VLATKA RADIĆA)

6

Slika 2. Obitelj pokojnog Stjepana Radića kao uzor ljudskih i obiteljskih vrijednosti članovima Hrvatske seljačke stranke („Svečano otkriće spomenika Stjepanu Radiću”, *Hrvatica*, br. 9, 9. rujna 1940.)

⁶ Marijan LIPOVAC, „Marija Radić – prva hrvatska političarka” (<http://www.croatia.ch/zanimljivosti/091113.php>).

⁷ Vidi članak Vladimira Radića: „20. lipnja 1928.”, *Novi list* (Zagreb), br. 52, 20. 6. 1941., 10.

⁸ S. LEČEK, „Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila”, 97.

Optužbe komunista o djelovanju Marije Radić i Mire Košutić za vrijeme NDH

O djelovanju Marije Radić i Mire Košutić za vrijeme Drugog svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj još nema temeljitih istraživanja. Nasuprot tome, djelatnost HSS-a, zabranjenog u to doba, predmet je važnih historiografskih istraživanja.⁹ Povijesni kontekst ovog razdoblja u povijesti HSS-a obilježio je Vladko Maček, nasljednik Stjepana Radića, pozivajući hrvatski narod i pristaše HSS-a „na lojalan stav prema novoj vlasti.”¹⁰ Bilo je to učinjeno nakon što je kasniji ministar hrvatskog domobranstva Slavko Kvaternik 10. travnja 1941. proglasio na radiju uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, koja je bila njemačko-talijanska marionetska država pod vodstvom ustaškog „poglavnika” dr. Ante Pavelića. Prema mišljenju Mire Košutić Maček je to naredio „dobronamjerno sa željom da se spriječi strahovita krvoprolića do kojih bi svakako došlo davanjem besmislenog otpora okupatoru.”¹¹ Potpredsjednik HSS-a August Košutić već je 1930-ih održavao kontakte s Pavelićem, a u NDH je vodio pregovore o poziciji i mogućnostima djelovanja HSS-a na političkoj sceni. Ne uspijevši se nagoditi s ustašama, pokušao je pregovarati s partizanima, no ponovno bez uspjeha. Partizani su ga čak nakon neuspješnih pregovora internirali. Vodeći čovjek Komunističke partije Hrvatske Andrija Hebrang to je hapšenje opravdao Košutićevom zavjerom s Pavelićem i Mačekom o stvaranju zajedničke vlade. Koministi su Košutića tek u rujnu 1946. pustili iz zatvora.

U svrhu boljeg razumijevanja uloge Marije Radić i Mire Košutić za vrijeme Drugog svjetskog rata treba naglasiti da su zbog zabrane svih kulturno-političkih organizacija, kao i stranaka, ne baš malobrojni pripadnici HSS-a pristupili ustaškom pokretu.¹² Integraciju u ustaški režim pripadnika i pripadnica Hrvatske seljačke stranke, najjače hrvatske stranke u međuratnom periodu, ustaše su propagadistički posebno naglašavali, a prisilno izjednačavanje predstavljao se kao tobožnja politička složnost svih Hrvata.¹³ Objavljivala su se imena predstavnica ženskih organizacija HSS-a koje su potpisale pristupanje ustaškom pokretu, s ciljem da se demonstrira i potvrdi njihova nova politička orijentacija.¹⁴ Citirali su se govori predstojnice ženskih organizacija HSS-a Olge Barić u kojima je jamčila Paveliću u ime svih 6.000 organiziranih članica vjernost prema ustaškom pokretu i ustaškoj državi. To svjedoči njezin govor objavljen u *Hrvatskom narodu*:

⁹ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941.–1950.*, Zagreb 1996. Vidi i: Ivo BANAC, *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, New York 1988.

¹⁰ Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Služba državne sigurnosti republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 1561/1945, 010.37, Nastavak zapisnika saslušavanja Mire Košutić dne 22. 1. 1945.

¹¹ Hrvatski državni arhiv, SDS RSUP SRH, 1561/1945, sig. 010.37, Nastavak zapisnika saslušavanja Mire Košutić dne 22. 1. 1945.

¹² Vidi: Martina BITUNJAC, „Velike su naše dužnosti prema narodu: intelektualke u *Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta*”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 243.-253., ovdje 246. Lijevo krilo HSS-a kao i protivnici ustaške politike ujedinili su se s partizanskim pokretom. Vidi: Zdenko RADELIĆ, „Narodni glas – glas oporbe”, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994., br. 2, 299.-315., ovdje 300.

¹³ Vidi primjerice: „Organizacije bivše HSS pristupaju u Ustaški pokret”, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 189, 22. 8. 1941., 5.

¹⁴ „Predstavnice ženskih organizacija bivše HSS koje su potpisale izjavu o pristupanju hrvatskom ustaškom pokretu”, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 192, 25. 8. 1941., 4.

Mi žene, koje sačinjavamo brojnu polovicu hrvatskoga naroda, bile smo u b. HSS vjerne nauci vođe i učitelja Stjepana Radića. Na tisuće organiziranih Hrvatica iz svih društvenih slojeva, okupljale smo se u našim ženskim granama, da vršimo dužnost prema domovini, koju su nam namijenili veliki Vodje Ante Starčević i Stjepan Radić. (...) Poglavniče! Naša domovina je slobodna Nezavisna Država Hrvatska. Njezino ostvarenje je Vaše djelo.¹⁵

Reakcija Marije Radić na pristupanje HSS-a odnosno ženske organizacije ustaškom pokretu nije poznata. Ako je u travnju 1941. – kao i većina Hrvata – pozitivno reagirala na uspostavu Nezavisne Države Hrvatske, bilo je to zato što je time bila srušena centralistička Kraljevina Jugoslavija. Ona se i sama sa svojim suprugom borila da ostvari autonomnu Hrvatsku kao jedinicu u (kon)federativnoj Jugoslaviji. Svoj otpor ustaškome rasističkom režimu koji kooperira s njemačkim nacionalsocijalistima i talijanskim fašistima iskazala je, po Lipovcu, kad je nakon ulaska *Wehrmachta* u Zagreb u izlog svoje knjižare postavila knjigu Petra Zrinskog u kojoj se nalazio stih *Viruj Nimcu kako suncu zimsku*.¹⁶

S druge strane je kao žena hrvatskoga uglednog političara, preminulog nakon političkog atentata u kraljevinskoj Skupštini, bila ustašama svakako propagandistički od velike koristi. Prema novinama *Hrvatski narod* sudjelovala je, zajedno sa članovima svoje obitelji, kao počasni gost na „danu hrvatskih mučenika” održanom 20. lipnja,¹⁷ u čast svim „mučenicima za slobodu Hrvatske”. Na toj svečanoj zadušnici bile su prisutne obitelji Soldin i Hranilović, čiji su muški članovi ubijeni za vrijeme diktature, te svi glavni funkcioneri i ministri ustaške vlasti.¹⁸

Isto tako, Marija Radić s kćerkom Mirom Košutić i sinom Vladimirom imala je reprezentativnu ulogu u krugu ustaških funkcionera, ministara i ustaške bojne na obljetnici smrti Stjepana Radića, na kojoj je Pavelić u svoje ime dao postaviti vijenac.¹⁹ Nasuprot ugledne uloge Stjepana Radića, ustaše nisu, odnosno nisu mogli, stilizirati i njegovu suprugu u „ustašku junakinju” kao što je to bio običaj sa ženama iz prošlosti ili suvremenim ženama i majkama poznatih hrvatskih političara. Kao prvo, ona se kao strankinja t. j. Čehinja, aktivistica za ženska prava i politički orijentirana HSS-ovka ipak nije uklapala u shemu ustaške rasističke ženske politike. Kao drugo, ona sama nije dopuštala da postane ustaškom marionetom, a ustaški režim ubrzao joj je postao nepodnošljiv.

Komunistima je pak bila trn u oku jer su njezin stav prema NDH definirali nedistanciranim. U poslijeratnim policijskim dokumentima kritizira se njezina reakcija prema ustašama nakon osnivanja Nezavisne Države Hrvatske. Kao dokaz su se naveli njezin osobni posjet ustaškom vođi Ante Paveliću odmah nakon preuzimanja vlasti, kao i primanje počasne mirovine za vrijeme NDH. Komunisti su u svojim glasilima optuživali i druge članove obitelji Radić za suradnju s ustaškim režimom zbog njihove aktivnosti u novinarstvu. Nakon sloma NDH bili su internirani i/ili su dobili trajnu zabranu bavljenja publicistikom.²⁰

¹⁵ „Danas su hrvatski ideali u prvom stupnju podpuno ostvareni”, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 192, 25. 8. 1941., 1.

¹⁶ Marijan LIPOVAC, „Marija Radić – prva hrvatska političarka” (<http://www.croatia.ch/zanimljivosti/091113.php>).

¹⁷ Zadušnice su se držale od 1928. čak i za vrijeme diktature, radi čega su žene iz obitelji Radić znale biti privođene u policiju, tako da je ovo samo ustaško korištenje starog „nacionalnog dana”.

¹⁸ „Dan hrvatskih mučenika. Grad Zagreb, zavijen u crninu, odao je dostojnu počast svim mučenicima za slobodu Hrvatske”, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 127, 21. 6. 1941., 1.

¹⁹ „Zagreb na tužnu obljetnicu”, *Hrvatski narod* (Zagreb), br. 176, 9. 8. 1941., 1.

²⁰ Z. RADELIC, *Hrvatska seljačka stranka*, 78.

Na policijskom saslušanju 1948. godine, reflektirajući ratne godine, Radićeva kćerka Mira pokušala je ublažiti averziju komunista prema njezinoj obitelji riječima:

Dolazak narodno oslobodilačke vojske očekivali smo svi jednodušno s oduševljenjem. Ne samo što je to bilo spojeno sa svršetkom rata, nego što je tim dolaskom i preuzetom vlasti bila zauvijek skinuta s hrvatskog naroda teška mora ustaštva i okupacije. Činjenica da se je s prvim odredima te vojske vratio samo moj brat – ing. Branislav Radić – a ne moj muž koji su zajedno otišli na oslobođeni teritorij strahovito me je rastužila, ali sam vjerovala, da će se to sve popraviti i razjasniti.²¹

Mira Košutić je kao glasnogovornica svoga uhapšenog muža igrala vrlo važnu ulogu među pristašama HSS-a. U ovoj izjavi može se uočiti njezina razočaranost ustaškom državom, ali i novom vlašću koja je njezinog supruga toliko dugo držala u zatvoru. Već je tada mogla shvatiti da se u Titovoj Jugoslaviji njezina stranka neće moći obnoviti.

Poslijeratna politička aktivnost

Marija Radić i Mira Košutić su se kratko nakon rata nalazile na „političkom vrhu” stranke: predvodile su opozicijsku frakciju i bile ravnopravne u društvu njezinih muških predvodnika. Bez obzira na to što HSS nakon rata nije imao velike mogućnosti da se politički afirmira, Marija Radić i Mira Košutić, kao i uži krug HSS-ovca, nisu se dali obeshrabriti, nego su, nakon što je izašao zakon o štampi i time prvi oporbeni list u Jugoslaviji – beogradska *Republika* – objavili glasilo pod imenom *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode*. Glavni urednik bio je Ivan Bernardić, jedan od šefova HSS-ove omladine. Prvi i zadnji broj lista izašao je 20. listopada 1945. u 50.000 primjeraka. Nakon što je bio brzo rasprodan, grupa HSS-ovca ih je ponovno dala tiskati u istoj količini. Uvodni dio *Narodnog glasa* pod naslovom *Naš prvi broj* sastavila je Marija Radić ističući volju da u tradiciji Stjepana Radića opstane „duševna veza” s hrvatskim narodom. Otvoreno je kritizirala komuniste, a pojedinačno je navela novine *Vjesnik*, *Narodni list* i *Borbu*, koje po njezinom stavu nisu hrvatske, nego tuđe:

To je bio razlog, da smo se odlučili, da izdajemo za sada barem jedan tjednik, kad nam sve te komunističke novine toliko naglasuju slobodu, da vidimo, kako će to izgledati u praksi. Znamo doduše unapred, da će nas nazvati za svaku kritiku ovoga režima, dotično za svako zloporabu vlasti, na koju ćemo upozoriti, reakcionarcima, ali to nam neće smetati, da nastavimo naš rad u pravom duhu Stjepana Radića i u istini, jer se jedino kritikom i otvorenošću može postići, da se po koje zlo, kojega ima puno i na sve strane, barem umanj, ako se već i dopuno ne odstrani.²²

U nepotpisanom članku *Zašto ne idemo na izbore?*,²³ koji je napisala Mira Košutić, poziva se narod na bojkot izbora za Ustavotvornu skupštinu 11. studenoga 1945. zato što u fazi nastajanja socijalističke Jugoslavije nisu bili poštivani sporazumi između vođe Narodnooslo-

²¹ Hrvatski državni arhiv, SDS RSUP SRH, 1561/1945, sig. 010.37, Izjava Mire Košutić, dne 21.1.1948.

²² „Naš prvi broj”, *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode* (Zagreb), br. 1, 20. 10. 1945., 1. Članak spominje i Z. RA-DELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, 79.

bodilačkog pokreta Josipa Broza Tita i bana Banovine Hrvatske Ivana Šubašića, potpisani na Visu 1944., odnosno u Beogradu početkom 1945. godine, nego je Komunistička partija u Privremenoj skupštini Jugoslavije stekla dominantnu poziciju i otežavala HSS-u, kao i drugim strankama, pripreme za izbore.²⁴ Zbog apsolutne kontrole izborne kampanje HSS fiktivno i nije mogao konkurirati KPJ. Narodnooslobodilačkom pokretu u članku se priznalo oslobođenje od fašističke i nacionalsocijalističke sile, ali su se postupci Komunističke partije na izborima osuđivali kao nedemokratski i nepošteni.²⁵

Glavni funkcioneri te stranke nisu bili pušteni iz zatvora, a Vladko Maček, u inozemstvu od svibnja 1945. godine, izbjegavao je suradnju s komunistima i protivio se sudjelovanju na izborima jer bi se time prizvao legitimitet nove vlasti.²⁶ No, nasuprot tome postojale su ideje da se na čelo kandidatske liste postavi Mariju Radić, do čega ipak nije došlo.

Komunistička vlast je odmah reagirala na oporbeni tisak i naredila privremenu zabranu širenja lista s ocjenom da *Narodni glas* „širi laži i klevete, izaziva nacionalnu mržnju i propagira rad neprijatelja”.²⁷ Zabrana prodaje prvoga broja nije demotivirala Mariju Radić i njezine suradnike, jer su se, kako opisuje Mira Košutić na saslušanju 1948. godine, držali donesenog zakona o štampi. Do izdavanja drugog broja *Narodnog glasa* ipak nije došlo. Službena verzija glasila je da su sami radnici odbili tiskanje „reakcionarnog” lista jer se u njemu „piše protiv naroda i stečevina NOB-a”.²⁸

Slika 3. Knjižara Marije Radić nakon eksplozije podmetnute bombe 12. studenog 1945.

²³ Vidi: Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, 79.-80.

²⁴ *Isto*, 84.-92.

²⁵ „Zašto ne idemo na izbore?”, *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode* (Zagreb), br. 1, 20. 10. 1945., 1-2., ovdje 1.

²⁶ Z. RADELIĆ, „Narodni glas – glas oporbe”, 301.

²⁷ Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 457.

²⁸ *Isto*.

Ubrzo nakon prestanka izdavanja lista bio je onemogućen svaki javni rad ove skupine HSS-ovca, ali nije se ostalo samo na tome. U kolovozu 1945. mladi komunist, točnije pristaše Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske (USAOH), demolirali su Slavensku knjižaru. Postavljeni eksploziv uništio je velik dio obiteljske imovine. Marija Radić bila je prisiljena iseliti se iz svoje vile u Hercegovačkoj ulici te je otišla živjeti k svojoj kćeri Miri. No, sudski postupak protiv nje nije pokrenut: ipak su joj slava i prestiž njezinog supruga Stjepana Radića, s kojim je do njegove smrti uporno radila na poboljšanju životnih uvjeta seljačkog naroda, osigurali zaštitu od komunističke represije.

MARIJA RADIĆ AND MIRA KOŠUTIĆ: INTELLECTUALS IN A POLITICAL MISSION

Marija Radić, nee Dvořák (1874–1954) and her daughter Mira (1901–1988) played significant roles in the cultural and political life of Croatia and Yugoslavia. As the wife of the leader of the Croatian Peasants' Party (HSS) Stjepan Radić, Marija Radić was the founder of the party's women's organizations and, like her husband, devoted to the cause of women's rights. After Stjepan Radić was assassinated by the radical Puniša Račić in 1928, Marija Radić was exalted by the NDH as the widow of an alleged Ustashe martyr. Her daughter, Mira, whose married name was Košutić, left her studies after her father's death to take over the family bookstore. During the war, between 1941 and 1945, she and her husband August Košutić, who was the party's vice-president, went on to illegally prepare the post-war reconstruction of the party. However, their efforts were futile. Mira Košutić was arrested and members of the Zagreb branch of SKOJ destroyed her Zagreb bookstore. This article provides an overview of the political activity and culture of these two women, who are prominent figures the interwar period in Croatia.

Keywords: Marija Radić, Mira Košutić, Croatian Peasant's Party

Literatura

Ivo BANAC, *With Stalin against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, New York 1988.

Martina BITUNJAC, „Velike su naše dužnosti prema narodu: intelektualke u *Ženskoj lozi hrvatskog ustaškog pokreta*”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 243.-253.

Branka BOBAN, „Materinsko carstvo”. Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu“, *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, (ur. Andrea Feldman), Zagreb 2004., 191.-209.

Bogdan KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, knj. 1-2, Zagreb 1972./1973.

Suzana LEČEK, „Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila’. Hrvatska seljačka stranka i žene (1918.–1941.)”, *Historijski zbornik*, 59/2006., br. 1, 93.-130.

Suzana LEČEK – Željko DUGAC, „Majke za zdravlje djece: zdravstveno prosvjetna kampanja Seljačke sloge (1939.–1941.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006., br. 3, 983.-1005.

Marijan LIPOVAC, „Marija Radić – prva hrvatska političarka” (<http://www.croatia.ch/zanimljivosti/091113.php>).

Mara MATOČEC, „Hrvatice i pravo glasa”, *Hrvatica. Časopis za ženu i dom*, 1/1939., br. 11, 1.

Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005.

Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska Seljačka Stranka 1941.–1950.*, Zagreb 1996.

Zdenko RADELIĆ, „Narodni glas – glas oporbe”, *Časopis za suvremenu povijest*, 26/1994., br. 2, 299.-315.

Marija RADIĆ, *Uspomene iz života na moga blagopokojnoga supruga Stjepana Radića*, (ur. Maja Maričić i Iva Gruden Zdunić), http://marijaradic.pondi.hr/marija_radic_uspomene_web.pdf.

Novine

Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode (Zagreb)

Hrvatski narod. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta (Zagreb)

Arhivski fond

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Služba državne sigurnosti republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 1561/1945, sig. 01037.

HRVATSKA HISTORIJA, JEZIK I KULTURA U IZVJEŠTAJU TALIJANSKOG KONZULA BRUNE ZUCULINA (1943)

ALBERTO BECHERELLI

UDK: 308(497.5)“1943“(047)
PREGLEDNI ČLANAK

Sažetak: Autor analizira izvještaj *La Croazia*, koji je 1943. godine napisao konzul Bruno Zuculin, na službi u Odsjeku za stranu štampu Ministarstva narodne kulture Italije. Izvještaj, napisan po dogovoru ministarstava vanjskih poslova NDH i Italije, sadrži odjeljke o hrvatskoj geografiji, ekonomiji, stanovništvu, religiji, književnosti i umjetnosti, jeziku, gradovima i selima, folkloru, Poglavniku i ustašama, ulozi NDH u Evropi i odnosima između Italije i NDH. Važno je svjedočanstvo o tadašnjoj talijanskoj interpretaciji hrvatske historije i stvaranju NDH. Iako su tokom Drugog svjetskog rata Nezavisna Država Hrvatska i Kraljevina Italija oficijelno bili saveznici, njihov odnos je bio obilježen brojnim nesuglasticama. Izvještaj *La Croazia* predstavlja pogled talijanskog diplomate na hrvatsku historiju i kulturu, a napisan je s ciljem da doprinese saradnji i prijateljstvu Italije i NDH. Zuculin piše o stoljetnim umjetničkim i književnim vezama Hrvata i Talijana i o utjecaju talijanske umjetnosti na hrvatsku. Zastupa teoriju o iranskom porijeklu hrvatskog naroda, *umjetnom* stvaranju Jugoslavije i slavi Pavelića kao *obnovitelja Hrvatske*. Daje egzotične i skoro mistične opise hrvatskog naroda, tradicionalnih nošnji i običaja.

Ključne riječi: Italija, NDH, Bruno Zuculin, propaganda, 1943.

Odjel za stranu štampu Ministarstva narodne kulture Italije (*Direzione Generale della Stampa Estera, Ministero della Cultura Popolare*) poslao je 1. septembra 1943. godine izvještaj *La Croazia* Ministarstvu vanjskih poslova Italije. Tekst o hrvatskoj historiji, politici i kulturi, koji je napisao konzul Bruno Zuculin u službi gorenavedenog odjela, nastao je na osnovu dogovora ministarstava vanjskih poslova Italije i NDH.¹ Iako ovaj izvještaj, završen u veoma važnom historijskom momentu za Italiju, između sloma fašističkog režima (25. juli 1943) i kapitulacije Italije (8. septembar 1943), nema veliku književnu vrijednost, iznimno je važno svjedočanstvo o tadašnjoj talijanskoj interpretaciji hrvatske historije i stvaranju NDH. Do sada nikad nije korišten u proučavanju odnosa

¹ Nepoznat je datum kada je napisan ovaj izvještaj (vjerovatno na proljeće 1943), kao i datum kada je postignut dogovor između ministarstava vanjskih poslova Italije i NDH.

Slika 1. Bruno Zuculin o Argentini 1949. godine: fascinacija narodima i zemljama

konzul u Florianopolisu (Brazil), Mendozi (Argentina), New Orleansu (SAD) i Pernambucu (Brazil).⁴ Radio je i kao delegat talijanske Nacionalne agencije za turizam (*Agenzia Nazionale del Turismo*, skraćeno ENIT), a posjećivao je i Balkan: Beograd, Skoplje i Zadar. Napisao je nekoliko knjiga o Južnoj Americi i njenim resursima poput, na primjer, knjige *L'Argentina e le sue ricchezze* (Argentina i njena bogatstva).⁵

Njegov izvještaj predstavlja ne samo njegov pogled nego i pogled talijanskih fašističkih diplomata na hrvatsku povijest i kulturu.⁶ Poznato je da su NDH i Italija tokom Drugog svjetskog rata oficijelno bili saveznici, što je legalizirano Rimskim ugovorom 18. maja 1941.

Italije i NDH, a danas se nalazi u Historijskoj i diplomatskoj arhivi Ministarstva vanjskih poslova u Rimu (*Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri*).² Sastoji se od 67 stranica, a sadrži odjeljke o hrvatskoj historiji (od samih početaka do NDH), geografiji, ekonomiji, stanovništvu (također i o hrvatskoj dijaspori), religiji (odnosima između katolika, pravoslavnih i muslimana), književnosti i umjetnosti, jeziku, folkloru, Poglavniku i ustašama, te o ulozi NDH u Evropi i odnosima Italije i Hrvatske. Dio izvještaja čine opisi sela i gradova u NDH (opisi Zagreba, Karlovca, Dubrovnika, Sarajeva i Mostara) i detalji o hrvatskom i bosanskom folkloru (narodnim plesovima, muzici i tradicionalnim festivalima).³

Autor izvještaja Bruno Zuculin, rođen u Rimu 1885. godine, do tada je stekao veoma bogato iskustvo u konzularnim poslovima kojima se počeo baviti 1908. U novembru 1908. godine radio je u konzulatu u Aleksandriji u Egiptu, a od jula 1910. zamjenik je konzula u Prizrenu. Između novembra 1915. i marta 1924. godine bio je

² Archivio Storico Diplomatico Ministero degli Affari Esteri, Rim (dalje ASDMAE), Gabinetto del Ministro e Segreteria Generale, 1923–1943, AP 29, b. 1494, Ministero della Cultura Popolare, Direzione Generale per il Servizio della Stampa Italiana, a Ministero Affari Esteri, Gabinetto, Divisione III, prot. n. 2620, oggetto: Disciplina delle pubblicazioni, Roma, 1 settembre 1943, n. 1 allegato, La Croazia, Bruno Zuculin.

³ Sadržaj: I – *Un po' di storia* (Historija); II – *Un po' di geografia* (Geografija); III – *L'economia croata* (Hrvatska ekonomija); IV – *Cattolici, musulmani e ortodossi* (Katolici, muslimani i pravoslavci); V – *Letteratura e arti* (Književnost i umjetnost); VI – *Le città e la campagna* (Gradovi i sela); VII – *Usi e costumi* (Običaji i nošnje); VIII – *Il Poglavnik e gli ustascia* (Poglavnik i ustaše); IX – *Il ruolo della Croazia in Europa* (Uloga Hrvatske u Evropi); X – *La Croazia e l'Italia* (Hrvatska i Italija).

⁴ ASDMAE, Bollettini del personale del Ministero degli Affari Esteri.

⁵ Bruno ZUCULIN, *L'Argentina e le sue ricchezze*, Firenze 1949.

⁶ Slične stavove koje je Zuculin iznio u izvještaju imali su npr. i Raffaele Casertano, talijanski diplomat i poslanik u NDH i Eugenio Coselschi, vođa fašističke misije u Hrvatskoj. Vidjeti Alberto BECHERELLI, *Italia e Stato Indipendente Croato (1941–1943)*, Roma 2012.

godine, ali njihov odnos je bio obilježen bitnim neslaganjima, među kojima je najvažnije bilo *dalmatinsko pitanje*. Napetosti nije bilo samo između Rima i Zagreba, već i između talijanskih oficira i talijanskih diplomata u Hrvatskoj. Postojala je velika razlika u interpretaciji događaja između talijanskih diplomata – pogotovo onih u Zagrebu, koji su podržavali ustaški režim skoro do samog kraja 1943. godine – i talijanskih oficira u okupiranoj Jugoslaviji. Talijanska diplomatska delegacija u Zagrebu je kritizirala prosrpske stavove koje su postepeno prihvatili neki talijanski oficiri i vojnici. Od samog početka talijanski oficiri su bili veoma kritični prema ustaškim saveznicima i Pavelićevoj vladi, najviše zbog progona Srba i Jevreja, jer je to, smatrali su oni, bio razlog širenja ustanka u NDH. S druge strane, ustaške vlasti su krivile Talijane za četnički i partizanski ustanak jer su smatrali da su njihovi saveznici bili preblagi prema Srbima i Jevrejima.⁷

U Zuculinovom tekstu, koji je napisan s potrebom da stabilizira savezničku saradnju i prijateljstvo između Italije i NDH, ove nesuglasice se ne spominju. Zuculin piše o stoljetnim umjetničkim i književnim vezama između Hrvata i Talijana te o odnosima koji su se u prethodne tri godine, tj. od nastanka NDH, znatno učvrstili. Kako bi NDH, „država u kojoj žive ljudi koji su stoljećima povezani s Italijom”,⁸ bila poznatija Talijanima, autorica Amy Bernardy napisala je knjigu *Croazia e Roma* (Hrvatska i Rim), koju je izdao *Istituto per le Relazioni Culturali con l'Estero* (Institut za kulturne odnose s inozemstvom) u Rimu.⁹ Zuculin spominje ovu knjigu namijenjenu široj publici jer su u njoj detaljno objašnjeni stoljetni odnosi između Italije i Hrvatske.¹⁰ Piše i o hrvatskim intelektualcima i umjetnicima kao što su Strossmayer, Mažuranić, Meštrović, ali se naročito fokusira na neke renesansne pisce, najupečatljivije primjere povezanosti talijanske i hrvatske kulture. Pored toga što spominje hrvatske duhovne i svjetovne dokumente iz XIV stoljeća, piše i o hrvatskoj poeziji iz XV stoljeća koja je, kako kaže, rezultat kontakta dubrovačke kulture s talijanskom „spiritualnošću”. Dubrovnik je mjesto i prvih hrvatskih petrarkista, dok je u Splitu djelovao Marko Marulić, čiji je najpoznatiji ep *Judita* štampan u Veneciji 1521. godine, dvadeset godina nakon što je napisan. Hvar, treći najveći grad u to doba u Dalmaciji, kolijevka je pjesnika. Tamo je Hanibal Lucić napisao dramu *Robinja*, dok je u Zadru Petar Zoranić napisao roman *Planine* (1538).¹¹ Zuculin govori i o *Collegium hungarico-illyricum*, koji je 1553. godine osnovao zagrebački biskup u Bologni, a gdje su mladi Hrvati studirali teologiju, filozofiju, pravo i medicinu. Zuculin ističe kako je svake godine bilo sve više hrvatskih studenata, koji su kasnije postajali biskupi, književnici i znanstvenici.¹² Spominje i zlatno doba hrvatske književnosti u XVII stoljeću u Dubrovniku, zadržavajući se na Ivanu Gunduliću, *imitatoru* Tassoja, Juniju Palmotiću i Ivanu Buniću Vučiću. Bilo je to, kako kaže, „bogato i raznovrsno stvaralaštvo, koje je izražavalo narodne osjećaje i čiji su pisci imitirali talijansku književnost”.¹³ Kada je riječ o XVIII stoljeću, Zuculin, pored ostalih pisaca, govori i o Andriji Kačiću Miošiću iz Makarske, čije je djelo *Razgovor ugodni naroda slovinškoga* do XX stoljeća bilo jedno od najčitanijih hrvatskih knjiga. Kaže da „prava hrvatska nacionalna književnost” počinje u Zagrebu u XIX stoljeću s Ivanom Mažuranićem, koji je

⁷ Generalno o odnosima Italije i NDH vidjeti: Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001.

⁸ B. ZUCULIN, *La Croazia*, 54.-55.

⁹ Amy A. BERNARDY, *Croazia e Roma*, Roma 1941.

¹⁰ B. ZUCULIN, *La Croazia*, 64.-65.

¹¹ *Isto*, 36.-38.

¹² *Isto*, 64.-65.

¹³ *Isto*, 37.

u epu *Smrt Smail-age Čengića* evocirao borbe između Turaka i Crnogoraca, a pored njega spominje i Petra Preradovića, Stanka Vraza i Dimitrija Demetra. Važnost historijskog romana Augusta Šenoa *Zlatarevo zlato* poređuje s važnošću romana Alessandra Manzoniya *I promessi sposi* (Zaručnici).¹⁴

Kada je riječ o politici, Zuculin piše o utjecaju koji su Giuseppe Garibaldi i Giuseppe Mazzini imali na vođe hrvatskog *risorgimenta* Antu Starčevića i Eugena Kvaternika. Pored toga, ističe da je dugogodišnje progonstvo, koje je Ante Pavelić proveo u Italiji, uvelike djelovalo na njega i da je upravo taj boravak, duži od deset godina, razlog zašto je Pavelić odlučio ponuditi hrvatsku krunu članu talijanske kraljevske dinastije Aimoneu od Savoje, kojeg, kako Zuculin piše, „svi Hrvati vole kao kralja Hrvatske”.¹⁵

Veliki dio rada Zuculin je posvetio hrvatskoj historiji te, na kraju, posebno usponu Ante Pavelića.¹⁶ U prvom odjeljku posvećenom historiji Hrvata, Zuculin govori o iranskom porijeklu naziva *Hrvat*. Na mjestu grada Azov, gdje rijeka Don utječe u Azovsko more, nalazila se grčka kolonija Tanais. U arheološkim istraživanjima prije 1943. pronađeni su nadgrobni natpisi s imenima *Horoath* i *Horovath*. Autor ističe da su se neki historičari složili da ta dva imena pripadaju osobama hrvatskog plemena, koje se na to područje naselilo zbog trgovine između II i III stoljeća. Smatra se da je ovo *hrvatsko* pleme živjelo između Kavkaza i Azovskog mora, u priobalnom području, gdje su se, u Zuculinovo vrijeme, vodile teške borbe između Nijemaca i Rumuna protiv Rusa 1942–1943. Ovo pleme, kako Zuculin piše, pripadalo je kavkaskim narodima i među prvima je krenulo s tog područja na kraju IV stoljeća. Riječ *hrvat*, piše Zuculin, iranska je i znači *prijatelj* ili *saveznik*. Autor povezuje ovo značenje sa činjenicom da su Hrvati, kao i Anti, bili saveznici Hunima, kada su Huni došli u Panonsku nizinu. Nakon smrti Atila 453. godine, dodaje se u izvještaju, Hrvati i Anti oslobodili su se Huna te podvrgnuli Slavene pod svoju vlast, prihvatajući njihov jezik i običaje.¹⁷

Nastavlja da su Hrvati, izmiješani sa Slavenima, stvorili hrvatsku naciju sa slavenskim jezikom, koja je bila podijeljena na dvije države: *Veliku Hrvatsku* ili *Bijelu Hrvatsku* („bijela boja u iranskom jeziku povezana je sa zapadom”)¹⁸ i *Malu Hrvatsku* ili *Crvenu Hrvatsku* („boja koja za Iračane predstavlja jug”).¹⁹ Idući prema zapadu, Hrvati su došli u kontakt s Gotima, germanskom plemenskom skupinom koja je u tom periodu bila naseljena kod rijeke Visle. S njima su se vrlo zbližili. Zuculin tvrdi i da su hrvatska imena koja se završavaju na *mir* naslijeđe odnosa između Gota i Hrvata, jer *mir* na gotskom znači *blistav* i nije povezan s istoimenom slavenskom riječju.²⁰ Bliskost s Gotima korištena je među ustašama kao dokaz da su Hrvati germanskog, a ne slavenskog porijekla.

Nakon što je opisao historiju Hrvata u Srednjem vijeku i u Habsburškoj Monarhiji, te njihovu borbu protiv Osmanlija, autor se skoncentrisao na rano dvadeseto stoljeće, Prvi

¹⁴ *Isto*, 36.–38.

¹⁵ *Isto*, 36.–38. O tome vidjeti: A. BECHERELLI, *Italia e Stato Indipendente Croato*, 94. O Aimoneu od Savoje vidjeti: Giulio VIGNOLI, *Il sovrano sconosciuto. Tomislavo II Re di Croazia*, Milano 2006. Riječ je o oficijelnoj propagandističkoj formulaciji jer je talijanski princ pod Mussolinijevim pritiskom i pritiskom kralja Vittorija Emanuela III prihvatio ovu ulogu kao Tomislav II. Princ nikada nije bio u Hrvatskoj, gdje je bio praktično nepoznat.

¹⁶ Za analizu Zuculinovog teksta korištene su sljedeće knjige o historiji Hrvatske: Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1989.; Ivo GOLDSTEIN, *Croatia: a History*, London 1999.; Branka MAGAŠ, *Croatia Through History. The Making of a European State*, London 2007.

¹⁷ B. ZUCULIN, *La Croazia*, 1.–2.

¹⁸ *Isto*.

¹⁹ *Isto*.

²⁰ *Isto*.

svjetski rat i „umjetno stvaranje Kraljevine Jugoslavije s nasilnim pokušajima ujedinjenja jezika”.²¹ Piše da su se Hrvati suprotstavili procesu asimilacije u *srpsku* državu, smatrajući da je to kršenje njihovog prava za samoopredjeljenje. Politički program u Beogradu, piše Zuculin, je bio *pansrpski*, po kojem su oslobođanje i ujedinjenje Južnih Slavena bili samo integracija drugih nacija u *Veliku Srbiju*.²² U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) najvažnija hrvatska politička partija je bila Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS), koju su osnovali braća Stjepan i Antun Radić 1904. godine. Iako je to bila miroljubiva politička partija, koja je predstavljala hrvatske interese pred beogradskom vlašću, inicirala je masovne političke prosvjede.²³ Zuculin ne spominje da su Hrvati, politički slabi, bili prisiljeni prihvatiti uslove iz Srbije za stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kako bi se zaštitili od talijanskih teritorijalnih i strateških aspiracija na hrvatsku obalu Jadranskog mora.²⁴

Zuculin smatra da je oko 1925. stvorena nova duhovna atmosfera, čemu je najviše doprinio Mile Budak, jedan od najistaknutijih političara u NDH, koji je napisao roman *Ognjište*. Među nasljedateljima dalmatinske poezije, čiji je centar bio u Dubrovniku, bili su Olinko Delorko, zatim Viktor Vida i Ivo Lendić, koji su živjeli u Rimu, i „najveći od svih pjesnika” Vladimir Nazor, s otoka Brača, cijenjen kao pjesnik „hrvatske nacionalne borbe” i odličan prevoditelj Dantea, Carduccija, Pasturesa i D’Annunzija. U vrijeme kada je nastao ovaj izvještaj, Nazor se već pridružio partizanima, ali Zuculin, da bi prikrrio istinu, piše da su ga partizani, zapravo, zarobili.²⁵

Druga polovica 1920-ih bila je iznimno teška za Hrvatsku seljačku stranku (HSS) i Stjepan Radić je počeo pregovore za formiranje koalicije sa Narodnom radikalnom strankom (NRS). Odluka HSS-a da napusti odlučnu opozicijsku politiku i dogovori kompromis s Beogradom bila je teško prihvatljiva za hrvatski narod i HSS je izgubila prestiž među Hrvatima. Jugoslavenski unutarnji sukob dosegao je vrhunac 20. juna 1928. godine, kada je u parlamentu radikal Puniša Račić ubio hrvatske zastupnike Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a ranio Stjepana Radića, koji je preminuo nešto kasnije. Kralj Aleksandar Karađorđević je 6. januara 1929. godine proglasio diktaturu. Promjena naziva države – Kraljevina Jugoslavija umjesto Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – trebala je olakšati jačanje osjećaja pripadnosti ljudi različitih nacionalnosti jedinstvenoj državi. Kraljeva politika je dovela do još većeg nezadovoljstva u zemlji i ubrzala razvoj različitih nacionalnih pokreta.

Prema Zuculinu, to sve ubrzava uspon Ante Pavelića, „voditelja pokreta za nezavisnost Hrvatske i obnovitelja hrvatske države”,²⁶ kojem autor posvećuje čitav jedan odjeljak. Veliča

²¹ *Isto*, 9.-11.

²² *Isto*.

²³ O Kraljevini Jugoslaviji vidjeti i: Stephen CLISSOLD, *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini a oggi*, Torino 1969.; Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Itacha – London 1984.

²⁴ Od kraja 19. stoljeća talijanski strateški ciljevi su bili uspostava prevlasti na području Mediterana, što je podrazumijevalo koloniju na sjevernoj obali Afrike i ekspanzionističku politiku na Balkanskom poluostrvu. Napetost između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nastala je krajem Prvog svjetskog rata, kada se raspala Austro-Ugarska Monarhija, zbog područja na istočnoj obali Jadranskog mora na kojim je živjelo etnički izmiješano stanovništvo. Rapalskim ugovorom (12. novembar 1920) Italija je anektirala zapadni dio Kranjske, Istru, Trst, Zadar i dalmatinske otoke Lošinj, Cres i Lastovo, a Rijeka je trebala postati slobodna država, čime je prekinuta okupacija Gabriela D’Annunzija. Rimskim ugovorom (27. januar 1924) Italiji je pripala Rijeka, a Sušak Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Tekst Rapalskog ugovora vidjeti: Amedeo GIANNINI, *Documenti per la storia dei rapporti fra l’Italia e la Jugoslavia*, Roma 1934., 36.-45. O Gabriele D’Annunziju, okupaciji Rijeke i Jadranskom pitanju vidjeti Paolo ALATRI, *Nitti, D’Annunzio e la questione adriatica (1919–1920)*, Milano 1959.; Michael A. LEDEEN, *D’Annunzio a Fiume*, Roma – Bari 1975.

²⁵ B. ZUCULIN, *La Croazia*, 36.-38.

²⁶ *Isto*, 59.

Pavelićevo ponašanje, njegove jednostavne geste, smirenost te spori i mirni način govora, koji je uvijek isti, bez obzira kome se obraćao – vojniku, narodnim masama ili gostu. Pored osnovnih informacija o njegovom životu, u kojima je Pavelić opisan kao osoba koja je oslobodila Hrvatsku, autor hvali i Pavelićevo pisanje, nazivajući ga poetskim, hvaleći Pavelića kao sjajnog pisca i poznatog odvjetnika.²⁷ Njegova je najvažnija knjiga *Errori e orrori*, napisana na talijanskom jeziku i objavljena pod pseudonimom u Sieni 1937/1938. Prevedena je na hrvatski i objavljena u Zagrebu 1941. godine pod naslovom *Strahote zabluda*.²⁸ Knjiga je ocijenjena kao detaljno i pomno proučavanje doktrinarnih i praktičnih grešaka komunizma, u čemu se, kako piše Zuculin, može vidjeti utjecaj Ante Starčevića.

U poglavlju *Poglavlje i Ustaše* Zuculin povezuje ustašku ideologiju s ideologijom Ante Starčevića i njegovom Hrvatskom strankom prava (HSP), u kojoj je Pavelić započeo svoju političku karijeru. Za pisca je nesporno da ustaška ideologija ima svoje korijene u hrvatskom nacionalizmu XIX stoljeća²⁹ i u Starčevićevim idejama. Ustaška ideologija je svoje shvaćanje hrvatstva Bosne i Hercegovine povezivala sa Starčevićevim, kao i podjelu bosanskohercegovačkih Hrvata na dvije etnokonfesionalne komponente – katoličku i muslimansku. Dobro je poznato da je Starčević tvrdio da je Bosna i Hercegovina bila neodvojiva od Dalmacije i da je pripadala hrvatskom srednjovjekovnom kraljevstvu. Prema Starčeviću su bosanski muslimani bili *najbolji Hrvati*, dio hrvatskog naroda *najčišće hrvatske krvi*. Zbog ovih i drugih razloga i danas pojedini historičari Starčevića i Kvaternika smatraju *ideološkima precima* ustaša.³⁰

Zuculin s jedne strane piše o snažnom utjecaju Talijana na Hrvate, ali u isto vrijeme pruža vrlo egzotične i gotovo mistične opise hrvatskog naroda, s posebnim naglaskom na spasonosnu krepost hrvatskih seljaka i seoskog društva, što je bila i srž ustaške i nacističke propagande. Pavelić je započeo ustaški pokret s aksiomom da je Hrvatska zemlja seljaka.³¹ Zuculin posvećuje velik dio teksta tradicionalnim običajima i narodnoj nošnji Hrvata. Ističe da nije jedini koji to čini, jer su tokom posljednjih 150 godina autori knjiga i članaka o Hrvatskoj uvijek spominjali nošnje koji su se mogle vidjeti na Trgu bana Jelačića u Zagrebu. Autor također hvali Etnografski muzej u Zagrebu, koji je, prema njemu, nedvojbeno najzanimljivije mjesto koje turisti mogu posjetiti u glavnom gradu Hrvatske. Kaže da su ove nošnje, koje su se nosile prije nego je kapitalistička ekonomija ušla u Hrvatsku sredinom XIX stoljeća, u doba kada su se život i rad temeljili na kućnim zadrugama, izrazi života na selu i svjedoci drevnih narodnih običaja, koji se ljubomorno čuvaju već stoljećima.

²⁷ Isto, 59.-63.

²⁸ U Italiji 2009. ponovo je, u istoj verziji iz 1941. godine, izdana knjiga *Strahote zabluda* u izdanju izdavačke kuće radikalne desnice Sentinella d'Italia: Ante PAVELIĆ, *Errori e orrori: comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo*, Roma 1941.

²⁹ O hrvatskom nacionalnom pokretu u XIX stoljeću vidjeti: Bogdan KRIZMAN, *The nationality problem in the Habsburg Monarchy in the 19th century: the Croats as an integrating and disintegrating force*, Zagreb 1965.; Beniamino SALVI, *Il movimento nazionale e politico degli Sloveni e dei Croati: dall'Illuminismo alla creazione dello Stato jugoslavo (1918)*, Trieste 1971.; Angelo TAMBORRA, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)*, Milano 1971.

³⁰ Ovo se odnosi na one autore koji pišu da su ustaše slijedile Starčevića teže o bosanskohercegovačkim Muslimanima kao „cvijetu hrvatskog naroda” (Marcus TANNER, *Croatia. A Nation Forged in War*, New Haven – London 1997., 148.; Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, Zagreb 2008., 234.), otvoreno opisuju Starčevića kao rasistu (Marco A. RIVELLI, *L'Arcivescovo del genocidio. Monsignor Stepinac, il Vaticano e la dittatura ustascia in Croazia, 1941-1945*, Milano 1998., 14.; Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo – ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000., 690.-750.; Pino ADRIANO – Giorgio CINGOLANI, *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*, Milano 2011., 22.-23.) ili čak tvrde da je Starčević svojevrsni *ante litteram* ustaša (Karlheinz DESCHNER, *Die Politik der Päpste im XX Jahrhundert*, Leck 1991.; Stefano PETRUNGARO, *Riscrivere la storia. Il caso della manualistica croata (1918-2004)*, Aosta 2006.).

³¹ B. ZUCULIN, *La Croazia*, 59.-63.

Autor posebno hvali raznolikost lokalnih kostima koji svugdje odražavaju boje lokalnog krajolika: zlatna boja žita dominira u ravnicama Slavonije; bijelo i crveno grožđe u brdima; bijela i crna ovčja vuna u planinama Like i u Dinarskom gorju. Pored boja, razlikuju se također i materijali. U nekim regijama prevladavaju metalni lanci, dok u ostalima koraljne ogrlice, perle, vune i dr.³²

Autor naglašava da svaka pojedinost proizlazi iz duboke simbolike, u kojoj se prožimaju paganstvo i kršćanstvo; cvijeće, lišće, grožđe, jaja, kukuljice, ljudsko oko u kombinaciji s raspelom u različitim izvedbama i bojama daju različita značenja. Na primjer, crveni krug označava sretno oko i želju ljubavnika, dok je zeleni krug mačje oko i obilježava prevaru i štiti od nesreće. Zuculin objašnjava i neka lokalna praznovjerja, koja su opet simbolična: ako trudna žena nosi svijetle ukrase za pojasom, ona želi da dijete ima plave oči, a crni ukrasi označavaju crne oči. Simbolika se, prema njegovim riječima, ne nalazi samo u kostimima, već i u bojama ženske odjeće, frizurama i dr.³³ Na nekoliko mjesta autor ponavlja važnost crvene boje u tradicionalnim nošnjama i običajima Hrvatske. Navodi da mladi preferiraju ovu boju jer simbolizira sunce, život i snagu, a nakon prve noći mladenka nosi crvenu haljinu s crvenom kapom koja simbolizira nevinost koju nudi mladoženji (postoji sličan običaj na Siciliji).³⁴ Piše i o tradicionalnim nošnjama muškaraca, koje se također mogu vidjeti u Bosni i Hercegovini, zatim o narodnim plesovima, tipičnim muzičkim instrumentima guslama i gajdama i mnogim običajima u kojima se miješaju paganstvo i kršćanstvo. Kaže da su rođenje, sklapanje brakova i smrt bili popraćeni velikim ceremonijama, a strogo su se pratili i tradicionalni obredi za istjerivanje zlih duhova koji bi mogli naštetiti djetetu ili uništiti sreću novog bračnog para.³⁵ Spominje i nacionalne igre poput *moreške*, *kumpanije* i *alke*, koja je najpoznatija jer se igrala stoljećima, bez prekida. Autora alka podsjeća na *Saracenski boj* u Arezzu (*giostra del saraceno*) i druge srednjovjekovne igre u Italiji. Detaljno opisuje uzbuđenje i slavlje turnira, koji se u njegovo vrijeme održavao u Sinju, a koji slavi pobjedu nad Turcima 1715. godine.³⁶

Na kraju izvještaja, u odjeljku o ulozi Hrvatske u Evropi, autor piše da Hrvatska ne želi biti i da nikada nije niti bila dodatak Balkanu, jer je hrvatska misija isključivo evropska (pri čemu Evropa znači Zapad). Hvali hrvatsku ekonomiju, politički i vojni sistem te navodi da su u nekoliko godina samostalnog života Hrvati pokazali političku i vojnu zrelost razoružavajući „srpsku vojsku” (jugoslavensku) i boreći se protiv gerilaca. Slavi hrvatsku vojsku koja ima vrlo staru i jaku vojnu tradiciju; hrvatski pukovi borili su se u Rusiji pod zapovjedništvom Napoleona i pod Austro-Ugarskom.³⁷ On opisuje Hrvate kao otvorene, lojalne, ljubazne i gostoljubive te navodi da se talijanski jezik, a naročito venecijanski dijalekt kojim se u Dalmaciji pričalo u mnogim porodicama, sve više koristio u Hrvatskoj. Zbog ovog razloga Zuculin je smatrao da bi Hrvatska, nakon završetka rata, mogla postati i jedna od glavnih turističkih destinacija za Talijane. Da je ova ideja već bila prisutna potvrđuje i turistički vodič o Hrvatskoj za Talijane *Guida della Croazia*, tiskana u nakladi *Consociazione Turistica Italiana* (C.T.I.) 1942. godine.³⁸ Govori i da će Hrvatska postati poznatija Talija-

³² *Isto*, 54.-59.

³³ *Isto*.

³⁴ *Isto*.

³⁵ *Isto*.

³⁶ *Isto*.

³⁷ *Isto*, 63.-65.

³⁸ Consociazione Turistica Italiana (dalje C.T.I.), *Croazia*, Milano 1942. U istoj godini udruženje je izdalo turistički vodič za anektiranu Dalmaciju u serijalu Guida d'Italia: C.T.I., *Dalmazia*, Milano 1942.

nima s radom Talijanskog kulturnog instituta u Zagrebu, kursevima i konferencijama koje organizuje te planiranim posjetama poznatih književnika i saradnjama mladih hrvatskih pjesnika i Ungarettijeve škole moderne poezije.³⁹

Iako u ovom tekstu Zuculin daje brojne informacije o hrvatskoj geografiji, ekonomiji, jeziku, hrvatskim i bosanskim gradovima, ovaj esej se najviše fokusirao na one dijelove koje govore o odnosima Italije i NDH, odnosima između Talijana i Hrvata te o utjecaju Italije na Hrvatsku. Tekst pokazuje kako su talijanske institucije tog perioda oficijelno doživljavale Hrvatsku.⁴⁰ Zuculin je napisao izvještaj kojeg karakteriše pomalo skrivena propaganda fokusirana da naglasi tačke kontakta između zajedničkog kulturnog i historijskog naslijeđa i da smanji nesuglasice, koji je tih godina bilo nekoliko. Prije svega, postojalo je *dalmatinsko pitanje* i za Talijane je bilo nemoguće od Hrvata napraviti najbolje saveznike na Balkanu kad su im istovremeno nastojali oduzeti Dalmaciju, koju su Hrvati smatrali *kolijevkom* svoje civilizacije. U vremenu kada je Zuculin napisao rad i poslao ga talijanskim institucijama u kasno ljeto 1943. godine Italija je doživjela slom svojih imperijalističkih aspiracija. Zuculin u zaključku piše da će „hiljade i hiljade talijanskih oficira i vojnika”, koji su se snažno borili s domobranima i ustašama protiv partizana i „pobunjenika”, i na taj način spoznali „kvalitete srca i duše” ovog hrvatskog „bratskog naroda”, postati pioniri u razvoju bliskih odnosa i saradnje između ove dvije države.⁴¹ Piščev vlastiti zaključak dokazuje da i nakon dvije godine od potpisivanja Rimskog ugovora odnosi između Hrvata i Talijana nisu bili onakvi kakvi bi trebali biti prema Ugovoru.

CROATIAN HISTORY, LANGUAGE AND CULTURE IN THE ITALIAN CONSUL BRUNO ZUCULIN'S REPORT (1943)

The author analyses the report entitled *La Croazia*, written in 1943 by the long-serving consul of the Italian Ministry of Cultura Popolare, Bruno Zuculin. The report, whose creation was agreed upon by the Ministries of Foreign Affairs of Italy and the Independent State of Croatia (NDH) includes paragraphs on Croatian geography, economy, population, religion, literature and art, language, its cities and countryside, its folklore, the *Poglavnik* and the Ustashe, the role of NDH in Europe and the relations between Italy and NDH. Although it was commissioned especially for that occasion, it serves as an important testimony of the Italian view of Croatian history and the creation of NDH during World War II. During World War II, Croats and Italians were officially allies, but their relations were burdened by numerous conflicts which stemmed from unresolved fundamental questions, the most important of which was the dispute over Dalmatia. The *La Croazia* report sheds light on the issue from the point of view of the Italian diplomats and it was written with the aim to contribute to the spirit of friendship and collaboration between the two countries. Zuculin writes about the centuries-long relations between Italian and Croatian poets

³⁹ B. ZUCULIN, *La Croazia*, 64.-65. Giuseppe Ungaretti je bio jedan od najvažnijih talijanskih pjesnika dvadesetog stoljeća. Zbog svoje odanosti fašizmu i odnosa s Mussolinijem 1942. postao je profesor moderne i savremene književnosti na Univerzitetu u Rimu. Oko njegove katedre formirana je grupa intelektualaca, koji su se kasnije isticali svojim kulturnim aktivnostima i akademskim karijerama.

⁴⁰ Kakav je taj odnos zaista bio, drugo je pitanje, koje nije predmet ovog članka.

⁴¹ B. ZUCULIN, *La Croazia*, 66.-67.

and artists, as well as the influence of Italian art on the Croatian. He mentions the Iranian origin of the Croatian people, the artificial creation of Yugoslavia and praises Pavelić as the liberator of Croatia. He also gives exotic and almost mystical descriptions of Croatian people, their traditional costumes and customs.

Keywords: Italy, NDH, Bruno Zuculin, propaganda, 1943

Literatura

Pino ADRIANO – Giorgio CINGOLANI, *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*, Milano 2011.

Paolo ALATRI, *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1920)*, Milano 1959.

Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, Itacha – London, 1984.

Alberto BECHERELLI, *Italia e Stato Indipendente Croato*, Roma 2012.

Amy A. BERNARDY, *Croazia e Roma*, Roma 1941.

Bollettini del personale del Ministero degli Affari Esteri.

Stephen CLISSOLD, *Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini a oggi*, Torino 1969.

Consociazione Turistica Italiana, *Croazia*, Milano 1942.

Consociazione Turistica Italiana, *Dalmazia*, Milano 1942.

Karlheinz DESCHNER, *Die Politik der Päpste im XX Jahrhundert*, Leck 1991.

Amedeo GIANNINI, *Documenti per la storia dei rapporti fra l'Italia e la Jugoslavia*, Roma 1934.

Ivo GOLDSTEIN, *Croatia: a History*, London 1999.

Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.–2008.*, Zagreb 2008.

Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1989.

Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001.

Bogdan KRIZMAN, *The nationality problem in the Habsburg Monarchy in the 19th century: the Croats as an integrating and disintegrating force*, Zagreb 1965.

Michael A. LEDEEN, *D'Annunzio a Fiume*, Roma – Bari 1975.

Branka MAGAŠ, *Croatia Through History. The Making of a European State*, London 2007.

Ante PAVELIĆ, *Errori e orrori: comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo*, Roma 1941.

Stefano PETRUNGARO, *Riscrivere la storia. Il caso della manualistica croata (1918–2004)*, Aosta 2006.

Marco A. RIVELLI, *L'Arcivescovo del genocidio. Monsignor Stepinac, il Vaticano e la dittatura ustascia in Croazia, 1941–1945*, Milano 1998.

Beniamino SALVI, *Il movimento nazionale e politico degli Sloveni e dei Croati: dall'Illuminismo alla creazione dello Stato jugoslavo (1918)*, Trieste 1971.

Angelo TAMBORRA, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX (1800–1920)*, Milano 1971.

Marcus TANNER, *Croatia. A Nation Forged in War*, New Haven – London 1997.

Giulio VIGNOLI, *Il sovrano sconosciuto. Tomislavo II Re di Croazia*, Milano 2006.

Bruno ZUCULIN, *L'Argentina e le sue ricchezze*, Firenze 1949.

Bruno ZUCULIN, *La Croazia*. Archivio Storico Diplomatico Ministero degli Affari Esteri, Roma (ASDMAE), Gabinetto del Ministro e Segreteria Generale, 1923–1943, AP 29, b. 1494.

13.

DRUGI SVJETSKI RAT U ČLANCIMA I GOVORIMA JOSIPA BROZA TITA (1940.–1948.)

Snježana Koren

UDK: 32-05Tito“1940/48“(045)

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Pripovijest o „Narodnooslobodilačkoj borbi“ bila je važna uporišna točka u legitimacijskom diskursu jugoslavenskih komunističkih vlasti, a u velikoj se mjeri temeljila upravo na radovima Josipa Broza Tita. Svoje ključne radove posvećene NOB-u Tito je napisao u razdoblju od 1941. do 1948. godine, dok se ratu kasnije vraćao uglavnom kroz svoja sjećanja, intervjue i prigodne govore. U radu se stoga analiziraju i kontekstualiziraju njegovi članci, politički referati i prigodni govori nastali u navedenom razdoblju, kao i ključni obrasci i predodžbe o ratu koji su postavljeni u Titovim radovima. Posebna pozornost posvećena je referatu na Petom kongresu KPJ 1948. godine, pri čemu se nastoje utvrditi razlike u odnosu na ranije tekstove, odnosno nova značenja pripisana NOB-u u promijenjenom političkom kontekstu sukoba sa SSSR-om. Posljednje poglavlje donosi okvirni osvrt na recepciju Titova djela nakon 1948. godine.

Ključne riječi: Josip Broz Tito, Drugi svjetski rat, NOB, članci i govori nastali u ratu, referat na Petom kongresu KPJ, pripovijest, ustanak, sedam ofenziva, revolucija, sjećanje na rat

Godine 1955. Jugoslavenski je nacionalni komitet za historijske znanosti objavio povodom sudjelovanja jugoslavenskih historičara na Desetom međunarodnom kongresu povijesnih znanosti u Rimu zbornik *Deset godina jugoslavenske historiografije 1945–1955*.¹ U zborniku je nizom članaka na francuskom i engleskom jeziku predstavljen razvoj jugoslavenske historiografije. I dok su u prikazima historiografije za starija povijesna razdoblja redom navedeni radovi profesionalnih povjesničara, za historiografiju razdoblja nakon 1918. godine, a osobito za razdoblje Drugog svjetskog rata, slika je bitno drugačija: primat nad povjesničarima dobili su radovi Josipa Broza Tita i drugih visokih partijskih dužnosnika i teoretičara iz samog vrha KPJ/SKJ. Radova o razdoblju Drugoga svjetskog rata povjesničara zaposlenih na katedrama za povijest jugoslavenskih filozofskih fakulteta u tom zborniku nije bilo: oni su ovu temu uglavnom izbjegavali jer je zbog značaja koji su joj

¹ *Dix années d'historiographie yougoslave 1945–1955*, (ur. Jorjo Tadić), Beograd 1955.

pridavale jugoslavenske komunističke vlasti bila pod pojačanom paskom Partije. U drugoj polovici 1950-ih Ideološka komisija pri CK SKJ žalila se upravo na *teoriju distance* koja je povjesničarima služila kao svojevrсни štít i argument protiv bavljenja najnovijom poviješću.²

Ovu su prazninu donekle nadopunjavala popularno pisana djela koja su se uvelike oslanjala upravo na Titove radove. U 1940-ima i 1950-ima nastalo je nekoliko takvih knjiga koje su se tiskale u izdašnim tiražama i na različitim jezicima. Radilo se, primjerice, o knjigama *Pregled Narodnooslobodilačke borbe* generala Arse Jovanovića (1946.),³ *Pregled historije narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije* profesora Više pedagoške škole u Zagrebu Tome Čubelića i majora Milovana Milostića (1952.)⁴ i *Narodnooslobodilački rat. Narodna revolucija u Jugoslaviji 1941–1945.* (1957.) Jovana Marjanovića, tada direktora Državnog arhiva FNRJ i od 1961. profesora predmeta *Istorija narodne/socijalističke revolucije* na Filozofskom fakultetu u Beogradu.⁵ Prvo djelo iz pera nekog povjesničara koji je radio na fakultetu bila je knjiga *Pregled razvoja NOB u Sloveniji* (1956.) Metoda Mikuža, profesora na Filozofskom fakultetu u Ljubljani.⁶ Tek s oživljavanjem rada specijaliziranih institucija poput Instituta za društvene znanosti u Beogradu ili republičkih instituta za historiju radničkog pokreta koji su osnovani na prijelazu iz 1950-ih u 1960-e godine teme iz novije povijesti počele su se intenzivnije istraživati.

Stoga nije ni čudo da su radovi Josipa Broza Tita i drugih vodećih komunista dugo vremena imali primat u oblikovanju predodžbi i sjećanja o Drugom svjetskom ratu. No, razlog tomu nije bio samo nedostatak drugih radova o ratu. Pripovijest o „Narodnooslobodilačkoj borbi” bila je važna uporišna točka u legitimacijskom diskursu jugoslavenskih komunističkih vlasti. NOB se još tijekom rata počeo prikazivati kao *utemeljujući događaj* druge Jugoslavije, a poslije rata postao je jednim od ključnih čimbenika u pokušajima oblikovanja zajedničkog jugoslavenskog identiteta. Predodžba o zajedničkoj borbi svih jugoslavenskih naroda protiv okupatora i njihovih pomagača bila je ugrađena u same temelje dominante ideologije *bratstva i jedinstva*. Snažno uvjerenje o tome da je NOB historijska prekretnica, događaj od izuzetnog značaja ne samo u povijesti jugoslavenskih naroda nego i u svjetskim razmjerima, može se zapaziti u tekstovima Tita i drugih ljudi iz najužeg partijskog vrha još tijekom rata. Isticanje veličine i autentičnosti narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije imalo je, kao što je svojedobno napisao Branko Petranović, snažan emancipacijski karakter čak i u razdoblju kada je odnos prema SSSR-u bio najapologetskiji.⁷

² Više o tome vidi u: Snježana KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012.; Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945–1960.*, Zagreb 2013.

³ Arso JOVANOVIĆ, *Pregled narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1946. Ova je knjiga doživjela tri izdanja između 1946. i 1948., no prestala se objavljivati nakon Jovanovićeve opredjeljenja za Informbiro i pogibije 1950. godine. Stoga nijedno njegovo djelo, uključujući i ratne radove o Šestoj i Sedmoj ofenzivi, nije uvršteno u spomenutu knjigu *Deset godina jugoslavenske historiografije* iako su se istovremeno navodili radovi Koste Nada, Petra Drapšina itd.

⁴ Tomo ČUBELIĆ – Milovan MILOSTIĆ, *Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije*, Zagreb 1952. Ova je knjiga u izdanju Matice hrvatske doživjela je čak 11 izdanja (od 1952. do 1963. godine) i bila je prevedena na mađarski, talijanski, albanski i makedonski jezik. Od prvog izdanja iz 1952. do posljednjeg iz 1963. gotovo je svake godine doživljavala promjene i izmjene, ukazujući tako na stalni rad na sjećanju o NOB-u koji se odvijao u posljednjim godinama.

⁵ Jovan MARJANOVIĆ, *Narodnooslobodilački rat, naroda revolucija u Jugoslaviji 1941–1945: kratak pregled*, Beograd 1957. Ova je knjiga prvobitno bila objavljena za inozemne čitatelje (na ruskom).

⁶ Metod MIKUŽ, *Pregled razvoja NOB u Sloveniji*, Beograd 1956.

⁷ Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988. III. Socijalistička Jugoslavija 1945 – 1948.*, Beograd 1988., 34.-35.

Kako pisati o ratu koji još traje: NOB u ratnim tekstovima Josipa Broza Tita

Josip Broz Tito je o Drugome svjetskom ratu (odnosno, pretežno o NOB-u) pisao mnogo. Najveći broj njegovih tekstova nastao je još tijekom rata: radilo se o člancima, političkim referatima, govorima održanima u posebnim prigodama i sličnim tekstovima. Oni su objavljivani u partijskim glasilima poput *Proletera* i *Borbe*, u glasilima Vrhovnog štaba i AVNOJ-a kao što su *Bilten Vrhovnog štaba*,⁸ *Vojno-politički pregled*,⁹ *Narodno oslobođenje*,¹⁰ *Nova Jugoslavija*,¹¹ u glasilima masovnih organizacija, listovima pojedinih brigada, dnevnim novinama te u posebnim brošurama koje su se umnažale i tiskale još tijekom rata. Ti su Titovi tekstovi već na samom kraju rata prikupljeni i objavljeni u knjizi *Borba za oslobođenje Jugoslavije*. Prvo izdanje tiskano je na ćirilici još u jesen 1944. godine, a potom je početkom 1945. objavljeno drugo, dopunjeno izdanje na latinici u kojemu je bilo ukupno 38 tekstova objavljenih u razdoblju od kolovoza 1941. do studenog 1944. godine.¹² U drugo izdanje uvrštena su i četiri rana Titova rada nastala u razdoblju od kolovoza do listopada 1941. koji su naknadno pronađeni u upravi beogradske policije kao zaplijenjena literatura.¹³ Godine 1947. objavljena je pod gotovo identičnim nazivom još jedna knjiga sabranih Titovih radova koja je obuhvatila i nekoliko članaka iz 1945. godine.¹⁴ Tijekom postojanja socijalističke Jugoslavije Titovi su tekstovi, uključujući i one nastale tijekom rata, doživjeli mnogobrojna izdanja i tiskani su u raznim publikacijama, sabranim i izabranim djelima.¹⁵ U kasnija izdanja unašane su i određene izmjene: primjerice, u izvornoj verziji jednog od ključnih ratnih tekstova *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe* Tito je istaknuo vjernost KPJ načelu da svaki narod ima pravo na samoodređenje do odcjepljenja koje su „postavili naši veliki učitelji i vođe Lenjin i Staljin”.¹⁶ No, kasnije je Staljinovo ime uklonjeno, pa se u jednoj od novijih verzija govorilo o principu koji su „postavili naši veliki učitelji Marks, Engels i Lenjin”, iako je istovremeno u faksimilu s Titovim rukopisnim zabilježkama uključenom neposredno uz tiskani tekst ostao izvorni izričaj (!).¹⁷

⁸ Ovaj je list nekoliko puta mijenjao ime: *Bilten Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije* (br. 1-6, kolovoz – rujan 1941.); *Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije* (br. 7-11, listopad 1941.); *Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije* (br. 12-19, prosinac 1941. – kolovoz 1942.); *Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije* (br. 20-47, rujan 1942. – prosinac 1944.). Prvi brojevi bili su tiskani u ilegalnoj tiskari u Beogradu (prvi broj Tito je i uredio), a od br. 7 *Bilten* je priređivan i tiskan na teritoriju gdje je boravio i Vrhovni štab (npr. u Užicu, u Foči, u selima u blizini Bosanskog Petrovca, Ključa i Drvara, na Visu, te posljednji dvobroj u Beogradu). Svi brojevi *Biltena* poslije rata su objavljeni u: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II: Bilten Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941–1944*, Beograd 1949. (dalje: *Bilten VŠ*).

⁹ Dvotjedni časopis koji je objavljivao Vrhovni štab u ljeto i jesen 1942. godine.

¹⁰ Glasilo AVNOJ-a, list je izašao triput u vrijeme i nakon prvog zasjedanja. Uređivao ga je Veselin Masleša.

¹¹ Dvotjedni časopis koji je pod uredništvom Milovana Đilasa izlazio tijekom 1944. godine.

¹² Josip BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije: članci i govori iz narodno-oslobodilačke borbe 1941–1944.*, Beograd 1944.; ISTI, *Borba za oslobođenje Jugoslavije: članci i govori iz narodno-oslobodilačke borbe 1941–1944*, drugo, dopunjeno izdanje, (redaktori Radovan Zogović i Milovan Đilas), Beograd 1945.

¹³ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 245.

¹⁴ ISTI, *Borba za oslobođenje Jugoslavije: 1941–1945*, sv. 1, Zagreb 1947.

¹⁵ Vidi npr.: Josip BROZ TITO, *Govori i članci*, Zagreb 1959.–1972.; ISTI, *Vojna djela*, Beograd 1961., 2. dopunjeno izd. 1978.; ISTI, *Sabrana djela*, (ur. Pero Damjanović), Beograd 1977.–1980.; ISTI, *Izbor iz djela*, (ur. Muhamed Filipović), Sarajevo 1979.–1982. te brojna druga izdanja.

¹⁶ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 129. „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

¹⁷ Vidi npr.: Josip BROZ TITO, *Izbor iz djela. Knj. 3: Nacionalno pitanje i revolucija*, (ur. Muhamed Filipović), Sarajevo 1979., 72.

Slika 1. Faksimil prve stranice prvog broja *Borbe*, tiskan 19. listopada 1941. u Užicu, s uvodnim Titovim člankom „Zašto izlazi ‘Borba’”

Među prvim radovima u kojima je Tito pisao o Drugome svjetskom ratu nalazi se njegov politički referat na Petroj zemaljskoj konferenciji (jesen 1940.), koji se dobrim dijelom bavio upravo poviješću KPJ te jedan članak objavljen u glasilu CK KPH *Srp i čekić*.¹⁸ Prvi tekstovi nastali nakon Travanjskog rata i okupacije Jugoslavije objavljeni su dok je Tito još boravio u Zagrebu i Beogradu. Radio se o nekoliko članaka objavljenih u *Proleteru* (tekst o savjetovanju KPJ održanom u svibnju 1941. u Zagrebu koji, zanimljivo, nije bio uvršten

¹⁸ *Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktobar 1940.)*, (priredili Pero Damjanović, Milovan Bosnić i Dragica Lazarević), Beograd 1980., 3.-5.; „Pred godišnjicu imperijalističkog rata u Evropi”, *Dokumenti historije KPJ. „Srp i čekić” 1940–1941*. Izdanje Historijskog odeljenja CK KPH, Zagreb 1951., 53.-62.

u zbirku *Borba za oslobođenje Jugoslavije*)¹⁹ i *Biltenu Glavnog štaba* (dva teksta u kojima je na sebi svojstven način komentirao prilike u Srbiji nakon osnivanja Nedićeve vlade te jedan u kojemu se bavio osnivanjem i zadacima narodno-oslobodilačkih odbora).²⁰ U to je vrijeme Tito sastavio i dva poznata proglasa – jedan od 22. lipnja 1941., a drugi od 4. srpnja 1941. – koji su u ime CK KPJ upućeni „narodima Jugoslavije” s pozivom na oružanu borbu.²¹

Sredinom rujna Tito je napustio Beograd i otišao na oslobođeni teritorij zapadne Srbije, nastanivši se nedugo potom u Užicu. U tom su razdoblju nastala tri važnija teksta objavljena u *Biltenu Glavnog štaba*²² i užičkoj seriji *Borbe*.²³ Izdvaja se prikaz savjetovanja u Stolicama: Tito je tu izrazito optimistično gledao na razvoj ustanka u Srbiji i Bosni i Hercegovini („položaj okupatora u Srbiji je očajan”, „njemačke fašističke bande se ne usuđuju da izlaze iz gradova” itd.).²⁴), dok je istodobno isticao slabosti partizanskog pokreta u Hrvatskoj i Sloveniji. Opisujući u članku *Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi* „aprilsku narodnu katastrofu”, Tito je posebno apostrofirao izdaju političke elite i višeg komandnog kadra, a kao kontrast opisao držanje KPJ i nabrojio njezine dotadašnje zasluge.²⁵ U oba je ova teksta Tito posvetio veliku pozornost nastojanjima partije da u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji „osujeti bratoubilačku borbu” i stvara „bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije”. Druga važna točka bio je popis „izdajnika” među koje je Tito uvrstio Antu Pavelića u Hrvatskoj te, kao i u ranijim člancima, Milana Nedića, Demetrija Ljotića i Kostu Pećanca u Srbiji (no još ne i Dražu Mihailovića).²⁶

Nakon sloma Užičke republike krajem studenog 1941., u njemačkoj operaciji koju su partizani naknadno prozvali „Prvom neprijateljskom ofenzivom”, Tito se s Vrhovnim štabom i šacicom preostalih boraca povukao u Sandžak. Otuda se pred njemačkim snagama („Druga neprijateljska ofenziva”) povukao na tromeđu Bosne, Srbije i Crne Gore i početkom 1942. utaborio u Foči, nadajući se povratku u Srbiju. U drugoj polovici travnja započela je nova njemačko-talijanska operacija („Treća neprijateljska ofenziva”), zbog koje su se partizani morali povući prema Crnoj Gori. Zbog teškog položaja u kojemu su se našle partizanske snage, Vrhovni je štab u lipnju 1942. donio odluku da se s preostalim borcima uputi u pohod na zapad, prema Bosanskoj krajini, gdje je ustanak u međuvremenu dobio na zamahu.²⁷

Upravo u Titovim tekstovima nastalima u razdoblju kada je partizanski pokret doživljavao neke od najtežih udaraca, iskazuje se najveći manjak optimizma, a između redaka može se pročitati i sva težina stanja u kojemu se našao partizanski pokret – iako se i u kasnijim tekstovima spominju teške borbe, u njima prikaz nije ni izbliza tako dramatičan. Izdvajaju

¹⁹ Josip BROZ TITO, „Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije”, *Izbor iz djela. Knj. 2: Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije 1926–1977*, (ur. Muhamed Filipović), Sarajevo 1979., 137.-147.

²⁰ To su tekstovi: „Zadatak narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda (*Bilten GŠ NOPOJ*, 1/1941.), „Još jedna izdajnička marionetska vlada” (*Bilten GŠ NOPOJ*, 4/1941.) i „Teror fašističkih bandita” (*Bilten GŠ NOPOJ*, 5/1941.). Vidi: *Bilten VŠ*, 11.-13., 37.-39., 47.-49., 657.

²¹ Prema: J. BROZ TITO, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, (ur. Mirza Fililpović), Sarajevo 1980., 56.-66. Također: ISTI, *Autobiografska kazivanja*, drugi tom, Beograd 1983., 260.-261.

²² Članak: „Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije”, *Bilten VŠ*, 7-8/1941., 71.-74.

²³ Članci: „Zašto izlazi Borba?” (*Borba*, 1/1941.) i „Komunistička partija Jugoslavije u narodno-oslobodilačkoj borbi” (*Borba*, 8-9/1941.). Nakon što je u doba Šestosiječanjske diktature zabranjena, *Borba* je počela ponovo izlaziti u Užicama u listopadu 1941. Prema: J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 25.-32., 245.

²⁴ *Isto*, 20.-24. „Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije”.

²⁵ *Isto*, „Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi”, 29.-32.

²⁶ *Isto*, 20.-32.

²⁷ Prema: Jože PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, Ljubljana 2011., 107.-115.

se tekstovi *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora, Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije i Jedinstvo narodnih izroda*.²⁸ Pripovijest koju u njima oslikava Tito je mračna: partizanski odredi morali su se povući iz Srbije, pretrpjevši velike gubitke, osobito među članovima partije. Zajedno s partizanskim odredima, iz Srbije su se povukli i članovi partije, pa su tako s teritorijem izgubljena i partijska uporišta. Za razliku od savjetovanja u Stolicama gdje je isticao kako je KPJ uspjela spriječiti međusobno ubijanje jugoslavenskih naroda, sada je s puno više pesimizma navodio kako su okupatori „uspjeli da zavade Srbe, Hrvate i muslimane”, a u zemlji se rasplamsao „bratoubilački rat”.²⁹ Štoviše, ovakav je razvoj događaja Tito prvi puta opisao kao *građanski rat*, a među „suradnike okupatora” sada je uvrstio i Dražu Mihailovića te neke „reakcionarne elemente u vodstvima građanskih stranaka”.³⁰

U sličnom tonu, ali s fokusom na unutarpartijska pitanja, Tito je pisao i u članku *Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije (Proleter, travanj 1942.)*. S obzirom da se radilo o tekstu ponajprije namijenjenom partijskom članstvu, Tito je u njemu detaljnije prikazao ulogu KPJ u razdoblju dizanja ustanka. Zbog velikih gubitaka, upozoravao je na potrebu čuvanja partijskih kadrova: u devet mjeseci borbe poginulo je, kako navodi, 3000 članova KPJ, između sedam i deset tisuća članova SKOJ-a te više od 20 članova Centralnog komiteta (KPJ, KPS, KPH).³¹ Konačno, Tito je upozorio partijsko članstvo da se „strogo pridržava linije partije, da se, ni pod koju cijenu, ne da skrenuti (...) sa linije narodno-oslobodilačke borbe”.³² Ovo upozorenje treba shvatiti u kontekstu tzv. „lijevih skretanja” koja su se početkom 1942. pojavila u nekim dijelovima Jugoslavije, ponajprije u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini, te nanijela znatnu štetu partizanskom pokretu.³³ O tome je Tito govorio i koji mjesec kasnije (lipanj 1942.), kada je prilikom osnivanja IV. crnogorske brigade izjavio kako su „naši ljudi počinili puno grešaka, i neke od njih su nam se ljuto osvetile”.³⁴ Konačno, radilo se i o depeši Kominterne od 5. ožujka 1942. u kojoj su jugoslavenski komunisti prozvani zbog zaoštavanja klasne borbe („dobija se utisak da sa izvesnim pravom pristalice engleske i jugoslovenske vlade sumnjaju da partizanski pokret dobiva komunistički značaj i da se usmerava prema sovjetizaciji Jugoslavije”³⁵). Jugoslavenski je komunistički vrh upozoren da vodi računa o međunarodnom položaju SSSR-a unutar antifašističke koalicije i da se usredotoči na oblikovanje zajedničkog narodnog fronta sa svim antihitlerovskim snagama. Stoga je početkom travnja u Politbiurou zacrtan novi politički smjer kojim je osnažena orijentacija na „narodno-oslobodilačku borbu”, a što se zrcali i iz navedenih redaka.³⁶

²⁸ Radi se o sljedećim tekstovima: „Godišnjica Crvene armije” (posebna brošura iz veljače 1942.), „Komunistička partija i ko su sve saveznice okupatora” i „Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije” (*Proleter*, br. 14-15/1942.), „Jedinstvo narodnih izroda” (*Bilten VŠ*, br. 14-15/1942.), „Govor na dan osnivanja IV. crnogorske brigade” (objavljen u listu Četvrte brigade i Dediđerovom *Dnevniku*). Ovdje citirano prema: J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 33.-76., 246.-247.

²⁹ *Isto*, 56., 63.-64. „Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije”.

³⁰ *Isto*, 43.-51. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora”.

³¹ *Isto*, 53.-62., 65. „Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije”.

³² *Isto*, 55.

³³ Vidi npr. Mira ŠUVAR, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Zagreb 2001., 272.-274. Također: Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999., 138.-140.; J. PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, 109.-112.

³⁴ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 70. „Govor na dan osnivanja Četvrte crnogorske brigade”.

³⁵ Citirano prema: Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito: prilozi za biografiju*, Zagreb 1952., 324.

³⁶ *Usp. Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985., 213.-215.

U svojim je tekstovima do sredine 1942. Tito u više navrata tematizirao događaje u logoru Kerestinac u ljeto 1941, što je tada okarakterizirao kao „najstrašnji udarac” nanesen partiji.³⁷ U jesen 1941. pisao je o pogibiji „90 naših boraca”, a poimence naveo Ognjena Pricu, Boždara Adžiju, Andriju Žaju, Otokara Keršovanija i Augusta Cesarca (ne npr. i Zvonimira Richtmana, jednog od ključnih protagonista i protivnika u sukobu na ljevici).³⁸ Tada je za pokolj teretio samo „ustaške bandite”, no poslije je proširio krug onih koje je držao izravno ili neizravno odgovornima. U proljeće 1942. za tragediju u Kerestincu optužio je i vodstvo HSS-a: ono je dalo zatvoriti „najbolje sinove hrvatskog naroda”, a potom ih izručilo ustašama. To za Tita nije bila slučajnost, već „zločinački smišljeni plan da se istrijebe najbolji radnički borci, a da se pokuša da se sa sebe skine odgovornost”.³⁹ Istovremeno je za „ovaj strašan udarac našoj pariji” teretio i zagrebačku partijsku organizaciju jer nije na vrijeme poduzela mjere da se „sklone kompromitirani drugovi”, a potom je „aljkavo i neodgovorno” pripremala njihovo oslobađanje.⁴⁰ Ipak, u svojim kasnijim tekstovima taj događaj više nije spominjao, pa ni u referatu na Petom kongresu gdje je također govorio o greškama hrvatskog rukovodstva, no baveći se isključivo Andrijom Hebrangom.

U srpnju 1942. Tito je s Vrhovnim štabom i nekoliko brigada stigao u Bosansku krajinu gdje su već od proljeća 1942. borbe dobile na intenzitetu. U Titovoj kasnijoj interpretaciji, upravo je dolazak tih jedinica imao „veliki značaj po dalji razvitak ustanka ne samo za Bosansku Krajinu i Dalmaciju, nego i za Hrvatsku i Sloveniju”.⁴¹ U to se vrijeme navršila i godina dana od poziva KPJ na ustanak pa je Tito tom prigodom napisao članak *Godišnjica narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji*.⁴² Bio je to prvi njegov članak nakon odlaska s tromede, a ujedno i prvi „povijesni” tekst u kojemu je rekapitulirao dotadašnji tijek rata na jugoslavenskom prostoru i time izravno oblikovao pripovijest o NOB-u. Tito je ostao u Bosni – na raznim lokacijama na području Bihaća, oko Neretve i Sutjeske, Jajca i Drvara – sve do svibnja 1944. kada je, u vrijeme operacije *Konjićev skok* („Sedme neprijateljske ofenzive”), bio prisiljen napustiti Drvar i skloniti se na Vis. Na Visu je ostao do rujna 1944., kada je otputovao u Moskvu kako bi sa Staljinom dogovorio zajedničke operacije NOVJ i Crvene armije u Srbiji.

Upravo u razdoblju od dolaska u Bihać do dolaska na Vis nastali su i neki od Titovih najznačajnijih i najcitiranijih radova u kojima je (re)konstruirao uzroke i tijek rata, oblikovao planove za budućnost te istovremeno formulirao osnove narativa o NOB-u. Ti su se tekstovi poslije tiskali u velikim tiražama i snažno utjecali na oblikovanje slike o ratu: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe* koji je Tito namijenio „najširim masama naroda” (*Proleter*, br. 16 iz prosinca 1942.); *Peta neprijateljska ofenziva* (*Bilten VŠ*, br. 29-31 za lipanj, srpanj i kolovoz 1943.); *Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima*, odnosno referat na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (posebna

³⁷ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 56. „Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije”.

³⁸ *Isto*, 31. „Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi”.

³⁹ *Isto*, 45.-46. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora”.

⁴⁰ *Isto*, 56. „Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije”. Tito je u svojem članku spomenuo i „nezdravo stanje” koje je postojalo u zagrebačkoj partijskoj organizaciji zbog „uplitanja nekih ljudi sa strane”, najvjerojatnije referirajući na Josipa Kopinića. Zbog kerestinačke tragedije provedena je partijska istraga nakon koje su ukorom kažnjeni pojedini članovi CK KPH i cijeli Mjesni komitet u Zagrebu. Više u: Ivan JELIĆ, *Tragedija u Kerestincu: zagrebačko ljeto 1941.*, Zagreb 1986., 122.-143.

⁴¹ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 205. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁴² *Isto*, 73.-76. „Godišnjica narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji”.

brošura iz 1943.); *Značaj odluka AVNOJ-a za daljnji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice (Nova Jugoslavija*, br. 1 iz ožujka 1944.). Izdvaja se i članak *Borba naroda porobljene Jugoslavije (Nova Jugoslavija*, br. 6 iz svibnja 1944.) koji je pisan za američki tisak, a potom tiskan kao brošura na raznim jezicima (engleskom, ruskom, francuskom, talijanskom). S obzirom da je tekst bio namijenjen inozemnom čitateljstvu, ponajviše onome na Zapadu, Tito je u njemu spomenuo KPJ samo na početku, kada opisuje kako je došlo do poziva na ustanak. Potom je, opisujući donošenje odluka, uglavnom referirao na Vrhovni štab, AVNOJ, narodno-oslobodilačke odbore itd. Podjednako, u tom je tekstu umjesto naziva „proleterske brigade” koristio naziv „I. i II. srpska brigada” pa valja pretpostaviti kako je izbjegavao termine koji bi mogli poticati asocijacije na revolucionarne težnje u trenutku kada se od saveznika nastojalo steći međunarodno priznanje političkih zasada NOB-a.⁴³

U razdoblju između listopada 1944. (odnosno, povratka u Beograd) i izbora za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1945. godine, Tito je u nekoliko izlaganja i prigodnih govora prikazao razdoblje od ljeta 1944. do kraja rata, izložio svoje ocjene o tek minulom ratu ili govorio o budućem uređenju Demokratske Federativne Jugoslavije.⁴⁴ U nastavku teksta, navest ću neke od ključnih i dugotrajnih obrazaca i predodžbi o „Narodnooslobodilačkoj borbi” koje su ovi Titovi tekstovi ostavili u nasljeđe, a koji se na ovaj ili onaj način perpetuiraju do danas.

1. Slika o prvoj Jugoslaviji

Josip Broz Tito je u svojim tekstovima izgradio izrazito negativnu sliku o „versajskoj Jugoslaviji” koja je imala kontrastivnu funkciju: potreba za stvaranjem „nove” Jugoslavije objašnjavala se nedostacima i promašajima one „stare”. Ovakav je prikaz čitateljima trebao omogućiti da razumiju zašto „nema povratka na staro” – tom su se sintagmom nagoviještale promjene u jugoslavenskoj državi i društvu, a binom *staro-novo* zapravo se koristio umjesto izraza *revolucija* koji se tada, barem ne javno, još nije upotrebljavao.

U Titovim je tekstovima prva Jugoslavija („rođena na Krfu, u Londonu i Parizu”) opisana kao „najtipičnija zemlja nacionalnog ugnjetavanja”, korupcije i socijalne nepravde. U njoj je vladala „jedna brojčano neznatna manjina velikosrpskih hegemonista” koja je stvorila „režim žandarima, režim glavinjača, režim socijalnog i nacionalnog bespravlja”.⁴⁵ Važno mjesto u tom narativu imao je slom Jugoslavije u Travanjskom ratu, koji je Tito opisao poslije često korištenom sintagmom o „najsramnijim danima u historiji naših naroda”.⁴⁶ Objašnjavanje uzroka sloma imalo je ključnu ulogu: njih je Tito sažeo u izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i u članku *Borba za oslobođenje Jugoslavije*. Na prvom mjestu naveo je „dvadesetogodišnje ugnjetavanje naroda Jugoslavije (kao što su Hrvati, Make-

⁴³ *Isto*, 187.-215. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁴⁴ Npr. ekspozice na Trećem zasjedanju AVNOJ-a (8. 8. 1945.) te govori na Beogradskom radiju prilikom obilježavanja Dana pobjede (9. 5. 1945.), na osnivačkom kongresu KP Srbije (12. 5. 1945.), na mitingu u Zagrebu (21. 5. 1945.), u Ljubljani (27. 5. 1945.), u Beloj Crkvi prigodom prve proslave Dana ustanka u Srbiji (7. 7. 1945.), na Prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije (7. 8. 1945.), na zboru oficira vojske Kraljevine Jugoslavije u Zemunu koji su se vratili iz ratnog zarobljeništva (16. 10. 1945.) itd.

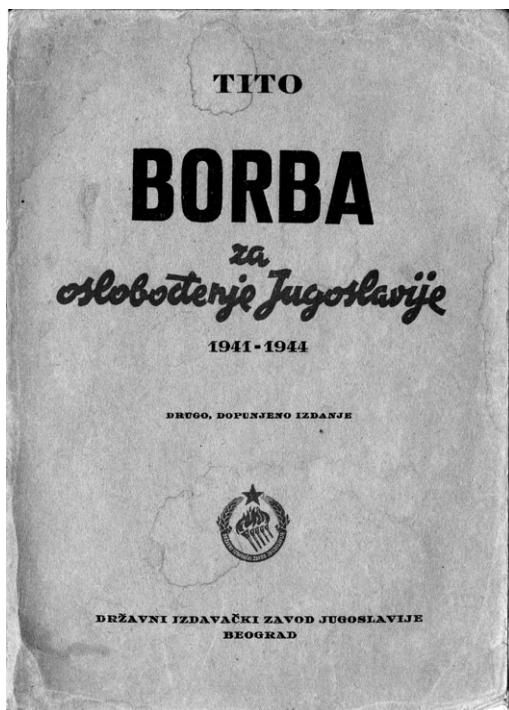
⁴⁵ *Isto*, 122.-123. „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

⁴⁶ *Isto*, 188. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

donci, Slovenci i drugi) od šake velikosrpskih hegemonista”.⁴⁷

Kao drugi uzrok istaknuo je „nečuvenu korupciju” vladajućih krugova („najviše u vojnom ministarstvu”) te njihovo povezivanje „sa najreakcionarnijim krugovima – a naročito njemačkim i italijanskim – u cilju održanja na vlasti”.

Konačno, a možda i najvažnije, Tito je u svim svojim ratnim tekstovima isticao „nečuvano izdajništvo” političke i vojne elite: u generalštabu su sjedili „izdajnici Nedićeva tipa” koji su se nalazili u službi Nijemaca, dok su „kralj i vlada, zajedno s grupom ljudi koji su bili odgovorni za takvu sudbinu, pobjegli u inostranstvo.”⁴⁸ Opisujući ishod ovih događaja, Tito je upotrijebio još jednu sintagmu koja se poslije često upotrebljavala: nakon kapitulacije „nastali su najstrašniji dani koji su ikada postojali u historiji naših naroda”.⁴⁹ „Jugoslavija je bila raskomadana”, a u zemlji je „nastao nečuvan teror i istrebljivanje ne samo najnaprednijih ljudi, nego istrebljivanje čitavog srpskog stanovništva u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Vojvodini, slovenačkog stanovništva u Sloveniji itd.”⁵⁰

Slika 2. Naslovnica drugog izdanja knjige *Borba za oslobođenje Jugoslavije* (1945.)

„predlažemo štabovima tih oblasti da odmah

2. „Ustanak naroda Jugoslavije”

Izdaji, porazu, kapitulaciji i okupaciji, kao i tragičnim događajima koji su uslijedili, Tito je suprotstavio prikaz „ustanka naroda Jugoslavije” kao ključne sastavnice narativa o NOB-u. Snažno naglašavanje izdaje vojnog i političkog vrha, kao i naglašavanje da je u tim tragičnim trenucima samo KPJ ostala uz narod, bili su jedno od ishodišta na kojemu je partija temeljila svoj poslijeratni legitimitet. Odnosno, Titovim riječima na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, „jedino je Komunistička partija bila ta koja je povela narod na oružani ustanak, koja nije klonula duhom, već je visoko digla zastavu oslobodilačke borbe”.⁵¹

Sam termin „narodni ustanak” koristio se već vrlo rano – u prvom broju *Biltena Glavnog štaba* njime se opisivao spontani ustanak srpskog stanovništva u Lici nad kojim su komunisti tek trebali preuzeti nadzor („predlažemo štabovima tih oblasti da odmah

⁴⁷ *Isto*, 156.-157. „Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima”.

⁴⁸ *Isto*, 30., 156.-157., 187.-188. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁴⁹ *Isto*, 189.

⁵⁰ *Isto*, 157. „Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima”.

⁵¹ *Isto*, 157. „Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima” i 30.-31. „Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi”.

organizuju pobunjene mase”).⁵² No, upravo su Titovi tekstovi pridonijeli stvaranju uobličene pripovijesti u kojoj se ustanak počeo jasno vezivati uz inicijativu KPJ te prikazivati kao rezultat pažljivo osmišljenog i dobro pripremljenog plana Centralnog komiteta. Taj se plan, kako je isticao Tito, počeo oblikovati još i prije nego što je Jugoslavija okupirana i raskomadana: komunisti su još od *Anschlussa* „signalizirali na opasnost”, „upozoravali na rad pete kolone” i „pozivali na okup sve čestite rodoljube” (na tragu Kominternine linije „narodnog fronta”). Čim je započeo Travanjski rat komunisti su „stupili u prve borbene redove”, a Partija je iz „aprilske narodne katastrofe” izvukla pouke za daljnji rad i „u ovim najtežim danima historije naših naroda (...) stavila se na čelo narodne borbe”.⁵³ Valja napomenuti i ono čega nije bilo: demonstracije 27. ožujka 1941. u Titovim su ratnim tekstovima opisane kao „jedna od svjetlijih točaka u historiji našeg naroda”, no nisu se još izravno pripisivale inicijativi KPJ – tek je u izlaganju na Petom kongresu Tito izjavio kako je partija toga dana „bila potpun gospodarski situacije”.⁵⁴

Početak „narodnog ustanka” Tito je najjasnije prikazao u članku *Borba naroda porobljene Jugoslavije*: na dan „kad su njemačke horde iznenada napale Sovjetski Savez”, vodstvo KPJ hitno je održalo sjednicu i donijelo odluku da se započne s ustankom. Na istoj je sjednici Vojna komisija, osnovana još u jesen 1940. godine, proširena i preimenovana u Glavni (kasnije Vrhovni) štab. Glavni je štab (odnosno Politbiro, kao što je to Tito jasno istaknuo u referatu na Petom kongresu) potom poslao svoje članove u različite dijelove Jugoslavije, sa zadatkom da organiziraju partizanske odrede i preuzmu vodstvo nad njihovim djelovanjem. Tako je 22. lipnja od početka imao dvostruki značaj – nije se vezivao samo uz njemački napad na SSSR, već i uz odluku da se (na poziv Kominterne) započne s ustankom. U svim je analiziranim Titovim tekstovima taj datum prikazivan kao prekretnica u razvoju ustanka (zanimljivo, uopće se ne spominje 4. srpnja, datum koji će 1956. biti ustoličen kao Dan ustanka naroda Jugoslavije⁵⁵): do napada na SSSR bilo je akcija po gradovima i borbi „tu i tamo” u bosanskim i hercegovačkim brdima, no poslije napada na SSSR „partizanski pokret počeo se naglo širiti u svim ostalim dijelovima zemlje”.⁵⁶ Odluku o ranom dizanju ustanka Tito je objašnjavao i opravdavao nužnošću da se preduhitre „paklene namjere” okupatora da zavadi jugoslavenske narode i potakne bratoubilački rat.⁵⁷

U člancima nastalima tijekom 1941. i 1942. (npr. u prikazu savjetovanja u Stolicama i *Godišnjici narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji*) Tito je opisao razvoj ustanka po pojedinim područjima, što je poslužilo kao model i u kasnijim znanstvenim i popularnim prikazima i udžbenicima, a s vremenom će postati i odraz republičkih narativa u nastajanju. Iz Titovih su radova proizašla još neka pitanja o ustanku koja će kasnije biti predmet žučnih rasprava u jugoslavenskoj historiografiji, odnosno pojedinim republičkim historiografijama. Jedno od njih bio je i *redosljed* izbijanja ustanaka koji nije u potpunosti identičan u ranijim i kasnijim tekstovima. Primjerice, u članku *Godišnjica narodno-oslobodilačke borbe*

⁵² *Bilten VŠ*, 165.-167.

⁵³ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 29.-32. „Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi”; 55. „Narodno-oslobodilačka borba i organizaciono pitanje naše partije”; 72. „Govor na dan osnivanja Četvrte crnogorske brigade”; 189.-190. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁵⁴ *Isto*, 188. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”. ISTI, *Politički referat CK KPJ*, 33.

⁵⁵ O tome više u: S. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 357.-359., 449.

⁵⁶ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 190.-191. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁵⁷ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 214. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

u Jugoslaviji (ljetu 1942.) Tito je opisao kako su i kojim redoslijedom izbili ustanci u pojedinim dijelovima Jugoslavije:

Na bojni poklič Komunističke partije Jugoslavije dizao se narod u pojedinim krajevima na ustanak. **Najprije u Crnoj Gori i Srbiji, onda u Bosni i Hercegovini, pa onda u Hrvatskoj, Dalmaciji i Sloveniji** (označila S.K.) dizao se narod u borbu protiv okupatora.⁵⁸

Taj redoslijed nije bio u potpunosti identičan konstrukt koji će biti oblikovan na samom kraju rata, niti se ustanci, kao što je kasnije bio slučaj, povezuju s nekim određenim mjestom (Bela Crkva, Čevo i Virpazar, Kamnik, Drvar, Bosansko Grahovo, Srb, Prilep). Jedino se za Crnu Goru navodi točan datum ustanka – 13. srpnja – koji je kasnije i bio proglašen službenim Danom ustanka u toj republici. Upravo je taj datum zapravo jedini autentični datum ustanka koji se spominje još u prvom broju *Biltena Glavnog štaba* iz kolovoza 1941. – svi su ostali naknadno konstruirani, i to najvjerojatnije negdje na samom kraju rata, neposredno prije nego su se počeli obilježavati kao republički praznici.⁵⁹ No, u kasnijim Titovim tekstovima izvršena je *inverzija* u redoslijedu ustanaka, što se može zamijetiti u izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (1943):

Počeli su se stvarati partizanski odredi, **najprije u Srbiji, Bosni i Hercegovini, pa onda opći narodni ustanak u mjesecu julu u Crnoj Gori** (označila S.K.), zatim širenje partizanskog pokreta u Hrvatskoj, Sloveniji itd.⁶⁰

Potom je taj redoslijed dobio posve oblikovani izgled u članku *Borba naroda porobljene Jugoslavije* (1944.), gdje je više-manje ugotovljen onaj redoslijed koji će se kasnije iskazati i kroz republičke datume ustanaka. Ovdje je opis događaja proširen i izmijenjen i, što je još važnije, s posve drugačijim fokusom: sada je, za razliku od teksta iz 1942. godine, u središtu pripovijesti Vrhovni štab i sam Tito. Iako se ni ovdje ne spominju datumi i mjesta ustanka, izvršena je još jedna inverzija u prikazu redoslijeda izbijanja borbi: prvo se opisuju djelovanje prvih partizanskih odreda na tlu Srbije, onda slijedi opis ustanka u Crnoj Gori, pa u Bosni i Hercegovini i drugim područjima.⁶¹ U novom kronološkom redoslijedu tako se najvjerojatnije ogledala potreba i nastojanje da se naglasi uloga Vrhovnog štaba, Politbiroa CK KPJ i samog Tita koji su se tada nalazili na tlu Srbije, pa je bilo „logično” da je „prva ustanička puška pukla” upravo tamo gdje su se nalazili Tito i središnja tijela.

Drugo pitanje koje je proizašlo iz Titovih ratnih tekstova jest kada se u pojedinim krajevima rasplamsao ustanak. Tito je u ranim tekstovima osobito isticao zasluge srpskog naroda za ustanak,⁶² a istovremeno kritizirao zaostajanje ustanka u Hrvatskoj i Sloveniji. U jesen 1941. entuzijastično je opisao djelovanje partizanskih odreda u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori te među srpskim stanovništvom na *Kordunu i Lici*. No, ukazao je i na slabosti partizanskog pokreta u Hrvatskoj istaknuvši da obuhvaća „vrlo mali broj Hrvata-seljaka”, kao i da partizanski odredi „nemaju dovoljno potpore od hrvatskog stanovništva”. U istom je tekstu zbog grešaka prozvaao i „slovenske drugove” jer im još „nije

⁵⁸ *Isto*, 73. „Godišnjica narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji”.

⁵⁹ O tome više u: S. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 362.-363., 392.-402.

⁶⁰ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 157. „Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima”.

⁶¹ *Isto*, 187., 215. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁶² *Isto*, 25. „Zašto izlazi Borba”.

pošlo za rukom da uspješno povedu slovenski narod u borbu”.⁶³ Slično je pisao i početkom 1942. godine, kada je prozvao hrvatske komuniste da su najmanje učinili u pogledu ustanaka, a hrvatski narod ponovo pozvao da „opere sramotu koju mu je nanio zlikovac Pavelić sa svojim ustašama” i povede borbu „rame uz rame sa srpskim, crnogorskim, slovenskim i drugim narodima Jugoslavije”.⁶⁴

No, već u ljeto 1942. Titove ocjene ustanaka bitno su se izmijenile. U međuvremenu je ustanak u Srbiji doživio slom, a rasplamsao se na području Bosanske krajine, Like i sjeverne Dalmacije. To je jasno došlo do izražaja u članku *Godišnjica narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji* gdje je Tito opisao ustanak u Srbiji i Crnoj Gori kao neuspješan: ustanak u Crnoj Gori bio je više „stihijskog karaktera”, pa je „privremeno ugušen”, a u Srbiji su uz pomoć „izroda srpskog naroda njemački osvajači uspjeli da ponovo okupiraju veći dio oslobođene Srbije”. Istovremeno je ublažio opaske o kašnjenju ustanaka u Hrvatskoj i Sloveniji: iako i dalje navodi da se partizanski pokret u Hrvatskoj razvijao „nejednomjerno i dosta sporo”, sada ističe i kako je na tom području narodno-oslobodilačka borba od samog početka dobila „trajan i čvrst karakter, slično Srbiji, iako dosta kasnije”, dok je u Sloveniji već u ljeto 1942. poprimila „karakter općeg narodnog ustanka”. Iako je i dalje spominjao da je u partizanskim odredima u Hrvatskoj dugo vremena bilo malo Hrvata (s iznimkom Dalmacije i Primorja „gdje su partizanski odredi stvoreni od samih Hrvata”), istaknuo je i kako se sada „opaža snažna prekretnica, jer se skoro po čitavoj Hrvatskoj stvaraju odredi od hrvatskog stanovništva”, a NOB se postupno pretvara u „opći narodni ustanak sa velikim izgledima na uspjeh”.⁶⁵ Konačno, u referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a konstatirao da je nakon kapitulacije Italije došlo „do neviđenog poleta narodnog ustanka u Sloveniji, Dalmaciji, pa i u ostaloj Hrvatskoj”, tako da „danas nema više ni jedne oblasti u Jugoslaviji gdje se nije rasplamsao plamen narodnog ustanka”.⁶⁶

Zamjetno je također da se u ovim tekstovima ustanak u Makedoniji, ni Makedonija sama, uopće ne spominju. Tito je prvi puta spomenuo situaciju u Makedoniji tek u referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, navodeći da su „u posljednje vrijeme” partizanske snage tamo postigle „znatne uspjehe”.⁶⁷ Tek je naknadno, u članku *Borba za oslobođenje Jugoslavije* (1944.) napomenuo kako je u jesen 1942. Vrhovni štab poslao u Makedoniju „jednog svog člana” (Svetozara Vukmanovića Tempa) da tamo organizira partizanske odrede. Ni u jednom tekstu nije spomenuo Šatorova i njegovu ulogu u Makedoniji – za to je ipak trebalo pričekati politički referat na Petom kongresu KPJ 1948. godine.⁶⁸

Ove su Titove ocjene o razvoju ustanaka ostale predmetom rasprava, pa i izvorom nesuglasica, tijekom cijelog postojanja socijalističke Jugoslavije. Nije se, naravno, radilo samo o pitanju kada se razvio masovni ustanak, već o zaslugama pojedinih republika/naroda za pobjedu u ratu, a ta je rasprava ujedno bila i jedan od ispušnih ventila kroz koji su se iskazivale međunacionalne tenzije, osobito od početka 1960-ih nadalje. U tom kontekstu valja,

⁶³ *Isto*, 20., 22.-23. „Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije”.

⁶⁴ *Isto*, 52. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora”.

⁶⁵ *Isto*, 75. „Godišnjica narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji”.

⁶⁶ *Isto*, 162. „Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima”.

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ *Isto*, 162.-163. „Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima” i 205. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”. Josip BROZ TITO, *Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije: referat održan na V kongresu KPJ*, Beograd 1948., 44., 72.-73.

primjerice, citati i izjavu Božidara Novaka na Petom kongresu Saveza komunista Hrvatske 1965. kako „postoje tendencije licitiranja tko je bio ‘bolji’, a tko ‘gori’ u ustanku”.⁶⁹

3. Konstrukt o „sedam neprijateljskih ofenziva”

Jedno od obilježja Titovih tekstova jest i nastojanje da se izvrši periodizacija ratnih događaja. Dok je u tekstovima iz 1941. i 1942. Tito je najčešće opisivao razvoj NOB-a po pojedinim područjima, u referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a prvi je puta podijelio dotadašnji tijek rata u četiri etape.⁷⁰ Gotovo istovremeno pojavio se i konstrukt o *sedam neprijateljskih ofenziva* koji se najvjerojatnije također može pripisati Titu ili krugu oko Tita. Prvi puta se javlja u ljeto 1943. godine, tada još u obliku „pet ofenziva”. Dok je u *Biltenu Vrhovnog štaba* iz travnja 1943. bitka na Neretvi još opisana kao „velika neprijateljska ofenziva”,⁷¹ već je prvi sljedeći broj *Biltena* iz kolovoza 1943. otvorio Titov članak *Peta neprijateljska ofenziva* u kojemu je opisao bitke na Neretvi („Četvrta ofenziva”) i Sutjesci („Peta ofenziva”).⁷² Tito je o *pet ofenziva* govorio i u svojem referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, ponovo se fokusirajući upravo na dvije posljednje. Prikaz po ofenzivama napose je izražen u članku *Borba naroda porobljene Jugoslavije* u kojemu je Tito opširno opisao prve tri ofenzive, dao još detaljniji prikaz Četvrte ofenzive i začuđujuće šturi prikaz Pete ofenzive.⁷³ *Šestu i sedmu ofenzivu* opisao je general Arso Jovanović u istoimenim tekstovima objavljenima 1944. godine, neposredno nakon tih operacija.⁷⁴

Tito je „neprijateljske ofenzive” opisao živim jezikom, osobito u članku *Borba naroda porobljene Jugoslavije*. U njegovu su se narativu sve „neprijateljske ofenzive” na ovaj ili onaj način pretvarale u partizansku pobjedu, bilo stoga što su neprijatelju naneseni golemi gubici, zato što neprijatelj nije uspio uništiti partizanske jedinice, ili stoga što su, usprkos privremenom povlačenju, stvoreni uvjeti za jačanje pokreta.⁷⁵ Prikazujući bitku na Neretvi, iznio je neke opise i ocjene koji su potom postali uobičajeni: opisao ju je kao „najveću bitku za ranjenike koja je trajala 40 dana”, kao bitku koja se odvijala u „okolnostima kakvih je bilo malo u historiji ratova” i „svršila porazno po neprijatelja”.⁷⁶ U prikazu iz 1944. detaljno je opisao i „ratnu varku” s rušenjem mostova na Neretvi, što će kasnije postati jedan od ključnih ratnih mitova koji je potom u više navrata prepričavan, opjevan i ekraniziran.⁷⁷

Bitku na Neretvi očigledno je bilo puno lakše prikazati nego bitku na Sutjesci: iako ju je Tito opisao kao „najslavniju epopeju naše NOB-e” te „najtežu i najkrvaviju borbu”,⁷⁸ ipak

⁶⁹ *Peti kongres Saveza komunista Hrvatske*. Zagreb, 26–29. travnja 1965. *Stenografske bilješke*, Zagreb 1966., 503.-507.

⁷⁰ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 156. „Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima”.

⁷¹ *Bilten VŠ*, 23-27/1942–1943.

⁷² *Bilten VŠ*, 29-31/1943. Iste je godine objavljena i knjižica Vladimira DEDIJERA *Četvrta i Peta Hitlerova ofenziva na partizane Jugoslavije*, Kraj Drežnice u šumi Javornici u Gorskom Kotaru, 1943.

⁷³ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 187.-215. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁷⁴ Arso JOVANOVIĆ, *Šesta i sedma neprijateljska ofanziva*, Beograd 1944.

⁷⁵ Vidi npr.: J. BROZ TITO, *Politički izvještaj CK KPJ*, 68.-69.; ISTI, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, 282.-283. „Ekspozice na Trećem zasjedanju AVNOJ-a”; ISTI, „U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije”, *Komunist*, 1/1946.

⁷⁶ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 145.-147. „Peta neprijateljska ofenziva”.

⁷⁷ *Isto*, 209. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁷⁸ *Isto*, 145. „Peta neprijateljska ofenziva”.

u referatu na Drugom zasjedanju AVNOJ-a nije mogao ne spomenuti da su partizanske jedinice na Sutjesci pretrpjele „teške gubitke”.⁷⁹ U članku *Borba naroda porobljene Jugoslavije* Tito je Petu ofenzivu prikazao iznimno kratko: tek na četvrtini stranice, za razliku od četiri stranice posvećenih Četvrtoj ofenzivi. Od ukupno šest ne pretjerano dugačkih rečenica, prve četiri posvećene su planovima neprijatelja, a potom je sama bitka prikazana lakonski:

„Počela je peta i najžešća bitka, iz koje su naše slavne jedinice, iako s ogromnim žrtvama, ponovno izašle čitave, nanijevši neprijatelju ogromne gubitke. O petoj ofanzivi međunarodna javnost već zna prilično i još će se o tome pisati, pa je ja ovdje neću opisivati.”⁸⁰

Na sličan način Tito je preskočio Petu ofenzivu i u svojem referatu na Petom kongresu KPJ (1948), rekavši da o toj bitki neće govoriti „jer bi to uzelo isuviše mjesta i vremena”.⁸¹

U kasnijim ratnim tekstovima (npr. *Borba naroda porobljene Jugoslavije*), kada je narativ o ratu već dobrim dijelom bio uobličen, pripovijedanje kroz sedam ofenziva pogodovalo je prikazu koji je u središtu imao djelovanje skupine oko Vrhovnog štaba te isticao Titovu ulogu i zasluge. Fokus na skupinu oko Vrhovnog štaba ujedno je u prvi plan stavio borbe u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, dok su se borbe u ostalim dijelovima zemlje spominjale tek usputno i svedene su na nekoliko rečenica.⁸² To je – vrlo vjerojatno od početka, a potom posve jasno (i javno) od početka 1960-ih – bilo uzrok frustracija političkih elita ovih republika, što je primjerice došlo do izražaja prilikom rasprava o knjizi *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije* početkom 1960-ih godina. Prikaz rata koji se fokusirao na opisivanje „sedam ofenziva” vrlo je brzo postao dijelom popularnih prikaza rata, udžbenika povijesti i nastavničkih predavanja. No, to je već u 1940-ima, a onda osobito u 1950-ima kada se intenzivirala proizvodnja sjećanja na rat, postalo redovitim i učestalim predmetom pritužaba i nezadovoljstava, od najviših partijskih dužnosnika do prosvjetnih vlasti. Tako je u svakodnevnoj uporabi Titov narativ često sveden na suhoparno nizanje događaja, datuma i „neprijateljskih ofenziva”, a pritom su njegovi korisnici – kako su se požalili sudionici Šestog plenuma CK SKJ 1956. (npr. Petar Stambolić, Aleksandar Ranković, Veljko Vlahović) – dobivali tek „bledu sliku naše revolucije”.⁸³

4. Stvaranje „narodne vojske” i „narodne vlasti”

Osim kroz opise bitki i ofenziva, vojni aspekt rata bio je u Titovim radovima zastupljen i kroz prikaz stvaranja „Narodnooslobodilačke vojske”, koju je Tito ubrajao u jednu od „najvažnijih tekovina narodnooslobodilačke borbe”. Tito je u nekoliko svojih tekstova

⁷⁹ *Isto*, 159.-160. „Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima”.

⁸⁰ *Isto*, 210. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁸¹ J. BROZ TITO, *Politički izvještaj CK KPJ*, 66. Tim će se događajima detaljnije vratiti kasnije, u svojim govorima, sjećanjima i intervjuima. Vidi npr.: V. DEDIJER, *Josip Broz Tito: prilozi za biografiju*, 345.-349.; ISTI, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka 1981., tom I, 562.-564. („Autobiografija Tita”); tom II, 827.-828.; Josip BROZ TITO, *Autobiografska kazivanja*, prvi tom, Beograd 1983.², 361.-370.

⁸² Vidi npr.: J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², npr. u članku „Borba naroda porobljene Jugoslavije”, osobito stranice 199., 204., 205.

⁸³ „Šesti plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 13–14 mart 1956”, *Komunist*, 3-4/1956., 149.-263.

opisao proces nastajanja „nove narodne armije” od prvih partizanskih odreda do njihova pretvaranja u regularne vojne jedinice (NOVJ) u jesen 1942. i potom u „veliku narodnu vojsku, koja je pobjedonosno gonila i uništavala omražene fašističke okupatore.” Tito je isticao kako je nova armija zajedno sa svojim rukovodećim kadrom „izrasla iz naroda”, odnosno „stvarala se od golorukih rodoljuba, seljaka, radnika, poštene inteligencije, omladinaca grada i sela, koji su se digli na ustanak, u borbu protiv okupatora i njihovih plaćenika”.⁸⁴ Upravo na tom se elementu u početku i temeljio Titov kult, odnosno njegova glavna sastavnica bio je prikaz Tita kao vojskovođe pobjedonosne Jugoslavenske armije. Važno uporišno mjesto činilo je i stvaranje proleterskih brigada – njih se tada obično opisivao kao jedinice sposobne za veće operacije na širem teritoriju, u odnosu na partizanske odrede koji su djelovali lokalno. To se može povezati i s već spomenutim ukorom koji je početkom ožujka 1942. stigao iz Moskve, kada je vrh KPJ prozvan i zbog osnivanja „posebne proleterske brigade”,⁸⁵ pa je stoga tek nakon rata njihov nastanak ocjenjivan kao zametak nove revolucionarne vojske i oružane sile partije.⁸⁶

Proces stvaranja „narodne vlasti” – od osnivanja NOO-a do AVNOJ-a i NKOJ-a – Tito je najdetaljnije opisao u izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a te u člancima *Značaj odluka AVNOJ-a za daljnji razvoj naše borbe* i *Borba naroda porobljene Jugoslavije*.⁸⁷ Za razliku, Titov govor na Prvom zasjedanju AVNOJ-a⁸⁸ bio je ispražnjen od pravog sadržaja jer je nakon upozorenja iz Moskve da ne čini ništa što bi štetilo sovjetskim odnosima s Anglo-Amerikancima tada odustao od ideje o stvaranju nacionalnog komiteta kao protuteže izbjegličkoj vladi, a AVNOJ je osnovan kao političko tijelo s neodređenim statusom.⁸⁹ Zanimljive su one razlike u Titovim radovima koje su ovisile o adresatima kojima su pojedini tekstovi bili namijenjeni: dok je u izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a ponajprije isticao kako su u AVNOJ-u zastupljeni „svi narodi Jugoslavije” i „svi slojevi društva”,⁹⁰ u članku *Borba naroda porobljene Jugoslavije* pisanom za inozemnu publiku opisivao je AVNOJ kao tijelo koje ima „općepartijski karakter”.⁹¹ Na sličan je način Tito odgovarao i na pitanja inozemnih novinara u proljeće 1944., kada je pedantno nabrojio različite političke stranke koje su bile sastavni dio Osvobodilne fronte, ZAVNOH-a i narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji⁹² – takvi naglasci nisu bili uobičajeni u tekstovima namijenjenima domaćem čitateljstvu.

⁸⁴ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 65. „Jedinstvo narodnih izroca”; 103. „Stvaranje Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije”; 143.-144. „Narodni oficiri i podoficiri”; 157.-158., 161.-162., 167.-169. „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u svjetlu međunarodnih zbivanja”; 211.-213. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁸⁵ O nazivu „proleterske brigade” vidi i Titovo objašnjenje koje je ponudio u referatu na Petom kongresu: J. BROZ TITO, *Politički izvještaj CK KPJ*, 56. O kasnijim tumačenjima o osnivanju Prve proleterske brigade, povezanima s uvođenjem Dana Jugoslavenske armije vidi: S. KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 419.

⁸⁶ Vidi npr. T. ČUBELIĆ – M. MILOSTIĆ, *Pregled historije NOB*, 1952.¹, 106.

⁸⁷ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 158.-159. i 166.-167. „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u svjetlu međunarodnih zbivanja”; 172.-179. „Značaj odluka AVNOJ-a za daljnji razvitak naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice”; 211.-213. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁸⁸ Vidi: J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 106.-110. „Govor na Prvom zasjedanju AVNOJ-a”.

⁸⁹ V. DEDIJER, *Josip Broz Tito: prilozi za biografiju*, 338.-339. Također: J. PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, 118.-123.; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 145.

⁹⁰ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 166.-167. „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u svjetlu međunarodnih zbivanja”.

⁹¹ *Isto*, 211. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁹² *Isto*, 180.-182. „Odgovori na deset pitanja inostranih novinara”.

Sa stvaranjem „narodne vlasti” bio je povezan još jedan ključni aspekt: pitanje budućeg oblika (republika ili monarhija) i uređenja države (pitanje federacije). Pitanje monarhije Tito je na određeni način otvorio već u svojim ranim tekstovima, prikazujući ulogu dinastije Karađorđevića u međuratnoj Jugoslaviji kao nositelja „velikosrpske hegemonije” i „ugnjetavanja nesrpskih naroda” te tematizirajući bijeg kralja iz zemlje. U izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a Tito je otvoreno i žestoko kritizirao i monarhiju i dinastiju, a osobito kralja Petra II. zbog njegove podrške „najsramnijem izdajniku” Draži Mihailoviću.⁹³ U nešto pomirljivijem tonu pisao je u proljeće 1944, ističući tek kako je donesena odluka kojom se kralju Petru II. zabranjuje dolazak u zemlju „dok poslije rata narodi, na slobodnim izborima, sami ne riješe pitanje monarhije i definitivnog unutrašnjeg uređenja”.⁹⁴ Tu promjenu valja promatrati u kontekstu onodobnih nastojanja da se ostvari priznanje političkih tijela NOP-a, osobito nakon govora W. Churchilla u veljači 1944. u kojemu se britanski premijer odrekao četnika, no ne i kralja.

Socijalna dimenzija u Titovim tekstova nije bila prenaplašena, ali ipak stalno prisutna, osobito u onima gdje je ocrtavao planove za budućnost. Prvu Jugoslaviju opisao je kao zemlju „socijalnog bespravlja” i „socijalnog izrabljivanja”,⁹⁵ istovremeno ističući kako se NOB ne vodi samo za nacionalno, već i za socijalno oslobođenje. Primjerice, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a: „Udareni su prvi temelji za izgradnju jedne nove, sretnije Jugoslavije, s pravednijim uređenjem, koje (...) počiva na nacionalnoj ravnopravnosti, bratskoj slozi i **socijalnoj pravednosti** (označila S.K.)”.⁹⁶ Parola „nema povratka na staro” često se pojavljivala u Titovim tekstovima. Iako su se njome zapravo nagovijestale promjene u jugoslavenskoj državi i društvu, u svojim ratnim tekstovima i govorima namijenjenima „širokim narodnim masama” (i saveznicima) Tito nije isticao revoluciju kao cilj. Tako je u izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a odlučno zaniijekao da se radi na „boljševizaciji zemlje”, proglasivši klevetom tvrdnje da je „naša narodno-oslobodilačka borba u Jugoslaviji čisto komunistička stvar” i „pokušaj komunista da uzmu vlast”.⁹⁷ Takav će se diskurs postupno mijenjati nakon pobjede na izborima u studenom 1945. i donošenja Ustava početkom 1946. godine, dok u referatu na Petom kongresu Tito nije ustvrdio upravo suprotno.

5. Nacionalno pitanje i federacija

O budućem uređenju države Tito je pisao u nekoliko svojih tekstova, a to je gotovo uvijek bilo povezano s ocjenom o nacionalnom pitanju. Ponajprije se radi o raspravi *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe* iz prosinca 1942. godine, u kojoj je Tito nagovijestio potrebu i obećanje federativnog uređenja države, istaknuvši načelo da „svaki narod ima pravo na samoodređenje do otcjepljenja”.⁹⁸ Ovaj Titov tekst dobro pokazuje i kako je u praksi funkcionirala formula *bratstva i jedinstva*: opisujući međunarodne odnose u međuratnoj Jugoslaviji, nastojao je uspostaviti ravnotežu, kako u udjelu

⁹³ Isto, 165.-166. „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u svjetlu međunarodnih zbivanja”.

⁹⁴ Isto, 212.-213. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

⁹⁵ Isto, 121. „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

⁹⁶ Isto, 172. „Značaj odluka AVNOJ-a za daljnji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice”.

⁹⁷ Isto, 164. „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u svjetlu međunarodnih zbivanja”.

⁹⁸ Isto, 122.-123., 129. „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

u patnji, tako i u podjeli krivnje za ta stradanja. S jedne strane prikazana su korumpirana i pokvarena „gospoda” svih nacija (iako za odnos prema nacionalnom pitanju ipak najviše teretio „velikosrpsku gospodu”) – valja zapaziti kako Tito u tekstovima namijenjenih „masama” koristi izraz „gospoda”, umjesto izraza „buržoazija” ili (pogrdnije) „kapitalistička/rekcionarna klika” koji su bili sastavni dio njegovih prijeratnih, pa i ratnih, tekstova kojima se obraćao partijskom članstvu. Tako je i sporazum Cvetković-Maček opisan kao „podjela interesnih sfera između hrvatske i velikosrpske gospode”, što je bila blaža varijanta Kominternine ocjene o „sporazumu za daljnje izrabljivanje radnih masa i nacionalno ugnjetenih naroda Jugoslavije”.⁹⁹

Na drugu je stranu Tito u svojim tekstovima svrstao većinu pripadnika svih jugoslavenkih naroda od kojih je svaki na svoj način prikazan kao žrtva: Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili su „potčinjeni narodi, neravnopravni državljani”, Makedonci i Albanci „porobljeni i podvrgnuti istrebljenju”, muslimani, njemačka i mađarska manjina služili su kao „moneta za potkusurivanje” i „instrument u borbi protiv Hrvata i drugih naroda Jugoslavije”. Ideju da su Srbi, Hrvati i Slovenci plemena jednog naroda Tito je vrlo oštro ocijenio kao pokušaj „srbizacije Hrvata i Slovenaca”.¹⁰⁰ No, Tito odmah dodaje kako srpski narod „nije imao ništa zajedničkog s takvom zločinačkom nacionalnom politikom svoje gospode”, već je i sam bio „izrabljiv i podvrgnut žandarmskoj samovolji kao i ostali narodi Jugoslavije”.¹⁰¹ Stoga su za Tita NOB i nacionalno pitanje u Jugoslaviji „nerazdvojivo vezani”: „riječ *narodno-oslobodilačka borba* (...) osim općeg jugoslavenskog smisla, ima i nacionalni smisao za svaki narod posebice”, odnosno znači i „oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, muslimana, itd.”¹⁰²

Tito se tijekom rata rijetko upuštao u elaboriranje budućih odnosa u federaciji. Jedan (jedini?) takav primjer može se pronaći u članku iz ožujka 1944., gdje se založio za rješavanje „izvjesnih pitanja” koja pripadaju domeni federativnog uređenja još tijekom rata, kako bi se građanima u praksi pokazalo što znači federacija. Istovremeno se založio i za razgraničenje kompetencija središnje vlasti i federativnih jedinica: NKOJ mora nastojati da „već sada” prepusti federativnim jedinicama one poslove koji spadaju u njihovu domenu, ali istovremeno treba paziti da „rukovodeći organi federativnih jedinica ne preuzimaju na sebe kompetencije koje spadaju u dužnost Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije”.¹⁰³ U svojim je tekstovima apostrofirao i tijela čijim su se stvaranjem provodili u praksi „principi ravnopravnosti naroda Jugoslavije”: već je na Drugom zasjedanju AVNOJ-a spomenuo je Osvobodilnu frontu i ZAVNOH,¹⁰⁴ a u kasnijim tekstovima i ZAVNO BiH, „vijeća za Crnu Goru, za Sandžak” te „Pokrajinski narodno-oslobodilački odbor” u Srbiji. Ovu je razliku u nazivu Tito objasnio time što je u Srbiji „zbog velikog terora okupatorskih trupa, nedićevaca i četnika Draže Mihailovića bilo nemoguće, putem najširih izbora, izabrati odgovarajući organ”¹⁰⁵ – prikrivajući tako stvarnu slabost partizanskog pokreta u Srbiji, kao

⁹⁹ Vidi npr. Rezoluciju Pete zemaljske konferencije u: *Peta zemaljska konferencija KPJ*, 227.

¹⁰⁰ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 129. „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

¹⁰¹ *Isto*, 121.-123.

¹⁰² *Isto*, 125., 127.-129.

¹⁰³ *Isto*, 178.-179. „Značaj odluka AVNOJ-a za daljnji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državnice zajednice”.

¹⁰⁴ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 159. „Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima”.

¹⁰⁵ *Isto*, „Borba naroda porobljene Jugoslavije”, 212.

i činjenicu da su većinu Srba koji su se u to vrijeme borili u partizanskim redovima činili oni iz prečanskih krajeva.¹⁰⁶

Pitanjem odnosa u federaciji Tito se više pozabavio neposredno nakon završetka rata, kada je o tome govorio u više navrata. Niz primjera iz tih govora pokazuje da je Tito prihvaćao postojanje različitih jugoslavenskih naroda kao činjenicu: npr., potrebu uspostave federacije objašnjavao je time što u Jugoslaviji „postoji više naroda” kojima treba omogućiti nesmetan kulturni i ekonomski razvoj, navodeći poimence Hrvate, Srbe, Slovence, Makedonce i Crnogorce, pa i muslimane u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁷ Jugoslavensku federaciju opisao je kao zajednicu „u kojoj bi svi narodi bili zadovoljni i gospodari na svome (...) i to tako da niko na drugog ne vrši pritisak, a da u isto vrijeme njegov razvitak i njegov progres ima pozitivan uticaj na ostale narode”.¹⁰⁸ Pozivao je i na međunacionalno pomirenje i prevladavanje prošlosti, koje se dijelom gradilo i na podsjećanju da je u netom završenom ratu svaki narod imao i svoje žrtve i svoje zločince – npr. u zagrebačkom govoru u svibnju 1945. istaknuo je da „možemo i moramo biti načisto da je ono što je bilo – oprano krvlju najboljih sinova svih naroda Jugoslavije, pa ga treba skinuti s dnevnog reda”, referirajući pritom i na međuratno razdoblje i na rat.¹⁰⁹ Istodobno, u više je govora istaknuo kako granice federalnih jedinica u Jugoslaviji „nisu granice razdvajanja, već granice spajanja”, opisivao ih kao „bijeće crte na mramornom stubu” koje imaju administrativni karakter te je uz postojanje zasebnih nacija i federalnih jedinica spominjao „monolitnu Jugoslaviju” i pozivao na „naš općejugoslavenski patriotizam”.¹¹⁰ U poslijeratnom kontekstu, Titov koncept monolitne Jugoslavije ponajprije je značio naglašavanje *državnog* jedinstva, a dobrim dijelom je proizlazio iz centraliziranog sistema odlučivanja unutar KPJ. Dugoročno, podrazumijevao je izgradnju monolitne socijalističke/komunističke države čije građane povezuje ista ideologija, a ne monolitne države u odnosu na nacionalno pitanje.¹¹¹

6. Saveznici i suparnici

U Titovim se tekstovima Sovjetski Savez spominjao s posebnim pijetetom: redovito se navodio na prvom mjestu kada su se nabrajali „naši saveznici”, opisivan je kao najveća zapreka u ostvarivanju Hitlerovih ciljeva, veličale su se njegove vojne pobjede te iskazivala vjera u brzu pobjedu Crvene armije. Sovjetskim narodima i vojsci upućivali su se „plameni pozdravi”, a vođama („veliki učitelj i vođ međunarodnog proletarijata, Lenjin, i njegov vjerni učenik drug Staljin”¹¹²) odavala dužna počast. Tijekom rata Tito je napisao i nekoliko članaka koji su bili u potpunosti posvećeni SSSR-u, a kojima su se obilježavale godišnjice

¹⁰⁶ Usp. J. PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, 162.-163.

¹⁰⁷ J. BROZ TITO, *Izbor iz djela*, knj. 2, 192.-193. (govor na osnivačkom kongresu KP Srbije 12. 5. 1945.); ISTI, *Izbor iz djela*, knj. 3, 90.-91. (govor u Zagrebu 21. 5. 1945.).

¹⁰⁸ J. BROZ TITO, *Izbor iz djela*, knj. 3, 92. (govor održan u Beloj Crkvi 7. 7. 1945., prigodom prve proslave Dana ustanka u Srbiji).

¹⁰⁹ *Isto*, 91.

¹¹⁰ Vidi bilj. 106 i 107. Također: „Govor maršala Tita u Ljubljani 27. svibnja 1945”, Biblioteka „Slobodna Dalmacija”, Split 1945., 16.

¹¹¹ Usp. Olivera MILOSAVLJEVIĆ, „Titov Jugoslaven – nacionalni ili državni identitet?”, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 7, Zagreb 2003., 175.-192.; D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 228.-229.

¹¹² J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 35. „Godišnjica Crvene armije”.

Oktobarske revolucije i osnivanja Crvene armije ili prekretnice u ratu poput oslobađanja Lenjingrada.¹¹³ Za razliku, njegove ocijene o zapadnim saveznicima bile su podložne mijenama. U jesen 1940. Tito je u svoj politički referat na Petoj zemaljskoj konferenciji ugradio Kominterninu ocjenu o karakteru Drugog svjetskog rata kao *drugog imperijalističkog rata*, opisavši ga kao rat koji vodi „kapitalistički svijet” – engleski i francuski imperijalisti protiv njemačkih i talijanskih imperijalista – zbog nove podjele svijeta i porobljavanja malih država i naroda. Kao kontrast, Tito je prikazao zamišljenu sovjetsku „dosljednu politiku mira i zaštitnika malih naroda” te „sreću i blagostanje dvjestomilijunske bratske zajednice naroda”.¹¹⁴ Na sličan je način pisao i u članku o savjetovanju KPJ održanom u svibnju 1941. u Zagrebu, gdje je sve sukobljene strane strpao u isti (imperijalistički) koš, zatraživši od partijskog članstva da „treba neumorno raskrinkavati razne agente imperijalističkih sila, kako one koji rade za osovinske osvajače, tako i one koji rade za Engleze i za povratak starog stanja koje je i dovelo do današnje katastrofe” (mogući razlog da taj tekst nije uvršten u prve zbirke Titovih radova?).¹¹⁵

No, kako su se mijenjale ratne prilike te razvrgavali i sklapali vojni i politički savezi, tako su se mijenjale i Titove ocjene. U svojim je kasnijim tekstovima ublažio ocjene o imperijalističkom karakteru rata,¹¹⁶ no nikad nije prestao gledati na zapadne saveznike kao na ideološke „druge”. Još do sredine 1942. Tito je povremeno i dalje spominjao kako „u Engleskoj i u Americi ima ne mali broj reakcionarnih klika, čije su simpatije još uvijek na strani Hitlera, kao udarne pesnice međunarodne reakcije”.¹¹⁷ Ovakve su žaoke nestale u kasnijim tekstovima: u njima je Tito sve saveznike karakterizirao pozitivno te priznavao materijalnu i političku podršku koju su zapadni saveznici upućivali partizanima, ali je o „Engleskoj i Americi” pisao bez onog entuzijazma koji je bio rezerviran samo za SSSR.

Prikazujući sukobljene strane u Jugoslaviji, Tito je jasno i nedvosmisleno dijelio „zdrave narodne snage” od „okupatora i njihovih domaćih pomagača” koji su prikazani kao ultimativno zlo. Prve je činila većina pripadnika svih jugoslavenskih naroda, „radnika, seljaka i poštene inteligencije”¹¹⁸ – valja zapaziti kako je u navedenoj trijadi Tito jedino za inteligenciju koristi izraz koji istovremeno dijeli i isključuje one „druge” (postavlja se pitanje koliko je ta kategorija za Tita bila promjenjiva, ovisno o vremenu i okolnostima). Iako je u Titovim tekstovima glavni negativac bio „okupator”, ponajprije onaj njemački i talijanski, ipak je glavni fokus bio na „narodnim neprijateljima” i „narodnim izdajicama”. Od početka do kraja rata, u Titovim se tekstovima kao suradnici okupatora, „izdajice” i „petokolonaši” navode Milan Nedić i njegova „marionetska vlada”, Dimitrije Ljotić, Kosta Pećanac u Srbiji te Ante Pavelić i ustaše u Hrvatskoj. U najranijim tekstovima Tito je poimence apostrofirao još i Milana Aćimovića u Srbiji, te Andriju Artukovića i Milu Budaka u NDH.¹¹⁹ Leon Rupnik i slovenski domobranci nisu bili u fokusu Titova interesa sve do pred kraj rata: prvi

¹¹³ Isto, 29.-32. „Godišnjica Crvene armije”; 82.-88. „Dnevna zapovijest za 7 novembar 1942”; 91.-98. „Četvrt vijeka od Velikog oktobra”; 139.-142. „Lenjingrad je oslobođen”.

¹¹⁴ *Peta zemaljska konferencija KPJ*, 3.-5.

¹¹⁵ J. BROZ TITO, *Izbor iz djela*, knj. 2, 137.-147. „Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije”.

¹¹⁶ Npr. J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 63. „Nacionalno pitanje u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe”.

¹¹⁷ Isto, 39., 40.-41. „Godišnjica Crvene armije”; 43. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora?”.

¹¹⁸ Isto, npr. stranica 49. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora?”.

¹¹⁹ Isto, 16. „Još jedna izdajnička marionetska vlada”; 19 „Teror fašističkih bandita”.

puta ih je spomenuo tek u proljeće 1944. godine, u istom kontekstu i na isti način kao i ostale „izdajnike naroda”.¹²⁰

U ranim tekstovima nastalima u kasno ljeto i ranu jesen 1941. fokus je ponajprije bio na situaciji u Srbiji. Prikazujući svoje ratne suparnike Tito nije birao riječi: npr. Nedić je opisan kao „prljavi starac”, „odvratni srpski izdajnik”, „njemački špijun” i „hulja”, a njegova vlada kao „jedno malo šugavo nedonošče” i „najnovije čedo ludog Hitlera”. U svojim je ranijim tekstovima Tito tretirao Nedića, Ljotića, Pećanca kao srpski pandan ustašama, nazivajući ih na više mjesta „srpskim Pavelićima” i „srpskim ustašama”.¹²¹ Posebice je isticao kako oni čine Srbima u Srbiji isto ono što im u Hrvatskoj čine ustaše,¹²² pritom ipak radeći jasnu brojčanu distinkciju: ustaše su odgovorni za ubojstva „stotine hiljada Srba: žena, djece i staraca”, dok je od ruke „srpskih izroda” poginulo „hiljade srpskih sinova i kćeri”.¹²³ Iako ustaše nisu bile u fokusu Titovih ranih tekstova, atribucije koje im je dodijelio nisu bile ništa blaže: nazivao ih je „novopečenim Gotima” i „krvavom ruljom pljačkaških bandita”, a Pavelića „ogavnim hrvatskim izdajnikom”, „zločincem” i „plaćenim njemačkim i talijanskim agentom”. U prikazu ustaških zlodjela Tito je ponajviše isticao ubijanja Srba, povremeno i ubijanja Hrvata, dok je pokolje Židova spomenuo samo jednom.¹²⁴

U članku *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora* (travanj 1942.) Tito se po prvi puta tijekom rata žestoko obrušio i na vodstva građanskih stranka, ponajprije na srpsku i hrvatsku „reakcionarnu gospodu” („slovenačke reakcionare na čelu sa Korošcem, Natlačenom, Krekom i drugima” Tito je u svojim ratnim tekstovima spomenuo tek jednom¹²⁵). Kritici je izložio „protagoniste (...) politike uprezanja Jugoslavije u osovinska fašistička kola” Milana Stojadinovića i Dragišu Cvetkovića, kojima je nekoliko mjeseci kasnije pribrojio i Bogoljuba Jevtića. Ovaj je članak, uz nešto kasniji tekst *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe*, ujedno predstavljao i najžešći Titov napad na „reakcionarno vodstvo” HSS-a i Vladka Mačeka, koje je optužio da su svojim „špekulantskim držanjem” i odbijanjem suradnje s partizanima „glavna smetnja za opći narodni ustanak protiv okupatora u Hrvatskoj” i razlog zašto „hrvatski narod nije do sada stupio masovno, po primjeru srpskog, crnogorskog, slovenskog naroda, u oružanu borbu protiv okupatora”.¹²⁶ Ipak, ukupan je dojam da se Tito u svojim ratnim tekstovima znatno manje bavio Mačekom i HSS-om nego primjerice Nedićem, a osobito Mihailovićem ili izbjegličkom vladom, već je tu zadaću prepustio KP Hrvatske i njezinom tisku, prema smjernicama koje su dobivali od Centralnog komiteta KPJ.¹²⁷

¹²⁰ *Isto*, 215. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”. Također: ISTI, *Izbor iz djela*, knj. 3, 89. (govor u Zagrebu 21. 5. 1945.); ISTI, *Izbor iz djela*, knj. 2, 205.-206. (govor na Prvom kongresu NFJ, 7. 8. 1945.); ISTI, „U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja Jugoslavije”, *Komunist*, 1/1946., 1.-9.

¹²¹ *Isto*, 14.-16. „Još jedna izdajnička marionetska vlada”; 17.-19., 21. „Teror fašističkih bandita”; 46. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora?”

¹²² *Isto*, 50.-51. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora?”

¹²³ *Isto*, 17.-19. „Teror fašističkih bandita”.

¹²⁴ *Isto*, 15, 17. „Još jedna marionetska vlada”; 18. „Teror fašističkih bandita”; 31. „Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi”; 31. „Komunistička partija Jugoslavije u današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi”; 51. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora”, 63., 65. „Jedinstvo narodnih izroda”.

¹²⁵ *Isto*, 125. „Nacionalno pitanje u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

¹²⁶ *Isto*, 43.-52. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora?”; 125. „Nacionalno pitanje u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

¹²⁷ Više o odnosu HSS-a i NOP-a vidi u: Fikreta BUTIĆ-JELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983., 127.-226.; Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, drugi svezak, Zagreb 1981., 231.-254.; Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*, Zagreb 1989., 254.-261.; Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 404.-410.

Odnos prema Draži Mihailoviću i njegovim četnicima bio je diferenciraniji i kompleksniji i mijenjao se postupno, a s tim je tijesno bio povezan i stav prema kralju i jugoslavenskoj vladi u izbjeglištvu. U ranim tekstovima nastalima u kasno ljeto i ranu jesen 1941. četnici Draže Mihailovića još nisu ni protivnici ni negativci – štoviše, Tito je tada pisao o „poštenim četnicima”, kako bi ih razlikovao od četnika Koste Pećanca,¹²⁸ ili o raznim pljačkaškim bandama koje „pod imenom četnika pljačkaju i ubijaju nedužno hrvatsko i muslimansko stanovništvo”.¹²⁹ Za promjenu stava presudni su bili tekstovi objavljeni u proljeće 1942. godine. Tito je prvi puta ubrojio Mihailovićeve četnike među „domaće slugu okupatora” u članku *Godišnjica Crvene armije* objavljenom u Foči u veljači 1942., no tada još nije detaljnije elaborirao svoje tvrdnje.¹³⁰ To je učinio dva mjeseca kasnije, u već više puta spominjanom članku *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora*, gdje je ustvrdio kako „Dražina vojska” u tom trenutku više ne postoji kao zasebna vojna formacija, već se „slila sa ostalim četničkim bandama” s kojima napada partizanske odrede te „ubija i pali kuće nedužnih stanovnika Bosne i Srbije pod imenom Nedića”.¹³¹

Ipak, u proljeće 1942. Tito je još uvijek bio znatno oštrij prema Nediću i Pećancu nego prema Draži Mihailoviću, pa je, primjerice, pisao da „narod s pravom zove Nedića, Pećanca i ostale četnike – srpskim ustašama” ili da su „Nedić, Pećanac i mnogi drugi postali (...) srpski Pavelići”.¹³² Dok u navedenim primjerima Mihailovića još uvijek valja tražiti među „ostalima” i „drugima”, u tekstovima nastalima u ljeto i jesen 1942. Tito je sve više izjednačavao upravo Mihailovićeve četnike s ustašama. Tako je u kolovozu 1942. pisao o „izdaji četnika sviju dlaku”,¹³³ da bi nešto kasnije, nabrajajući protiv koga se sve bori NOVJ („protiv njemačkih, italijanskih, mađarskih, bugarskih okupatora i njihovih slugu, Pavelićevih ustaša, Nedićevih i Pećančevih četnika, kao i protiv četnika Draže Mihailovića”), naglasio kako između „svih tih okupatorskih slugu” nema nikakvih razlika.¹³⁴ Konačno, krajem 1942. izjednačio je Pavelića, Nedića i Mihailovića čak i odabirom identičnih riječi i izraza:

Što predstavlja danas Pavelić i njegova ustaška banda u Hrvatskoj? Ništa drugo do obične agente u okupiranoj i porobljenoj Hrvatskoj. Što predstavlja danas Nedić i kompanija u Srbiji? Ništa drugo do agenta okupatora u okupiranoj i porobljenoj Srbiji. Što predstavlja danas Draža Mihailović i njegovi četnici u Jugoslaviji? Ništa drugo do agente i saveznike okupatora u borbi protiv naroda. Ali svi ti banditi služe ne samo kao agenti, već kao svirepi krvnici u službi okupatora, pomoću kojih on nemilosrdno istrebljuje naše narode (...).¹³⁵

Ovakvo verbalno izjednačavanje ustaša i četnika u kasnijim je Titovim tekstovima i govorima postalo redovita pojava. To je dijelom bio rezultat Titova fokusa na one snage koje je smatrao ključnim protivnicima i suparnicima u borbi za vlast, a u prvim poslijeratnim mjesecima i izraz potrebe da se poražene protivnike ili potencijalne suparnike u borbi za vlast što više dezavuiraju. Tako u govoru na osnivačkom kongresu KP Srbije (Beograd, 12.

¹²⁸ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 16. „Još jedna izdajnička marionetska vlada”.

¹²⁹ *Isto*, 22. „Savjetovanje predstavnika štabova i komandanata narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije”.

¹³⁰ *Isto*, 41. „Godišnjica Crvene armije”.

¹³¹ *Isto*, 47., 48., 49.-50., 51. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora”.

¹³² *Isto*, 46., 50.

¹³³ *Isto*, 75. „Godišnjica narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji”.

¹³⁴ *Isto*, 77.-81. „Međunarodni značaj narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji i zamaskirani izdajnici”.

¹³⁵ *Isto*, 127. „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe”.

svibnja 1945.) Tito nije pravio baš nikakvu razliku između ustaša i četnika: „Ako su Hrvati imali ustaše, onda su Srbi imali četnike. U čemu je razlika između jednih i drugih?”¹³⁶ Dijelom je to izjednačavanje bilo i posljedica formule *bratstva i jedinstva* prema kojoj je svaki jugoslavenski narod imao svoje heroje, žrtve i „narodne neprijatelje i izdajice”. Na to ukazuje sljedeći primjer iz članka *Borba naroda porobljene Jugoslavije*, pri čemu valja zapaziti da Tito, iako svodi u istu ravan ustaše i četnike, ipak ne izjednačava i domete zločina koje su počinile dvije strane:

Ustaše su, pod rukovodstvom Nijemaca, ubijali stotine hiljada Srba, četnici Draže Mihailovića, pod rukovodstvom Italijana i Nijemaca, ubijali su desetine hiljada muslimana i Hrvata. (...) Naša parola bila je bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Mi smo činili sve napore, dokazujući ogorčenom srpskom življu i zavedenim četnicima da svi Hrvati nisu zlikovci, da svi muslimani nisu zlikovci, već samo jedan mali dio u ustaškim odredima, koji pod vodstvom Nijemaca vrši zlodjela. Dokazivali smo svim mogućim načinima ojađenom muslimanskom i hrvatskom življu da Srbi nisu zlikovci, nego da zvjerstva vrši samo šaka četnika Mihailovića, Pećanca i Nedića.¹³⁷

Još jedna važna tema u Titovim prikazima partizansko-četničkih sukoba bili su i događaji u Srbiji u jesen 1941. godine. O tome je Tito počeo pisati od ljeta 1942. godine, kada je prvi puta izravno optužio Mihailovićeve četnike da su kod Užica napali partizane s leđa i tako doprinijeli slomu ustanka.¹³⁸ Najopširniji prikaz razvoja partizansko-četničkih odnosa Tito je donio u tekstu *Borba naroda porobljene Jugoslavije* (1944.), gdje je vrlo detaljno prikazao prve ratne mjesece, od pregovora i pokušaja suradnje, do prvih sukoba za koje krivicu pripisuje četnicima. U opis tih događaja Tito je unio i osobnu notu: opisao je pregovore u prvom licu i iznosio detalje o svojim razgovorima s Dražom Mihailovićem koje ne iznosi ni u jednom drugom (ratnom) tekstu.¹³⁹ S tim je bilo povezano i pitanje o tome „tko je prvi otišao u šumu” i zašto, o čemu je Tito pisao u više navrata i u raznim varijantama. Primjerice:

Neki u inostranstvu još i danas govore da je Draža Mihailović prvi otišao u šumu. Da, Draža Mihailović je prvi pobjegao u šumu, a mi smo ostali u gradovima, u kojima je bila većina stanovništva i njemačkih snaga. Tu smo mi stvarali planove za buduće operacije. Razlika je među nama bila u tome što je on prvi otišao u šumu da se sakrije. A mi smo išli u šumu s stvorenim planom, s riješenošću da odande počnemo operacije.¹⁴⁰

Opisujući te i druge „teške borbe” s četnicima od Užica do bitke na Neretvi, Tito je posebice nastojao raskrinkati četničku kolaboraciju s Nijemcima, Talijanima i ustašama. To je bilo povezano i s eskalacijom kritika na račun jugoslavenske vlade u izbjeglištvu. U svojim ranim tekstovima, Tito je kraljevsku vladu spominjao rijetko ili uopće nije spominjao, a naročito ne u negativnom svjetlu. Čak i u tekstu *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora*, gdje je oštro napao četnike, bio je vrlo suzdržan u kritikama na račun vlade,¹⁴¹

¹³⁶ J. BROZ TITO, *Izbor iz djela*, knj. 2, 198.

¹³⁷ ISTI, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 213. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

¹³⁸ *Isto*, 65. „Jedinstvo narodnih izrođa”.

¹³⁹ *Isto*, 191.-199. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

¹⁴⁰ J. BROZ TITO, *Izbor iz djela*, knj. 2, 295. „Jugoslovenska armija i bivši oficiri-zarobljenici”, govor na zboru oficira bivše Jugoslavenske vojske koji su se vratili iz ratnog zarobljeništva, održan u Zemunu 16. 10. 1945.

¹⁴¹ ISTI, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 43. „Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora”.

pritom vjerojatno vodeći računa o međunarodnim obvezama SSSR-a, koji je vladu priznao. No, to se promijenilo već od ljeta 1942. kada je Tito u svojim tekstovima počeo žestoko napadati vladu u Londonu. To je koincidiralo s razdobljem kada je putem raznih kanala uspio plasirati u inozemstvo svoju priču o ratu u Jugoslaviji, osobito na zapad gdje se dugo vremena smatralo da pokret otpora nose četnici Draže Mihailovića.¹⁴²

Sudeći po intenzitetu i učestalosti kojom je pisao o toj „nečuvenoj prevari čitave poštene svjetske javnosti”,¹⁴³ Tito je osobito jedilo to što su se njegovi ratni pothvati pripisivali Mihailoviću. Već je u ljeto 1942. pisao kako je izbjeglička vlada proturala u međunarodnu javnost lažne vijesti i „stvarala o Draži Mihailoviću legendu kao o nekom heroju i genijalnom vojskovođi”¹⁴⁴ ili kako je „naše lovorike brao Draža Mihalović, koji je postao u inostranoj štampi Robin Hud, a naša partizanska i dobrovoljačka vojska, njeni borci – to su bili neznani junaci.”¹⁴⁵ U tekstovima objavljenima u jesen 1942. Tito je počeo koristiti izraz *izdajnička vlada*, a potom je u nekoliko navrata ponovio kako partizani tu vladu ne priznaju jer ona „preko svog ministra Draže Mihailovića” izravno pomaže okupatoru.¹⁴⁶ To je bilo nakon što se sovjetska vlada u ljeto 1942. već odlučila žigosati Dražu kao izdajicu, pa je Tito osjećao da ima odriježene ruke.¹⁴⁷ U kasnijim tekstovima fokusirao se na poraz četnika u bitki na Neretvi koji je prikazao kao vrhunac četničke kolaboracije i ujedno bitku u kojoj su partizanske jedinice „zadale konačan udarac i likvidirale njegove [Mihailovićeve] četnike kao neku ozbiljnu vojničku snagu”. Tito je naglašavao i kako su nakon poraza četnika na Neretvi u ruke partizana dospjeli mnogobrojni dokumenti koji su raskrinkali „pakleni plan” za uništenje NOVJ. Nakon toga „izdajnička izbjeglička londonska vlada” više „nije mogla zataškavati [činjenice] pred svjetskom javnošću”, pa je „prevara bila konačno otkrivena”.¹⁴⁸

Referat na Petom kongresu KPJ

Ovi su Titovi tekstovi već tijekom rata počeli intenzivno umnažati te su izvršili snažan utjecaj na oblikovanje pripovijesti o ratu. U prvim poslijeratnim godinama, izdvaja se članak *U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije* koji je objavljen u prvom broju *Komunist*a iz listopada 1946. godine, sada već u novim okolnostima nakon izborne pobjede i donošenja Ustava. U njemu je Tito u nekoliko točaka sumirao „specifičnosti oslobodilačke borbe Jugoslavije”, ali i nagovijestio značajne društvene promjene. Stoga je i NOB-u pripisano novo značenje: Tito je na nekoliko mjesta istaknuo je da su se tijekom rata stvarali država i društvo „novog tipa” (koje, doduše, ne imenuje),

¹⁴² *Isto*, 77.-81. „Međunarodni značaj narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji i zamaskirani izdajnici”. Vidi također: J. PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, 119.

¹⁴³ Ovu je frazu upotrijebio u izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Vidi: J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 161.

¹⁴⁴ *Isto*, 78.-79. „Međunarodni značaj narodno-oslobodilačke borbe u Jugoslaviji i zamaskirani izdajnici”.

¹⁴⁵ *Isto*, 97.-98. „Govor povodom predaje zastave Prvoj proleterskoj brigadi”; 161. „Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima”; 214.-215. „Borba naroda porobljene Jugoslavije”.

¹⁴⁶ *Isto*, 85. „Govor povodom predaje zastave Drugoj proleterskoj brigadi”; 97. „Govor povodom predaje zastave Prvoj proleterskoj brigadi”; 161. „Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima”.

¹⁴⁷ J. PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, 118.-119.

¹⁴⁸ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 161. „Razvitak oslobodilačke borbe u vezi s međunarodnim događajima”.

Slika 3. Josip Broz Tito čita referat na Petom kongresu KPJ

označivši to „revolucionarnim putem koji još nije dovršen”. Tu je tvrdnju u potpunosti razradio u vrijeme sukoba sa SSSR-om.¹⁴⁹

Kao i u mnogim drugim sferama političkog i javnog života, sukob sa SSSR-om utjecao je i na promjene narativa o NOB-u. U pismima koja su Staljin i Molotov uputili Politbirou CK KPJ, a osobito u pismu od 4. svibnja 1948. godine, izneseno je i njihovo viđenje o završnim mjesecima rata na tlu Jugoslavije. Staljin i Molotov stavili su Jugoslaviju u istu ravan s ostalim zemljama narodne demokracije jer je u njihovoj interpretaciji SSSR pritekao u pomoć jugoslavenskim partizanima u trenutku kad je NOP nakon desanta na Drvar bio razbijen, a zasluga za oslobađanje zemlje i dolazak KPJ na vlast pripisana je intervenciji Crvene armije:

(...) posle razbijanja štaba jugoslovenskih partizana od strane nemačkih padobranaca, u momentu kada je narodno-oslobodilački pokret u Jugoslaviji preživljavao tešku krizu, Sovjetska armija pritekla [je] u pomoć jugoslovenskom narodu, razbila nemačke okupatore, oslobodila Beograd i tako stvorila uslove neophodne za dolazak komunističke partije na vlast. Nažalost, Sovjetska armija nije ukazala i nije mogla ukazati takvu pomoć francuskoj i italijanskoj kompartiji. Kad bi drugovi Tito i Kardelj uzeli u obzir ovu okolnost kao neosporiv fakat, oni bi manje galamili o svojim zaslugama i držali bi se pristojnije, skromnije (...).¹⁵⁰

Ovakvo je tumačenje, naravno, bilo u potpunoj suprotnosti sa slikom o ratu koja su još od vremena rata gradili jugoslavenski komunisti, ponajviše baš u Titovim tekstovima. Odgovor na te kvalifikacije, kao i na druge optužbe iz pisama i Rezolucije Informbiroa, iznesen je ponajprije u političkom referatu Josipa Broza Tita na Petom kongresu KPJ krajem srp-

¹⁴⁹ J. BROZ TITO, „U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja Jugoslavije”, *Komunist*, 1/1946. 1.-9.

¹⁵⁰ Branko PETRANOVIĆ – Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918 – 1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985., 759.

nja 1948. godine.¹⁵¹ Svojim je odabirom događaja, ocjena i argumenata trebao opovrgnuti iznesene optužbe i poslužiti kao potvrda ispravnosti politike vodstva partije u trenutku kada je ono bilo izloženo oštrim kritikama SSSR-a i ostalih zemalja „narodne demokracije”. No, Titovo izlaganje bilo je više od običnog referata: bio je to historijat KPJ koji je započinjao s pojavom radničkog pokreta, a potom donosio sustavan pregled povijesti KPJ od njezina osnivanja do 1948. godine. Upravo je ratnom razdoblju pripalo središnje mjesto: NOB je prikazan kao zvjezdani trenutak Partije i vrhunac borbe jugoslavenskih komunista za revolucionarni preobražaj društva. Tom je dijelu svojeg izvještaja Tito posvetio najviše prostora (48 od ukupno 92 stranice) i obilno ga potkrijepio brojnim dokumentima koji su trebali ponuditi potporu njegovima argumentima (citira tekstove iz partizanskog tiska, osobito *Biltena Glavnog/Vrhovnog štaba*, naredbe Vrhovnog štaba, agenciju TASS, ali i „neprijateljske izvore”, primjerice tajne izvještaje Ministarstva hrvatskog domobranstva, pa i njemački tisak).¹⁵²

Tito je u referatu detaljnije opisao i razdoblje od ljeta 1944. do kraja rata koje nije prikazao u svojim ratnim tekstovima. Umanjio je značaj desanta na Drvar, ocijenivši ga kao „ustvari samo očajnički akt osvete i pokušaj likvidacije glavnih vođa ustanka,”¹⁵³ dok je odlazak na Vis prikazao kao odluku Vrhovnog štaba.¹⁵⁴ Detaljnije je razradio „izvjesne greške” koje su tijekom rata počinile pojedine partijske organizacije (npr. tijekom ustanka u Crnoj Gori, slučaj Šatorova u Makedoniji, „oportunizam” partijskih organizacija u Sloveniji u Hrvatskoj), što mu je ujedno poslužilo i da otvori slučaj Andrije Hebranga.¹⁵⁵ Lista ratnih neprijatelja i „slugu okupatora” proširio je, uključivši u nju srpsku, hrvatsku i slovensku „buržoaziju” u cjelini, kao i „ogromnu većinu katoličkih popova”, poimence apostrofirajući zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca, vrhbosanskog biskupa Ivana Šarića i i ljubljanskog biskupa Gregorija Rožmana.¹⁵⁶ Konačno, u posljednjem dijelu referata Tito je opisao rad na stvaranju FNRJ, prikaz koji započinje s 1944. i sporazumima sa Šubašićem, nastavlja se detaljnim prikazom normativnih akata, mjera i postupaka koji su bili temelj socijalističkog preobražaja države i društva, a završava s odbacivanjem optužbe iznesene u rezoluciji Informbiroa koje naziva „strašnom zabludom”.¹⁵⁷

U dijelu Titova referata posvećenom ratnom razdoblju postoji nekoliko značajnijih razlika u odnosu na ranije tekstove koje se mogu čitati kao odgovor na kvalifikacije iznesene u pismima Staljina i Molotova. Kao prvo, to je bitno detaljniji opis i znatno naglašenija uloga KPJ, osobito Centralnog komiteta i njegova Politbiroa, u organiziranju ustanka, kao i u kasnijem tijeku oružane borbe. Upravo je pripremi i prvim mjesecima ustanka posvećena iznimno velika pozornost, pri čemu se naglašavaju aktivnosti *prije* napada na SSSR,

¹⁵¹ Titov referat na Petom kongresu tiskan je u raznim verzijama. Svi citati iz ovog referata navode se prema sljedećoj publikaciji: Josip BROZ TITO, *Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije: referat održan na V kongresu KPJ*, Beograd 1945.

¹⁵² Prema Lj. Dimiću, nekoliko mjeseci ranije u CK KPJ poslani su neki dokumenti iz vojnog arhiva koji su trebali biti upotrijebljeni za pisanje referata generalnog sekretara. Đorđe STANKOVIĆ – Ljubodrag DIMIĆ, *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi istoriji istoriografije I*, Beograd 1996., 290.

¹⁵³ J. BROZ TITO, *Politički izvještaj CK KPJ*, 67.

¹⁵⁴ *Isto*, 68.

¹⁵⁵ *Isto*, 73.–74.

¹⁵⁶ *Isto*, 76.–77.

¹⁵⁷ *Isto*, 76.–93. Valja napomenuti da je o sporazumima sa Šubašićem Tito govorio i prije, npr. u ekspozeu na Trećem zasjedanju AVNOJ-a. Vidi npr.: J. BROZ TITO, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, 287.–292.

Slika 4. Peti kongres KPJ 1948. S desna na lijevo: Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Moša Pijade, Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Franc Leskošek Luka

odnosno ističe se kako su narodi Jugoslavije stupili u borbu i prije poziva Kominterne od 22. lipnja 1941.¹⁵⁸ Zašto je tomu tako, Tito je u referatu izravno i objasnio:

Zašto sam se ja zadržao malo više na događajima prvih mjeseci narodnog ustanka, to jest do polovice septembra mjeseca 1941 godine? Zadržao sam se zbog toga, da bih jasnije podvukao da je narodni ustanak u Jugoslaviji od samog početka imao organizovani, planski karakter, da bih podvukao da je taj ustanak organizirala i vodila samo naša Komunistička partija Jugoslavije, da bih podvukao da je taj ustanak imao za cilj, osim borbe za vlastito oslobođenje, i pomoć herojskoj borbi naroda Sovjetskog Saveza, koje je u to vrijeme potpuno sam primio sav teret borbe na svoja leđa. Drugim riječima, **da bih odgovorio definitivno i dokazao svima onima koji pokušavaju danas potcjenjivati herojsku borbu naroda Jugoslavije, da oni nijesu u pravu** (označila S.K.) i da to vrijeđa do dna duše naše narode. To sam podvukao zbog toga da bih dokazao da su se, na poziv druga Staljina za borbu protiv fašističkog osvajača 1941 godine, jedino narodi Jugoslavije odazvali i ne samo odazvali nego su i prije toga poziva stupili u borbu, smatrajući to svojom dužnošću, – drukčije rečeno – Komunistička partija Jugoslavije ispunila je svoj dug i pvela narode Jugoslavije da se rame uz rame bore zajedno s Crvenom armijom za svoju slobodu.¹⁵⁹

Druga, podjednako značajna promjena očitovala se u izjednačavanju NOB-a s narodnom/socijalističkom revolucijom, koji je tako od oslobodilačke borbe evoluirao u klasni rat u kojemu je pobjedu izvojevala radnička klasa, a buržoazija „pretrpjela odlučujući poraz”.¹⁶⁰ Dok je u izlaganju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a Tito oštro opovrgavao da je

¹⁵⁸ Podjednako, Tito podvlači da je Crvena armija ušla na jugoslavenski teritorij 1944. „uz dozvolu i pristanak NKOJ-a i Vrhovnog štaba” te nikada „nije zahtevala da joj se jugoslovenske oružane snage potčine”. J. BROZ TITO, *Politički izvještaj CK KPJ*, 70.-71.

¹⁵⁹ *Isto*, 43.

¹⁶⁰ *Isto*, 76.-77.

NOB „pokušaj komunista da uzmu vlast”,¹⁶¹ u referatu na Petom kongresu govorio je upravo suprotno: objasnio je kako jugoslavenski komunisti nisu htjeli „stati na po puta: zbaciti kralja i ukinuti monarhiju, doći na vlast i dijeliti tu vlast s predstavnicima kapitalističke klase”, već su odlučili „poći smjelo putem potpune likvidacije kapitalizma u Jugoslaviji”. U ratu su stvoreni ključni preduvjeti koji su omogućili da „nova Jugoslavija” odmah poslije rata započne s izgradnjom socijalizma: „mi smo likvidirali stari buržoaski državni aparat” i „iskovali potpuno novu narodnu armiju, koja je (...) spremna da služi narodu i obezbjeđuje izgradnju socijalizma u našoj zemlji”. Zbog toga, zaključuje Tito, „i nije bilo potrebno poslije rata na uličnim barikadama rješavati pitanje vlasti, jer je tu vlast narod već čvrsto držao u ruci kao najveću tekovinu oslobodilačke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika”.¹⁶²

Recepcija Titova djela nakon 1948. godine

Referatom na Petom kongresu Tito je uglavnom zaokružio svoj opus o ratu. Kasnije mu se vraćao uglavnom kroz sjećanja, intervjue i prigodne govore, a u njima je ponekad nadopunjavao, korigirao, pa i preispisivao svoje ranije radove.¹⁶³ Njegov je referat sljedećih godina zadobio status kanonskog teksta prema kojemu se oblikovala, pisala i poučavala povijest NOB-a i partije: bio je ne samo glavni izvor informacija, već i interpretacija i konstrukcija značenja. Manji znanstveni i stručni radovi koji su objavljeni u okviru partijske historiografije, kao i popularni radovi objavljeni u 1950-ima, uglavnom su slijedili okvir koji je Tito postavio svojim referatom na Petom kongresu. I popunjavali ga novim pojedinostima. Pod utjecajem prikupljenih izvora Tita se ponekad i ispravljalo, ali samo u detaljima, dok se u ključni okvir i interpretacije nije zadiralo: tako je, primjerice, u prvom izdanju knjižice *Historija NOP-a* Čubelića i Milostića preuzeta Titova tvrdnja s Petog kongresa da je u vrijeme Šestosiječanjske diktature ubijeno i uhićeno na *tisuće* članova partije, da bi do sedmog izdanja ta brojka bila reducirana na *stotine* ubijenih i uhićenih članova partije.¹⁶⁴

S druge strane, Tita se ipak interpretiralo i reinterpreteriralo na različite načine, samim time što se njegovim djelom služilo selektivno. Dobar primjer su već spomenuti popularni prikazi NOB-a i školski udžbenici. Primjerice, knjige A. Jovanovića i J. Marjanovića gotovo su u potpunosti slijedile Titov obrazac s fokusom na Vrhovni štab – štoviše, Jovanovićevo je knjižica završavala s oslobođenjem Beograda u listopadu 1944. godine. Knjižica Čubelića i Milostića isto je tako imala fokus na Vrhovni štab, ali je ipak znatno više pozornosti pridavala širenju ustanka u Hrvatskoj. U njezino posljednje, jedanaesto izdanje (1963.), unesena je i tvrdnja o sisačkom partizanskom odredu kao o *prvom partizanskom odredu u Jugoslaviji*, što u tom trenutku nije bio sastavni dio ostalih sličnih publikacija u drugim ju-

¹⁶¹ J. BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, 1945.², 164. „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u svjetlu međunarodnih zbivanja”.

¹⁶² ISTI, *Politički izvještaj CK KPJ*, 82.

¹⁶³ To je, primjerice, bio slučaj s „martovskim pregovorima” koji su u poratnoj Jugoslaviji bili tabu tema dok Tito o njima nije progovorio 1978. godine, prilikom proslave 35. obljetnice bitke na Neretvi, optuživši Milovana Đilasa, Koću Popovića i Vladimira Velebita da su radili protivno njegovim uputama. Vidi: Mišo LEKOVIĆ, *Martovski pregovori 1943*, Beograd 1985.; M. ŠUVAR, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, 279.-289.; J. PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, 134.

¹⁶⁴ T. ČUBELIĆ – M. MILOSTIĆ, *Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe*, 1952.¹, 32.-33.; 1954.³, 32.-33.; 1957.⁷, 33.

goslavenskim republikama.¹⁶⁵ Istovremeno je slovenski udžbenik iz tog razdoblja već tada posvetio više prostora NOB-u u Sloveniji nego u ostatku Jugoslavije (17:15 stranica),¹⁶⁶ što je u Hrvatskoj nakratko učinjeno tek 1971. godine.¹⁶⁷ Da je iskorak iz zadanog interpretativnog okvira bio moguć, ukazuje i niz rasprava s kraja 1950-ih i početkom 1960-ima o prikazima NOB-a, osobito ustanka. Radi se, primjerice, o raspravama o prikazu NOB-a u *Vojnoj enciklopediji*,¹⁶⁸ nadalje, o polemikama Trećem kongresu jugoslavenskih historičara u Ljubljani (1961.).¹⁶⁹ Konačno, radi se i o poznatim kontroverzama koje je izazvalo objavljivanje *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* u redakciji Rodoljuba Čolakovića i knjige Velimira Terzića *Jugoslavija u aprilskom ratu* (1963.).¹⁷⁰ Iako se raspravljalo i o drugim pitanjima, u središtu polemika ipak je bio prikaz ustanka, što je navelo Vladimira Bakarića da sjednici (proširene) Komisije za historiju CK SKH u ožujku 1964. izjavi kako se „dvadeset godina bavimo 1941., a za dvadeset godina možda ćemo doći i do 1942”.¹⁷¹

Tako su pokušaji različitih tumačenja postali izvorištem polemika i sukoba, ne samo u historiografiji, već i u politici, a upravo su one teme koje su trebale imati primarno integracijski karakter (ne)posredno i (in)direktno ukazivale na međunacionalne tenzije i suprotnosti. Te su rasprave ukazale na još jednu bitnu promjenu: za razliku od 1940-ih i 1950-ih, kada je ključne aktere politike povijesti trebalo tražiti ponajprije (iako ne isključivo) u najužem partijskom vrhu (primjerice u tekstovima J. B. Tita, M. Đilasa, B. Zihlerla i drugih), od 1960-ih su u njezinu definiranju sve značajniju ulogu imali republički akteri, republičke političke i intelektualne elite.

U 1970-ima i 1980-ima situacija se ipak mijenjala, o čemu se ovdje može donijeti tek nekoliko okvirnih naznaka. Ivan Jelić je u svojem osvrtu na historiografiju i izvore o NOB-u iz 1978. proglasio tekstove „rukovodilaca NOP-a” ponajprije „važnim izvorom”. Tako je i Titova djela ocijenio „osobito važnima i zanimljivima”, no spomenuo ih je tek na petom mjestu, iza prikaza niza zbornika građe, tiska, memoarske građe i suvremenih zapisa.¹⁷² Za razdoblje nakon 1990., kada su se u javnoj sferi otvorile kritike Titova djela, odnos spram Titova narativa može se prikazati na primjeru koji je najbolje istražen: udžbenicima povijesti.¹⁷³ S jedne strane, i u hrvatskim i u srpskim udžbenicima uočava se jasan odmak, a u nekim slučajevima i obračunavanje s Titovim/titovskim narativom o ratu. Hrvatski udžbenici taj su narativ uvelike napustili već u prvoj polovici 1990-ih, kada je fokus premješten na „hrvatski antifaziizam” i stvaranje hrvatske države unutar stvaranja jugoslavenske

¹⁶⁵ Tomo ČUBELIĆ – Milovan MILOSTIĆ, *Pregled historije Narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije*, jedanaesto, dopunjeno izdanje, Zagreb 1963., 109.

¹⁶⁶ Ferdo GESTRIN – Jože HAINZ – Metod MIKUŽ, *Zgodovina za IV. razred nižjih gimnazij*, Ljubljana 1956.

¹⁶⁷ Snježana KOREN, „Udžbenik iz 1971. i udžbenici o 1971.: udžbenički narativi i politike povijesti 1971.–2011.”, *Hrvatsko proljeće: 40 godina poslije*, (ur. Tvrtko Jakovina), Zagreb 2011., 309.-332.

¹⁶⁸ Rasprave su se osobito vodile prikazu NOB-a u Hrvatskoj koji je izradio Franjo Tuđman. Vidi: *Vojna enciklopedija*, sv. 3 (Beograd: Izdanje redakcije Vojne enciklopedije, 1960.), 641.-650.

¹⁶⁹ Vidi: *Jugoslavenski istorijski časopis* 1/1962., osobito radove Pere Morače („Društveno-politička kretanja i politika KPJ u ustanku 1941.”) i Jovana Marjanovića („Prilog izučavanju jugoslovenstva u ustanku 1941.”).

¹⁷⁰ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963.; Velimir TERZIĆ, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.*, Titograd 1963.). Također: *Putovi revolucije*, II (1964.), 3.-4.; Franjo TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, Zagreb 1995.; Zdenko RADELIĆ, „Institut za historiju radničkog pokreta/Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske 1961. – 1990.”, *Pola stoljeća prošlosti: Hrvatski institut za povijest (1961. – 2011.)*, Zagreb 2011.; Dino MUJADŽEVIĆ, *Bakarić: politička biografija*, Zagreb 2011.

¹⁷¹ *Jugoslavija u Hrvatskoj*, (prir. Goran Babić), Beograd 2000., 130.

¹⁷² Ivan JELIĆ, *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941–1945*, Zagreb 1978., 258.

¹⁷³ Bibliografija o tome je iznimno opsežna, a najkoncizniji pregled materije, istraživanja i literature mogu se naći u knjizi „*Transision” and the Politics of History Education in Southeast Europe*, (ur. Augusta Dimou), Göttingen 2009.

federacije, dok je to u srpskim udžbenicima učinjeno nešto kasnije, kada je četnički pokret izjednačen s NOP-om.¹⁷⁴ S druge strane, njegovi se tragovi mogu zapaziti sve do danas, u opisima, izrazima i ocjenama koje autori svjesno ili nesvjesno ugrađuju u svoje tekstove. Primjera ima mnogo, a možda je najupečatljiviji srpski udžbenik iz 2005., gdje je pripovijedanje o ratu i dalje organizirano po neprijateljskim ofenzivama, ali su se umjesto brojčanih odrednica koristila njemačka kodna imena (operacija *Weiss*, operacija *Schwarz* itd.)!¹⁷⁵ Za precizniji odgovor na pitanje o tragovima koje je Titov prikaz rata ostavio na suvremenu historiografiju i popularne prikaze potrebna su ipak daljnja istraživanja¹⁷⁶ – njih opus Josipa Broza Tita svakako zaslužuje zbog nasljeđa koje je ostavio na pojmovnoj, faktografskoj, interpretativnoj, pa i na emocionalnoj razini.

WORLD WAR II IN JOSIP BROZ TITO'S SPEECHES AND WRITING (1940–1948)

The story of the People's Liberation Struggle constituted an important reference point in the Yugoslav communist government's legitimization discourse. To a large extent, it drew from the works of Josip Broz Tito, who wrote his most important contributions to the topic between 1941 and 1948, revisiting the subject of the war in his memoirs, interviews and commemorative speeches. This paper provides a context and an analysis of his articles, political reports and commemorative speeches written in wartime years and published official publications like the *Proleter* and the *Borba*, as well as those published by the Supreme Military Headquarters and AVNOJ (such as the *Bilten Vrhovnog štaba* or *Nova Jugoslavija*), the daily press etc. The paper analyzes key patterns and perceptions of the war as depicted in Tito's works, for instance, the image of the first Yugoslav state, the "uprising of Yugoslav peoples", the construct of the "seven enemy offensives", the creation of a "People's Army" and a "people's government", the attitude towards the monarchy, federation, the national question, as well as the attitude towards the allies (the USSR, the US and the UK) and the enemies (the Chetniks, the Ustashe and the exiled government). Particular attention is devoted to the report Tito gave at the Fifth Congress of the Communist Party of Yugoslavia in 1948, as it represented an overview of the history of the Communist Party of Yugoslavia from Tito's perspective. An attempt is also made to determine the differences between the report and earlier texts, pinpointing new meanings attributed to the People's Liberation Struggle in the political context which emerged following the clash with the USSR. The final chapter deals with the reception of Tito's works after 1948.

Keywords: Josip Broz Tito, World War II, the People's Struggle, wartime speeches and articles, report at the Fifth Congress of the Communist Party of Yugoslavia, story, uprising, the Seven Offensives, revolution, memories of war

¹⁷⁴ Suzana RAJIĆ – Kosta NIKOLIĆ – Nebojša JOVANOVIĆ, *Istorija za 8. razred osnovne škole*, Beograd 2005., 139.

¹⁷⁵ *Isto*, 141.-150.

¹⁷⁶ Neke je uvide u svojim radovima ponudio Todor KULJIĆ. Vidi: ISTI, *Sećanje na Titoizam: između diktata i otpora*, Beograd 2011. i ISTI, *Tito: sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2012.

Bibliografija

Arhivska građa

Hrvatski državni arhiv (HR HDA), fond Centralnog komiteta SKH, 1220 CK SKH.

Časopisi

Bilten Glavnog/Vrhovnog štaba

Jugoslavenski istorijski časopis

Komunist

Putovi revolucije

Literatura i objavljeni izvori

Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999.

Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 2*, Zagreb 1989.

Josip BROZ TITO, *Autobiografska kazivanja*, tom I. i II, Beograd 1982.–1983.

Josip BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije: članci i govori iz narodno-oslobodilačke borbe 1941–1944.*, Beograd 1944.

Josip BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije: članci i govori iz narodno-oslobodilačke borbe 1941–1944.*, drugo, dopunjeno izdanje, Beograd 1945.

Josip BROZ TITO, *Borba za oslobođenje Jugoslavije: 1941–1945*, sv. 1, Zagreb 1947.

Josip BROZ TITO, *Izbor iz djela. Knj. 2: Radnička klasa i Savez komunista Jugoslavije 1926–1977*, (ur. Muhamed Filipović), Sarajevo 1979.

Josip BROZ TITO, *Izbor iz djela. Knj. 3: Nacionalno pitanje i revolucija*, (ur. Muhamed Filipović), Sarajevo 1979.

Josip BROZ TITO, *Opštenarodna odbrana i društvena samozaštita*, Sarajevo 1980.

Josip BROZ TITO, *Politički izvještaj Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije: referat održan na V kongresu KPJ*, Beograd 1948.

Josip BROZ TITO, „U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije”, *Komunist* 1/1946., 1.-9.

Fikreta BUTIĆ-JELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983.

Tomo ČUBELIĆ – Milovan MILOSTIĆ, *Pregled historije Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije*, Zagreb 1952.

Tomo ČUBELIĆ – Milovan MILOSTIĆ, *Pregled historije Narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije*, jedanaesto, dopunjeno izdanje, Zagreb 1963.

Vladimir DEDIJER, *Četvrta i Peta Hitlerova ofenziva na partizane Jugoslavije*, Kraj Drežnice u šumi Javornici u Gorskom Kotaru 1943.

Vladimir DEDIJER, *Josip Broz Tito: prilozi za biografiju*, Zagreb 1952.

Vladimir DEDIJER, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka 1981.

Dix années d'historiographie yougoslave 1945–1955, (ur. Jorjo Tadić), Beograd 1955.

Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, Zagreb 1945.

Ferdo GESTRIN – Jože HAINZ – Metod MIKUŽ, *Zgodovina za IV: razred nižjih gimnazij*, Ljubljana 1956.

- Ivan JELIĆ, *Hrvatska u ratu i revoluciji 1941 – 1945*, Zagreb 1978.
- Ivan JELIĆ, *Komunistička partija Hrvatske 1937 – 1945*, knj. I i II, Zagreb 1981.
- Ivan JELIĆ, *Tragedija u Kerestincu. Zagrebačko ljeto 1941.*, Zagreb 1986.
- Arso JOVANOVIĆ, *Šesta i sedma neprijateljska ofanziva*, Beograd 1944.
- Arso JOVANOVIĆ, *Pregled narodnooslobodilačke borbe*, Beograd 1946.
- Jugoslavija u Hrvatskoj*, (prired. Goran Babić), Beograd 2000.
- Snježana KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb 2012.
- Snježana KOREN, „Udžbenik iz 1971. i udžbenici o 1971.: udžbenički narativi i politike povijesti 1971.–2011.”, *Hrvatsko proljeće: 40 godina poslije*, (ur. Tvrtko Jakovina), Zagreb 2011., 309.–332.
- Todor KULJIĆ, *Sećanje na Titoizam: između diktata i otpora*, Beograd 2011.
- Todor KULJIĆ, *Tito: sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2012.
- Mišo LEKOVIĆ, *Martovski pregovori 1943*, Beograd 1985.
- Magdalena NAJBAR-AGIČIĆ, *U skladu s marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945–1960.*, Zagreb 2013.
- Jovan MARJANOVIĆ, *Narodnooslobodilački rat, naroda revolucija u Jugoslaviji 1941–1945: kratak pregled*, Beograd 1957.
- Stjepan MATKOVIĆ „Ocjene Uprave za agitaciju i propagandu KP Hrvatske o povjesničarima na Sveučilištu u Zagrebu do početka 1950-ih”, *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek), Zagreb 2009.
- Metoda MIKUŽ, *Pregled razvoja NOB u Sloveniji*, Beograd 1956.
- Olivera MILOSAVLJEVIĆ, „Titov Jugoslaven – nacionalni ili državni identitet?”, *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 7, Zagreb 2003.
- Dino MUJADŽEVIĆ, *Bakarić: politička biografija*, Zagreb 2011.
- Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1964.
- Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktobar 1940)*, (priredili Pero Damjanović, Milovan Bosnić i Dragica Lazarević), Beograd 1980.
- Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije 21. – 28. jula 1948. Stenografske bilješke*, S. I., 1949.
- Peti kongres Saveza komunista Hrvatske. Zagreb, 26 – 29. travnja 1965. Stenografske bilješke*, Zagreb 1966.
- Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, Beograd 1988.
- Branko PETRANOVIĆ – Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918 – 1984. Zbirka dokumenata*, Beograd 1985.
- Jože PIRJEVEC, *Tito in tovariši*, Ljubljana 2011.
- Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985.
- Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963.
- Zdenko RADELIĆ, „Institut za historiju radničkog pokreta/Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske 1961. – 1990.”, *Pola stoljeća prošlosti: Hrvatski institut za povijest (1961. – 2011.)*, Zagreb 2011.
- Suzana RAJIĆ – Kosta NIKOLIĆ – Nebojša JOVANOVIĆ, *Istorija za 8. razred osnovne škole*, Beograd, 2005.
- Đorđe STANKOVIĆ – Ljubodrag DIMIĆ, *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi istoriji historiografije*, Beograd 1996.

„Šesti plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije, 13–14 mart 1956”, *Komunist*, 3-4/1956., 149.-263.

Mira ŠUVAR, *Vladimir Velebit: svjedok historije*, Zagreb 2001.

Velimir TERZIĆ, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941.*, Titograd 1963.

Jozo TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945.*, Zagreb 1979.

Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaiji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.

„*Transistion*” and the Politics of History Education in Southeast Europe, (ur. Augusta Dimou), Göttingen 2009.

Franjo TUĐMAN, *Usudbene povjestice*, Zagreb 1995.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II: Bilten Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941–1945, Beograd 1949.

14.

GENERAL PAVLE JAKŠIĆ – NAUČNIK U UNIFORMI

Nebojša Stambolija

UDK: 929Jakšić,P.

Stručni članak

Sažetak: Tema ovog rada je Pavle Jakšić (1913–2005), proslavljeni partizanski borac i starešina – narodni heroj.* Rođen je na međi Banije i Korduna, školovao se u Glini i Bjelovaru, a studije fizike i primenjene matematike završio u Beogradu. Želja za naučnim radom i usavršavanjem odvela ga je u Pariz gde je diplomirao na *École supérieure d'optique* i postao prvi inženjer optike u Jugoslaviji. Obećavajuću naučnu karijeru prekinuo je rat i okupacija Francuske zbog čega se Jakšić vratio u Jugoslaviju. Nakon okupacije Jugoslavije uključio se u stvaranje prvih partizanskih odreda. Njegova najzapaženija ratna uloga je pozicija komandanta Sedme banijske divizije, posebno za vreme bitaka na Neretvi i Sutjesci. Posle rata je obavljao mnoge odgovorne funkcije u vojsci, a 1962. je penzionisan. Duboko usađeni etički motivi i smisao za pravdu vodili su ga da se suprotstavlja i brani principe iznoseći svoje mišljenje najmoćnijim ljudima u zemlji. Kroz ovaj se rad pokušava objasniti baš taj etički sklop intelektualca i u kojoj su meri te komponente njegove ličnosti uticale na određivanje životnog puta.

Ključne reči: Pavle Jakšić, Banija, nauka, Drugi svetski rat, Jugoslavija, okupacija, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Jugoslovenska narodna armija

Intelektualac je osoba „koja prikuplja, sređuje, širi, tumači, stvara i rastvara najraznovrsnije duhovne tvorevine, živi duhovnim životom, vođena interesom da svet upozna i osmisli, a ne da njime vlada”,¹ dok je rat, prema Klauzevicu, „akt nasilja čija primena ne poznaje nikakvih granica”.² Ovako postavljeni i definisani, ovi pojmovi stoje u dubokom nesaglasju, čak u suprotnosti. Posledica delatnosti intelektualca jeste stvaranje, dok rat sobom nosi brutalno razaranje. Kada, međutim, nastupi stanje rata i razaranja, reakcija intelektualca nije uvek u skladu sa ovim napred proklamovanim načelima. Neki se u rat aktivno uključuju dok se drugi povlače i pasiviziraju. Međutim, u odgovornosti između onih koji svoje intelektualne sposobnosti stavljaju u funkciju osvajačkih i napadačkih ciljeva, i onih koji u

* Ovaj rad je deo projekta „Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature” (evidencioni broj 177016) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ „Intelektualci”, *Enciklopedija političke kulture*, Beograd 1993., 417.

² Karl fon KLAUZEVIC, *O ratu*, Beograd 1951., 43.

rat ulaze iz oslobodilačkih i odbrambenih razloga, postoji suštinska razlika. Narodni heroj Pavle Jakšić je jedna od osoba koja, susrevši se sa zlom fašizma, iz sopstvene lične bitke izlazi odlučan da pasivan naučni rad u laboratoriji zameni aktivnim borbenim doprinosom.

Rođen je krajem 1913. godine na obroncima Petrove gore, u selu Blatuša, na međi Korduna i Banije, u dvanaestočlanoj zadružnoj seljačkoj porodici, za to vreme tipičnoj za prostor koji je nekada obuhvatao Vojnu krajinu. Njegov otac Đuro je u svojoj sredini smatran za „svetskog čoveka” budući da je dva puta išao na rad preko okeana, u Ameriku, odakle se vraćao sa znatnom zaradom koju je koristio za unapređenje poljoprivredne proizvodnje. Majka Marica, iako nepismena, bila je, kako Jakšić navodi u svojim memoarima, razumna i radna žena, veoma uvažavana u selu. Njeno samopožrtvovanje i naponi da bi se prevazišle teškoće koje su neminovno pratile školovanje jednog seljačkog deteta, ostaće Pavlu u trajnoj uspomeni i kao večna zahvalnost.³

Njegova prva sećanja vezana su za Prvi svetski rat osetivši još kao dete svu tragediju sunarodnika koji su bili primorani da se odazovu pozivu na pohod na Srbiju ginući na Drini, u dalekoj Galiciji, na Soči ili pak kao „zelenokadrovci”. Međutim, seća se i zemljaka koji su, nakon završetka rata, žalili za „Vranjinim vremenom”, periodom relativne stabilnosti, uređenosti i normalnog života Vojne krajine. Dugotrajna habzburška vlast je u svesti svih krajišnika, i pravoslavnih i katoličkih, stvorila jednu anacionalnu crtu, koja je jačala i nadvlađivala poreklo u onoj meri u kojoj je bilo uspešno napredovanje u službi, gotovo isključivo vojnoj.⁴

Četvorogodišnju osnovnu školu završio je u susednom selu prevaljujući po pet kilometara šest dana u nedelji. Budući da je bio odličan đak, njegovim roditeljima je preporučeno dalje školovanje u Glini, sa čim su se oni saglasili, i pored velikih teškoća koje je ova odluka sa sobom nosila. Gimnazijsko školovanje u Glini i Bjelovaru donelo je mladom Jakšiću nova znanja i susret sa jednim drugačijim gradskim mentalitetom koji se u mnogo čemu razlikovao od krajiške patrijarhalne seljačke sredine iz koje je dolazio. U svojim memoarima on navodi velike socijalne razlike između svojih vršnjaka koji su odrastali u gradu i dece sa sela koja su, prevaljujući kilometre do škole, dolazila u mokroj odeći i blatnjavoj obući. Razlike su postojale i u govoru, budući da je gradski rečnik sadržavao veliki broj germanizama.⁵

Veliku neizvesnost oko daljeg školovanja rešio je njegov dobrotvor industrijalac Petar Teslić,⁶ koji mu je obezbedio kraljevu stipendiju. U Beograd dolazi 1933. godine i otpočinje studije fizike i primenjene matematike na Filozofskom fakultetu. Na studijama se susreće sa komunističkim idejama i, videći u njima izlaz ka pravednijem društvu, postaje simpatizer, ali ne i član Komunističke partije Jugoslavije, čvrsto odlučan da se posveti naučnom radu.

³ Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenama*, knj. I, Beograd 1990., 34.-36.

⁴ *Isto*, 37.-40.

⁵ *Isto*, 43.-54.

⁶ Petar Teslić (Ostrvica, 1883 – Sisak, 1936), industrijalac i senator. Odrastao u Gospiću, gde je završio gimnaziju. U Pečuju završava Kadetsku školu, a u Beču viši generalštabni i operativni kurs Ratne škole. Krajem Prvog svetskog rata istupa u političkim organizacijama koje se zalažu za jugoslovensko ujedinjenje. Njegovom inicijativom je u Rijeci izvršena predaja austrijske mornarice. Bio je komandant puka u Bjelovaru, a 1919. je penzionisan kao potpukovnik Vojske Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Nakon toga se posvećuje privredi pa 1923. godine u Sisku otvara industriju i rafineriju špirita, potom fabriku likera i ruma, a kasnije i fabriku stakla. Pored privrednog, Teslić je bio istaknut i na političkom polju. Bio je član Samostalne demokratske stranke, pa je kao takav biran za poslanika zagrebačke oblasti. Ostao je u politici i nakon zavođenja diktature kralja Aleksandra, pa je 1930. imenovan za banskog većnika za grad Sisak, a na senatskim izborima 3. januara 1932. godine postaje senator u Savskoj banovini. Č. M. MITRINOVIĆ, *Narodno predstavništvo. Biografski leksikon*, Skoplje 1935., 70.; Jovan S. RADOJČIĆ, „Teslić Petar”, *Biografije. Srbi zapadno od Dunava i Drine*, knj. 3., Novi Sad 2009., 793.-794.

Prva vojna znanja stekao je 1937/38. godine u Školi rezervnih artiljerijskih oficira, koju završava veoma uspešno. Kao prvi u rangu upućen je na topografski kurs u Kalinovik, gde usavršava artiljerijsko gađanje novim metodima zvučnog i svetlosnog trigonometrijskog presecanja. Ova znanja su mu kasnije bila od neprocenjive koristi.⁷

Uspešnim završetkom studija njegova želja za intelektualnim usavršavanjem nije prestala pa upisuje i studije elektrotehnike (1938) i Visoku ekonomsko-komercijalnu školu (1939). U isto vreme konkuriše i za dobijanje stipendije za školovanje u Francuskoj. Kratak period dok čeka na stipendiju provodi na mestu profesora-suplenta u kraljevačkoj samoupravnoj gimnaziji, gde ga zatiče i otpočinjanje Drugog svetskog rata. Predavao je u višim razredima, a kao mlad profesor bio je vrlo blizak sa svojim đacima pa je odlazio i na sastanke đачke literarne družine.⁸

Početak 1940. godine dobija stipendiju i odlazi u Pariz na Visoku školu za optiku (*L'ecole supérieure d'optique*), koja je bila u sastavu Instituta za teorijsku i primenjenu optiku (*L'institut d'optique théorique et appliquée*), gde dolazi na prag „velike nauke”. Predavači su mu bili ugledni profesori koji su predstavljali vrhunske autoritete na polju nauke o optici u tom periodu (Šarl Fabri, Anri Kretijen i dr.). Žeđ za naukom prikovala ga je za laboratorije Instituta gde je provodio vreme „od jutra do mraka”, kako sam svedoči. Najviše ga je zanimala teorija svetlosti, nuklearni procesi i kosmička zračenja. U Parizu se susreo sa stanjem „čudnog rata”, kako se naziva period neofanzivnih dejstava na francusko-nemačkoj granici od septembra 1939. do maja 1940. godine. Diplomirao je na projektu teleskopa postajući tako prvi jugoslovenski inženjer optike. Ostao je u Parizu da sprema disertaciju i juna 1940. bio svedok katastrofalnog vojnog poraza Francuske.⁹

Susret sa brutalnošću nemačkih okupatora na ulicama Pariza, nemaština i neizvesnost odvajaju ga od polja nauke i odlučuje da se vrati u zemlju sredinom decembra 1940. godine. Vraća se na svoje staro radno mesto u kraljevačkoj gimnaziji, gde ga zatiče atmosfera iščekivanja, neizvesnosti i neverice. Opšta politička situacija i sve izvesnije približavanje Jugoslavije silama Osovine, stvorila je među mladim gimnazijalcima, koji su bili antifašistički

Slika 1. Grupa jugoslavenskih studenata pred pariškom Sorbonom 1940. godine. Pavle Jakšić je u sredini.

⁷ Mile BJELAJAC, „General-pukovnik Pavle Jakšić, narodni heroj”, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta”*, 10/2005., 512. P. JAKŠIĆ, *Nad uspomenu, I*, 55.-59., 76.-78.

⁸ *Isto*, 82.-84.

⁹ *Isto*, 85.-96.

raspoloženi, kružoke koji su se često sastajali, a kojima je Jakšić redovno prisustvovao. Ta vrsta bliskosti, neposrednosti i prijateljstva sa svojim đacima bila mu je kasnije od velike pomoći u drugačijoj, ratnoj situaciji.

Čim je saznao za otpočinjanje rata i bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. godine Jakšić se javlja da kao rezervni oficir svojim znanjem pomogne u odbrani zemlje. Idući od komande do komande šetali su ga od Kraljeva do Sarajeva, da bi mu tamo bilo rečeno da se javi komandi svog vojnog okruga u Petrinji, koju su Nemci tad već bili osvojili. Posle mnogo peripetija i putovanja obreo se u rodnom kraju na Baniji kada je Aprilski rat već bio završen i potpisana kapitulacija. Nije se tamo dugo zadržavao. Vratio se u Kraljevo već krajem aprila.¹⁰

Nakon nemačkog napada na Sovjetski Savez dolazi do velike akcije hapšenja komunista i njihovih simpatizera u celoj okupiranoj Srbiji. Jakšić nije čekao da ga uhapsu već je 24. juna otišao iz stana i noć proveo na poljani van Kraljeva. Sutradan su se njemu i dvojici njegovih rođaka pridružili i mnogi maturanti koji su takođe pobjegli iz Kraljeva pred Nemcima.¹¹ Kako je neobično otpočela Jakšićeva komandantska karijera saznajemo iz njegovih sećanja:

Žika Čukulić je, u duhu svog umetnički egzaltiranog temperamenta, održao vatreni patriotsko-revolucionarni govor. „Nismo mi pošli u šumu da se krijemo i spasavamo svoje glave. Mi smo vojska Komunističke partije Jugoslavije koja je krenula u odlučan boj protiv fašizma i za oslobođenje radničke klase... Stvorićemo borbeni odred! Ko je ovde rezervni oficir?“ „Ja“, oglasih se iz grupe. „Komandant“, odseče Čukulić ushićeno, upirući prstom u mene, a da me nije poznao ni čitav jedan dan.¹²

Te večeri, 26. juna 1941. godine, nastalo je jezgro Kraljevačkog partizanskog odreda. U narednom periodu na planini Goč organizovan je vojni logor u kome se vršila obuka i skupljano oružje. Broj boraca je uvećavan dolaskom mnogih đaka i radnika iz Kraljeva. Postoji anegdota kako su neki od njih otišli u partizane da bi pobjegli od matematike, a tamo ih je čekao profesor matematike kao komandant partizanskog odreda. Da bi potvrdio svoj autoritet i ispravnost odluke da bude postavljen na poziciju komandanta, Jakšić se trudio da ponašanjem stekne poverenje boraca. To je podrazumevalo da se u borbi bude prvi, a u podeli hrane poslednji. Pod njegovim rukovodstvom kraljevački partizani su u toku leta i jeseni 1941. godine oslobodili veliki deo ibarske doline od Kraljeva do Kosovske Mitrovice. U ovim akcijama oni su ravnopravno sarađivali s četničkim odredima Jugoslovenske vojske u otadžbini. Prekretnica su bili zajednički partizansko-četnički neuspešni napadi na Kraljevo početkom oktobra kad dolazi do prvih većih incidenata i nesuglasica oko dalje ustaničke strategije. Masovne nemačke odmazde pokolebale su rukovodstvo monarhističkog pokreta otpora. Ove nesuglasice su kulminirale početkom novembra otvorenim sukobom koji je doveo do krvavog građanskog rata.¹³

Nakon pada Užičke republike Kraljevački partizanski odred se, u sastavu glavnine partizanskih snaga, povlači u pravcu Sandžaka. Kada je, 21. decembra, u Rudom formirana Prva proleterska brigada, za komandanta njenog Kraljevačkog bataljona određen je Pavle Jakšić. Novoformirani bataljon je borbenu krštenje imao već sutradan. Ovaj okršaj je ujedno bila i prva borbena aktivnost Prve proleterske brigade. Komandujući Kraljevačkim bata-

¹⁰ *Isto*, 94.-107.

¹¹ *Isto*, 112.-115.

¹² *Isto*, 114.

¹³ *Isto*, 115.-203.

ljonom Jakšić je veoma uspešno, početkom 1942. godine, učestvovao u borbama za odbranu slobodne teritorije u istočnoj Bosni, a tokom leta njegovi borci su se istakli u napadu i osvajanju snažnih ustaških uporišta u gradovima Prozoru, Bugojnu, Kupresu, Livnu i Duvnu (jul–avgust).¹⁴

Zbog pokazanih komandantskih sposobnosti Jakšić je krajem 1942. godine postavljen za komandanta novoformirane Sedme banijske divizije, vraćajući se tako u svoj rodni kraj.¹⁵ Tokom velike ofanzive za uništenje slobodne partizanske teritorije (operacije „Vajs”) koja je počela januara 1943. godine, posebno se istakao izvodeći manevarsku odbranu od prilaza Sisku i preko Bihaća i Bosanskog Petrovca do Prozora obezbeđujući evakuaciju Centralne bolnice s Grmeča, a zatim izvodio višenedeljnu pozicionu odbranu zbog njenog obezbeđenja na frontu između Gornjeg Vakufa i Prozora. U ovim borbama Banijcima je naredeno da se moraju boriti „do poslednjeg čoveka na mestu”. Zadatak je ispunjen po cenu izbacivanja trećine divizije iz stroja. Uspešno je komandovao divizijom i u teškim borbama za vreme nemačke operacije „Švarc” kada je vešto izveo borce iz obruča na Sutjesci i time spasio i veliki broj ranjenika. I ovaj uspeh je imao strahovitu cenu. Sedma banijska divizija se sredinom jula 1943. na Baniju vratila desetkovana – od 4800 spala je na jedva 700 vojnika.¹⁶ Povratkom na Baniju popunjena je novim snagama pa su tako u njen sastav u jesen 1943. godine ušle novoformirane 3. i 4. brigada.¹⁷

Stvaranjem 11. korpusa¹⁸ Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 30. januara 1944. godine Jakšić je postavljen za komandanta, a početkom maja određen je za načelnika Glavnog

Slika 2. Pavle Jakšić kao načelnik Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske u Topuskom 1944. godine

¹⁴ Isto, 205.-292.

¹⁵ Sedma banijska narodnooslobodilačka udarna divizija formirana je 22. novembra 1942. godine u selu Klasniću i u njen sastav ušle su 7, 8. i 13. narodnooslobodilačka brigada (iako je naredbom o formiranju ušla u njen sastav, 13. brigada nije faktički postala brigada 7. divizije zbog odvojenosti). Krajem decembra 1942. formirana je u sastavu divizije 16. banijska brigada. (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik NOR*), tom II, knjiga 1, Beograd 1949., 200.; Pavle JAKŠIĆ, „Sedma divizija u IV i V neprijateljskoj ofanzivi”, *Sedma banijska divizija*, Beograd 1967., 173.-198.)

¹⁶ „Pavle Jakšić”, *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 2, Beograd 1982., 310.-311.; Dušan KORAC, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1986., 432.-444.

¹⁷ Od boraca Banijskog partizanskog odreda formirana je 1. maja 1943. 4. banijska brigada, koja je kasnije priključena Unskoj operativnoj grupi i preimenovana u 1. brigadu. Priključena je 7. banijskoj diviziji 11. septembra 1943. kao njena 3. brigada. Druga brigada Unske operativne grupe formirana je 30. juna 1943. godine, a priključenjem 7. banijskoj diviziji, 11. septembra 1943. postala je njena 4. brigada. (*Sedma banijska divizija*, Beograd 1967., 754.-755.)

¹⁸ Jedanaesti korpus NOVJ formiran je 30. januara 1944. godine od jedinica Operativnog štaba za Istru, 13. primorsko-goranske i 35. ličke divizije NOVJ. (*Zbornik NOR*, tom V, knjiga 23, Beograd 1958., 554.-558.)

Slika 3. Pavle Jakšić na narodnom zboru u Debeloj Kosi na Petrovoj gori 30. srpnja 1944.

štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske. Vreme provedeno na ovoj operativnoj funkciji, koja je bila različita od njegovih dotadašnjih „trupskih”, Jakšić je, pored vršenja redovnih dužnosti, iskoristio za svoje vojnostručno usavršavanje pravilno zaključujući da će NOVJ uskoro preći sa partizanskih na kombinovana partizansko-frontalna dejstva. Zbog poznavanja francuskog jezika bio je zadužen i za obavljanje i održavanje kontakata sa predstavnicima stranih vojnih misija. Jedan od tih predstavnika je bio i Randolph Čerčil, sin premijera Velike Britanije Vinstona Čerčila. Polovinom 1944. godine odlikovan je visokim sovjetskim odlikovanjem – Ordenom Kutuzova.¹⁹

Generalštab Jugoslovenske armije je 1. marta 1945. godine doneo odluku o formiranju 4. armije²⁰ u kojoj je Jakšić postavljen za načelnika štaba. Kao cilj dejstvovanja određena joj je severozapadna granica Jugoslavije i nastupanje prema Istri, Gorici i Trstu. U Ličko-primorskoj operaciji, koja je trajala od 20. marta do 15. aprila, oslobođen je prostor Like i Primorja. Svoj doprinos dao je i Jakšić, koji je lično komandovao jedinicama u vreme bitke za Bihać 20–28. marta. U daljem toku borbi, u takozvanoj Tršćanskoj operaciji (16. april–15. maj), jedinice Četvrte armije su oslobodile Rijeku, Istru, delove Slovenije i Trst. Prilikom borbi za Rijeku jedinice novopriključenog 4. korpusa (7. i 8. divizija) su odigrale ključnu ulogu u opkoljavanju i zarobljavanju nemačkog 97. armijskog korpusa²¹ kada se

¹⁹ P. JAKŠIĆ, *Nad uspomenu, I*, 488.-553.

²⁰ U sastav Četvrte armije ušle su jedinice 8. korpusa (9, 19, 20 i 26 divizija), 11. korpusa (13, 35. i 43. divizija) i 7. korpusa (15. i 18. divizija), a nešto kasnije i 9. korpusa (30. i 31. divizija). Prilikom završnih operacija za oslobođenje, krajem aprila, priključena joj je 29. udarna divizija i 4. korpus (7. i 8. divizija). Komandant je bio Petar Drapšin a politički komesar Boško Šiljegović. („Četvrta armija”, *Vojna enciklopedija*, knj. 2, Beograd 1959., 325.-326.)

²¹ Nemački 97. armijski korpus je formiran u jesen 1944. godine od komande Primorske jadranske operacione zone. Prilikom formiranja bio je pod komandom Grupe armija „C” feldmaršala Keselringa, da bi tek krajem aprila ušao u sastav Grupe armija „E” pod komandom general-pukovnika Lera. Aprila 1945. u svom sastavu je imao 188. brdski korpus, 237. pešadijsku diviziju i mnogo manjih nemačkih i kvislinskih jedinica. Ukupno brojno stanje je bilo 88.000 ljudi. (Miloš ŠUMONJA, „O borbenim dejstvima 4. korpusa u završnim operacijama 4. armije”, *Za pobjedu i slobodu. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore*, Beograd 1986., 376.)

Slika 4. Slovensko primorje pozdravlja svoje osloboditelje, borce IV. armije: „Tukaj je Jugoslavija!” i „Živeli junaški osloboditelji Trsta!” General-major Pavle Jakšić načelnik je Štaba IV. armije.

predalo 16.000 vojnika, među kojima je bilo četrdesetak viših oficira i tri generala na čelu sa komandantom, generalom Ludvigom Kiblerom. Operacije za oslobođenje su uspješno okončane prodiranjem u Korušku 9. maja kada se jedinicama Četvrte armije predala nemačka Grupa armija „E” na čelu sa generalom Aleksandrom Lerom.²²

Nakon rata Jakšić je vršio dužnost komandanta pozadine JA (do marta 1946), pomoćnika ministra narodne odbrane (do avgusta 1946), komandanta Artiljerije JA (do jula 1948) i komandanta Prve vojne oblasti²³ (1950–1956). Posle 1956. bio je na funkciji načelnika Nastavne uprave Generalštaba. Vođen stalnom željom za usavršavanjem i sticanjem znanja završio je Višu vojnu akademiju (1950). Takođe je nastavio i svoju diplomatsku aktivnost pa je kao šef jugoslovenskih vojnih delegacija putovao u Pariz, Moskvu, Atinu, Ankaru, Alžir. Bio je jedan od inicijatora osnivanja Instituta za fiziku i Vojnotehničkog instituta u Beogradu. Biran je za republičkog i saveznog narodnog poslanika i bio član Glavnog odbora boračkog udruženja. Kratko vreme je predavao na Elektrotehničkom fakultetu u Beogradu. Penzionisan je na lični zahtev 15. maja 1962. godine.²⁴

Uporedo sa zahtevnom karijerom profesionalnog vojnika i diplomate Jakšić je, zahvaljujući svojoj ogromnoj energiji, pronalazio vremena za bavljenje naukom. Autor je velikog broja članaka i dela vezanih za ratnu vojnu doktrinu (kojima je značajno doprineo obli-

²² *Oslobodilački pohod na Trst Četvrte jugoslovenske armije*, Beograd 1952., 21.-353.; Boško ŠILJEGOVIĆ, „Operacije Četvrte armije na primorskom pravcu”, *Za pobjedu i slobodu. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore*, Beograd 1986., 334.-347.

²³ Početkom 1948. godine došlo je do reorganizacije Jugoslovenske armije po kojoj su komande armija i armijskih oblasti preformirane u komande vojnih oblasti. Prva vojna oblast je formirana od komande grada Beograda i njena teritorijalna nadležnost je bilo područje Beograda, Zemuna i Pančeva. (Bojan DIMITRIJEVIĆ, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd 2006., 323.)

²⁴ „Jakšić, Pavle”, *Srpski biografski rečnik*, knj. 4, Novi Sad 2009., 249.-250., Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenu, II*, Beograd 1990., 9.-230.

kovanju koncepcije opštenarodne odbrane), vojnu istoriju, filozofiju, popularnu nauku i dr.²⁵ Dosledno zastupajući svoje stavove, bazirane na iskustvima iz Narodnooslobodilačke borbe, dolazio je u sukob sa najvišim vojnim rukovodiocima, što je bio i jedan od razloga prevremenog odlaska u penziju. Umro je u Beogradu 4. februara 2005. godine.

* * *

Odrastanje prepuno odricanja, skromno poreklo i krajiški slobodarski mentalitet faktori su koji su značajno uticali na formiranje ličnosti Pavla Jakšića. Široko obrazovanje, intelektualna erudicija i usvojeni naučni principi su ipak bili presudni u formiranju autoriteta i sposobnosti komandanta i starešine, utičući višestruko. Najpre na njegovo antifašističko i demokratsko opredeljenje iz koga je proistekao levičarski idealizam, želja za pravednijim društvom i odlučnost za davanje aktivnog doprinosa borbi protiv fašizma. Onda i na odsustvo nacionalističkog i šovinističkog često u ratu spašavajući nedužne civile svih vera i nacija. Takođe i na postojanost stavova kroz zadržavanje racionalnog razmišljanja i protivljenje slepoj poslušnosti. Često je bio spreman da nadređenima kaže svoje mišljenje bez obzira na posledice, a osećao je i veliku odbojnost prema revolucionarnom preterivanju i sektašenju, koje je odnelo mnogo nevinih žrtava. Naposljetku, njegova konkretna tehnička znanja su bila od izuzetne koristi pri planiranju strateških zamisli i artiljerijskih gađanja.

Na kraju, složićemo se sa samim Jakšićem koji u svojim uspomenu kaže:

Sadržaj moga života činila je strasna odanost neprekidnom, upornom i raznovrsnom umnom, naučnom radu, kao srži normalnog postojanja i smisla življenja i osnove zadovoljstva, što mi je donosilo – istina uz razne lomove – izvanredne rezultate ne samo u izuzetno brojnim, uspešno završenim školama, nego i na bojnim poljima.²⁶

GENERAL PAVLE JAKŠIĆ – A SCIENTIST IN UNIFORM

This paper focuses on Pavle Jakšić, a notable partisan fighter and officer – a national hero. He was born in 1913 on the border of Banija and Kordun, went to school in Glina and Bjelovar, and studied physics and applied mathematics in Belgrade. He went to Paris for further education and to do scholarly work, and it was there that he graduated from the Ecole supérieure d'optique, becoming the first Yugoslav optical engineer. His promising scientific career was interrupted by war and the occupation of France, after which Jakšić returned to Yugoslavia. After the occupation of

²⁵ Dela: *Pohod na Jugoslaviju. Veliki istorijski zločin*, Beograd 1944.; i dr., *Oslobodilački pohod na Trst Četvrte Jugoslovenske armije*, Beograd 1952.; *La methode des coincidences chez Bošković*, Beograd – Zagreb – Ljubljana 1959.; *Svet i oružje. Da li će čovek preživeti svoje izume?*, Beograd 1961.; i V. RIBAR, *Engelsovo vojno-naučno delo*, Beograd 1963.; i dr., *Engels danas*, Beograd 1963.; *Savremeni rat*, I–II, Beograd 1990.; *Borbe za opstanak i slobodu*, I–III, Beograd 1999.; *Nauka i mitologija*, Beograd 2001.; *Jugoslovenska harizma titoizam*, Beograd 2002. Prevodi sa ruskog; i D. JAKŠIĆ – N. D. PASEČNIK, *Elementarna elektronika*, Beograd 1968.; S. E. FRIŠ – A. V. TIMORJEVA, *Kurs opšte fizike. Optika i nuklearna fizika*, Beograd 1970.; L. T. VLASOV, *Zanimljiva hemija*, Beograd 1976.; J. SEDOV, *Zanimljiva elektronika*, Beograd 1976. Prevodi sa francuskog; i D. JAKŠIĆ, *Svet oko godine 1938. Hitler ugrožava Evropu*, Beograd 1979.

²⁶ P. JAKŠIĆ, *Nad uspomenu*, I, 29.

Yugoslavia, he was involved in the formation of the first partisan detachments, becoming the commander of a battalion within the First Proletarian Brigade. In the war, he distinguished himself as the commander of the 7th division, most notably during the battles on Neretva and Sutjeska where he successfully led the strategically important defence of Partisan Headquarters. He also acted as a commander of the 11th Corps, the Chief of Staff of the People's Liberation Army and the partisan Detachments of Croatia, as well as the Chief of Staff of the 4th Yugoslav Army. After the war he held many important positions in the military (he was the deputy of Minister of defence, the commander of artillery, the commander of the Belgrade military area, and all that in addition to teaching at the Military academy) and the diplomatic corps (as a Yugoslav military delegate he travelled to Greece, Turkey, France, Algeria and the Soviet Union). He also authored many notable books and articles on the themes of war doctrine, history, science, philosophy, etc. In 1962 he asked to be retired and died in Belgrade in 2005. Guided by strong ethical principles and a sense of justice, he often clashed with some of the most powerful people in the country. This work attempts to explain how those ethical principles of an intellectual determined his life.

Keywords: Pavle Jakšić, Banija, science, World War II, Yugoslavia, the occupation, the People's Liberation Army of Yugoslavia

Objavljena građa

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, knjiga 1, Beograd 1949.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 23, Beograd 1958.

Literatura

Mile BJELAJAC, „General-pukovnik Pavle Jakšić, narodni heroj”, *Ljetopis Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta”*, 10/2005., 511.-514.

Bojan DIMITRIJEVIĆ, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd 2006.

Enciklopedija političke kulture, Beograd 1993.

Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenu*, knj. I-II, Beograd 1990.

Karl fon KLAUZEVIC, *O ratu*, Beograd 1951.

Dušan KORAC, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1986.

Č. M. MITRINOVIĆ, *Narodno predstavništvo. Biografski leksikon*, Skoplje 1935.

Narodni heroji Jugoslavije, knj. 2, Beograd 1982.

Oslobodilački pohod na Trst Četvrte jugoslovenske armije, Beograd 1952.

Jovan S. RADOJČIĆ, *Biografije. Srbi zapadno od Dunava i Drine*, knj. 3, Novi Sad 2009.

Sedma banijska divizija, Beograd 1967.

Srpski biografski rečnik, knj. 4, Novi Sad 2009.

Vojna enciklopedija, knj. 2, Beograd 1959.

Za pobjedu i slobodu. Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore, Beograd 1986.

Dragomir Bondžić

UDK: 929Savić, P.
Prethodno priopćenje

Sažetak: U radu je prikazan život i rad Pavla Savića (Solun, 1909 – Beograd, 1994), istaknutog srpskog naučnika, profesora fizičke hemije na Beogradskom univerzitetu, člana i predsednika Srpske akademije nauka i umetnosti.* Pored sažetog pregleda života i naučnog rada, posebna pažnja je posvećena Savićevom delovanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije i učešću u Drugom svetskom ratu na strani partizanskog pokreta. Razmotreni su motivi i okolnosti zbog kojih se Savić opredelio za pristupanje Partiji i partizanima. Hronološki je izložena njegova delatnost tokom Drugog svetskog rata. Prvo je opisan Savićev odlazak u partizane i uloga koju je imao tokom rata kao šifrant Titovog Vrhovnog štaba, a zatim poslanik i poverenik za prosvetu AVNOJ-a. Potom je predstavljena uloga koju je dobio u završnim godinama rata kao član jugoslovenske vojne misije u Sovjetskom Savezu. Na kraju je prikazana i njegova delatnost u prvim posleratnim godinama na naučnom radu, uspostavljanju naučne saradnje sa Sovjetskim Savezom i organizaciji naučnih institucija nove jugoslovenske države.

Ključne reči: Pavle Savić, Drugi svetski rat, intelektualac, naučnik, Komunistička partija, revolucija

Pripadnici srpske intelektualne elite i, među njima, nastavnici Beogradskog univerziteta opredeljivali su se tokom Drugog svetskog rata za razne sukobljene vojne i ideološko-političke strane, vođeni ličnim, ideološkim i političkim stavovima i motivima.¹ Najveći deo je pasivno posmatrao ratna dešavanja, boreći se za lični opstanak i opstanak porodice, gajeći pritajene ili otvorene simpatije za neku od strana sukobljenih u svetskom i građanskom ratu. Manji broj se otvoreno uključio u borbu i na razne načine – politički, propagandno ili sa oružjem u ruci – uzeo aktivno učešće u ratu. Među onima koji su se otvoreno stavili na jednu od sukobljenih strana – i to na stranu Komunističke partije, partizanskog i revolucionarnog Narodnooslobodilačkog pokreta – i koji su dali svoj do-

* Rad je deo projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku – između demokratije i diktature* (br. 177016) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Pregled i kategorizaciju stavova nastavnika Beogradskog univerziteta tokom Drugog svetskog rata videti u: Dragomir BONDŽIĆ, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 275.-284. O stavovima intelektualaca uopšte videti: Bojan ĐORĐEVIĆ, „Srpski intelektualci u okupaciji: od čutnje do rezignacije”, *Isto*, 267.-274.

prinos u ratnim zbivanjima, svakako istaknuto mesto pripada Pavlu Saviću, fizikohemičaru i tada docentu Beogradskog univerziteta.

Pavle Savić je rođen 10. januara 1909. godine u Solunu. Otac Petar (1878–1951) je studirao veterinu u Francuskoj i Belgiji kao državni pitomac i potom je kao veterinar raspoređen na službu u Aleksinac, gde se oženio Anom (1885–1958), sestrom Koste Stojanovića (1867–1921), profesora Velike škole, prevodioca *Atomistike* Ruđera Boškovića i ministra privrede i finansija Kraljevine Srbije. Petar Savić je potom dobio službu u slobodnoj carinskoj zoni Srbije u Solunu gde se rodio Pavle, prvi od petoro dece. Zatim je prebačen u Svilajnac gde je cela porodica provela godine Balkanskih i Prvog svetskog rata i gde je Pavle pošao u osnovnu školu.²

Posle Prvog svetskog rata porodica Savić se opet, vođena službom oca Petra, preselila u Beograd, gde je Pavle završio osnovnu školu i krenuo u Drugu beogradsku gimnaziju. U Beogradu je završio četiri razreda gimnazije i položio malu maturu 1923. godine. Potom je prešao u Požarevac, gde je završio gimnazijsko školovanje i položio veliku maturu 1927. Tokom školovanja pokazao je interesovanje pre svega za prirodne nauke, matematiku, fiziku i hemiju, koje je, ophrvan radoznalošću i maštom, radio i više od školskog programa i zahteva nastavnika. Pored toga bavio se i skautizmom i radio-amaterizmom, puno je čitao, pisao je eseje, i bio aktivan član đачkih književnih družina „Mladost” u Beogradu i „Razvitek” u Požarevcu, te saradnik u beogradskom đачkom listu *Pokušaj*.³

Po završetku gimnazije Pavle Savić je upisao studije fizičke hemije na Katedri za fiziku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Pored fizičke hemije, slušao je fiziku, hemiju, matematiku, mineralogiju i meteorologiju i to kod istaknutih profesora i naučnika Miloja Stojiljkovića, Milutina Milankovića, Mihajla Petrovića Alasa, Antuna Bilimovića, Nikolaja Saltikova, Tadije Pejovića, Pavla Vujevića, Milivoja Lozanića, itd. Zbog svojih kvaliteta i malog broja studenata fizičke hemije, već na drugoj godini postao je asistent-volonter kod profesora Miloja Stojiljkovića, šefa Katedre i upravnika Zavoda za fizičku hemiju. Savić je bio dobar i vredan student, pomno je radio u laboratoriji i pratio radove na francuskom i nemačkom jeziku (u skladu sa tadašnjim uslovima na Beogradskom univerzitetu). Tokom studija je stanovao u studentskom domu, a dodatne prihode za život je sticao davanjem privatnih časova studentima i srednjoškolcima. Diplomirao je u junu i dobio diplomu u oktobru 1932. godine. Zatim je tokom 1932/33. odslužio vojsku Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu. Po dolasku iz vojske postavljen je za asistenta dnevnichara na Katedri za fiziku Filozofskog fakulteta, gde je trebalo da nastavi univerzitetsku karijeru. Međutim, nakon ličnog sukoba sa profesorom Stojiljkovićem, dao je ostavku i prešao kod profesora fizike na Medicinskom fakultetu Dragoljuba Jovanovića, koji je ranije bio saradnik Marije Kiri u Institutu za radijum u Parizu. Po preporuci profesora Jovanovića, Savić je novembra 1934. izabran za ukaznog asistenta na Institutu za radiologiju Medicinskog fakulteta u Beogradu. Do tada je već objavio fizički praktikum za studente medicine, a sa profesorom Jovanovićem i prvi naučni rad u časopisu Francuske akademije nauka.⁴

² Arhiv Srbije (AS), fond Ministarstvo prosvete Srbije (MPS), fascikla III, dosije 26 (dosije Pavla Savića); Павел САВИЋ, *Наука и друштво, Изабрани радови – Прилози животопису*, (пр. Миланца Мужичевић и Владимир Делићер), Београд 1978., 186.-190., 194. О Кости Стојановићу види: Александар ПЕТРОВИЋ, „Коста Стојановић (1867–1921)”, *Живот и дело српских научника*, том 7, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2001., 69.-120.

³ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 191.-202.

⁴ AS, MPS, fasc. III, dosije 26 (dosije P. Savića); П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 203.-210.

Pavle Savić je 1935. godine dobio šestomesečnu stipendiju francuske vlade za naučno usavršavanje u Francuskoj. Krajem 1935. došao je u Pariz sa suprugom Brankom (rođena Božinović), studentkinjom matematike, sa kojom se venčao septembra 1934, i koja je zbog njegovog puta u Francusku prekinula studije. Uz preporuke profesora Jovanovića počeo je da radi u Institutu za radijum u Parizu, prvo u biblioteci, a potom kao saradnik Irene Žolio Kiri, ćerke Marije Kiri i dobitnice Nobelove nagrade 1935. (sa suprugom Frederikom Žolio) za otkriće veštačke radioaktivnosti. Šestomesečna stipendija se pretvorila u petogodišnji boravak u Parizu tokom kojeg je Savić sa Irenom Žolio radio na otkrivanju porekla radioaktivnosti koja nastaje bombardovanjem urana neutronima. Svoje rezultate, još uvek nepotpune, objavili su u nizu radova 1938. i 1939. Na istom problemu je istovremeno radilo još nekoliko naučnika (Enriko Fermi, Liza Majtner, Oto Han, Fric Štrasman, i dr.), a rezultat je bio otkriće fisije, cepanja uranovog jezgra, fenomena koji je imao ogroman značaj u daljem razvoju nauke i društva uopšte. I. Kiri i P. Savić su bili kandidovani za Nobelovu nagradu, ali nagrada tokom Drugog svetskog rata nije dodeljivana, a 1944. je za otkriće fisije dobio samo Oto Han.⁵

Uz dugotrajan i iscrpljujući rad u laboratoriji i skroman porodični život sa suprugom i ćerkom Anom, koja je rođena 1936, Saviću je tokom boravka u Parizu dosta vremena odnosio i društveno-politički angažman. U vreme druge polovine 30-ih godina kada je buktao Španski građanski rat, na videlo izbijala opasnost od fašizma i izbijanja svetskog rata i vršena aktivizacija antifašističkih snaga u okvirima Narodnog fronta i polarizacija antifašističkih i profašističkih snaga na evropskom nivou, a u zemlji i na Beogradskom univerzitetu se razvijao snažan studentski antifašistički pokret podstican ilegalnim delovanjem Komunističke partije i SKOJ-a, Savić, se uprkos naučnim i porodičnim obavezama i napornom radu, aktivirao u levičarskom pokretu jugoslovenskih studenata u Francuskoj. Početkom 1938. izabran je kao kandidat Komunističke partije Jugoslavije za predsednika Udruženja jugoslovenskih studenata u Parizu koje se brojalo 130 članova i zalagalo se za borbu protiv fašizma, slogu, jedinstvo i bratstvo. Kandidujući ga za taj položaj Partija je imala u vidu da je bio saradnik Irene Žolio Kiri koja je bila državni podsekretar francuske vlade, te kao takav najmanje sumnjiv francuskim vlastima. Iako još uvek nije bio član Partije, Savić je kao predsednik udruženja izvršavao brojne partijske zadatke i sarađivao sa komunistima ilegalcima, pre svega Borisom Kidričem, Radivojem Uvalićem, i drugima. Izrađivao je lažne pasoše i legitimacije (69 komada), skrivao ilegalce, prihvatao i slao dobrovoljce u Španiju, a posle poraza republikanaca dočekivao i spasašao španske borce i izbeglice. Pored toga, organizovao je razne manifestacije protiv fašizma, politike Milana Stojadinovića i vlada evropskih zemalja, protestovao prilikom okupacije Čehoslovačke 1938, prenosio partijski novac, itd. Između ostalog, Savić je u Parizu proučavao i marksizam-lenjinizam i istoriju SKPb, na kružoku koji je vodio Kidrič, a u kome su radili i Radivoj Uvalić, Zdenka Kidrič, Branka Savić, itd. Zbog svog političkog delovanja bio je pod nadzorom jugoslovenskog poslanstva u Parizu i francuske policije, a zahvaljujući zalaganju i rezultatima juna 1939. je postao i član Komunističke partije Jugoslavije.⁶

⁵ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 15.-36. (успомене П. Савића на рад у Паризу 1935–1939.); G. T. SEABORG, „Discovery of fission and the transuranium elements”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 42.; Michael F. L'ANNUNZIATA, *Radioactivity. Introduction and history*, Amsterdam 2007., 98., 579.

⁶ „Непоправљиви професор атомистике”, *Младост*, бр. 104, 8. 10. 1958., 7.; „Revolucionar Savić dr Pavle”, *Младост*, бр. 1070/1071, 1. 12. 1977., 3.; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 211.-223.

O značaju pristupanja Pavla Savića Partiji govori činjenica da je uoči rata bio jedan od retkih nastavnika Beogradskog univerziteta članova KPJ.⁷ O njegovim kvalitetima i očekivanjima Partije od njega svedoči saopštenje o kadrovima koje je sekretar CK KPJ Josip Broz Tito 1. oktobra 1939. uputio Kominterni. O Saviću piše:

Ima oko 30-34 godine. Naučni je radnik, asistent je madam Kiri u Parizu. Kandidat je za Nobelovu nagradu za svoj rad na cijepanju atoma. Obećao je da će dati Partiji polovinu nagrade. Sada je u Parizu izabran u biro konferencije omladine i za člana Međunarodnog komiteta omladine. Član Partije je od 1939. godine, a u Skoju je već odavno. Skroman je, pošten, politički dosta izgrađen, za Partiju dragocjen drug, naročito kao čovjek od nauke.⁸

Tako je do početka Drugog svetskog rata Pavle Savić započeo afirmaciju kao naučnik i istraživač u međunarodnim razmerama, a istovremeno, izgradio je i čvrsta politička uverenja, koja su ga odvela u redove Komunističke partije i potom u redove partizanskog revolucionarnog pokreta tokom Drugog svetskog i građanskog rata u Jugoslaviji. Takvo političko opredeljenje Savić je kasnije vezivao pre svega za svoju naučnu delatnost, bavljenje prirodnim naukama i saznanja o materijalističkoj koncepciji sveta, pre nego za „klasnu svest”. Kasnije je govorio:

Moram ovde da istaknem da je sticanju mojih određenih političkih koncepcija isključivo doprinela nauka. Tu nikakva klasna svest nije bila u pitanju. Ja sam i detinjstvo i mladost prilično lagodno proživio, koliko su lagodno mogla da žive i sva ostala činovnička deca. Kroz svoje sazrevanje u struci došao sam do osnove – do saznanja o materijalističkoj koncepciji sveta. Svako ko se bavi prirodnim naukama mora do toga da dođe.⁹

U tome se Savić slagao sa generalom Pavlom Jakšićem, imenjacom, saborcem, kolegom, i još jednim istaknutim intelektualcem u Komunističkoj partiji i partizanskom pokretu (Jakšić je 1937. diplomirao fiziku i primenjenu matematiku na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a potom nastavio studije optike u Parizu). Kako piše Jakšić, u brojnim razgovorima obojica su isticali da ih

(...) do naučne komunističke ideologije i u teške uslove nacionalnooslobodilačke i revolucionarne borbe i izgradnje nisu doveli ni mladički avanturizam, ni ekonomska nužda, nego studije fundamentalnih prirodnih nauka, posebno otkrića vezanosti materije i energije, subatomskih čestica i svetlosnih i elektromagnetnih talasa, nuklearnih transformacija mase i energije (...).¹⁰

Međutim, treba imati u vidu i razne društveno-ekonomske i porodične okolnosti i detalje iz biografije Pavla Savića, koji su uticali na njegovo ideološko-političko opredeljenje. Savić je opredeljenost za leve ideje sasvim sigurno stekao još u porodici, pošto mu je otac još tokom studija bio pristalica socijalista i podstrekač rudarskih štrajkova, zbog čega je i izgubio državnu stipendiju i prognan iz Francuske, a potom i iz Belgije. Njegove stavove su

⁷ Dok su komunisti uoči rata na Beogradskom univerzitetu imali snažan uticaj na studentsku omladinu, nastavnicima u velikoj većini nisu bile bliske njihove ideje i delovanje. Vidi više u: Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952.*, Beograd 2004., 37-53.

⁸ „Revolucionar Savić dr Pavle”, *Mladost*, br. 1070/1071, 1. 12. 1977., 3.; П. САВИЋ, *Наука и опшумо*, 223.

⁹ „Revolucionar Savić dr Pavle”, *Mladost*, br. 1070/1071, 1. 12. 1977., 3.

¹⁰ Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomenu*, I, Beograd 1990., 227.

podržavali i žena i deca, Pavlova braća i sestre, što su svi i učesćem u partijskom ilegalnom radu i u ratu i revoluciji i praktično pokazali. U kući porodice Savić u Beogradu bila je smeštena tajna štamparija Pokrajinskog komiteta KP Srbije. Pavlova sestra Slobodanka-Danka je radila u partijskoj tehnicu, a posle hapšenja i mučenja u specijalnoj policiji streljana je u Jajincima 1943. Pored toga, tokom gimnazijskih dana u Požarevcu Savić se često susretao sa viđenijim komunistima i upoznao se sa njihovim idejama, a kao student je osim stanovanja u studentskom domu, jezgru ilegalnog delovanja komunističkih aktivista, jedno vreme radio u pilani u Bosni, gde je uspeo i da podbuni radnike na štrajk. Delovanje u Parizu je bilo samo kulminacija političke angažovanosti mladog naučnika koja je rezultirala i prijemom u Komunističku partiju Jugoslavije. Njegova oduševljenost levim idejama i revnost u radu, kao i činjenica da je bio jedan od retkih naučnika i intelektualaca u redovima Partije, neminovno je vodila ka njegovom angažovanju u ratu i revoluciji i to u vrhu partizanskog pokreta.¹¹

Slika 1. Pavle Savić na straži u Glamoču 1943. godine

Zaoštravanje međunarodne situacije i početak svetskog rata doveli su do većeg pritiska francuskih vlasti na komuniste i do prekida Savićevog naučnog rada u Parizu, mada je planirao da iz stručnih razloga ostane još u Francuskoj. Iako se po početku rata prijavio kao dobrovoljac u francusku vojsku, francuske vlasti su ga proterale iz zemlje 25. decembra 1939. Odmah se vratio u Beograd i postao kontraktualni profesor fizičke hemije na farmaceutskom odseku Medicinskog fakulteta. Na tom položaju je ostao do početka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji 1941. nastavljajući i ilegalnu partijsku aktivnost u redovima KPJ na Univerzitetu.¹²

Savić je i po povratku na Beogradski univerzitet, pre izbijanja rata, izvršavao važne partijske zadatke kao što je bio izgradnja radio-stanice koju je ugradio u laboratoriju Hemijskog zavoda Medicinskog fakulteta i koja je stradala prilikom aprilskog bombardovanja 1941. Na početku okupacije Savić je kao ilegalac delovao u Beogradu. Bio je u kontaktu sa članom Politbira CK KPJ Sretenom Žujovićem za kojeg je nabavljao hemikalije i pisao recepte za pravljenje eksploziva. Istovremeno je i kuća njegovih roditelja u kojoj je živeo i on sa porodicom služila za sastanke i skrivanje ilegalaca, među kojima je bio i Josip Broz Tito.¹³

¹¹ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 187., 188., 202., 205., 273.-279.; Миланца МУЖИЈЕВИЋ, „Портрет Павла Савића”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, 26.

¹² AS, MPS, fasc. III, dosije 26 (dosije P. Savića); П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 35.

¹³ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 224.-226. Događaji s početka rata rekonstruisani su na osnovu iskaza koje su Pavle i Branka Savić davali generalu Ljubivoju Pajoviću od juna 1964. do novembra 1969. i koje su V. Dediđer i M. Mužijević objavili kao priloge životopisu P. Savića.

Slika 2. Branka i Pavle Savić u Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije 1942. godine

Pošto se posle jedne eksplozije pojavila opasnost da nabavljač eksploziva bude otkriven, Pavle i Branka Savić su jula 1941. napustili Beograd i po partijskom zadatku krenuli ka slobodnoj teritoriji u zapadnoj Srbiji. Neko vreme su se sa radio stanicom skrivali u nekoliko sela u okolini Čačka, da bi krajem oktobra 1941. stigli u Užice, centar slobodne teritorije. Tu je uspostavljena radio veza sa Moskvom, a Pavle Savić je počeo da obavlja dužnost šifranta pri Vrhovnom štabu NOV i POJ (Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije). U velikoj eksploziji u fabrici oružja i municije u Užicu 22. novembra 1941. Savić je zadobio opekotine lica i ruku, ali je ostao živ, za razliku od radiotelegrafiste i još oko 200 partizana. Savić se u Užicu sa Vrhovnim štabom zadržao sve do povlačenja krajem decembra 1941. u istočnu Bosnu. Kada je Vrhovni štab stigao u Rogaticu uspostavljena je opet veza sa Kominternom, koja je obavestena o nemačkoj ofanzivi u Srbiji, gu-

bljenju slobodne teritorije, formiranju I proleterske brigade i tražena je materijalna pomoć od Sovjetskog Saveza. Odatle je Savić dalje pratio Vrhovni štab kroz Bosnu tokom 1942. obavljajući dužnost šifranta pri Vrhovnom štabu sa suprugom Brankom do kraja 1942. kada je postao većnik i potpredsednik AVNOJ-a. Potom ga je na mestu šifranta nasledila Branka. Radio stanica koja je korišćena još od Užica uništena je tokom desanta na Drvar maja 1944. i zamenjena novim uređajima. Tokom čitavog rata radio stanica, šifrant i radiotelegrafista su sve vreme bili uz Josipa Broza Tita i spavali sa njegovim ličnim pratiocima. Sva naređenja u pogledu veza dobijana su isključivo od Tita. Šifrant je od Tita primao rukopise depeša koje je šifrovao i predavao radio-telegrafisti, od kojeg je dobijao šifrovani telegram i potom dešifrovao tekst i predavao ga isključivo Titu. To govori o težnji Josipa Broza Tita da vezu sa Moskvom drži čvrsto pod svojom kontrolom, kao i o poverenju koje je imao u Pavla Savića, a potom i u Branku Savić, koji su kao šifranti realizovali tu vezu.¹⁴

Treba pomenuti da general Pavle Jakšić u svojim memoarima smatra da Pavle Savić kao fizikohemičar nije bio dovoljno kompetentan da bude šifrant i tvorac partizanskog kriptografskog sistema, za šta su po njemu bila potrebna znanja iz više matematike i statistike. Komunistička logika po kojoj su komunisti sposobni za svaki, pa i strogo specijalistički posao, smatra Jakšić, dovela je Savića na mesto šifranta i prouzrokovala da Nemci bez pro-

¹⁴ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 226.-242.; Pavle SAVIĆ – Branka SAVIĆ, *Podpisano Tito. Bili smo Titovi šifranti*, Zagreb 1981.; Владимир ДЕДИЈЕР, *Дневник*, Београд 1951., 44., 55, 67., 150., 195., 200., 785. I Milovan Đilas, član Politbira CK KPJ, jedan od vođa revolucije i najbližih Titovih saradnika, u svojim memoarima ističe da je Tito zabranio Pavlu Saviću, šifrantu Vrhovnog štaba, da pokazuje depeše iz Moskve članovima Politbira pre nego što on to odobri, pitajući se da li je to bilo zbog njegovih „posebnih odnosa sa Moskvom” ili zbog skrivanja zamerki koje bi Moskva uputila na njegov rad. (Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Београд 1991., 92.)

blema prisluškuju i dešifruju partizanske depeše i u stopu prate i bombarduju Vrhovni štab. On misli da je bilo prirodnije da je posao šifranta bio ponuđen Blažu Jankoviću, profesoru teorijske matematike, ili njemu samom, profesoru fizike, racionalne i nebeske mehanike. Jakšić sumnja i da je Savićevo poznavanje radiotehnike bilo dovoljno da on napravi radio stanicu za potrebe Vrhovnog štaba (Savić inače tu stanicu nije ni napravio).¹⁵

Pošto je dobio poziv da kao većnik učestvuje na zasedanju AVNOJ-a Pavle Savić se 20. novembra iz Oštrelja gde je bio sa Vrhovnim štabom, preko Bosanskog Petrovca, uputio u Bihać. Na Prvom zasedanju AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću sumirani su postignuti rezultati borbe i određene smernice za dalji rad. Izabrano je Predsedništvo i Izvršni odbor AVNOJ-a u kojem je svaki član bio zadužen za po jedan sektor rada. Za predsednika Izvršnog odbora je izabran dr Ivan Ribar, za potpredsednike Pavle Savić, Nurija Pozderac i Edvard Kocbek, a za članove Mile Peruničić, Ivan Milutinović, dr Sima Milošević, pop Vlado Zečević, dr Mladen Iveković i Veselin Masleša. Savić je bio na čelu Prosvetnog odeljenja u kojem su bili i Dušan Nedeljković, filozof, profesor Beogradskog univerziteta i Kosta Grubačić i dr. Odeljenje je odmah počeo sa radom, proučavana su prosvetna pitanja, pokrenuta nastava u osnovnim školama u Bihaću i na slobodnoj teritoriji, napisana su uputstva za rad škola, otvoren je Narodni univerzitet i donet njegov statut. Savić je kao rukovodilac odeljenja obilazio slobodnu teritoriju, govorio na konferencijama i zborovima i razgovarao sa odbornicima i narodom. Pored toga, članovi Izvršnog odbora su potpisivali i obezbećivačke Zajma narodnog oslobođenja, što je činio i Pavle Savić.¹⁶

Prema izveštaju od 25. decembra 1942. koji je podneo Pavle Savić, rad odeljenja je uglavnom bio usmeren na likvidiranje nepismenosti na oslobođenoj teritoriji, tako da je osnovni zadatak, pored otvaranja škola i narodnog univerziteta, bilo osnivanje tečajeva za nepismene. Tečajevi su predviđali pored učenja slova i računa i kurseve iz narodne istorije, društvenih nauka i osnovnih elemenata ekonomije. Osnovne škole su radile po predratnim programima osim za istoriju i zemljopis. Verske škole su ostavljene da i dalje rade, bez mešanja u pitanje vere i nastave, ali uz kontrolu njihovog odnosa prema NOB-u. Odeljenje je pripremio statut narodnog univerziteta, uputio poziv za otvaranje osnovnih škola i analfabetskih tečajeva i dao uputstva za rad u školama i na tečajevima, obezbedio nastavni program i materijal za nastavu za narodni univerzitet, uputio poziv za mobilizaciju svih snaga na likvidaciji nepismenosti, poslao narodnooslobodilačkim odborima upitnik za prikupljanje podataka o prosvetnim prilikama na oslobođenoj teritoriji, itd. Pripremano je otvaranje biblioteke u Bihaću, nastavni programi za analfabetske tečajeve, dečje domove i vojne jedinice, itd. U uputstvima nastavnicima za rad u osnovnim školama kao cilj nastave istorije naznačeno je „upoznavanje učenika sa razvojem naših naroda u prošlosti i sadašnjosti i vaspitanje u Narodno-oslobodilačkom nacionalnom duhu”, a kao cilj nastave zemljopisa „poznavanje oslobođenih i neoslobođenih zemalja u kojima naši narodi žive i razvijanje osećanja bratstva u borbi za opšte narodno oslobođenje”. Školu je trebalo potpuno prilagoditi Narodnooslobodilačkoj borbi.¹⁷

¹⁵ P. JAKŠIĆ, *Nad usrotenata*, 459.

¹⁶ *Prvo i Drugo zasedaње Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије* (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943), (по стенографским белешкама и другим изворима прикупно и средно за штампу Слободан Нешовић), Београд 1953., 65., 135.-137.; В. ДЕДИЈЕР, *Дневник*, 271.; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 245.-250.

¹⁷ *Прво и Друго зседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 98.-104.

Izvršni odbor se iz Bihaća u četvrtoj nemačkoj ofanzivi povukao prema Bosanskom Petrovcu, Glamoču i Livnu. Pavle Savić je još neko vreme proveo uz Vrhovni štab da bi jula 1943. došao u nemilost najvišeg rukovodstva, smenjen sa svih dužnosti i udaljen od Vrhovnog štaba. Prvo je prešao u Sedmu krajišku brigadu kao običan borac, potom u Treću pa u Prvu diviziju. Iz do sada dostupne i konsultovane izvorne građe nije moguće dati precizan i potkrepljen odgovor zašto je Savić smenjen, dok njegov saborac i biograf Vladimir Dedijer smatra da je to bilo „zbog dugog jezika”.¹⁸ U međuvremenu je učestvovao kao većnik i na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 29–30. novembra 1943.¹⁹

Međutim, aprila 1944. Savić je dobio novo, vrlo važno zaduženje. Od običnog vojnika unapređen je u čin majora, i sa vojnom misijom Vrhovnog štaba upućen u Moskvu. Na čelu misije je formalno bio general Velimir Terzić, mada je u stvari vođa bio Milovan Đilas. Cilj misije je bio da se organizuje sovjetska pomoć NOVJ, obezbedi kredit i raspodela strane pomoći i da se ispitaju mogućnosti međunarodnog priznanja nove vlasti. Misija je putovala avionom preko Barija, Severne Afrike, Kaira, Teherana i Bakua.²⁰ Savić se u Moskvi i nije bavio poslovima misije. U početku je radio na pronalaženju dece jugoslovenskih komunista koja su evakuisana iz Moskve krajem 1941. Zatim je bio izabran za potpredsednika Sveslovenskog komiteta i planirano je da početkom septembra 1944. u tom svojstvu putuje u SAD na prvi sveslovenski kongres. Dok je čekao sovjetsku i američku vizu, Vrhovni štab ga je unapredio u čin potpukovnika i odlikovao ga Ordenom partizanske zvezde drugog reda. Dobio je i zadatak da uruči dva ordena narodnog oslobođenja Luju Adamiću i Zlatku Balokoviću za njihovu podršku partizanskom pokretu tokom rata. Planirao je da taj put iskoristi i da upozna američke institute, laboratorije i naučni rad. Međutim, zbog nesuglasica u Sveslovenskom komitetu Savić na kraju nije otišao u SAD. Radilo se, pre svega o Savićevom protestu što je Komitet, mimo njegovog znanja, objavio knjigu ruskog istoričara Nikolaja S. Deržavina u kojoj je „branio velikobugarske teze”, mada precizni razlozi neodlaska u SAD nisu poznati.²¹

Već mesec dana po dolasku u Moskvu Savić je uz dozvolu Maršala Tita i sovjetskih vlasti počeo da se bavi naučno istraživačkim radom i to u Institutu za fizičke probleme Akademije nauka SSSR-a, sa akademikom Pjotrom Leonidovičom Kapicom, Aleksandrom Šalnikovim i drugima. Iako je njegov predratni rad sa Irenom Kiri na otkriću fisije bio zapažen u međunarodnim okvirima, Savić je u Moskvi potpuno promenio oblast i tematiku rada – počeo se baviti problemom tečnog helijuma na izuzetno niskim temperaturama. I pored nove teme, nepoznavanja jezika, dugogodišnjeg prekida naučnog rada i iscrpljenosti, Savić se i na ovom poslu dobro snašao, pridobio poverenje sovjetskih naučnika i postigao zapažene rezultate.²² Prvi boravak Pavla Savića u Moskvi završio se sredinom oktobra 1944. kada je po Titovom naređenju, preko Krajove i Vršca došao u zemlju u vreme oslobođenja Beograda i posle višegodišnjeg ratovanja se našao sa članovima porodice.²³

¹⁸ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 256.-257.

¹⁹ *Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије*, 307.

²⁰ Архив Југославије (АЈ), Кабинет Маршала Југославије (КМЈ), 836, I-3-b/676, депеша Маршалу Титу са списком чланова мисије; Милован ЂИЛАС, *Разговори са Стаљином*, Београд 1990., 14.-16.; В. ДЕДИЈЕР, *Дневник*, 754.; Александар В. МИЛЕТИЋ, „Спољнополитичка делатност Милована Ђиласа 1944–1953”, *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, (ур. Слободан Селинић), Београд 2012., 294.-298.

²¹ АЈ, КМЈ, 836, I-3-b/677, Извештај војне мисије NOVJ у СССР, 1. јун 1944.; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 259.-272.; В. ДЕДИЈЕР, *Дневник*, 776.

²² П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 54.-55., 261.-272.; А. И. ШАЛЪНИКОВ, „Павле Савић и его вклад в развитие физики низких температур”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, 57.-61.

²³ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 279.-280.

Tokom poslednjih meseci Drugog svetskog rata i posle rata, Pavle Savić je nastavio da obavlja važne zadatke. Odmah po oslobođenju Beograda, aktivirao se u obnovi rada Beogradskog univerziteta, a decembra 1944. je učestvovao na svečanoj akademiji studenata i profesora posvećenju narodno-oslobodilačkoj borbi i budućim zadacima Univerziteta. Jedan od tih zadataka, koji je istakao i sam Savić, a potom se u njegovom izvršavanju vredno zalagao, bila je i izgradnja „novog tipa intelektualca svesnog svojih dužnosti prema narodu”.²⁴ Novembra 1944. učestvovao je na Antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije na kojoj je izabran za člana Predsedništva i za poverenika za obnovu Srbije, kasnije je postao predsednik Privrednog saveta Srbije i izabran je za člana CK KP Srbije. Avgusta 1945. je učestvovao na III zasedanju AVNOJ-a, na kojem je izabran za člana Zakonodavnog odbora i za člana Ustavotvorne skupštine.²⁵ Septembra 1945. izabran je za redovnog profesora fizičke hemije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a potom za prorektora Beogradskog univerziteta, dopisnog člana Srpske akademije nauka marta 1946, i redovnog člana marta 1948.²⁶

U međuvremenu, Savić je ponovo putovao u SSSR. Naime, jula 1945. je išao u Moskvu kao član jugoslovenske delegacije na proslavi 220. godišnjice Akademije nauka SSSR-a i sa prekidima boravio u Sovjetskom Savezu do septembra 1946. Tokom drugog boravka u Moskvi nastavio je rad na tečnom helijumu u Institutu za fizičke probleme, ali glavnu pažnju je posvetio obezbeđivanju sredstava, materijalne i kadrovske pomoći od Sovjeta za osnivanje Instituta za fiziku u Jugoslaviji. U tom poduhvatu je imao podršku i podsticaj sa samog vrha državne i partijske vlasti, ali sa različitim motivima i ciljevima. Savić je dobio i podršku sovjetskih naučnika i poslao Josipu Brozu detaljan projekat za osnivanje fizičkog instituta sa spisikom potrebnog materijala i kadrova i molbom za pomoć od sovjetskih vlasti. Tito je i lično upoznat sa mogućnostima osnivanja instituta tokom posete Sovjetskom Savezu juna 1946. Međutim, Pavle Savić se septembra 1946. vratio u zemlju i radio na izgradnji Instituta za fiziku u Vinči. Ubrzo je, 1948. godine, jugoslovensko rukovodstvo došlo u oštar sukob sa Informbiroom i Sovjetskim Savezom, tako da se samo osnivanje Instituta i rad tokom prvih godina, kojim je rukovodio Savić, odvijao bez pomoći iz Sovjetskog Saveza.²⁷

Pavle Savić je u narednim decenijama, do kraja postojanja socijalističke Jugoslavije, koju je nadživio, sa velikim naučnim i partijskim autoritetom, imao zapaženu ulogu u društveno-političkom, prosvetnom i naučnom životu zemlje. Njegov rad je bio zapažen i nagrađen i u međunarodnim okvirima – bio je član svih jugoslovenskih akademija nauka, predsednik SANU (1971–1981), ali i član Akademije nauka SSSR (1958), Njujorške akademije nauka (1960), Mađarske akademije nauka (1970), Atinske akademije (1975), itd. Pored bavljenja naukom, rukovođenja institutom u Vinči, istraživanjima u oblasti nuklearne energije, rukovođenja međunarodnom nuklearnom saradnjom, zalaganja za mirnodopsku upotrebu nuklearne energije, rada

²⁴ AS, fond Beogradski univerzitet, Komisija za obnovu Univerziteta, Izveštaj komisije od 27. aprila 1945.; „Академија студената и професора Београдског универзитета посвећена народноослободилачкој борби”, *Политика*, бр. 11839, 8. 11. 1944., 3. Vidi više u: D. BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952.*, 69.-73.

²⁵ *Велика Антифашистичка народноослободилачка скупштина Србије*, 9–12. новембар 1944, Београд 1944., 15.; *Треће заседање АВНОЈ-а, Заседање Привремене Народне скупштине*, 7–26. август 1945., стенографске белешке, Београд 1945., 7., 676., 686.

²⁶ AS, MPS, fasc. III, dosije 26 (dosije P. Savića). П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 281.-283.

²⁷ AJ, KMJ 836, II-6-a/2, Pismo Pavla Savića o stvaranju Fizičkog instituta u Beogradu, sa projektom i pismom P. L. Kapice, 13.-17. mart 1946; AJ, CK SKJ, 507, Ideološka komisija, VIII, IV/d,-3-73, P. Savić-Mitri Mitrović, 16. jun 1946; П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 283., 306., 312.; Слободан В. РИБНИКАР, „Павле Савић (1909–1994)”, *Живот и дело српских научника*, Београд 1999., 421.-423.

na Univerzitetu i u SANU, Savić je davao doprinos oblikovanju opšte jugoslovenske naučne i prosvetne politike.²⁸ Sve vreme je, pored naučnog, uživao i veliki politički autoritet, koji je proizlazio iz predratnog rada u KPJ i pre svega iz učesća u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji.

PAVLE SAVIĆ – A SCIENTIST IN THE WAR

The paper deals with the life and work of Pavle Savić (Thessaloniki, 1909–Belgrade, 1994), a notable scientist, a professor of physical chemistry at the University of Belgrade and a member and president of the Serbian Academy of Sciences and Arts. In addition to providing a short overview of his life and scholarly work, the paper devotes special attention to Savić's involvement with the Communist Party of Yugoslavia and his participation in the Second World War, on the side of the partisans. Savić spent the later part of the 1930s in Paris, working at the Radium Institute alongside Irene Joliot-Curie, where he contributed to the discovery of fission. He was also involved in the leftist movement of Yugoslavian students in France and became a member of the Communist Party of Yugoslavia. In December 1933 he was exiled from France, whereupon he returned to Yugoslavia. There, he continued his academic career and his illegal activities as a member of the Communist Party. In the early days of World War II and the occupation of Yugoslavia in 1941, Savić worked as an illegal activist in Belgrade, only to cross over to the free territory in Western Serbia and join the partisans in autumn of 1941. The paper discusses the motives and circumstances behind Savić's decision to join the Party and the partisans and gives a chronological overview of Savić's activities in World War II. After describing Savić's defection to the partisans, the paper describes the role he played during the war, first as a cipher officer in Tito's Supreme headquarters, and then as an envoy and a commissioner for education in AVNOJ. It then discusses his work as a member of the Yugoslav military mission in the USSR in the final years of the war. During his first stay in Moscow (from April to October 1944) Savić also conducted scientific research in the Institute for Physics at the USSR Academy of Science. Finally, his academic and scholarly work in the years immediately after the war and his efforts on the establishment of scientific cooperation with the USSR and the founding of the new Yugoslav state is discussed.

Keywords: Pavle Savić, World War II, intellectual, scholar, communist party, revolution

Literatura

Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952.*, Beograd 2004.

Dragomir BONDŽIĆ, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 275.-284.

²⁸ П. САВИЋ, *Наука и друштво*, 283.-335.; С. В. РИБНИКАР, „Павле Савић (1909–1994)”, 422.-442.; ИСТИ, „Допринос Павла Савића атомистичким наукама”, *Зборник Филозофског факултета*, Београд 1990., 222.-229; М. МУЖИЈЕВИЋ, „Портрет Павла Савића”, 28.-29.; С. Я. ПЛОТКИН, „Старейшина югославской науки”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, 31.-37.

- Владимир ДЕДИЈЕР, *Дневник*, Београд 1951.
- Milovan ĐILAS, *Razgovori sa Staljinom*, Београд 1990.
- Milovan ĐILAS, *Vlast i pobuna*, Београд 1991.
- Војан ĐORĐEVIĆ, „Srpski intelektualci u okupaciji: od ćutnje do rezignacije”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 267.-274
- Pavle JAKŠIĆ, *Nad uspomutama*, I, Београд 1990.
- Michael F. LANNUNZIATA, *Radioactivity. Introduction and history*, Amsterdam 2007.
- Александар В. МИЛЕТИЋ, „Спољнополитичка делатност Милована Ђиласа 1944–1953”, *Југословенска дипломатија 1945–1961. Зборник радова*, (ур. Слободан Селинић), Београд 2012., 291.-312.
- Милица МУЖИЈЕВИЋ, „Портрет Павла Савића”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 25.-30.
- Александар ПЕТРОВИЋ, „Коста Стојановић (1867–1921)”, *Живот и дело српских научника*, том 7, (ур. Милоје Р. Сарић), Београд 2001., 69.-120.
- С. Я. ПЛОТКИН, „Старейшина югославской науки”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 31.-37.
- Прво и Друго заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије* (26. и 27. новембра 1942; 29. и 30. новембра 1943), (по стенографским белешкама и другим изворима прикупно и средно за штампу Слободан Нешовић), Београд 1953.
- Слободан В. РИБНИКАР, „Допринос Павла Савића атомистичким наукама”, *Зборник Филозофског факултета*, Београд 1990., 217.-229.
- Слободан В. РИБНИКАР, „Павле Савић (1909–1994)”, *Живот и дело српских научника*, Београд 1999., 415.-442.
- Павле САВИЋ, *Наука и друштво, Изабрани радови – Прилози животопису*, (приредили Милица Мужичевић и Владимир Дедијер), Београд 1978.
- Pavle SAVIĆ – Branka SAVIĆ, *Podpisano Tito. Bili smo Titovi šifranti*, Zagreb 1981.
- G. T. SEABORG, „Discovery of fission and the transuranium elements”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 39.-56.
- А. И. ШАЛЬНИКОВ, „Павле Савич и его вклад в развитие физики низких температур”, *Зборник у част Павла Савића поводом седамдесетогодишњице рођења*, (ур. Милутин Гарашанин), Београд 1980., 57.-62.
- Треће заседање АВНОЈ-а, Заседање Привремене Народне скупштине*, 7–26. август 1945, стенографске белешке, Београд 1945.
- Велика Антифашистичка народноослободилачка скупштине Србије*, 9–12. новембар 1944, Београд 1944.

Arhivi i časopisi

Архив Србије, фондови Министарство просвете Србије и Београдски универзитет

Архив Југославије, фондови Кабинет Маршала Југославије и СК СКЈ

Политика (Београд)

Младост (Београд)

16. SINIŠA STANKOVIĆ I DRUGI SVJETSKI RAT

Milan Gulić

UDK: 32-05Stanković, S:“194“

Prethodno priopćenje

Sažetak: U radu se sagledava držanje dr Siniše Stankovića, kao vrsnog intelektualca, akademika i profesora Beogradskog univerziteta, tokom Drugog svjetskog rata. Njegovo čvrsto i jasno opredjeljenje za antifašizam u godinama pred dolazak ratnog požara na jugoslovenski prostor, uticalo je na njegov položaj i stav tokom okupacije. Penzionisanje, hapšenje, saslušanja, dani provedeni u logoru na Banjici i gotovo stalna prijetnja smrću u tim danima, karakterisali su njegov život pod okupacijom. Bliskost sa snagama otpora pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije dovela ga je u sam vrh nove vlasti na teritoriju oslobođene Srbije. Nemjerljiv je njegov značaj za obnovu rada Beogradskog univerziteta i izgradnju institucija nove države, s obzirom da se nalazio na čelu Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije. Potvrda njegovog ugleda u obliku počasti da oglasi novu Jugoslaviju sa republikanskim uređenjem i definitivni kraj monarhije u jugoslovenskom prostoru, predstavljala je snažnu simboliku. Njegovim riječima i formalno je završena jedna, a otpočela potpuno drugačija era u razvoju jugoslovenske države. Činjenica da je bio uključen u sastav jugoslovenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu govorila je i o njegovom međunarodnom ugledu. Ovaj rad je zasnovan na dokumentima pohranjenim u Arhivu Srbije, Arhivu Jugoslavije i Istorijskom arhivu Beograda, kao i na stručnoj istoriografskoj literaturi.

Ključne riječi: Siniša Stanković, Drugi svjetski rat, Jugoslavija, okupacija, logor Banjica, Beogradski univerzitet

Složene prilike tridesetih godina XX vijeka, kako u Evropi, tako i u Kraljevini Jugoslaviji, nesumnjivo su tražile određenje intelektualca prema svim dešavanjima, a naročito prema ekstremnim ideologijama koje su postale sastavni dio društva. Među jugoslovenskim intelektualcima bilo je mnoštvo onih koji su ostajali pasivni prema događajima oko njih, dio je postao blizak ili se otvoreno stavio u službu ideologija nacizma i fašizma, a bilo je i onih čiji je antifašizam predstavljao ljudsku i moralnu potrebu sa ili bez direktne povezanosti sa lijevim ideološkim usmjerenjima. Jedan od intelektualaca čiji antifašizam nije mogao biti sporan, kao ni bliskost ljevici, bio je profesor univerziteta, ugledni biolog i francuski đak dr Siniša Stanković.

Siniša Stanković je rođen 26. marta 1892. godine u Zaječaru. Školovao se u Negotinu i Beogradu, a nakon mature u Trećoj beogradskoj gimnaziji (1910) upisao je studije pri-

rodnih nauka na Beogradskom univerzitetu. Po izbijanju Prvog svjetskog rata prekinuo je studije i kao dobrovoljac stupio u vojsku Kraljevine Srbije. Nakon državnog sloma 1915, sa dijelovima vojske i stanovništva povukao se preko Makedonije do Soluna, odakle je prebačen na Krf. Ubrzo je sa grupom srpskih studenata i đaka upućen u Francusku, gdje je kasnije dovršio studije u Grenoblu, diplomiravši na zoologiji, botanici i hemiji kod čuvenog profesora Luja Ležera. U Grenoblu je i doktorirao na temi iz oblasti zoologije u junu 1921. godine.¹

Nedugo nakon sticanja titule doktora nauka vratio se u zemlju i započeo svoju karijeru univerzitetskog nastavnika. Izabran je za asistenta u Zoološkom zavodu u okviru Filozofskog fakulteta. Već 1922. izabran je za docenta, a dvije godine kasnije za vanrednog profesora. Za redovnog profesora zoologije izabran je 1934, a iste godine (12. februara) postao je dopisni član Srpske kraljevske akademije (SKA). Za članstvo u SKA preporučen je od strane Akademije prirodnih nauka zbog svojih mnogobrojnih originalnih naučnih radova o slatkovodnim ribama, parazitima kod slatkovodnih riba, larvama malaričnih komaraca i drugim radovima.²

Osim na Filozofskom, držao je predavanja na Poljoprivrednom i Veterinarskom fakultetu. Njegovo mišljenje i stručnost bili su izuzetno cijenjeni. Kao ekspertu, povjereno mu je bilo utvrđivanje ribolovnih potencijala na dalmatinskoj obali (1924), a upućivan je i na rad u Zavod za tropske bolesti u Skoplju (1925). Takođe, bio je delegat pri Centralnom zavodu za ribarstvo (1940).³ Po zadatku Ministarstva narodnog zdravlja sprovodio je istraživanja sa ciljem što uspješnije borbe protiv malarije. Govorio je francuski, ruski i njemački jezik. Svoja naučna istraživanja posebno je usmjerio na živi svijet jugoslovenskih jezera, Prespanskog, Skadarskog i naročito Ohridskog, koje je predstavljalo jedinstveni biološki i limnobiološki fenomen.⁴

Još kao student bio je član socijalističkog studentskog kruga, a kao univerzitetski profesor pokazivao je naklonost prema studentima ljevičarima. Prema nekim podacima, čak je i ilegalna arhiva Akcionog odbora studenata skrivana u prostorijama Zoološkog zavoda kojim je rukovodio. Na sjednicama Univerzitetskog vijeća u napeto vrijeme studentskog nezadovoljstva u Beogradu 1930-ih godina, zalagao se za poštovanje prava studenata i korištenju reformu obrazovnog sistema. Uz Božidara Markovića, Kirila Savića, Pavla Savića,

¹ Максим ТОДОРОВИЋ – Ранка ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, *Живот и дело српских научника*, VI, Београд 2000., 197.-198.; Симо Ц. ЂИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности*, Београд 2009., 460.; „Синиша Станковић” *Ко је ко у Југославији*, Београд – Загреб 1928., 139.

² Архив Српске академије наука и уметности, Београд (dalje: ASANU), *Dosije akademika Siniše Stankovića*.

³ Siniša Stanković je dao važan doprinos osnivanju Instituta za oceanografiju i ribarstvo u Splitu, Instituta za biologiju mora u Kotoru i Instituta za biologiju na Vranjini na Skadarskom jezeru. Naročiti trud je uložio u osnivanje Hidrobiološkog zavoda u Ohridu. (Архив Србије, Београд (dalje: AS), Универзитет у Београду (dalje: UB), G-200, С-XXXI-53; М. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 198., 219., 234.-237.; Аљубодраг ДИМИЋ, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац 1929–1941. године”, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Душан Татић и Ђорђе Ускоковић), Београд 1988., 209.-240.)

⁴ Njegova zainteresovanost za Ohridsko jezero može se okarakterisati kao fasciniranost. O tome je sam govorio: „Na Ohridskom jezeru misao se raspira na sve strane, vi ne mislite ništa, vi čujete samo žubor vode, čujete cvrkut ptica i konstatujete da je upravo ta tišina ispunjena svim tim zvucima koje dolaze od jezera i od živog sveta koji je na nje-mu. Uvek sam imao isto uzbuđenje, sa istom sam ljubavlju prilazio Ohridskom jezeru i nikada mi nije bilo dosadno.” Zbog rada na proučavanju Ohridskog jezera proglašen je za počasnog građanina Ohrida. (*Portreti–dr. Siniša Stanković*, scenario Branko Popović, Televizija Beograd, 1972.; „Синиша Станковић, хидробиолог и лимнолог”, *Savremena biologija*, 5/1974., br. 19, 3.-6.)

Pavla Popovića i druge protivio se preduzimanju „oštrog kursa” prema studentima.⁵ O tome je godinama kasnije govorio tadašnji student, a kasnije nosilac najviših državnih funkcija, Petar Stambolić:

Siniša Stanković je pripadao onoj grupi profesora na Beogradskom univerzitetu koji su dali punu podršku naprednom studentskom pokretu, koji se razvijao pod rukovodstvom Komunističke partije. Ta podrška za pokret bila je neobično značajna i imala je uticaj na ostali nastavni kadar na Beogradskom univerzitetu.⁶

U to vrijeme S. Stanković se nalazio i u grupi intelektualaca koji su bili okupljeni oko časopisa „za književnost, nauku, umetnost i sva društvena i kulturna pitanja” *Naša stvarnost*, koga je 1936. godine pokrenuo Aleksandar Vučo, jugoslovenski pisac nadrealista. Saradnici ovog časopisa, čiji je cilj bio „da oko sebe okupi sve napredne elemente u našoj novoj književnosti i da dovede do kompromisa između do tada teško pomirljivih književnih predstavnika i struja sa krajnje levice i jedne široko shvaćene demokratske linije”, kako je to formulisao Dušan Matić, jedan od pokretača nadrealizma u srpskoj književnosti, bili su i Radovan Zogović, Milovan Đilas, Koča Popović, Oskar Davičo, Avdo Humo, Velibor Gligorić, Veselin Masleša, dr Stefan Đelineo, Desanka Maksimović, Jaša Prodanović i Branislav Nušić. Časopis je prestao izlaziti u ljeto 1939. godine, neposredno pred izbijanje Drugog svjetskog rata, a njegov rad je Dušan Matić okarakterisao kao „narodni front u književnosti”.⁷

U vrijeme kada su nacizam, fašizam i rasizam preplavili Evropu i ostavljali snažan trag u svim sferama čovjekovog djelovanja, pa tako i u nauci, S. Stanković je 1939. godine objavio rad pod nazivom *Životni prostor*. Ovo specifično djelo polemičkog karaktera pokazalo je njegovu naučnu veličinu, ali i spremnost da se suprotstavi ekstremnim ideologijama i njihovom uplivu na naučna stanovišta. Razmatrao je položaj čovjeka u biosferi, njegov odnos prema spoljašnjim faktorima i strogo osuđivao geografski determinizam, kao osnovu rasizma i produkt teorije životnog prostora njemačkog geografa i biologa Fridriha Racela. Jasno je naglasio da se razvoj čovjeka, kao društvenog bića, ne može svesti samo na uticaj geografskih faktora, već da je u pitanju daleko složeniji proces. Smatrao je da je čovjek „daleko od krutog mehanističkog geografskog determinizma Racelove škole” i da „nema i ne može biti jednostrane i direktne zavisnosti čoveka od prirode”, jer „čovjek nije plastična masa koju spoljašnja sredina modelira, već aktivni činilac”. Po svojoj suštini, ovo njegovo djelo predstavljalo je snažnu kritiku tadašnjeg režima u Njemačkoj.⁸

„Životni prostor” Fridriha Racela ušao je u „rečnik praktične politike” 1930-ih godina, pošto se idealno uklapao u tadašnju državnu rasističku ideologiju. Uz pojmove rase i naroda, životni prostor je imao centralno mjesto. Prema mišljenju pojedinih njemačkih nauč-

⁵ М. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 239–241.; Боро МАЈДАНАЦ, „Универзитетско веће 1921–1941. године”, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Д. Татић и Ђ. Ускоковић), Београд 1988., 97–123.; Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009., 321.; Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Београд 2004., 48.

⁶ *Portreti—dr. Siniša Stanković*; „Борац за науку и свој народ”, *Политика* (Београд), бр. 21692, 25. 2. 1974., 5.

⁷ Душан Матић је о свом предатном раду и својим предатним сарадницима и познатима говорио на саслушању у Одјелјенју специјалне полиције 27. јануара 1942. године, након чега је упућен у логор на Банјци „као опасан по јавни ред и безбедност у земљи”. (Историјски архив Београда, Београд (далје: ИАВ), Управа града Београда (далје: УГБ), Одјелјене специјалне полиције (далје: OSP), IV-Q-11/5, *Dosije Dušana M. Matića.*)

⁸ Синиша СТАНКОВИЋ, *Животни простор*, Београд 1939., 32–33.; М. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 223–224.

nika, narod i životni prostor činili su „svojevremenu biološku zajednicu”. Stvarajući od dodjeljenog životnog prostora „osoben kulturni okvir” jedan narod je u njega utiskivao „pečat svojih rasnih osobina”. Životni prostor jednog naroda bio je, smatralo se tada, „svuda tamo gde žive njegovi delovi”. U svom radu S. Stanković se pitao da li su težnje jednog naroda za povećanjem svog životnog prostora na račun drugih uopšte opravdane. Ukoliko uzmemo u obzir da je ovu svoju studiju pisao u avgustu i septembru 1939. godine, vidimo sasvim jasno na koga se ovo pitanje odnosilo. O tome je mnogo godina kasnije govorio:

Ja sam zbog ideja i oštre antifašističke kritike koja je izneta u mojoj knjižici o životnome prostoru dočekao da budem dva puta ‘apšen i odvođen u logor na Banjici u jednoj od naših kasarni.⁹

U ljeto 1940. godine S. Stanković je bio među istaknutim javnim radnicima, naučnicima i privrednicima koji su podnijeli zahtjev za osnivanje Društva prijatelja Sovjetskog Saveza. Ovaj zahtjev se pojavio samo dva mjeseca nakon što su zvanično uspostavljeni diplomatski odnosi između Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Cilj Društva je bio da obavještava jugoslovensku javnost o prilikama u Sovjetskom Savezu, da uspostavlja i održava „prijateljske, privredne, književne, umetničke, naučne i sportske veze između pripadnika i ustanova Sovjetskog Saveza i naše zemlje”. Ovu inicijativu potpisalo je ukupno 17 ljudi, a među njima su bili i dr Ivan Ribar, advokat i nekadašnji predsjednik skupštine, dr Đorđe Tasić i dr Sima Milošević, profesori univerziteta, Vladimir Simić, predsjednik Advokatske komore i Radomir Raša Plaović, reditelj u Narodnom pozorištu u Beogradu.¹⁰

Samo nekoliko mjeseci kasnije i Jugoslavija je bila zahvaćena ratnim požarom. Okupacija i razbijanje Jugoslavije početak su teškog perioda u životu Siniše Stankovića. U specifičnim okolnostima okupacije odlukom Univerzitetskog senata iz maja 1941. godine postavljen je za upravnika Botaničke bašte. Vrlo energično se zalagao za obnovu porušenih objekata u okviru ove ustanove, kako bi se živi svijet, koji se u njoj nalazio, mogao sačuvati od propadanja.¹¹ Međutim, već u junu iste godine njegovo ime se našlo na spisku istaknutih ljevičara koje je, prema mišljenju okupacionog aparata, trebalo uhapsiti.¹² Okupacionim vlastima nije trebalo puno vremena da preduzmu korake u tom smjeru. U sklopu namjere da potpuno pasiviziraju otpor u srpskom narodu, njemačke okupacione vlasti su pokušale na svoju stranu privući vodeće srpske intelektualce, profesore univerziteta, akademike i druge ugledne građane. Mnogi, odani antifašizmu, saosjećajni prema patnji svog naroda i razorenoj zemlji, nisu mogli biti u bliskim odnosima sa okupatorom. Zbog toga, okupacione vlasti donose 2. novembra 1941. godine odluku o hapšenju oko 700 intelektualaca „čije držanje je prethodnih godina bilo protivnemačko” i koji su bili „pripadnici lože slobodnih zidara (masoni) i komunisti”. Hapšenje su dva dana kasnije sprovele Operativna grupa njemačke policije i službe bezbjednosti i beogradska Specijalna policija. Kroz istražnu proceduru u Upravi grada Beograda i Gestapou prošlo je oko 400 ljudi, od kojih je 189 upućeno u logor na Banjici. Među njima je bio i profesor univerziteta dr Siniša Stanković. Ovi su zatvorenici imali nešto blaži tretman nego ostali, spavali su u krevetima, slali rublje kuća-

⁹ С. СТАНКОВИЋ, *Животни простор*, 82.-85.; *Portreti – dr. Siniša Stanković*.

¹⁰ IAB, UGB, OSP, IV-Q-117, *Dosije Siniše Đ. Stankovića*.

¹¹ М. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 201.-202.

¹² Dragomir BONDŽIĆ, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 275.-284.; Бранислав Божовић, *Београд под немачарском управом 1941*, Београд 1998., 193.

ma na pranje, manje su maltretirani, a i više vremena su provodili u šetnjama.¹³

Na inicijativu zatočenog dr Aleksandra Belića, nekadašnjeg rektora Beogradskog univerziteta i višegodišnjeg predsjednika SKA, utamničeni intelektualci su otpočeli seriju predavanja u krugu logora. Održano je ukupno 72 predavanja od strane 37 profesora i intelektualaca. Čak pet predavanja održao je S. Stanković i to na teme: *Ohridsko jezero*; *O jeguljama*; *O životu u morskim dubinama*; *Biologija kao nauka. Biologija i njeni putevi-ciljevi* i *Individualno razviće živih bića*.¹⁴ O boravku ovih uglednih logoraša na Banjici važno svjedočanstvo je ostavio Vladislav D. Pavlović u svom *Dnevniku*. Dnevnik je najprije vođen na toalet-papiru, a zatim na krišom doturenoj bilježnici.¹⁵ Zahvaljujući njegovom brižljivom vođenju dnevnika sačuvani su podaci o životu i radu zatočenika, o predavanjima u logoru, ali i dogodovštine i šale iz života ovih logoraša. On je napravio spisak sa 189 imena logoraša uhapšenih početkom novembra 1941. godine i smještenih u tri logorske prostorije u prizemlju. Za većinu je sakupio i lične podatke o zanimanju, godini i mjestu rođenja, bračnom statusu, djeci, adresi stanovanja, vremenu dolaska i odlaska iz logora, a u znatnom broju logoraši su ove podatke potvrdili svojim potpisom.¹⁶

U napisima Vladislava D. Pavlovića ostalo je mnoštvo svjedočanstava zahvaljujući kojima bolje razumijemo sve strahote života u logoru u okupiranoj i razorenoj zemlji. Uhapšeni intelektualci su prekraćivali vrijeme i čuvali zdrav razum u specifičnim okolnostima već

Slika 1. Akademik i sveučilišni profesor Siniša Stanković

¹³ Između ostalih, u toj grupi su bili akademici i profesori: dr Aleksandar Belić, dr Nikola Vulić, dr Aleksandar Deroško, dr Miloš Đurić, dr Viktor Novak, dr Vaso Čubrilović, dr Ivan Đaja, dr Jovan Erdeljanović, dr Petar Matavulj, dr Petar Kolendić i dr Miloje Milojević. Od istaknutih predstavnika javnog i kulturnog života utamničeni su bili Vladislav Ribnikar, direktor lista *Politika*, Risto Stijović, vajar i Veljko Petrović i Božidar Kovačević, književnici. Logor na Banjici je formiran u kasarni *Kraljević Tomislav* nekadašnjeg 18. pješadijskog puka početkom jula 1941, a prvi zatvorenici su stigli 9. jula. Rasformiran je tek početkom oktobra 1944. godine, a kroz njega je prošlo više desetina hiljada ljudi. (Sima BEGOVIĆ, *Logor Banjica 1941–1944*, I, Beograd 1989., 30.-31., 74.-75., 158.-159.; МИЛАДИН ЛУКИЋ-ЛУЛЕ, *Бањица-Маутхаузен*, Београд 2006., 21.; Димитрије КУЛИЋ, *Последњи очеви дани. Стрелбање Петра Кулића*, Београд 2002., 190.-192., 194.-196.; *Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таоцким собама 3, 25 и 26*, Београд 2003., 7.; D. BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet*, 56.)

¹⁴ Simeon BEGOVIĆ, „Отпор zatočenika Banjičkog logora”, *Istorija 20. veka*, 30/1987., br. 1, 85.-114.; Sima BEGOVIĆ, *Logor Banjica 1941–1944*, II, Beograd 1989., 162.; *Дневник Владислава Д. Павловића*, 14., 23.-25.

¹⁵ *Дневник Владислава Д. Павловића*, 15.

¹⁶ Za Sinišu Stankovića je zapisao da je on profesor univerziteta, sa stanom u beogradskoj ulici Stojana Novakovića broj 24, da je rođen 1892. u Zaječaru, da je oženjen i da ima dvoje djece. U logor je stigao, prema V. D. Pavloviću, 3. novembra, a izašao 23. decembra 1941. godine. (*Дневник Владислава Д. Павловића*, 86.-107.)

pomenutim predavanjima i satirom, šahovskim turnirom (sa „figurama” od hljeba obojenih pepelom od cigareta), ali i „šaljivim igrama”. Pjesnik Božidar Kovačević je svoje logoraške dane ispunjavao smišljanjem duhovitih stihova o svojim logoraškim drugovima. Tako je ovjekovječio Dušana Kusovca, Aleksandra Belića, Viktora Novaka, Mihajla Ilića, Vasu Čubrilovića i druge. Po uzoru na B. Kovačevića i logorski ljekar dr Bukić Pijade je stihom opisao baš Sinišu Stankovića:

Bez Siniše zlo bi gore bilo, tamna kuća još crnja i mračna, poletno mu biološko krilo, veselost mu pitoma i zračna. Da li priča il' naučno *džaka* – reč mu glatko, jeguljasto klizi, kulja (k'o varnica iz odžaka), da nas otme sveapsanskoj krizi. On docira što nas malo znade, samo onaj biće duga veka, do istine koji se iskrade, da bez smeha nema duši leka. I obrni vasionu celu, takvog nema pod nebesnim svodom, humor mu je na zdravome vrelu, adidžar je samim svojim rodom.

Zapis u dnevniku datiran je sa 8. decembrom 1941. godine.¹⁷

Većina ovih zatvorenika puštena je kućama tokom novembra i decembra 1941, a samo pojedini su zadržani do januara 1942. godine.¹⁸ Privođenje Siniše Stankovića, kao i njegovo puštanje, bila je odluka Gestapoa. Međutim, postojale su izvjesne pretpostavke da je pušten nakon intervencije njegovog prijatelja, čuvenog njemačkog zoologa i ekologa, Augusta Fridriha Tinemana.¹⁹ Vladislav Pavlović je ostavio kratku zabilješku o izlasku iz logora S. Stankovića:

23. 12. u podne otišao je Siniša sa 3 ruksaka. Pri izlasku iz dvorišta pozdravio nas je mahanjem ruku, a uz put je sreo kaplara i po njemu pozdravio svu bratovštinu.²⁰

Po izlasku iz logora S. Stanković se nastojao vratiti svojim redovnim dužnostima u okviru institucija pod okriljem Beogradskog univerziteta.²¹

Međutim, nedugo nakon puštanja iz logora S. Stanković je, prema odluci Božidara Bećarevića, šefa IV „antikomunističkog” odjela Specijalne policije, priveden na informativni razgovor kao jedan od potpisnika inicijative za osnivanje Društva prijatelja Sovjetskog Saveza. Na saslušanju krajem decembra 1941. godine tvrdio je da je Društvo trebalo da ima isključivo „kulturno-privredni karakter”, a nikako politički, i da je on samo bio potpisnik, ali ne i inicijator za osnivanje Društva. Odbacio je tom prilikom optužbe da se još tokom studija u Francuskoj isticao kao ljevičar, kao i da je bio nosilac „levičarske komunističke struje” među univerzitetskim profesorima u Beogradu. Sumnjičen je i zbog saradnje u listu *Nаша stvarnost*, koji je okarakterisan kao „levičarski orijentisan časopis”, kao i za držanje predavanja iz biologije i fiziologije „u komunističkom duhu” na Kolarčevom narodnom univerzitetu. Čak su postojale pretpostavke da je u periodu prije početka rata u Jugoslaviji primao novac od sovjetskih tajnih službi. Sva ova sumnjičenja odlučno je negirao.²²

Bez obzira na to, S. Stanković je 26. januara 1942. godine vraćen na mjesto upravnika Botaničke bašte i Zoološkog zavoda. Iako je ove dužnosti obavljao u specifičnim okolno-

¹⁷ *Дневник Владислава Д. Павловића*, 12., 30.-31.

¹⁸ *Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944)*, I, (prir. Evica Micković i Milena Radojčić), Beograd 2009., 46.-48.; S. BEGOVIĆ, *Logor Banjica*, I, 156.-157., 160.

¹⁹ М. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 241.

²⁰ *Дневник Владислава Д. Павловића*, 109.

²¹ *Isto*.

²² IAB, UGB, OSP, IV-Q-117, *Saslušanje Siniše Stankovića*; IAB, UGB, OSP, IV-Q-111/35, *Dosije Srbislave D. Kovačević*.

stima okupirane i razorene zemlje i uprkos činjenici da se nalazio u poziciji „sumnjivog” čovjeka, borio se za nauku i ustanove kojima je rukovodio. Nastojao je da se otklone tragovi razaranja nastalog u njemačkom bombardovanju Beograda i da se Botanička bašta ponovo otvori za posjetitelje, kao i da njeni eksponati opet dobiju važnost u razvoju nauke. U bombardovanju Beograda teško je oštećena popularna „staklarna”, kao i znatan dio biljnog fonda koji se nalazio u njoj.²³

Sa podjednako velikim problemima suočavao se i u Zoološkom zavodu. U prostorijama te institucije čuvao se preostali inventar Poljoprivredno-šumarskog fakulteta, koji je uništen u bombardovanju Beograda aprila 1941. godine. Osim toga, Zoološki zavod je oskudjevaio u svim potrepštinama. Sačuvan je apel S. Stankovića od 7. septembra 1942. godine u kome upozorava da zbog nedostatka tekućina za konzerviranje zavodska zbirka lagano propada i da je djelimično već propala. Molio je tom prilikom da se Zavodu dodijeli kredit od 10.000 dinara za nabavku tekućina, kao i potrebni kancelarijski i materijal za održavanje čistoće u zavodskim prostorijama. Zapisao je tada:

U više mahova u mesečnim izveštajima, uprava Zoološkog zavoda, skretala je pažnju Dekanatu na to da Zoološki zavod ne raspolaže nikakvim kreditima za nabavku konzervirajućih tečnosti (alkohola, formola i dr.), za održavanje zavodske zbirke. Već godinu i po dana od rata, nema mogućnosti da se u preparatima obnavljaju tečnosti usled čega su konzervirani primerci u opasnosti da propadnu, a delom su i propali.²⁴

Bez obzira na nesumnjivu stručnost, zalaganje i posvećenost nauci, 21. decembra 1942. godine donijeta je odluka o njegovom penzionisanju. Već 18. januara naredne godine, odlukom predsjednika Ministarskog savjeta razriješen je svih dužnosti na Beogradskom univerzitetu. Siniša Stanković je u roku od mjesec dana sklonjen kako sa mjesta upravnika Zoološkog zavoda i Botaničke bašte, tako i sa mjesta redovnog profesora na Filozofskom fakultetu. Očigledno da je nepovjerenje kod njemačkih vlasti bilo važnije od njegovog ugleda, naučnih i stručnih kvaliteta i potrebe koju su krhotine Beogradskog univerziteta imale u mračno vrijeme okupacije.²⁵

Oprilike u vrijeme kada je uklonjen sa Univerziteta, Siniša Stanković postaje član Glavnog narodnooslobodilačkog odbora (GNOO) za Srbiju. Među intelektualcima je agitovao u korist partizanskih snaga. O njegovoj bliskosti sa Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ) svjedočanstvo je ostavila Jelena Popović, koja je u jednom periodu bila zadužena za održavanje veze između njega i partijske organizacije. U okupiranom Beogradu, u Kablarскоj ulici, S. Stanković je održao tajni sastanak sa dr Blagojem Neškovićem, španskim borcem i članom GNOO za Srbiju.²⁶ Na tom sastanku dogovoreno je bilo da se Siniša Stanković prebaci na oslobođenu teritoriju u Jajce, kako bi učestvovao na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Međutim, okupacione vlasti su uspjele doći do imena oko 200 ljudi bliskih KPJ, a među njima su bili i članovi

²³ U jednoj predstavi, kojom je tražio pomoć za Botaničku baštu, S. Stanković je zapisao: „Svake godine od početka meseca maja pa do meseca novembra Botanička bašta bila je otvorena za publiku, to je sada nemoguće pošto je bašta neuređena, već nam je dosadila publika s pitanjima zašto se bašta ne otvara a čak se čuju i izvesne pretnje.” (AS, UB, G-200, I-38/1942, br. 23. i 1958; AS, UB, G-200, IV-6/1942, br. 711)

²⁴ AS, UB, G-200, IV-8/1942, br. 36.

²⁵ AS, UB, G-200, VIII-97/1943, br. 21. i 187.

²⁶ IAB, Memoarska građa (dalje: MG), 1240/MG-III-18, *Svedočenje Jelene Popović*; Венцеслав ГЛИШИЋ, *Докуме о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*, Београд 2011., 52.

GNOO za Srbiju. Ubrzo je S. Stanković ponovo uhapšen od strane Specijalne policije, zatim odveden u zatvor u Đušinoj ulici, a u martu 1944. godine ponovo se našao u logoru na Banjici.²⁷

Drugi boravak u logoru u znatnoj mjeri olakšali su njegovi prijatelji Stefan Đelineo²⁸ i Petar Nikezić,²⁹ koji su se nalazili na radu u logorskoj ambulanti i koji su, ističući njegovo stvarno ili izmišljeno loše zdravstveno stanje, uspjeli da mu poprave ishranu i uslove smještaja u logoru. U dogovoru sa glavnim logorskim ljekarem Žarkom Fogarošom, preporučili su S. Stankoviću da simulira grčeve u stomaku, kako bi bio smješten u logorsku ambulanu. Boravak u logorskoj ambulanti omogućio mu je drugačiji položaj u odnosu na ostale logoraše, kako u pogledu uslova smještaja, tako i u pogledu ishrane. Sudeći prema svjedočanstvima Petra Nikezića, boravak u ambulanti spasio je život S. Stankoviću. Šef logora Svetozar Vujković, kao osvjedočeni antikomunista, imao je namjeru da strijelja Sinišu Stankovića.³⁰ Za njega je znao reći: „Kakav je to profesor Univerziteta, zet pomoćnika ministra unutrašnjih poslova (Cvetana Ceke Đorđevića, prim. aut.),³¹ koji ide u komuniste?” Žarko Fogaroš je, takođe, svjedočio o terminologiji koju je S. Vujković koristio kada se pomene ime Siniše Stankovića. Jednom prilikom je rekao: „Majku mu komunističku! Poznajem ja njega. Ubiću ga svojeručno!”³²

Od sigurne smrti, sudeći prema namjerama šefa logora, Sinišu Stankovića je spasio manevr dr Fogaroša, koji je ubjedio Nijemce da se na S. Stankoviću isprobavaju dostignuća njemačke medicine i da ona daju rezultata. Nijemci su se itekako zainteresovali za taj „slučaj” i zahtjevali redovne izvještaje o zdravstvenom stanju S. Stankovića i napretku u liječenju uz pomoć njemačkih lijekova. Žarko Fogaroš je to iskoristio i izdejstvovao da se S.

²⁷ AS, UB, G-200, Komisija za obnovu Beogradskog univerziteta (dalje: KOBUB), fascikla 1, *Spisak nastavnog i pomoćno-nastavnog osoblja kao i ostalog osoblja Filozofskog fakulteta koje je za vreme rata i okupacije bilo odvedeno u koncentracione logore, zatvarano, internirano i na prisilnom radu*; M. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 199.–200., 241.–242.

²⁸ Dr Stefan Đelineo (Stari Grad, Hvar, 1898 – Beograd, 1971), fiziolog i univerzitetski profesor. Školovao se u Splitu, Beogradu, Lajpcigu i Beču. Radio je kao srednjoškolski profesor u Pirotu, Kruševcu, Prilepu i Smederevu. Od 1929. radio je u Zoološkom zavodu Filozofskog fakulteta, gdje je 1931. izabran za asistenta. Doktorirao je 1933, a u zvanje docenta je izabran četiri godine kasnije. Tokom okupacije nalazio se u logoru na Banjici. Nakon rata radio je kao profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i Filozofskom i Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu, a postao je i dopisni član Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). Bio je osnivač i prvi direktor Instituta za izučavanje ishrane naroda. Objavio je niz značajnih naučnih radova. (*Српски биографски речник*, III, Нови Сад 2007., 483.–484.; С. Ц. ЋИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недућевој Србији 1941–1944.*, 172.–173.)

²⁹ Petar Nikezić je u logoru boravio kao talac zbog sina Marka koji se nalazio u vrhu partizanske borbe, a nakon rata bio jugoslovenski diplomata i ministar inostranih poslova.

³⁰ Svetozar Vujković (Beograd, 1898 – ?, 1949) je bio viši policijski komesar. Od 1921. je radio u Upravi grada Beograda kao agent, arhivar i šef IV Odjeljenja opšte policije. Komesarska uprava Milana Aćimovića imenovala ga je za šefa logora na Banjici. Poznat je bio po izuzetno surovom odnosu prema logorašima. Oktobra 1944. je pobjegao iz Beograda. Novim jugoslovenskim vlastima je izručen u julu 1945, a novembra 1949. godine je strijeljan kao ratni zločinac. (*Српски биографски речник*, II, Нови Сад 2006., 376.–377.; С. Ц. ЋИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недућевој Србији 1941–1944.*, 109.–110.)

³¹ Cvetan Ceka Đorđević (Niš, 1893 – Beograd, 1944), policijski funkcioner. Gimnaziju i Pravni fakultet završio je u Beogradu. U međuratnom periodu bio je sekretar, šef odjeljenja i inspektor u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Tokom okupacije je bio načelnik Odjeljenja za državnu zaštitu, zatim pomoćnik ministra unutrašnjih poslova i na kraju državni sekretar Predsjedništva Ministarskog savjeta. Gušio je otpor protiv okupatora i širio kolaboracionističku propagandu. Činovnik kvislinške vlade Milana Nedića, optuživan je za bliskost za Zborom Dimitrija Ljotića i kao takav likvidiran od strane četnika u jednoj vili ispod Avale. Nakon rata je, posthumno, proglašen za ratnog zločinca. (*Српски биографски речник*, III, 588.; С. Ц. ЋИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недућевој Србији 1941–1944.*, 184.)

³² IAB, Memoarska građa – Banjički logor (dalje: BL), 755, *Sećanje dr Žarka Fogaroša*; IAB, BL-755, *Sećanja Petra Nikezića*; S. BEGOVIĆ, *Logor Banjica*, II, 89.–91.; Сима БЕГОВИЋ, „Професори и академици у логору на Бањници“, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Д. Татић и Ђ. Ускоковић), Београд 1988., 241.–261.

Stanković isključi iz nadležnosti Specijalne policije, s obzirom da su logoraši dijeljeni prema tome da li su bili u nadležnosti srpske Specijalne policije ili njemačkog Gestapoa. Saznavši za to, šef logora Vujković je rezignirano poručio: „Ipak ću ja to komunističko đubre ubiti!” Međutim, komandant logora Fridrih poručio mu je da će „loše proći, ako se Stankoviću nešto dogodi”.³³

Kada se krajem septembra i početkom oktobra 1944. godine počela slamati njemačka vlast na prostoru Srbije, otpočelo je i prikriivanje počinjenih zločina. U sklopu toga donijete su odluke o rasformiranju logora, a samim tim i logora na Banjici. Haotična situacija na okupiranim područjima prenosila se i na sam banjički logor. Petar Nikezić je ostavio svjedočanstvo o telefonskom razgovoru između šefa logora Vujkovića, koji tih dana nije bio u Beogradu, i njegovog prvog saradnika Radomira Čarapića. U tom razgovoru naredeno je puštanje svih preostalih logoraša, osim onih „prve kategorije”. Na pitanje R. Čarapića o eventualnom puštanju S. Đelinea i S. Stankovića, Svetozar Vujković je poručio: „Oni neka me svakako sačekaju.”³⁴ Međutim, zahvaljujući uticaju koji je P. Nikezić ostvarivao na R. Čarapića i obećanju da će mu, nakon oslobođenja, biti dodijeljena služba u policijskoj upravi u Beogradu, isti je, koristeći se odsustvom S. Vujkovića, potpisao tri blanko izlaznice. Zahvaljujući tome, Stefan Đelineo, Siniša Stanković i Petar Nikezić uspjeli su pobjeći iz logora 3. oktobra 1944. godine, prije njegovog potpunog rasformiranja. Tadašnja zatvorenica logora Anka Kumanudi sjećala se trenutka njihovog bjekstva: „Naime, mi smo videli kako jedan žandarm juri za nekim i pita da li je neko video *onoga sa bradicom*, a to je bio Đelineo.”³⁵

Nakon bjekstva iz logora S. Stanković se narednih dana skrivao, sve dok 20. oktobra 1944. godine nije oslobođena jugoslovenska prestonica. Ubrzo po oslobođenju, on je postao prvi predsjednik Narodnooslobodilačkog fronta Beograda. Takođe, uključen je u pripreme za sazivanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS). Kada je ASNOS konačno konstituisan, on je izabran za predsjednika Predsjedništva, Aleksandar Ranković i Stanoje Simić za potpredsjednike, a Petar Stambolić se našao na mjestu sekretara. Iako je smatrao da je to mjesto trebalo pripasti „nekom ko se puškom borio”, obećao je da će se zalagati za stvaranje Srbije „velike po duhu i demokratskim idejama”. ASNOS je, kao vrhovni zakonodavni i izvršni organ državne vlasti u Srbiji preuzeo brigu o organizovanju državne uprave, izgradnji narodne vlasti, rukovođenju privredom, obnovi porušenog, ishrani i snabdijevanju stanovništva, izgradnji prosvjetnog i pravosudnog sistema i zdravlju stanovništva. S obzirom na visoke dužnosti koje je obavljao, postao je vrlo aktivan u javnosti, puno je pisao, radio i govorio na javnim skupovima. Imao je važnu ulogu u izgradnji Srbije kao federalne jedinice u okvirima Jugoslavije.³⁶

Dostupno nam je svjedočanstvo Petra Stambolića o tim danima i saradnji sa S. Stankovićem:

Posle rata radili smo zajedno u GNOO-u i u ASNOS-u, bilo je mnogo posla. Kasnije smo o tom vremenu govorili kao o *asnosovskom*, kao o vremenu u kome se radilo dan i noć. Drug

³³ IAB, BL-755, *Sećanja dr Žarka Fogarosa*.

³⁴ IAB, BL-750, *Sećanja Petra Nikezića*.

³⁵ IAB, 1881/MG-XI-143, *Svjedočanstvo Anke Kumanudi*; Љ. ШКОДРИЋ, *Мунисипалство просвете и вера у Србују 1941–1944.*, 331.

³⁶ AS, Skupština Republike Srbije (dalje: SRS), G-18, Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije (dalje: ASNOS), fas. 1, *Izveštaj Predsedništva Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije o dosadanjem radu*; Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992., 690.-691.

Siniša je bio jako angažovan, ali nikad nije prestao da misli o nastavljajući svoga naučnog rada, i upravo on se kolebao u to vreme između političkih funkcija i političkoga rada, rada na organizovanju nauke i univerziteta i želje da nastavi svoj naučni rad na biološkim studijama.³⁷

Upravo u vrijeme kada se nalazio na visokim državnim položajima, S. Stanković se posvetio i obnovi rada Beogradskog univerziteta. Ubrzo nakon oslobođenja Beograda suspendovane su sve dotadašnje univerzitetske vlasti, a odlukom GNOO-a za Srbiju formirana je 1. novembra 1944. godine Komisija za obnovu Beogradskog univerziteta, koja je imala zadatak da ustanovi stanje na Univerzitetu, preuzeme univerzitetske poslove i učini neophodne korake za njegovu obnovu. U toj Komisiji se našao i dr Siniša Stanković, zajedno sa dr Borislavom Stefanovićem, dr Vasom Čubrilovićem, dr Sretenom Šljivićem, dr Bajom Bajićem, dr Jevremom Nedeljkovićem, dr Jovanom Đorđevićem, dr Stefanom Đelineom, dr Petrom Kolendićem, dr Aleksandrom Lekom i dr Mladenom Josifovićem.³⁸

Vrlo brzo je obnovio rad Zoološkog zavoda, čiji je inventar nestao u paljevini nove zgrade Beogradskog univerziteta na Kraljevom trgu, a zalagao se i za što bržu uspostavu redovne nastave na Univerzitetu i obnovu naučnog rada.³⁹ O tome je kasnije svjedočio njegov kolega, profesor Radoslav Andus:

Teško je zaboraviti sa koliko se žara i privrženosti školi, neposredno po oslobođenju, jedva oporavljeni banjčki zatočenik Siniša Stanković latio ubrzanog obnavljanja okupatorskom rukom popaljenog Zoološkog zavoda. Sa koliko je predanosti i samopregora profesor Stanković, trajno narušenog zdravlja ali čudesne energije, i pored šire angažovanosti i u izgradnji naše nove društvene zajednice, primio na sebe najveći deo tereta nastave na Katedri, dočekujući prve posleratne generacije studenata kao željno i dugo očekivane saradnike na istom poslu.⁴⁰

Na zasjedanju Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije, održane od 9. do 12. novembra 1944. godine S. Stanković je izabran i za vijećnika AVNOJ-a.⁴¹ Na trećem zasjedanju AVNOJ-a u oslobođenom Beogradu od 7. do 10. avgusta 1945. godine izabran je u njegovo predsjedništvo, kao i za člana Zakonodavnog odbora. Kada je ASNOS prerastao u Narodnu skupštinu Narodne Republike Srbije on je postao predsjednik njenog Prezidijuma. Zajedno sa Jašom Prodanovićem bio je nosilac Zemaljske liste Narodnog fronta Srbije za Ustavotvornu skupštinu na novembarskim izborima 1945. godine. Nakon što je konstituisana dvodomna Ustavotvorna skupština, on je bio član i njenog predsjedništva.⁴²

³⁷ *Portreti—dr. Siniša Stanković.*

³⁸ Kasnije su u Komisiju ušli i dr Dušan Nedeljković, dr Pavle Savić, dr Radovan Lalić, dr Petar Jovanović, dr Dragoljub Jovanović, dr Petar Matavulj, dr Stevan Jakovljević i dr Milan Bartoš. (AS, UB, G-200, KOB, fas. 1, *Izveštaj o radu Komisije za obnovu Univerziteta*; AS, UB, G-200, KOB, fas. 2, br. 1114/45; Момчило МИТРОВИЋ, „Обнова Универзитета 1944–1947. године”, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Д. Татић и Ђ. Ускоковић), Београд 1988., 263.-280.; D. BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet*, 70.-71.)

³⁹ Ukupna šteta nanijeta tokom rata i okupacije Beogradskom univerzitetu procenjena je na skoro 331 milion predratnih dinara. Najveća oštećenja pretrpjeli su Poljoprivredno-šumarski, Filozofski, Tehnički i Medicinski fakultet. (AS, UB, G-200, KOB, fas. 1, *Rekapitulacija štete na Univerzitetu u Beogradu u toku rata 1941–1944*; AS, UB, G-200, KOB, fas. 1, *Opšti pogled na potrebe za obnovu Univerziteta u Beogradu*; AS, UB, G-200, KOB, fas. 1, *Izveštaj o radu Komisije za obnovu Univerziteta*; M. ТОДОРОВИЋ – П. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 202.-203.)

⁴⁰ Растанак од учитеља”, *Политика* (Београд), бр. 21692, 25. 2. 1974., 5.; „Растанак од учитеља”, *Savremena biologija*, 5/1974., бр. 19, 1.-2.

⁴¹ Архив Југославије (dalje: AJ), Президијум Народне скупштине ФНРЈ (број фонда 15), fas. 5, br. opisa 79, *Spisak članova AVNOJ-a federalne jedinice Srbije*.

⁴² AJ, 15-5-79, *Veće naroda—Zakonodavni odbor*; AJ, 15-1-1, *Spisak većnika Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije po federalnim jedinicama*; AJ, 15-1-6, *Predsedništvo AVNOJ-a izabrano na III zasjedanju 9. avgusta 1945*

Siniši Stankoviću pripala je čast da pročita Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije pred Ustavotvornom skupštinom 29. novembra 1945. godine. Izgovorivši čuvene riječi „Demokratska Federativna Jugoslavija proglašuje se narodnom republikom pod imenom Federativna Narodna Republika Jugoslavija!”, obilježio je stvaranje nove Jugoslavije i postao jedan od njenih simbola.⁴³ Činjenica da je baš njemu povjeren taj svečan, odgovoran i važan čin proglašenja nove države imala je nekoliko razloga. Njegov ugled u naučnim i političkim krugovima, kredibilitet ljevičara koji je propatio tokom okupacije, kao i činjenica da je bio sjajan govornik, sa izraženom lakoćom govora i izvanrednom dikcijom, imali su znatnog uticaja na preuzimanje uloge „glasnika nove Jugoslavije”. O tom činu je kasnije govorio:

Ja se sećam toga momenta koliko sam bio duboko uzbuđen, kao i svi poslanici Ustavotvorne skupštine, i bio beskrajno srećan što se ostvario san jedan o kome smo godinama razmišljali i pitali se hoćemo li to ikada dočekati. To uzbuđenje je bilo jedinstveno i nikada u svom životu nisam imao takvo slično uzbuđenje, koje me je svog protreslo.⁴⁴

Petar Stambolić je ukazao na mjesto koje je S. Stanković zauzeo u istoriji jugoslovenske države ovim činom:

O praznicima naše revolucije ljudi koji slušaju radio mogli su često čuti jedan svečan, ali i topao glas, glas Siniše Stankovića koji 29. novembra 1945. godine sa govornice Ustavotvorne skupštine proglašava prvi Ustav nove Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Taj glas govori i govoriće budućim generacijama o jednom velikom trenutku naše istorije.⁴⁵

U prilog priči o reputaciji koju je imao i njegovoj stručnosti ide i činjenica da je izabran za člana mnogoljudne i vrlo stručne delegacije Jugoslavije na Mirovnoj konferenciji u Parizu (od kraja jula do sredine oktobra 1946. godine). Štaviše, na prijedlog delegacije Kanade, izabran je za predsjedavajućeg u Političko-teritorijalnoj komisiji za Mađarsku, koja je radila u okvirima Konferencije. Neki od problema razmatranih pred ovom Komisijom imali su veliki značaj za Jugoslaviju, naročito pitanje povratka arhivskih dokumenata koji su se odnosili na teritorije okupirane od strane Mađarske. Boraveći u Francuskoj tokom Mirovne konferencije, održao je i dva predavanja (u Lionu i Nansiju) na teme: *Nacionalna oslobođilačka borba Jugoslavije* i *Renesansa Jugoslavije*.⁴⁶

Osim političke, nakon oslobođenja, napredovala je i njegova naučna i stručna karijera. Već 2. marta 1946. godine izabran je za redovnog člana Srpske akademije nauka (SAN), a držao je nastavu na Filozofskom i Prirodno-matematičkom fakultetu u Beogradu. O savremenim dostignućima u biologiji govorio je na Kolarčevom narodnom univerzitetu, radeći na popularizaciji naučnih dostignuća.⁴⁷ Prema njegovoj inicijativi 1947. godine je osnovan

godine; AJ, 15-1-17, *Zapisnik trećeg redovnog sastanka Trećeg zasjedanja AVNOJ-a, održanog 9. avgusta 1945. godine u Beogradu*; AJ, 15-1-17, *Zapisnik treće zajedničke sednice Savezne skupštine i Skupštine naroda Ustavotvorne skupštine, održane 2. decembra 1945. godine u Beogradu*; AJ, 15-5-79, *Adrese poslanika Veća naroda*; AJ, 15-6-96.

⁴³ „Уставотворна скупштина прогласила је Републику”, *Борба* (Београд), бр. 290, 30. 11. 1945., 1.; М. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 244.-245.

⁴⁴ *Portreti—dr. Siniša Stanković*.

⁴⁵ „Борац за науку и свој народ”, *Политика* (Београд), бр. 21692, 25. 2. 1974., 5. Petar Stambolić, međutim, pravi grešku, toga dana je ukinuta monarhija u Jugoslaviji, ona proglašena federativnom republikom, a Ustav FNRJ je donijet nešto kasnije, 31. januara 1946. godine.

⁴⁶ М. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 245.-246.

⁴⁷ „Sećanje na jedno predavanje”, *Savremena biologija*, 5/1974., br. 20, 19.

Slika 2. Siniša Stanković čita Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije u Ustavotvornoj skupštini u Beogradu, 29. studenoga 1945.

Institut za ekologiju i biogeografiju u okviru SAN-a, a on je bio prvi upravnik.⁴⁸ Svoj naučni doprinos dao je narednih godina u oblastima sistematike, morfologije, embriologije, evolucije, zoogeografije, ekologije i teorijske biologije. Zbog svojih naučnih doprinosa postao je dopisni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (4. juna 1949), Slovenske akademije znanosti in umetnosti (2. juna 1953) i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (1972).⁴⁹

Njegovo paraleleno političko i naučno angažovanje trajalo je sve do 1953. godine, kada je, povukavši se sa visokih državnih funkcija, svoj život ponovo u potpunosti mogao posvetiti nauci. Kao angažovani intelektualac, u najširem smislu te riječi, Siniša Stanković je i izvan naučnog i stručnog vidokruga imao veliki ugled kao nepokolebljivi antifašista i čovjek koji je zbog svojih ideja u vrijeme okupacije bio hapšen, saslušan i dva puta zatvaran u zloglasni logor na beogradskoj Banjici. Njegova žrtva nije ostala neprimjećena, bio je važ-

⁴⁸ Taj institut je 1956. spojen sa Institutom za fiziologiju, genetiku i selekciju u jedinstveni Biološki institut, koji 1968. prerasta u Institut za biološka istraživanja. Nakon smrti Siniše Stankovića (umro 24. februara 1974. godine), Institut dobija ime koje ga krasi i danas – Institut za biološka istraživanja *Siniša Stanković*. (M. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 237.-239.; „Визионар биолошких наука”, *Политика* (Београд), бр. 21248, 28.-30. 11. 1972., 15.; „In memoriam – akademik Siniša Stanković (1892–1974)”, *Arhiv bioloških nauka*, 26/1974., br. 1-2, 1.-5.; „Јуче у Београду умро академик Синиша Станковић”, *Политика* (Београд), бр. 21692, 25. 2. 1974., 1.; „Велики стваралац и педагог”, *Политика* (Београд), бр. 21697, 2. 3. 1974., 15.; „Професор Синиша Станковић велико име југословенске науке”, *Savremena biologija*, 5/1974., br. 20, 2.-6.)

⁴⁹ Njegovom ugledu doprinosi i činjenica da je bio dopisni član sovjetske i bugarske akademije nauka i Masarikove akademije u Pragu, počasni doktor univerziteta u Grenoblu i Nansiju i počasni član Čehoslovačkog zoološkog društva pri Čehoslovačkoj akademiji nauka. Godinama je bio jedan od potpredsjednika Međunarodnog limnološkog društva, kao i član Američkog društva za unapređenje nauke, Američkog ekološkog društva i Zoološkog društva Francuske. Jedan je od osnivača Srpskog biološkog društva i njegov prvi predsjednik, a bio je i prvi i počasni predsjednik Društva ekologa Jugoslavije. Godinama je uređivao stručne časopise *Arhiv bioloških nauka*, *Ekologija* i *Dijalektika*. (ASANU, *Dosije akademika S. Stankovića*; ASANU, *Istorijska zbirka*, br. 14726/1; M. ТОДОРОВИЋ – Р. ПОПОВИЋ, „Синиша Станковић (1892–1974)”, 204., 232.-234.; „Портрет – Синиша Станковић”, *Политика* (Београд), бр. 16026, 22. 12. 1957., 24.)

na figura u vlasti, kako u Srbiji, tako i u federalnoj Jugoslaviji, tokom izgradnje nove države. Njegova pravolinijska stremjenja, bez oscilacija, u stručnoj, ideološkoj i političkoj izgradnji učinila su ga jednim od najprestižnijih jugoslovenskih naučnika-političara, a godine 1939–1947. su imale nemjerljiv značaj u njegovom ideološkom, političkom i naučnom razvoju.

SINIŠA STANKOVIĆ AND THE SECOND WORLD WAR

Siniša Stanković was the one of most important Serbian and Yugoslav biologists. In the 1930s he was among those intellectuals who felt the strongest affinity to socialist ideas. In his book entitled *Životni prostor*, he strongly criticized fascism and racism. This made him a person of interest to German authorities during the occupation of Serbia following the breakup of Yugoslavia. He was thrown out of the University of Belgrade, interrogated, arrested, and finally imprisoned in a concentration camp in Belgrade. During the occupation, his life was in constant danger, filled with fear, but also a hope that the struggle against the occupying forces would be successful. His wartime connection with the communists made of him one of the most important intellectual supporters of the new Yugoslav government after the liberation. Shortly after Stanković's escape from the concentration camp, Belgrade was liberated and he became one of the most important political figures in Serbia within the federal Yugoslavia. He became the president of the Anti-Fascist Council of the People's Liberation of Serbia and as such, he was the one who declared the existence of the new Federal People's Republic of Yugoslavia. He was also a member of the Yugoslav delegation at the Paris Peace Conference. A successful politician, he did not neglect his academic career either, and made important steps towards the restoration of the University of Belgrade.

Keywords: Siniša Stanković, World War II, Yugoslavia, occupation, Banjica Concentration Camp, University of Belgrade

Arhivi

Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), Prezidijum Narodne skupštine FNRJ

Arhiv Srbije, Beograd (AS), Skupština Republike Srbije (SRS)

Arhiv Srbije, Beograd (AS), Univerzitet u Beogradu (UB)

Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd (ASANU)

Istorijski arhiv Beograda, Beograd (IAB), Memoarska građa (MG)

Istorijski arhiv Beograda, Beograd (IAB), Memoarska građa – Banjički logor (BL)

Istorijski arhiv Beograda, Beograd (IAB), Uprava grada Beograda (UGB), Odeljenje specijalne policije (OSP)

Literatura

Sima BEGOVIĆ, *Logor Banjica 1941–1944*, I-II, Beograd 1989.

СИМА БЕГОВИЋ, „Професори и академици у логору на Бањици”, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Душан Татић и Ђорђевић Ускоковић), Београд 1988., 241.-261.

Simeon BEGOVIĆ, „Отпор zatočenika Banjičkog logora”, *Istorija 20. veka*, 30/1987., br. 1, 85.-114.
Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998.

Dragomir BONDŽIĆ, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004.

Dragomir BONDŽIĆ, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat”, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.*, (ur. Drago Rokсандић и Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012., 275.-284.

Венцеслав ГЛИШИЋ, *Досије о Благоју Нешковићу. Прилози за биографију*, Београд 2011.

Љубодраг ДИМИЋ, „Универзитет у Београду као научни и културни чинилац 1929–1941. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Душан Татић и Ђорђевић Ускоковић), Београд 1988., 209.-240.

Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таоцима собама 3, 25 и 26, Београд 2003.

Ко је ко у Југославији, Beograd – Zagreb 1928.

Димитрије КУЛИЋ, *Последњи очеви дани. Стрелјање Петра Кулића*, Београд 2002.

Logor Banjica: logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941–1944), I, (priр. Evisa Micković и Milena Radojčić), Beograd 2009.

Милан ЛУКИЋ-ЛУЛЕ, *Бањица-Маутхаузен*, Београд 2006.

Боро МАЈДАНАЦ, „Универзитетско веће 1921–1941. године”, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Душан Татић и Ђорђевић Ускоковић), Београд 1988., 97.-123.

Момчило МИТРОВИЋ, „Обнова Универзитета 1944–1947. године“, *Универзитет у Београду 1838–1988. Зборник радова*, (ур. Душан Татић и Ђорђевић Ускоковић), Београд 1988., 263.-280.

Branko PETRANOVIĆ, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

Српски биографски речник, II, Нови Сад 2006.

Српски биографски речник, III, Нови Сад 2007.

Синиша СТАНКОВИЋ – *Животни простор*, Београд 1939.

Максим ТОДОРОВИЋ, Ранка ПОПОВИЋ, „Синиша Ђ. Станковић (1892–1974)”, *Живот и дело српских научника*, VI, Београд 2000., 195.-264.

Симо Ц. ЂИРКОВИЋ, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944. Лексикон личности*, Београд 2009.

Љубинка ШКОДРИЋ, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина инсти-туције под окупацијом*, Београд 2009.

Štampa

Arhiv bioloških nauka (Beograd)

Борба (Београд)

Политика (Београд)

Savremena biologija (Beograd)

Televizijske emisije

Portreti—dr. Siniša Stanković, scenario Branko Popović, Televizija Beograd, 1972.

GOTTFRIED BENN IZMEĐU NACIONALSOCIJALIZMA I UNUTARNJE EMIGRACIJE

Daniela Čančar

UDK: 821.112.2Benn, G.:329.18(430)“193/194“

Prethodno priopćenje

Sažetak: Njemački književnik Gottfried Benn (1886.–1956.) postao je 1932. godine članom Pruske akademije umjetnosti, koja je od 1933. godine djelovala pod okriljem nacističke vlasti te je i sâm podržao nacionalsocijalističku ideologiju. Godinu dana kasnije Benn uviđa svoju slijepu političku iracionalnost, a 1938. godine, slijedom sve veće odbojnosti nacista prema njegovim djelima, stavljen je na „Crnu listu” i kažnjen zabranom pisanja. U svojim poslijeratnim esejima i javnim govorima Benn obrazlaže motive zbog kojih je stao na stranu nacionalsocijalista, ali iznosi i svoje razočaranje u njihove ideale, koji su se pretvorili u užas i strah od nacističke diktature. Gottfried Benn, za razliku od mnogih njemačkih pisaca i intelektualaca koji su se protivili režimu i emigrirali, ne odlazi u izgnanstvo, nego uz zabranu pisanja i objavljivanja ostaje u Trećem Reichu, potpuno se povlači iz političkog angažmana i bira takozvanu „unutarnju emigraciju”. Odabrani eseji i govori, u kojima Benn iznosi osobne stavove prema vladajućem poretku uoči i tijekom Drugog svjetskog rata, predmet su istraživanja ovoga rada.

Ključne riječi: Gottfried Benn, književnost „unutarnje emigracije”, književnost Trećeg Reicha, Drugi svjetski rat

Unutarnja emigracija” odraz je duhovnog stanja brojnih njemačkih književnika, umjetnika i intelektualaca koji su nakon 1933. godine – po dolasku Hitlera i nacionalsocijalista na vlast – odabrali „duhovnu” emigraciju i nisu napustili Njemačku. U „duhovnoj” emigraciji živjeli su i oni koji su iz političkih, vjerskih ili nacionalnih razloga bili prisiljeni poći u izgnanstvo, gdje su se borili s jezičnim barijerama i patili zbog izolacije od svoje njemačke publike. Za vrijeme Hitlerove diktature česte su bile kazne u vidu zabrane pisanja i objavljivanja djela za književnike koji nisu napustili domovinu i nisu bili naklonjeni nacističkom režimu.¹ Povlačenje u „unutarnju emigraciju” za književnike

¹ Usp. Barbara BAUMANN – Birgitta OBERLE, *Deutsche Literatur in Epochen*, München 1995., 226.

znači udaljavanje iz političkog i duhovnog svijeta vladajućeg nacionalsocijalizma, ali ne i otpor istome.²

Promjene na kulturnoj sceni počinju dolaskom Hitlera na vlast i sve snažnijim uplitanjem propagandističke politike Pruske akademije umjetnosti u kulturni život i književno stvaralaštvo. Nakon što su 1933. godine, zbog zaoštavanja konflikta, književnici Heinrich Mann i Käthe Kollwitz istupili iz Pruske akademije umjetnosti, Gottfried Benn je preuzeo vodstvo Sekcije za pjesništvo i od članova zatražio priklanjanje principima nacionalsocijalizma. Veliki dio članova nije slijedio poziv i mnogi su protestirajući napustili akademiju (Thomas Mann, Alfred Döblin, Ricarda Huch i Jakob Wassermann). U svibnju 1933. godine iz Pruske akademije umjetnosti isključeni su svi članovi židovskog porijekla, a njihova mjesta odmah su popunjena književnicima odanim nacističkom režimu.

Usljedile su – 10. svibnja 1933. – akcije spaljivanja knjiga velikog broja židovskih i politički nepodobnih stvaralaca, a sredinom mjeseca objavljena je i prva službena „Crna lista” s imenima preko stotinu autora, koja je za cilj prvobitno imala čišćenje javnih biblioteka od takozvanog „nenjemačkog štiva” (marksističkih i židovskih knjiga), a kasnije i zabranu objavljivanja za izdavačke kuće. U narednom periodu različiti gremiji pod kontrolom Goebbelsovog Ministarstva propagande i javnog prosvjećivanja sastavljali su specijalne liste i time neprestano povećavali broj zabranjenih knjiga, što je nacistička vlada i ozakonila izdavanjem Naredbe o štetnom i nepoželjnom štivu.

Godina 1933. označila je pogubnu promjenu za kulturni i literarni život, a dolazak Hitlera na vlast duboko se urezao u život i djelo brojnih autora koje je njegov režim proganjao iz političkih i/ili rasnih razloga. Neposredno nakon što je Hitler preuzeo vlast, a najkasnije nakon paljenja Reichstaga u veljači iste godine, mnogi autori napustili su Njemačku. Na listama s imenima velikog broja pisaca, umjetnika i znanstvenika kojima je kasnije i formalno oduzeto državljanstvo, našla su se imena Heinricha i Thomasa Manna, Bertolta Brechta i drugih, a ukupno je iz Trećeg Reicha prognano preko pet tisuća intelektualaca. Borci za bolju Njemačku, koji su ostali u zemlji, ušutkani su na mnogo radikalniji način. Već na samom početku mnogi su odvedeni u koncentracijske logore i gestapovske podruge, u kojima je veliki broj njih ubijen na zvjerski način.

Za razliku od onih autora koji su se priklonili nacionalsocijalističkom režimu i stvarali u duhu njihovih ideja, autori „unutarnje emigracije” distancirali su se na različite načine od službeno propagirane kulturne ideologije. Za većinu tih autora javna kritika vladajuće ideologije bila je nezamisliva, čak i pogubna, te je način na koji su se ogradili od nacističke ideologije više bio vidljiv na tematskoj i stilskoj razini njihovih djela, koja su se po tome razlikovala od službeno nametnutih normi nacionalsocijalističke literature. Kako bi izrazili svoj tihi otpor totalitarnoj državi, književnici se služe figurativnim kodiranjem povijesnih činjenica, pa tako, kao što ističe književni teoretičar Bernhard Zimmermann, upravo patnja, pasivnost i povlačenje postaju osnova umjetničke sublimacije, poetskog protusvijeta koji se stoički odvađa od stvarnosti.³ Kako bi izbjegli zabranu objavljivanja mnogi autori svoja djela objavljuju pod pseudonimima ili u inozemstvu, a neki su, zahvaljujući propustima nacionalsocijalističke cenzure, uspjeli objavljivati i u domaćim novinama i časopisima.

² Usp. Paul RIEGEL – Wolfgang VAN RINSUM, *Deutsche Literaturgeschichte. Band X. Drittes Reich und Exil 1933–1945*, München 2000., 48.–49.

³ Usp. Bernhard ZIMMERMANN, „NS-Literatur, Exil und Innere Emigration”, *Deutsche Literaturgeschichte. 20. Jahrhundert*, (ur. Georg Bollenbeck, Bernhard Zimmermann, Otto F. Riewoldt i Knut Hickethier), Düsseldorf 1984., 58.

Kakvi su kulturnopolitički paradoksi bili mogući prvih mjeseci Trećeg Reicha svjedoči i književnik Oskar Maria Graf u javnom apelu od 15. svibnja 1933. godine, u kojem govori o zastrašujućem iznenađenju kada je u dnevnom listu *Berliner Börsencourir* pročitao da se njegovo ime nalazi na tzv. „Bijeloj listi” autora nove Njemačke i da su njegova djela uglavnom preporučena za čitanje. Graf svoje negodovanje izražava sljedećim riječima: „Nakon cijelog mog života i nakon svega što sam napisao imam pravo zahtijevati da moje knjige budu spaljene u plamenu lomače kako ne bi dospjele u krvave ruke i bolesne mozgove smeđih ubilačkih bandi.”⁴ Sličan stav imali su i brojni drugi pisci kada je u pitanju cenzura njihovih djela. Jer ne biti na listi onih koje je zabranila nacionalsocijalistička diktatura, značilo je biti podoban, a pisci koji nisu željeli sudjelovati u ostvarenjima novog režima, nisu htjeli čuti ni pozitivne kritike. Zapravo, svaka vrsta pozitivne režimske recepcije za njih je bila uvreda.

Putem „unutarnje emigracije” pošao je i njemački pisac, pjesnik, dramatičar, pripovjedač i esejist Gottfried Benn, jedan od najznačajnijih, ali zbog svog kratkog političkog djelovanja i jedan od najkontroverznijih predstavnika ekspresionizma u Njemačkoj. Kao vojni liječnik sudjelovao je u oba svjetska rata i do kraja života je radio kao liječnik u Berlinu. Dobitnik je brojnih nagrada za književnost.

Dolazak nacionalsocijalista na vlast 1933. godine Benn je pozdravio kao početak novog doba. Bennov svjetonazor donekle je imao sličnosti s nacionalsocijalističkim poimanjem povijesti i idejama o selekciji, zbog čega su ga komunisti često kritizirali kao antisocijalnog estetičara, ali i zbog kojeg je u osvit nacionalsocijalizma dijelio oduševljenje s mnogim suvremenicima i koji ga je obilježio kao simpatizera nacionalsocijalizma.⁵ Na berlinskom radiju Benn 24. travnja 1933. čita govor *Der neue Staat und die Intellektuellen* (Nova država i intelektualci), u kojem slavi totalitarnu državu te istovremeno proklinje demokraciju, liberalizam i marksizam.⁶ U eseju *Züchtung I* (Uzgoj I), napisanom 1933. godine, Benn iznosi nekoliko stavova koji nedvojbeno sličje parolama nacionalsocijalista. Politička zbivanja u tadašnjoj Njemačkoj doživljava kao povijesnu transformaciju nesagledivih razmjera, a bit transformacije nastanak je totalitarne države: „Totalitarna država, za razliku od pluralističke iz protekle epohe, (...) nastupa s obilježjem potpunog identiteta duha i moći, individualnosti i kolektivnosti, slobode i nužnosti, ona je monistička, anti-dijalektička, trajna i autoritarna.”⁷ Kao posebnu novost povijesne transformacije ističe razvoj – prema vlastitim riječima – specifičnog poimanja Führera, koji za njega nije oličenje moći niti je zamišljen kao načelo terora, već kao najviši duhovni princip. Führera shvaća kao stvaralački princip i odraz povijesne volje. Benn pojašnjava kako se Führeru nakon desetogodišnje javne borbe predala i masa te da ništa nije moglo spriječiti njihovo zajedničko osvajanje Trećeg Reicha. A kao krajnji rezultat povijesnih promjena, u Europi će – napola mutacijom, a napola odgojem – nastati novi čovjek: njemački čovjek. Prema Bennovim riječima njemački čovjek ni protiv koga se neće pobuniti, ali će se uzdići iznad zapadnog i istočnog tipa čovjeka.⁸ Sigurno je da su brojni kritičari ovdje vidjeli obilježja rasne ideologije na kojoj će nekoliko

⁴ Citirano iz napisa književnika Oscara Marije Grafa objavljenog 15. svibnja 1933. u novinama *Volksstimme* prema B. ZIMMERMANN, *n. dj.*, 47. (Sve citate s njemačkog na hrvatski jezik prevela D. Č.)

⁵ Usp. P. RIEGEL – W. VAN RINSUM, *n. dj.*, 55.-56.

⁶ Usp. Gottfried BENN, „Der neue Staat und die Intellektuellen”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1993., 440.-449. Ovdje 440. i dalje.

⁷ Gottfried BENN, „Züchtung I”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, 214.-222. Ovdje 214.

⁸ *Isto*, 216.

godina kasnije počivati sramota pogubnog uspjeha nove vlasti. Drugi pak kritičari tvrde da Benn nije bio dovoljno upućen u politički program i da zbog toga nije mogao znati krajnje ciljeve nacističke diktature u Njemačkoj.

Zasljepljenost novim političkim idejama trajala je više od godine dana, a onda u pismu od 24. kolovoza 1934. godine upućenom književnici Ini Seidel⁹ Benn osviješteno progovora o užasu nacističkog režima:

Živim stisnutih zubi, iznutra i izvana. Više ne mogu dalje. Određene stvari zadale su mi posljednji udarac. Jezovita tragedija! (...) Tako značajno je počelo, a tako gnusno danas izgleda.¹⁰

Bennova, kako je mnogi kritičari nazivaju, neoprostiva zabluda ili čak izdaja počela je 30. siječnja 1933. godine, a sastojala se u tome što je Benn vlastitom voljom odlučio javno stati na stranu nove vlasti i to ne samo kao tihi simpatizer nego riječima i djelima, što se očituje kroz njegovo djelovanje u Pruskoj akademiji umjetnosti, a potom u radijskim nastupima, javnim govorima i esejima. Polemika oko Bennovog političkog stava otvorena je – kao što je prethodno navedeno – 24. travnja 1933. godine kada je na radiju čitao esej o odnosu između nove države i intelektualaca, a zahuktala se mjesec dana kasnije, kada, ponovno na radiju, objavljuje govor *Antwort an die literarischen Emigranten* (Odgovor književnim emigrantima), javno uzvratanje na pismo koje mu je Klaus Mann uputio iz francuskog egzila. U svom odgovoru Benn reagira na Mannovu oštru kritiku i na pitanje kako je svoje ime, koje je bilo sinonim za najvišu razinu intelektualne kulture i gotovo fanatičnu neokaljanost, mogao staviti na raspolaganje onima kojima cijela Europa upravo taj status osporava. Benn se jednakom oštrinom brani od kritika onih koji povijesne promjene promatraju kao izbjeglice u francuskim toplicama. Međutim, i ovdje Benn naglašava da emigranti propuštaju priliku biti dio povijesne transformacije i stvaranja novog biološkog tipa bijele rase. Kao opravdanje za svoj pozitivni odnos prema novom političkom režimu Benn iznosi i vlastita iskustva liječnika u radu s velikim brojem pacijenata. Od njih neprestano sluša kako im je novi državni poredak donio bolje životne uvjete. Posebno ističe radnike, koji su dobili znatno više prava nego u prethodnom razdoblju. Benn u ovom odgovoru jasno staje na stranu novog političkog režima:

(...) osobno sam potpuno opredijeljen za novu državu, jer je to moj narod koji si ovdje krči svoj put. (...) Za mene narod znači mnogo! Moju duhovnu i materijalnu egzistenciju, moj jezik, moj život, moje međuljudske odnose, ukupnu cjelinu mog duha u prvoj liniji zahvaljujem ovom narodu.¹¹

A upravo to je razlog zašto je svoje ime stavio na raspolaganje onima za koje Klaus Mann smatra da su na najnižoj razini. Drugi je razlog za Benna to što iza novog političkog pokreta ujedinjen stoji cijeli narod. U kontekstu Bennovog govora *Antwort an die literarischen Emi-*

⁹ Ina Seidel (1885.–1974.) njemačka je književnica koja je u početku Drugoga svjetskog rata pisala ratnu poeziju domoljubnog karaktera, a za koju je prepoznatljivo korištenje nacističkih fraza. Autorica je kontroverznih stihova povodom 50. rođendana Adolfa Hitlera, koji je njeno ime osobno uvrstio na poseban popis među šest najznačajnijih pisaca. Neki kritičari tvrde kako je od samog početka bila žrtva nacističke ideologije moći, o čemu se i sama na sličan način očitovala još tijekom rata, ali i u djelima nastalim nakon rata.

¹⁰ Citirano iz Bennova pisma Ini Seidel prema P. RIEGEL – W. VAN RINSUM, *n. dj.*, 56.

¹¹ Gottfried BENN, „Antwort an die literarischen Emigranten”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1995., 239.-248. Ovdje 245.-246.

granten mora se istaći da Benn i ovdje naglašava svoju političku neutralnost, time što pojašnjava kako nije član Hitlerove partije niti je u bliskim vezama s njezinim partijskim vođama.

Bennova fatalna politička zabluda trajala je do 30. lipnja 1934. godine kada je u „Noći dugih noževa”, tijekom pobune koju je izrežirao Hitler sa svojim najbližim suradnicima, s ciljem likvidacije bivšeg oficira Ernsta Röhma, ubijeno gotovo dvije stotine zagovornika socijalne revolucije bez službene presude. Svakako da su se kod Benna već i ranije pojavile sumnje, ali navedeni događaj zadao mu je posljednji udarac, kao što i sâm bilježi u već spomenutom pismu Ini Seidel. Nakon tog događaja više nije gajio iluziju o ostvarenju povijesne transformacije države. Kao izlaz iz političke, ali i osobne zablude, za njega u obzir nije dolazio tada još mogući bijeg u inozemstvo, „gdje bi ga dočekali s podsmijehom i zluradošću”.¹² Nakon Bennovog povlačenja iz javnog života kritičari su raspravljali o brojnim pitanjima: Kako se diviti nekome tko nosi teret tako neshvatljive pogreške? Kako i dalje duhovno i estetski biti fasciniran čovjekom koji se dao zavarati jezovitom prazninom duha Hitlerovog režima i kako je takav režim mogao općiniti ličnost poput Benna?¹³ Slična pitanja posebno se otvaraju u usporedbi s činjenicom da je još godine 1929. njemački pisac Max Hermann-Neiße veličao Bennu kao primjer neovisnog i superiornog svjetskog pjesnika, koji je stajao visoko iznad običnih liferanata propagandnih političkih materijala.¹⁴ Walter Lennig, autor monografije o Gottfriedu Bennu, smatra kako se tu više radi o Bennovoj zabludi u vezi sa samim sobom nego nacionalsocijalizmom i tvrdi da je Bennu ideologija nacionalsocijalizma bila gotovo nepoznata. Benn nije poznao program Hitlerove stranke ni *Mein Kampf*, nije poznao vodeće ličnosti i nikada nije bio na političkim skupovima pa zbog toga Lennig njegovu reakciju tumači tek kao odraz raspoloženja i emocija i kao posljedicu neupućenosti u politička zbivanja. Benn je, prema Lennigovim riječima, sve do 1933. i ponovno godinu dana kasnije osjećao istinsku odbojnost prema svemu političkom.¹⁵ Književni teoretičar Bruno Hillebrand također napominje da Benn nije bio dovoljno informiran o ciljevima politike novih moćnika te da je njegova pogreška bila u tome što je vjerovao u duhovnu obnovu nacije i što je isprva ignorirao brutalne metode novog režima.¹⁶ Nešto drugačiji stav prema Bennovu političkom angažmanu zastupa književni povjesničar Peter J. Brenner:

Jedini njemački autor europske razine koji je 1933. bezrezervno stao na stranu nacionalsocijalista, bio je – pored filozofa Martina Heideggera – Gottfried Benn. U nekoliko eseja, a posebno u radijskom govoru *Nova država i intelektualci* i u svom nečasnom *Odgovoru književnim emigrantima*, usmjerenom protiv Klause Manna, odobravao je nacionalsocijalističku ideologiju, uključujući i njezine rasističke komponente.¹⁷

Wolfgang Emmerich, biograf Gottfrieda Bennu, opravdanje za Bennovo priklanjanje nacističkom režimu nalazi u njegovom nesigurnom socijalnom i ekonomskom statusu te smatra da je pjesnik u novom državnom poretku vidio mogućnost kako osigurati svoju do tada uvijek ugroženu egzistenciju, a djelovanje pod okriljem Pruske akademije umjetnosti kao izlaz iz položaja autsajdera. Ideologiju fašizma Benn doživljava kao estetizaciju politike. Nacistički režim na ulicama je na zapanjujući način postigao ono za čime je Benn žu-

¹² Walter LENNIG, *Gottfried Benn mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek bei Hamburg 1994., 111.

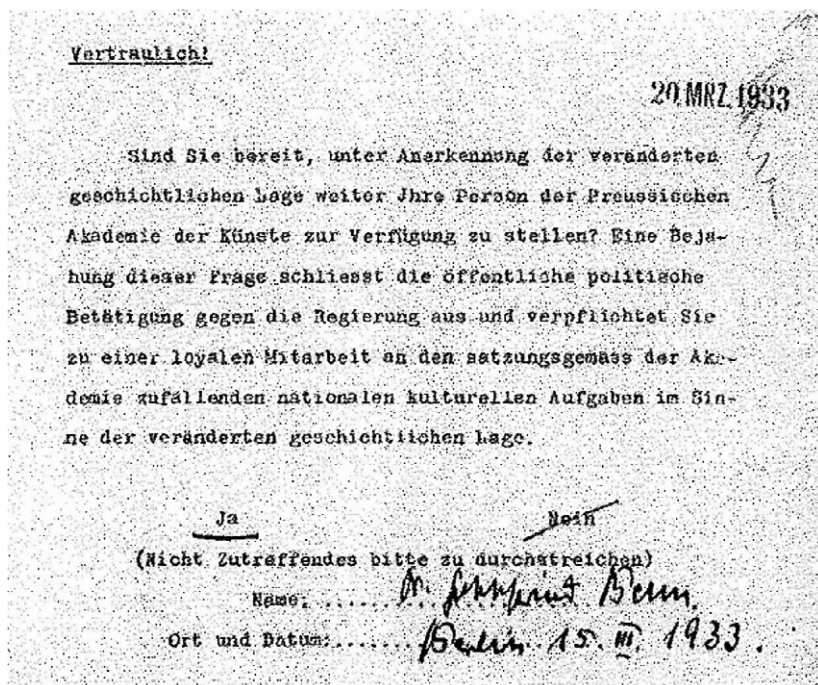
¹³ *Isto*, 114.

¹⁴ Usp. Wolfgang EMMERICH, *Gottfried Benn*, Reinbek bei Hamburg 2006., 77.

¹⁵ Usp. W. LENNIG, *n. dj.*, 114.-116.

¹⁶ Usp. Bruno HILLEBRAND, *Benn*, Frankfurt/Main 1986., 281.

¹⁷ Peter J. BRENNER, *Neue deutsche Literaturgeschichte. Vom „Ackermann” zu Günter Grass*, Tübingen 2004., 259.

Slika 1. Dokument kojim se Gottfried Benn obvezao na lojalnost nacionalsocijalističkom režimu u ožujku 1933. godine

dio kao umjetnik individualist: puteni zanosi, mistično sudjelovanje, neobuzdane ekstaze. Kao jedan od razloga zašto Benn nije emigrirao, Emmerich navodi njegov loš materijalni položaj kao i to da zbog nedostatka sredstava nije imao kamo otići.¹⁸

Književni suvremenici Gottfrieda Benna imali su malo razumijevanja za njegove političke postupke te su i sami pridonijeli otvorenoj polemici oko njegove ličnosti. U raspravu su se uključili lijevo orijentirani pisci poput Egon Erwina Kisch, Johannes R. Bechera, Bertolt Brecht i drugih. Egon Erwin Kisch govori o odurnoj aristokraciji, koja zaudara iz svakog retka Bennove proze, Johannes R. Becher o pjesničkoj umišljenosti koja se kod Benna očituje u najgorim oblicima, a ljevičarski publicist Werner Hegemann zaključuje da Benn sve dublje tone u fašistički tabor i da je njegova teorija umjetnosti u skladu s Hitlerovim umom.¹⁹ Za razliku od Benna, brojni njegovi kolege književnici bili su bolje informirani o političkim zbivanjima te su prvom prilikom napustili zemlju. Među najpoznatijima je svakako već spomenuti Klaus Mann, koji je Benna okrivio za političku kratkovidnost, ali i Bertolt Brecht, za kojeg Benn kao kolaboracionist fašizma više nije bio prihvatljiva veličina.²⁰

Bennovu relativno brzom uvidu u pogrešku u velikoj mjeri pridonijela je činjenica da za nacističke moćnike ličnost poput Benna nije bila samo nepodobna već i nepodnošljiva, jer on nije posjedovao nijednu osobinu kojom bi se uklapao u novi režim. Za voditelja Sekcije

¹⁸ Usp. W. EMMERICH, *n. dj.*, 89.-90.

¹⁹ *Isto*, 77.

²⁰ Usp. Theo BUCK, „Autonomie und Gebrauchswert der Kunst: Benn und Brecht“, *Text + Kritik*, 23/1985., br. 44, 101.

za pjesništvo pri Pruskoj akademiji umjetnosti Benn je imenovan 15. veljače 1933. godine. Iste godine, 8. srpnja, smijenjen je s funkcije, a na mjesto novog voditelja dolazi Hans Friedrich Blunck, odani sljedbenik nacističkog režima. Benn za vladajuću ideologiju nije bio prijatnija samo kao književnik već i kao liječnik. Iako je Hitlerova diktatura tek bila u usponu, Benn je već 1933. godine skinut s liste liječnika ovlaštenih za potpisivanje određenih liječničkih uvjerenja, a Liječnička komora Trećeg Reicha od svih je liječnika tražila popunjavanje upitnika o precima i dokaz o arijskom porijeklu. Uvidjevši svoje slijepo vjerovanje u ideje koje su se počele pretvarati u strahovitu stvarnost, kao jedino rješenje za izlaz iz političke zablude u proljeće 1935. godine Benn drži odlazak u vojsku. Dana 1. travnja stupa u službu liječnika Vrhovnog štaba u Hannoveru, a u kasnijim izjavama često će reći kako je odlaskom u vojnu službu odabrao tzv. „aristokratsku formu emigracije”. Time se jasno ogradio od politike zatrovane nacizmom, ali i od većine emigranata u inozemstvu. Povlačenje u vojsku zbog udaljavanja od književnih zbivanja u Berlinu Bennu ponovno vraća u izolirani položaj, ali mu pruža i priliku za pisanje novih djela. Početkom 1936. objavljena mu je mala zbirka *Gedichte* (Pjesme), a potom i *Ausgewählte Gedichte 1911–1936* (Izabrane pjesme 1911.–1936.) o kojima su u njemačkim dnevnim novinama objavljene desetine pozitivnih prikaza. Ali, objavljivanje zbirke poezije, koja je sadržavala i nekoliko kontroverznih pjesama iz rane faze Bennova stvaralaštva, imalo je bolne posljedice. U tjedniku pod utjecajem SS-a *Das Schwarze Korps* objavljen je anonimni napad na pjesnika koji je za cilj nedvojbeno imao Bennovo udaljavanje iz Wehrmachta. Samo zahvaljujući prijateljima, Benn uspijeva ostati u vojsci i osigurati svoju egzistenciju. Zbog uvreda i optužbi iznesenih u navedenom časopisu, Benn je morao napisati opravdanje da se u njegovoj zbirci radi o umjetnički značajnim pjesmama, a ne o „svinjariji” i dati časnu riječ da nije homoseksualno orijentiran.²¹ Tijekom vojne službe u Hannoveru nastaju i njegova nova djela, ali budući da je kritika novog režima bila sve oštrija, ne pomišlja na njihovo objavljivanje. Djela nastala u to vrijeme bit će objavljena tek nakon rata, nakon ukidanja zabrane. Čini se da je bilo potrebno nekoliko ozbiljnih udara na pjesnikovu egzistenciju kako bi uvidio „da Treće Carstvo nije bilo i njegovo carstvo”.²²

Sredinom 1937. godine Benn je premješten u Berlin kao sanitetski oficir te mu je ispunjena i dugogodišnja želja da napusti provincijski grad Hannover i vrati se svom starom načinu života u Berlinu. Ali, u Berlinu su nastavljeni napadi na njega. Tamošnji piščevi protivnici, nacistički simpatizeri, nazivaju ga „kulturnim boljševikom i rasnim izdajnikom”.²³ Iako je naredba vođe SS-a Heinricha Himmlera, koji je izdao uvjerenje o autorovu besprijezornom držanju u nacionalnom pogledu još od godine 1933., Bennu pružila zaštitu od novih napada SS-a, 18. ožujka 1938. isključen je iz Društva pjesnika Trećeg Reicha te mu je nametnuta zabrana pisanja. Međutim, izgledi da duže vrijeme neće smjeti ne samo objavljivati nego i pisati bili su, kako napominje Wolfgang Emmerich, novi oblik represije i pjesnika su duboko deprimirali.²⁴

Početkom Drugoga svjetskog rata Benn je promaknut u glavnog liječnika poljske bolnice i bio je veoma dobro upućen u ratna zbivanja. Godine 1940. nastala je njegova studija o slučajevima suicida u vojsci, a 1941. sâm sebi je dijagnosticirao kliničku depresiju. Dijagnoza

²¹ Usp. B. HILLEBRAND, *Benn*, 285.

²² W. EMMERICH, *n. dj.*, 86.

²³ Bruno HILLEBRAND, „Biographie Gottfried Benn”, *Text + Kritik*, 23/1985., br. 44, 146.

²⁴ Usp. W. EMMERICH, *n. dj.*, 98.

Slika 2. Gottfried Benn u svojoj radnoj sobi u studenom 1955. godine

pokazuje da su prve godine rata za Benna bile iznimno teške: s jedne strane zbog toga što je kao liječnik na bojišnici neposredno gledao sve ratne strahote, s druge strane zbog zabrane književnog djelovanja. Kada se vratio s rehabilitacije, Wehrmacht je već bio napao Sovjetski Savez. Tijekom 1941. i 1944. godine Bennov garnizon biva više puta premještan u Landsberg/Warthe, gdje je Benn ukupno proveo 17 mjeseci. Jednako kao za vrijeme boravka u Hannoveru, Benn osjeća tjeskobu provincije, ali unatoč tome u Landsbergu nastaju neka od njegovih kasnije značajnih djela. Zbog povlačenja njemačke vojske pred Crvenom armijom Benn 1945. napušta Landsberg i vraća se u Berlin, gdje će voljeni grad zateći u kaos i ruševinama.

Po završetku rata Bennu nije ukinuta zabrana pisanja i objavljivanja, jer se tad opet našao na crnim i sivim listama nepoželjnih autora. U pismu prijatelju Friedrichu Wilhelmu Oelzeu iz 1947. godine Benn piše kako više ne gaji nadu da će još za života imati priliku objaviti svoja dje-

la, a za koja kaže da su to vrijedne knjige, koje će biti priznate nakon njegove smrti.²⁵ Te godine, nakon jedanaest godina šutnje, Benn počinje primati ponude izdavačkih kuća i književnih časopisa te intenzivno radi na svojim književnim djelima. Krajem godine završava zbirku *Statische Gedichte* (Statične pjesme) i s potajnom radošću govori o povratku na književnu scenu. Svoj pravi povratak Benn će doživjeti tek 1949., nakon „unutarnje emigracije” duže od jedanaest godina. Tada počinje objavljivati svoja nova djela u renomiranom časopisu *Mercur* i za njih dobiva brojne pozitivne kritike. Bennova djela godinu dana kasnije nalaze odjeka i u međunarodnim publicističkim krugovima. Prema novostjećenoj popularnosti Benn je ipak ostao skeptičan. Posljednje godine pjesnikova života, zbog ponovnog kopanja po njegovoj prošlosti, ali i zbog sve lošijeg zdravstvenog stanja, obilježene su povlačenjem iz javnosti. Benn nikada nije svjesno htio biti dijelom vladajućih političkih i književnih krugova, ali se spletom okolnosti nakon 1933. godine našao u središtu njihove pažnje. Razlog zašto se svjesno povukao i uvijek nastojao ostati izvan središta Benn pojašnjava u svome *Berliner Brief, Juli 1948* (Berlinsko pismo, srpanj 1948.):

(...) kada su vas kao mene proteklih petnaest godina nacisti javno nazivali svinjom, komunisti budalom, demokratski duhovnom prostitutkom, emigranti odmetnikom, religiozni patološkim nihilistom, onda vam se ne mili ponovno vraćati u takvu javnost.²⁶

²⁵ Citirano iz Bennova pisma Oelzeu od 10. siječnja 1947. prema B. HILLEBRAND, *Benn*, 293.

²⁶ Gottfried BENN, „Berliner Brief, Juli 1948”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, 280.-285. Ovdje 281.

U istom pismu upućenom anonimnom izdavaču časopisa, godinu dana prije ukidanja zabrane objavljivanja, Benn rezignira zbog toga što vjerojatno neće doživjeti ponovno tiskanje vlastitih djela, a kao razlog ističe svoj univerzalni nihilistički stav. U predvečerje života Benn još jednom osjeća poriv opravdati se zašto je odabrao put u „unutarnju emigraciju” i odlučio ostati u Berlinu: „Jer to je onaj grad čiji sjaj sam volio, čiju bijedu sada domaćinski podnosim, u kojem sam dočekao drugo, treće i sada već četvrto carstvo i iz kojeg me ništa ne može nagnati na bijeg.”²⁷ Čini se da je Benn posljednjih dana života konačno pronašao mir i da se ponovnim književnim uspjehom uspio uzdići iznad svoje pogrešne procjene političkih zbivanja, o čemu svjedoči posljednje pismo prijatelju Oelzeu: „U onaj čas, budite uvjereni, neće biti straha, mi nećemo padati, mi ćemo se uzdizati (...).”²⁸

No, vratimo se Bennovim esejima i autobiografskim zapisima nakon početnog oduševljenja novim društvenim poretom. Dok je u esejima iz predratnog vremena vidno prisutna rastrganost između umjetnosti i politike te piščeva slijepa perspektiva, u esejima nastalim ratnih i poratnih godina Benn jasno progovara o svojoj političkoj zabludi. Tih godina Benn piše eseje koji će biti objavljeni 1949., nakon što mu je ukinuta zabrana objavljivanja: *Blok II, Zimmer 66* (Blok II, soba 66, 1943./44.), *Züchtung II* (Uzgoj II, 1940.), *Kunst und Drittes Reich* (Umjetnost i Treći Reich, 1941.), *Provoziertes Leben* (Provocirani život, 1943.), *Zum Thema Geschichte* (O povijesti, objavljen posthumno 1959., nastao vjerojatno 1943.) i druge. Tako se u eseju *Kunst und Drittes Reich* jasno očituje Bennov u međuvremenu osviješteni stav i prezir kada govori o nacistima: „(...) imaju mozak troglodita, moral protoplazme i ponos hotelskih štakora.”²⁹ Moglo bi se reći da Benn na svoju političku zabludu i na politički program Hitlerove diktature sada već gleda s određenim sarkazmom kada zaključuje da je nacistički režim zanimanje umjetnika sveo na nivo zanatlije, čiji su nalogodavci nadzornici zatvorskih ćelija i vojnih domova te da Gestapo nadzire slikarske radionice i zabranjuje kupovinu platna i uljanih boja, a ulična straža noću pregledava štafelaje. Za totalitarnu državu odnos prema umjetnosti svodio se na suzbijanje štetočina. Kritički osvrt na Hitlerovu diktaturu Benn donosi i u eseju *Zum Thema Geschichte* u kojem kritizira odnos nacističke države prema umjetnicima i intelektualcima. Najprije piše o oduzimanju titule počasnog doktorata znanosti Thomasu Mannu, a zatim o mučenju u koncentracijskim logorima onih znanstvenika koji nisu htjeli sudjelovati u idiotskim teutonskim pothvatima kao i o odvođenju na prisilni rad svećenika koji su učili da je Bog iznad Hitlera. Ovdje Benn na odgovornost poziva i sve one koji su dizali ruke na pozdrav ministru Goebbelsu i mirno gledali dok su iz kuća izvodili židovsku djecu te ih bacali na kamione i zauvijek odvozili u nepoznato.³⁰ U eseju *Schatten der Vergangenheit* (Sjene prošlosti), objavljenom već u proljeće 1934. u rasprodanoj zbirci eseja i ponovno objavljenom 1949. godine, Benn govori o razlozima zašto je 1933. ostao u Njemačkoj. Objašnjava kako nije imao osobnih razloga da napusti Berlin. Za život je zarađivao u svojoj liječničkoj ordinaciji, a u tadašnju politiku nije bio upleten. Kako su potvrdila istraživanja brojnih kritičara, Benn i sâm kaže da nikada do kraja nije proučio partijski program te da ni prije ni poslije 1933. nije čitao nacionalsocijalistički tisak. Priznaje da je bio upućen u antisemitski program, ali da tada

²⁷ *Isto*, 285.

²⁸ Citirano iz Bennova posljednjeg pisma Oelzeu od 15. lipnja 1956. prema B. HILLEBRAND, *Benn*, 300.-301.

²⁹ Gottfried BENN, „Kunst und Drittes Reich”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, 299.-322. Ovdje 318.

³⁰ Usp. Gottfried BENN, „Zum Thema Geschichte”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, 371.-388. Ovdje 376.-377.

nitko, pa ni on sâm, nije vjerovao u ostvarenje bolesnih rasno-političkih ideja. Dodaje i da je drhtao od straha kada su nacisti počeli prakticirati svoje rasne teoreme.³¹ O slijepoj opčinjenosti Hitlerovom politikom te o čuđenju nad vlastitom, ali i pogreškom mnogih drugih, Benn govori u autobiografskom zapisu *Block II, Zimmer 66* u kojem ocrtava iskustva ratnog liječnika na sovjetskoj fronti:

(...) pred nama je već pet godina rata ispunjena porazima i pogrešnim procjenama, očišćenim dijelovima kontinenta, razorenim ratnim brodovima, milijunima mrtvih, bombardiranim velegradovima, a masa unatoč svemu i dalje sluša prazne govore Führera i vjeruje u njih.³²

Je li Gottfried Benn bio nacionalsocijalist? To je pitanje koje se i danas često postavlja. U godinama od 1933. do 1934. Benn je bio fasciniran novim političkim idejama, ali nije dovoljno poznao njihovu pozadinu i krajnje ciljeve diktature. Pritom valja napomenuti, iako to ne ublažava Bennovu odgovornost, da su i drugi značajni autori svjetske književnosti, zagovornici esteticizma, gajili simpatije naročito prema talijanskom fašizmu. Među njima je bio američki pjesnik Ezra Pound kao i talijanski pisac, političar i utemeljitelj futurizma Filippo Tommaso Marinetti. Premda je, prema riječima Waltera Lenniga, ideologiju fašizma 1933. godine Benn slavio kao estetizaciju politike, shvatio je da su ideje totalitarne države u doba masovne hysterije principijelno i nužno usmjerene protiv umjetnosti i duha.³³ Na svu sreću, Bennovo početno slijepo vjerovanje u ideje nacionalsocijalizma iščezlo je brzo i trajno, a u pismu iz 1935., osvrćući se na 1933. godinu, Benn je prijatelju F. W. Oelzeu, kojem će do svoje smrti 1956. godine napisati preko sedamsto pisama, uputio sljedeće riječi: „Beskrajno se sramim svog pada, (...) osjećam beskrajnu tugu zbog izdaje kojom sam kanio izdati samoga sebe (...).”³⁴ Kada Benna spominjemo kao simpatizera nacionalsocijalizma, bilježi Walter Lennig u svojoj knjizi o životu i djelu njemačkog pisca, ne smijemo zanemariti činjenicu da u njegovu opusu nema niti jedne riječi antisemitizma niti izjave, koja bi u tom smislu mogla biti pogrešno protumačena.³⁵ Štoviše, Benn je nacionalsocijalistima okrenuo leđa čim je prozreo njihove kobne rasističke planove. Suočeni sa stvarnošću nasilne vlasti ubrzo je uvidio svoju zabludu te je u djelima pokušao sačuvati duh moderne njemačke književnosti od utjecaja nacionalsocijalista.

Zaključak

Odabrani eseji i govori (*Der neue Staat und die Intellektuellen, Kunst und Drittes Reich, Antwort an die literarischen Emigranten* i dr.) svjedoče o Bennovom početnom oduševljenju nacionalsocijalističkom ideologijom. Benn u svojim autobiografskim djelima iznosi stavove zašto je u početku, u umjetničkom smislu, bio fasciniran novim političkim uređenjem te

³¹ Usp. Gottfried BENN, „Schatten der Vergangenheit”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1995., 69.-112. Ovdje 70.-71.

³² Gottfried BENN, „Block II, Zimmer 66”, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, 113.-131. Ovdje 117.-118.

³³ Usp. W. LENNIG, *n. dj.*, 117.

³⁴ Citirano iz Bennova pisma Oelzeu iz 1935. prema W. EMMERICH, *n. dj.*, 92.

³⁵ Usp. W. LENNIG, *n. dj.*, 120.

opisuje događaje, koji su ga duboko potresli i zbog kojih je ubrzo uvidio strašne namjere Hitlerove diktature. Nakon što je 1933. godine na kratko vrijeme preuzeo vodstvo Sekcije za pjesništvo pri Pruskoj akademiji umjetnosti i aktivno podržao principe nacionalsocijalističke države, Benn javno nastupa propagirajući stavove u i o duhu nacionalsocijalizma. Govori o početku novoga doba, teorijama selekcije, nastanku novog – njemačkog – čovjeka, povijesnoj transformaciji države, Führeru kao stvaralačkom principu i veliča totalitarnu državu kao odraz volje naroda. Kroz godinu dana, koliko je trajala zasljepljenost idealima nacionalsocijalizma, Benn prepoznaje svoju političku zabludu i već u ljeto 1934. godine, u pismu književnici Ini Seidel, progovara o jezovitim zločinima i tragediji Hitlerovog režima. Gottfried Benn bio je jedan od onih koji su kao „protest” protiv vladajuće ideologije odabrali povlačenje u „unutarnju emigraciju”. U radu su iznesena različita mišljenja kritičara i književnih suvremenika Gottfrieda Benna o njegovim političkim postupcima, a koja su doprinijela otvaranju polemike oko književnikove ličnosti. Jedni su opravdavali njegovo neznanje i nedovoljnu upućenost u politička zbivanja, a za druge je kao kolaboracionist Hitlerove diktature bio potpuno neprihvatljiv. Dok su umjetnici i intelektualci kritizirali njegova uvjerenja, nacistički moćnici Bennu su 1933. zabranili izdavanje liječničkih uvjerenja, a 1938. godine dobio je zabranu pisanja i objavljivanja. Tijekom zabrane pisanja on stvara mnoga djela s kritičkim osvrtom na osobna stajališta i godine vladavine nacionalsocijalista. Bennovo ime će se i po završetku rata naći na listama nepoželjnih pisaca, a on ponovno počinje objavljivati tek 1949., nakon jedanaest godina stvaralačke šutnje.

GOTTFRIED BENN BETWEEN NATIONAL SOCIALISM AND INTERNAL EMIGRATION

In 1932, the German author Gottfried Benn (1886–1956) became a member of the Prussian Academy of Arts, which came under the tutelage of the Nazi government since 1933, and Benn himself supported the ideology. A selection of his essays and speeches (*Der neue Staat und die Intellektuellen*, *Kunst und Drittes Reich*, *Antwort an die literarischen Emigranten* etc.) stands as evidence of Benn's early enthusiasm for National Socialism.

In his autobiographical works Benn explains why he was fascinated by the new regime and goes on to describe the events which shocked him into understanding the terrible intentions of Hitler's dictatorship. Having taken over the Poetry section of the Prussian Academy of Arts and actively supporting the principles upon which the National Socialist state was built, in his public appearances Benn expresses attitudes in the spirit of National Socialism. He speaks of the beginning of a new era, the theories of selection and the birth of a new – German - Man, the historical transformation of the country, glorifies the Führer as a creative force and the totalitarian state as an expression of the will of the people. After a year of being blinded by Nazi ideology, Benn realizes his political mistake and in the summer of 1934, in a letter to the writer Ina Seidel, speaks out about the horrifying crimes and tragedies brought about by Hitler's regime. Gottfried Benn went on to join those who chose “internal emigration” as a form of “protest” against the ruling ideology.

This paper brings various opinions by literary critics and Gottfried Benn's literary contemporaries about his political activity, opinions which contributed to the discussions of the writer's person.

While some tried justify his ignorance and lack of awareness in political matters, others rejected him completely as a collaboratorist. While artists and intellectuals criticized his attitudes, the Na-

zi authorities forbade Benn to practice medicine in 1933, and in 1938 banned him from writing and publishing. During this ban, Benn wrote numerous works critical of his own personal attitudes and the years of Nazi rule. Benn's name would continue to be listed amongst the undesirable even after the war and he himself did not begin publishing again until 1949, after eleven years of artistic silence.

Keywords: Gottfried Benn, literature of the "internal emigration", literature in the Third Reich, World War II

Literatura

- Barbara BAUMANN – Birgitta OBERLE, *Deutsche Literatur in Epochen*, München 1995.
- Gottfried BENN, „Antwort an die literarischen Emigranten“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1995., 239.-248.
- Gottfried BENN, „Berliner Brief, Juli 1948“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1995., 280.-285.
- Gottfried BENN, „Block II, Zimmer 66“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1995., 113.-131.
- Gottfried BENN, „Der neue Staat und die Intellektuellen“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1993., 440.-449.
- Gottfried BENN, „Kunst und Drittes Reich“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1993., 299.-322.
- Gottfried BENN, „Schatten der Vergangenheit“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band IV. Autobiographische und vermischte Schriften*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1995., 69.-112.
- Gottfried BENN, „Züchtung I“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1993., 214.-222.
- Gottfried BENN, „Zum Thema Geschichte“, *Gesammelte Werke in vier Bänden. Band I. Essays, Reden, Vorträge*, (ur. Dieter Wellershoff), Stuttgart 1993., 371.-388.
- Peter J. BRENNER, *Neue deutsche Literaturgeschichte. Vom „Ackermann“ zu Günter Grass*, Tübingen 2004.
- Theo BUCK, „Autonomie und Gebrauchswert der Kunst: Benn und Brecht“, *Text + Kritik*, 23/1985., br. 44, 99.-117.
- Wolfgang EMMERICH, *Gottfried Benn*, Reinbek bei Hamburg 2006.
- Bruno HILLEBRAND, *Benn*, Frankfurt/Main 1986.
- Bruno HILLEBRAND, „Biographie Gottfried Benn“, *Text + Kritik*, 23/1985., br. 44, 136.-155.
- Walter LENNIG, *Gottfried Benn mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek bei Hamburg 1994.
- Paul RIEGEL – Wolfgang VAN RINSUM, *Deutsche Literaturgeschichte. Band X. Drittes Reich und Exil 1933-1945*, München 2000.
- Bernhard ZIMMERMANN, „NS-Literatur, Exil und Innere Emigration“, *Deutsche Literaturgeschichte. 20. Jahrhundert*, (ur. Georg Bollenbeck, Bernhard Zimmermann, Otto F. Riewoldt i Knut Hieckethier), Düsseldorf 1984., 41.-71.

18.

PISCI I RAT – CRNJANSKI I KRLEŽA KAO ANTIPODI

Zvonko Kovač

UDK: 821.163.41/42-05“1938/47“

Izvorni znanstveni članak

Sažetak: Istraživanje utemeljeno na reinterpretaciji biografskih studija o klasicima modernizma pokušava, uz izdvojeno razmatranje Andrićeva slučaja, analitički supostaviti idejne/ideološke i poetičke antipode Crnjanskoga i Krležu, s naglaskom na godine 1938.–1947. Njihove različite životne pozicije pred Drugi svjetski rat utjecale su na različit odnos prema ratu općenito, kao i prema konkretnim situacijama u navedenom vremenskom okviru, kod Crnjanskoga i Krleže u gotovo dijametralno nasuprotnim tendencijama. Za razliku od Andrića koji intenzivno piše, premda odbija suradnju, Crnjanski i Krleža neposredne ratne godine provode uglavnom u književnoj šutnji, ali u bitno različitim pozicijama i životnim opredjeljenjima, što će sve imati važne posljedice i za njihovu ulogu u obnovi modernizma u poslijeratnim godinama.

Ključne riječi: klasici modernizma, Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Miroslav Krleža, poetički i ideološki antipod, ratne godine, književna šutnja

Uvod, teze

Prva teza, odnosno problem odnosi se na pisce kao javne djelatnike, kao intelektualce u posebnom odnosu prema stvarnosti, pa i prema ideologiji, jer su u pravilu ograničeni svojom poetikom, svojevrsnom ideologijom svoje poetike, ali ne manje i jezikom, kreativnim potencijalom jezika koji pisca često odvede u suprotan tabor ideologije, jer se književna jezična postava, kako smo u međuvremenu spoznali, teško može „kontrolirati“ ideološkim sredstvima. Kao što je poznato, kada je riječ o Crnjanskom, njegove odluke treba pratiti na pozadini tzv. sloma modernizma krajem dvadesetih godina, a kada je riječ o Miroslavu Krleži, njegove odluke u vezi ideologije i književnosti, pa onda i odnosa prema konstelaciji političkih prilika u Europi tridesetih godina, treba tražiti u poznatom sukobu na književnoj ljevici. Razlika između Crnjanskog i Krleže je u tome što je svojim odlukama Crnjanski išao prema žurnalizmu, pa i nepromišljenom političkom angažmanu u neskladu s njegovim ranim djelom, dok je Krleža tridesetih godina napisao možda svoja najbolja djela: *Balade*, *Povratak Filipa Latinovicza*, *Na rubu pameti*, kao i svoju ponajbolju književnu i političku esejistiku.

Druga teza, koja se može doživjeti kao polemička prema Miloševićевой knjizi *Andrić i Krleža kao antipodi*, premda zapravo nije, s osloncem na najavljene autore u sinopsisu koji su se sličnom temom bavili u opreci Benn-Brecht, sugerira istraživanje djela i djelovanja Miloša Crnjanskog i Miroslava Krleže kao potragu za istinskim nasuprotnim poetičkim tendencijama ishodišno modernističkih, avangardnih pisaca, kojima je poetička nasuprotnost, posebnost, individualnost zapravo upisana u širu književnu i umjetničku poetiku razdoblja, od ekspresionizma do obnove modernizma pedesetih godina. Međutim, ne radi se samo o tome, riječ je ovdje o različitim književnim talentima, intelektualno-nasuprotnim temperamentima. Krleža je više tradicionalno narativni i dramski pisac, bez obzira što ima zavidan pjesnički opus. Prava je književna priroda Crnjanskog u lirskom, u melankoličnom dosizanju vrijednosti užeknjiževnoga, lirskoga, ne samo u poeziji nego, prije svega u ranim prozama, a posebno u *Dnevniku o Čarnojeviću* i *Seobama*, ali i u putopisima, pa i u onim novinskim napisima, koji su Crnjanskoga afirmirali kao pisca koji je izdao svoje mladenačke sumatraističke, kozmičke i pacifističke ideale, u korist slavljenja rata i pripremanja nacije na rat i ratne okolnosti. Poznata je u tom smislu i ona mala polemika Krleže s Crnjanskim, u kojoj hrvatski pisac novinaru lista *Vreme* i povremenom uglednom suradniku *Politike*, izravno predbacuje da Crnjanski novinar vrijeđa samog sebe kao sugestivnog pjesnika. Međutim, ovdje sam tendenciozno sklon i u tim „ratničkim” novinskim tekstovima Crnjanskog vidjeti zrno lirske distance, koja omogućava čitanje autorove poruke i između redaka. Pogotovo ako se poznaje književni, ironijski, proturatni kapital koji Crnjanski, uostalom slično kao i Krleža iznosi iz Prvog svjetskog rata.

Ilustrirajmo odmah to s dva primjera:

Što se tiče idealne strane ovog pitanja, smešno je da Evropa zaboravlja ono, što je nekada toliko glorifikovala: pravo naroda, da se opredeli kuda hoće. Pravo pocepanih delova jednog istog naroda, da se sjedine. Skoro svi narodi u bivšoj Austriji glorifikovali su ovo pravo. Zar se može to zabraniti jedino Nemcima? Nema sumnje u detaljima, austrijsko pitanje još krije izvesnih teškoća i staće mnogo papira i mastila. *Krvi ne, ističu u Hitlerovoj okolini, i to je njegova zasluga.* (...)

Nemačka, Hitler, za sve Nemce danas znače pre svega jednu groznicu nadanja i divljenja. Politika se ne sastoji uvek iz realnosti i računa. Nego i iz zanosa. Berlin, večeras, na kraju jednog sunčanog i prolećnog dana mirno se skuplja oko novinskih kioska. (...) Da strana štampa, a bogami i diplomatija, nije žmurila, nego da je oči otvarala, danas ovo što se događa ne bi bilo senzacija.¹

Osim što nalazimo neugodne podudarnosti s pravom „pocepanih delova jednog istog naroda” da se ujedine, kakve smo slušali i krajem prošloga stoljeća, a slična je i nedovoljna budnost stranoga tiska i diplomacije, ovdje je zanimljivo isticanje da u slučaju pripojenja Austrije Njemačkoj *krvi neće biti*, kao i naglašavanje da je to Hitlerova zasluga, što oboje zapravo nagoviješta da će u svim ostalim slučajevima krvi biti, i da će to biti nesumnjivo njegova „zasluga”. Slične je i intonacije i očekivanje njemačke javnosti da u „austrijskom pitanju” Hitleru nije potrebna sila, kao što sila nije bila potrebna ni pri preuzimanju vlasti

¹ Miloš CRNJANSKI, „Hitlerova Austrija”, *Politički spisi*, (prir. Milo Lompar), Beograd – Podgorica 2008., 281.-282. Istaknuo Z. Ko.

u Berlinu, Austrija će „sva da se hitlerizira – činovništvo, opštine, policija i vojska”, ukratko – ona će postati „fantastično nemačka”. Sva ta pretjerivanja u stilu moraju navoditi na pomisao da je Crnjanski gledao na razvoj događaja, prilikom posjete novog šefa austrijske vlade Arthura Seyss-Inquarta Njemačkoj, nakon koje je samo dan kasnije „dinamika nacionalsocijalizma” omogućila Hitleru vladanje Austrijom, s izvjesnom zebnjom. U ozbiljnijem tonu, Crnjanski pak želi upozoriti na tu „dinamiku” kao jednog od glavnih faktora tadašnje evropske politike.

I treća teza, zapravo treće polje istraživanja, mnogo šire od mogućnosti da se ono do kraja istraži, odnosi se na odjeke rata (ili ratova), njegove prezentacije u književnim tekstovima Crnjanskog i Krleže, posebno s obzirom na zadano vremensko razdoblje Drugog svjetskog rata, budući da je uglavnom posredno. Oba pisca, tako različite političke sudbine (ovdje bih postavio pitanje – proizlazi li ona iz karaktera talenta, poetike – ili je obratno, ne pomaže li ili odmaže određena politička orijentacija piscu u pisanju, afirmaciji i plasiranju svoga djela?) svoje drugo iskustvo s ratnim vremenima u novim književnim tekstovima izražavaju više u epohalnim povijesnim projekcijama, a manje kao neposredna svjedočenja. Krležini poslijeratni tekstovi prije su neko distancirano sabiranje iskustava, u romanu *Zastave* ili u drami *Aretej*, s projekcijom pesimistične vizije povijesti i čovječanstva, dok Crnjanski *Lamentom nad Beogradom*, *Drugom knjigom Seoba*, a posebno *Romanom o Londonu*, „zaključuje” svoj opus, afirmirajući se iznova kao pisac individualne sudbine unutar kolektiva, *naciona*, trajno obilježena ratom, ratovima i ratnim iskustvima.

Prije nego što nastavim treba reći da bi bilo dobro temeljito istražiti *šutnju*, funkciju književne šutnje ili dnevničkoga zapisivanja Crnjanskoga i Krleže, kao i Ive Andrića, u neposredno ratnim godinama. Nešto je o tome već pisano u prošlom zborniku *Desničinih susreta*,² ali prilika je da se vidi kako su konkretno oba pisca provela rat, ne toliko biografski, nego unutarnjom, književnom biografijom. Bojim se da u Crnjanskoga i nemamo puno tekstualnih potvrda, njegova književna šutnja bila je ranija i temeljitija, a odustajanje od književnosti mnogo teže i bolnije.

Andrić i dvojica antipoda, biografski i poetički aspekti

Poseban je slučaj dakako, u antipodnom suočavanju Crnjanskoga i Krleže, jedini južnoslavenski, domaći nobelovac Ivo Andrić, kojega je nemoguće u konstrukciji ovoga istraživanja ostaviti po strani, već i zbog uvriježene antipodne korelacije Andrić-Krleža; slučaj je utoliko zanimljiviji što je ratno doba bilo Andrićevo najproduktivnije razdoblje, premda nakon bombardiranja Beograda i povratka u zemlju jedva da je javno djelovao.

Pojednostavljeno rečeno, o Ivi Andriću, njegovu diplomatskom djelovanju kao poslanika u Berlinu, štošta je poznato, ali je za našu temu bitno da je rat odlučio igrom slučaja ili svojevóljno – provesti u Beogradu: nakon šestogodišnjega, trećeg boravka u Beogradu, na samom početku 1939. godine Andrić postaje član Rotari kluba, izabran je za redovnog člana Srpske kraljevske akademije, ali je zbog izbjivanja iz zemlje i zbog rata pristupno be-

² Usp. tekstove Snježane Banović i Bojana Đorđevića, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012.

Slika 1. Ivo Andrić i Miroslav Krleža

sjedu održao tek 1946. godine – predavanjem *O Vuku kao piscu*. Iste godine, u prijevodu poznatoga slaviste Aloisa Schmausa, objavljena je njegova zbirka pripovijedaka, a ukazom namjesnika od 28. ožujka 1939. godine Andrić je imenovan za opunomoćenika ministra i izvanrednog poslanika druge položajne grupe drugog stupnja Kraljevskog poslanstva u Berlinu, 19. travnja već je na primanju kod Hitlera, da bi se pune dvije godine kasnije, 1. lipnja 1941. godine, s grupom diplomata, vratio u Beograd. Kontradiktorne su ocjene njegove uloge u pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, ali zato lako možemo zamisliti kako se mogao osjećati kao predstavnik zemlje u Njemačkoj koja je brutalno napadnuta 6. travnja iste godine.³

Ono što će karakterizirati Andrićeve prve poratne godine, uz objavljivanje i nagrađivanje romana *Travička bronika* i *Na Drini ćuprija*, koji će ga kasnije proslaviti, zapravo je njegovo koliko oprezno toliko i otvoreno približavanje novim političkim okolnostima, socijalizmu i federativnom ustrojstvu zemlje (prihvata putovanja u Sovjetski Savez, živi nekoliko mjeseci u Sarajevu, gdje objavljuje roman *Gospođica*, ali postaje i poslanik u skupštinama Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, a već 1946. izabran je za predsjednika Saveza književnika Jugoslavije, itd.). S obzirom na zaključnu godinu promatranog razdoblja, zanimljivo je da Matica hrvatska u Zagrebu izdaje dva izdanja Andrićevih pripovijedaka, jedno kroatizirano rukom Stanislava Šimića i objavljeno s puno pogrešaka 1947. te drugo, vraćeno u Andrićev jezik i ispravljeno, godinu dana kasnije. Iste godine izlaze i *Nove pripovetke*, na-

³ Žaneta ĐUKIĆ PERIŠIĆ, *Pisac i priča. Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Novi Sad 2012., 352.-366.

stale u tom neposredno poratnom vremenu.⁴ Ukratko, novom dobu Andrić ne donosi samo četiri kapitalna svoja djela, nego i otvorenu spremnost na suradnju; niti bi suradnja bez djela bila toliko važna, niti bi djela bez suradnje bila tako brzo prihvaćena pa se može reći da je relacija Andrića i novoga režima bila obostrano korisna, do svojevrstne sumjerljivosti u danima njihove najveće slave. Ivo Andrić postupno, kako je to uvjerljivo pokazao Robert Hodel, svojom uravnoteženosti prema nacionalnim pitanjima, pozitivnim vrednovanjem kolektivnoga i svojim deduktivno-auktorijskim stilom, postaje prihvatljiv državni pisac i središnje „mjesto pamćenja” bivše Jugoslavije.⁵

Za razliku od Andrića, Miloš Crnjanski upravo je pred rat završio svoje berlinsko razdoblje, dvogodišnji boravak u ambasadi kao dopisnik za tisak, i počinju njegove relativno sretnije tri „rimskie godine”, gdje radi isti posao pri Kraljevskom poslanstvu. Iza njega su teške kontroverze oko pokretanja i uređivanja časopisa *Ideje* i angažirano pisanje u listu *Vreme*, povremeno s respektom spram nacionalsocijalizma, što će ga sve dovesti do stanja u kojemu gotovo ne stvara književnost i sve se više zapliće u ideologiju. Iz toga razdoblja je i već spomenuta kratka polemika Krleže i Crnjanskog, u kojoj Krleža izriječno ističe da je „njegova današnja pobuna protiv sebe sama napor jalov i uzaludan”, odnosno da „današnji novinar Crnjanski vrijeđa pjesnika Crnjanskog” te da se u pitanjima odnosa pisaca i rata, točnije militarizma, Crnjanski ne snalazi već prilično dugo:

Dok se kretao po crti svojih slobodnih inspiracija, on je govorio često vrlo mutno, ali sugestivno. Govorio je nadareno i neposredno, davao je signale, osjećalo se da u njegovim riječima plove slike kao lađe na sretnome vjetru i da imaju talenta u jedrima. Danas su to „ideologije” kojima se autor *Lirike Itake* nezgrapno igra, kao sa papirnatim zmajevima.⁶

Dakako, Crnjanski mu nije ostao dužan, u svom članku *Miroslav Krleža kao pacifist* optužuje Krležu da je pravi militarist, budući da se i školovao za oficira, ali i zato što zapravo nije bio u ratu:

Što se tiče lično g. Krleže – a ceo njegov pamfletić protiv mene je ličan – ja mislim da on o „učesću u bitki” govori i zato tako što on u njenom magnetnom polju nije bio. Po prirodi svojoj već hladan (on se ne bi žrtvovao ni za marksizam), on je o ratu stekao i zato tako ogavnu impresiju, što su njegovi pojmovi o ratu postali u onoj kužnoj atmosferi kasarne i pozadine u kojoj je dugo bio i gdje je cinizam, korupcija, sadizam i kukavičluk ljudi cvetao i bujao visoko u tipovima one soldateske koju g. Krleža iz svoga života dobro zna i opisuje skoro magistralno.⁷

Obojica autora svjesni vrijednosti svoje (i onoga drugoga) ranije ratne književnosti, što ne propuštaju istaknuti međusobnim suzdržanim pohvalama, polemiku povodom Crnjanskijeva članka *Oklevetani rat* ne nastavljaju, ali je postalo jasno da su ideološki na potpuno različitim pozicijama. Crnjanski će, možda pred crnom slutnjom novog ratnog požara, intuitivno pokušati i sebe i druge pripremiti za nove borbe, jer svi oni koji su bili u ratu i ležali među mrtvima znaju „da je rat veličanstven i da nema višeg momenta, nikada ga nije bilo u ljudskom životu, od učesća svesnog u bitki”.⁸ Sličnu je impresiju Crnjanski po-

⁴ *Isto*, 432., 445.-446.

⁵ Robert HODEL, „Ivo Andrić kao mesto sećanja”, *Diskurs (srpske) moderne*, Beograd 2009., 125.-142.

⁶ Radovan POPOVIĆ, *Život Miloša Crnjanskog*, Beograd 1980., 162.-163.

⁷ *Isto*, 164.-165.

⁸ *Isto*, 162.

Slika 2. Miloš Crnjanski

novio prilikom posjete ratištu u Španjolskoj, prisjećajući se tamo svoga osobnog ratnog uzbuđenja i iskustva. Pa ipak, i danas mislim da je to bio dio retorike pisca, koji se kao novinar obraća širem, na ratnim slavama odgojenom općinstvu, a da kao pisac zna od prilike do prilike stvoriti distancu i prema vlastitim zabludama i prema očiglednim ideološkim aberacijama, odnosno isključivim ideološkim svrstavanjima.

Međutim, u Italiji, posebno od 1939. godine, koja je obilježena smrću majke Marije, koju oplakuje zanimanjem za majke umjetnika i filozofa, život stranog novinara postaje sve ograničeniji, završit će se zabranom djelovanja i progonom, pa se Crnjanski, kako saznajemo iz pisama Milanu Kašaninu, osjeća sve umornijim, melankoličnijim i udaljenijim od Beograda, premda je kao rezervist formalno spreman za ratni raspored. U jednom od pisama čitamo da su dva puta zadovoljstvu – jedan je u velikom zamahu, trošenju sebe, a drugi koji se isto može sretno i još dublje živjeti, ako se zadovoljimo s malim: „Ne dam

se više oduševljavati. Zato tako dugo niti ste čitali što od mene, niti sam sarađivao negde.”⁹ Osim svega, na jugu Europe on stalno sanja o njezinu sjeveru, kao mogućem pribježištu od ratnoga kaosa. Iako pokušava organizirati pristojan građanski život u Rimu, sve je izvjesniji njegov odlazak, preko Madrida i Lisabona u London, gdje će djelovati kao novinar uz izbjegličku vladu, a zatim u prvim poratnim godinama i pokušati živjeti od ušteđevine ili od piscu neprimjerenih poslova.

Od svih važnijih pisaca svoje generacije u diplomaciji, u inozemstvu ostaju, uz starijega Jovana Dučića, koji uskoro umire, manje poznati slovenski pisac Anton Novačan, Rastko Petrović i Crnjanski. Istodobno, Tin Ujević dolazi iz Sarajeva u Zagreb i skupo plaća svoju potrebu za preživljavanjem, August Cesarec je strijeljan u Kerestincu, Nazor i Goran odlaze u partizane, a Miroslav Krleža izabire možda najteži put – borbu i šutnju, književnošću i u ime književnosti i svoga angažmana. S druge strane, okolnosti pod kojima Crnjanski živi u Londonu, prije svega njegovo optiranje za izbjegličku vladu, njegov književni i profesionalni neuspjeh, ali i polemike iz doba *Ideja* i nekih tekstova iz *Vremena*, produžuju njegovu šutnju i isključenost iz domaće književnosti sve do pedesetih godina. Njegova višestruko komplicirana kontrapozicija prema Krleži i ovdje naročito dolazi do izražaja: dok Krleža do kraja mahnito piše, pa i u ratu, premda ne objavljuje, jer osjeća ratnu katastrofu kao svojevrstu katastrofu suvremenog čovječanstva i svih njegovih vrijednosti, Crnjanski se prepušta melankoliji, i „umjetnosti” preživljavanja.

⁹ Isto, 200.

Prema svemu sudeći, 1939. godina bila je presudna godina u Krležinom stvaranju i životu. Osim što pokreće, skoro protiv svoje volje, s prijateljima časopis *Pečat*, s kojim se kontroverze iz sukoba na književnoj ljevici samo produbljuju, sastaje se s Titom, o čemu imamo i autobiografsko Krležino prisjećanje. Dakle, ne prestaje kontaktirati s članovima Komunističke partije, iako od svojih teza o angažmanu u korist književnosti kao umjetnosti ne odustaje, „književnost vrijedi više nego misliti na individualnu sigurnost”, kao što i „pukotine” unutar staljinističke koncepcije svjetskog radničkog pokreta razrješava kontroverzom, u korist boljševizma, ali protiv Gulaga.¹⁰ U književnom smislu, objavljuje drugu knjigu romana *Banket u Blitvi* te *Knjigu studija i putopisa*, a najinteresantnijom se čini *Lamentacija o našim književnim prilikama u stilu Tomaža Miklošiča plebanuša stenjevečkog*. Valja zabilježiti da je ta godina i posljednja godina objavljivanja Krležinih novih djela. I Krleža se odlučio za šutnju, poput Crnjanskog i Andrića, s tim da je njegova šutnja bila rječita i opasna. Krleža se ponovno javlja u književnoj javnosti 1945. godine u *Republici*, esejom *Književnost danas*, koji će biti samo jedan u nizu sličnih „strateških” tekstova u kojima će ustrajno ponavljati svoje glavne teze iz tridesetih godina, zbog kojih su ga disciplinirani članovi Partije bili kritizirali, napustili, pa i anatemizirali. Kao da se stalno ponavljala ista aporija: „ostati vjeran i njihovoj ishodišnoj političkoj viziji i pozivu intelektualca-književnika”,¹¹ kako u pitanju angažmana i socijalne književnosti, tako i u pitanjima odnosa prema ratu i revoluciji, pa i prema kasnijem „samoupravnom društvu”.

Zagrebačke ratne godine provodi u izolaciji, što svojevrijedno, što u strahu od režima koji je dao spaliti sve njegove knjige, pa i onu poznatu ratne tematike – *Hrvatski bog Mars*, koja je svjedočila o ratu na sarkastičan, ekspresionističan i brutalno antimilitaristički način.¹²

¹⁰ Stanko LASIĆ, *Krleža – Kronologija života i rada*, Zagreb 1982., 274.-284.

¹¹ *Isto*, 286.

¹² Dijelom odustajući od Krleže, ne samo zbog profesionalnih razloga, za razliku od raširene teze o Andriću i Krleži kao antipodima, meni se postojano nametala u poredbenom pristupu upravo antipodna paralela Krleža-Crnjanski: esejizam prema lirizmu, dramski talent prema lirsko-narativnom, razarajuća silina rečenice i likova i pripovjedača prema eliptičnom, isprekidanom govoru narativnoga subjekta i protagonista, samouvjerenost prema plahosti, ljevičarstvo prema liberalizmu. Sa stranim studentima na ljetnim seminarima propitivao sam relacije *Hrvatskoga boga Marsa* i *Dnevnika o Čarnojeviću*, *Seoba* i *Povratka Filipa Latinovića*, *Zastava* i *Druge knjige seoba*. Neću se dugo na tome zadržati, ali podsjetio bih na dijametralno različita polazišta u književnom prikazivanju i osjećanju problema rata barem u ranim tekstovima. Nulta točka hrvatskoga i srpskoga modernizma, i kao angažirana i kao resignacijska proza sa zamecima nove sile, novoga ratnog pokolja, mogla bi se ilustrirati s dva kratka izvoda iz Krleže i Crnjanskoga, dramsko-sarkastične te lirsko-ironijske intonacije. Miroslav Krleža: „Ta je satnijska veličina praživotna, primarna i iskonska kao svi okeani globusa i kao sva flora i fauna od pola do pola, po svim meridijanima i sunčanom ekvatoru. Imade u satnji snage, one čudne snage što bije u svim stanicama života, i u lišću i u kristalima, zvijezdama i kozmičkim maglama. A ta je satnijska snaga neiscrpivo vrelo svijui obnovljenja i preporoda, a sve rane koje danas teku, mirišljiva su smola koja od preobilja i mladosti teče. Satnija raste kao šuma, i u biti ona je spram ove tragikomedijske, što od četrnaeste harači Europom, uzvišena. Jest, šuma stoji u žestokoj artiljerijskoj vatri, i padaju raskoljena stabla, cvili polomljeno granje, ali šuma i dalje divno pjeva na vjetru i sije sjemenje i pelud, i u svetoj tišini živi i čeka da artiljerijska vatra ugasne”. (Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Sarajevo 1980., 122.) Miloš Crnjanski: „Mi treba da nestanemo, mi nismo za život, mi smo za smrt. Za nama će doći bolje stoljeće, ono uvek dolazi. Žao mi je ovih glupih, prljavih očeva, ovih što ne padaju na trbuh pred Salomom, ovih koji ne čitaju romane, ovih što ne znaju šta je to Vilzon, ovih što govore o kravama svojim podmuklo. Žao mi je ovih očeva. (...) Jesu li svud tako čutljivi očevi? Nijedan se još nije vratio od kuće vedar i ublažen. Svi dolaze razjareni i govore o ubistvu. Sinoć sam morao da se izjavim o duhu, koji vlada kod divizije. Javio sam: ne narodnost već katastrofa porodice; za godinu dana revolucija. Svi se prepadoše i rekoše da sam lud. A ja bih se radovao da kolju. Neka kolju.” (Miloš CRNJANSKI, *Dnevnik o Čarnojeviću i druga proza*, Beograd 1983., 80.-81.) Usp. Z. KOVAČ, „Prikazivanje rata (viđenje ratova) u hrvatskom i srpskom novopovijesnom romanu”, *Međuknjiževne rasprave: poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Beograd 2011., 307.-308.

„Iskustvo osamljenosti” bilo je koliko teško toliko i opterećeno dvojbama, sjenama smrti njegovih prijatelja i drugova, kao i zauvijek obilježeno nepovjerenjem onih koji su ga očekivali među partizanima. Iako godinama to pitanje nije nitko javno postavljao, Lasić ističe *odbačenost* kao glavni razlog njegova ostanka u Zagrebu, koja ga je „dovela do osamljenosti i krajnjeg umora pred životom”.¹³ Čita medicinske knjige i Erazma Roterdamskog, a glavni žanrovski iskaz postaje mu dnevnik, s kojim se često makar i retroaktivno javlja i kasnije (pri čemu Lasić s pravom upozorava da datacije ne treba uzimati kako su zapisi navodno nastajali, nego ih vezati uz godine u kojima su objavljeni).

Uostalom, kako su se naša tri pisca snalazila poslije ratnih godina, na razini biografske naracije uglavnom je poznato, dok se o njihovim opusima, različitom prihvaćanju njihova djela manje pisalo, a zacijelo je na to utjecao i njihov odnos prema ratu i revoluciji, odnosno ideologije koje su emanirale njihova djela i djelovanja. Premda bi za pouzdanije zaključke valjalo poduzeti istraživanje za koje ovdje nema prostora, možemo kumulativno izvesti po dvije osnovne antipodne konstrukcije, Andrićeva slučaja u odnosu na Crnjanskog i Krležu te kontrastirati potonju obojicu kao novu antipodnu konstelaciju. Milošević je u svom zaključku istaknuo da Andrić „namerno ne razvija lirske mogućnosti svojih tekstova, jer se takav razvoj ne uklapa u njegovu koncepciju idealnog hroničara”, ali i da je kao pripovjedač, za razliku od Krleže, koji je koherentno i funkcionalno težio koncentraciji dramskih efekata, težio njihovu eliminiranju.¹⁴

Ne ulazeći u prije spomenute vanjske razloge Andrićeve komersurabilnosti s bivšom državom, kako ih je formulirao Robert Hodel, o njima zacijelo svatko od nas ima svoje mišljenje, valja se ukratko zadržati na tri njegova književna argumenta Andriće državotvornosti – ravnoteži u Andrićevu odnosu prema nacionalnim pitanjima, orijentaciji prema kolektivu te na deduktivno-auktorijskom stilu.

Glede prvoga argumenta možemo se složiti da Andrić nalazi u svim vjerskim zajednicama likove koji zastupaju njegov „implicitni apel ljudskosti” – bar u tom pogledu sve su vjerske zajednice kod njega ravnopravne. Iz toga kao da proizlazi i Andrićeva orijentacija prema nadindividualnome, utemeljena sklonošću k fatalističkoj skepsi, zbog čega su svi likovi aktivniji kao predstavnici jednog od kolektiva negoli kao individue. Ako sebi predočimo inventar likova romana-hronike, piše Robert Hodel, pada zaista u oči da skoro nijedna figura nije određena samo vjerski i socijalno već se u većini slučajeva uvodi u tekst i kao predstavnik svoje religije, roda ili socijalne grupacije. I treće, iznoseći neke primjere deduktivno-auktorijskoga pripovijedanja, posebno u vezi s romanom *Na Drini ćuprija*, Hodel ističe Andrićevu ekavštinu kao ubikvitarnu (nemarkiranu) u odnosu na regionalno etabliranu, čime povećava epsku distancu prema konkretnom zbivanju koje se pak prikazuje kao ilustracija opće istine. Dominantna centralna perspektiva, pregnantan deduktivno-auktorijski stil i naglašeno referencijalan standardni jezik, zaključuje Hodel, moraju se promatrati kao literarna pozicija koja je podesnija za ogrtanje državno-literarnim plaštem negoli, primjerice, subjektivno-lirski senzibilitet Crnjanskog, Krležina ekspresivnost sklona k egzaltaciji ili hermetizam jednog Nastasijevića. Sumjerljivost Andrićeve pozicije s fenomenom države – kao da nazočnost autora u tekstu ikonički odražava političku moć u državi – pa Hodel Andrića dovodi u vezu s državotvornim autorima poput Tolstoja ili Turgenjeva, Sienkiewicza, Thomasa Manna ili Grassa. Ukratko, Andrić postaje paradigmatski slučaj

¹³ S. LASIĆ, *Krleža – Kronologija života i rada*, 303.

¹⁴ Nikola MILOŠEVIĆ, *Andrić i Krleža kao antipodi*, Beograd 1974., 200.

postjugoslavenske recepcije ne samo zbog književne kvalitete i internacionalnoga priznanja već i zbog svoje državotvorne i kodifikacijske snage.¹⁵

Odgovarajući na svoje drugo pitanje, na osnovi kojih kriterija dolazi do nacionalnih kodifikacija, Robert Hodel primjećuje da zamah dobiva teritorijalno-etnički kriterij izbora, a ne isključivo etnički niti pak isključivo teritorijalni. On uvodi, pored *teritorijalno-projektnog modela* (prema kojemu granice književnosti određuju granice aktualne države ili njezine povijesne granice), također i *povijesno-teritorijalni model*, koji određuje politička struktura epohe dotičnoga autora: prema tom modelu većina južnoslavenskih književnosti ima svoju „jugoslavensku fazu”, u kojoj se manje ili više intenzivno govori o svim autorima koji su bili relevantni na čitavom kulturno-političkom prostoru. Pored pragmatičnoga modela, u kojemu rastu mogućnosti poetološki orijentirane povijesti književnosti, nudi se i *jezični model* nalik na književnost njemačkoga jezičnog područja, premda oba modela po mom mišljenju imaju najmanje mogućnosti da se probiju. U kratkom zaključku navodi se da će Andrić u budućnosti pripadati „polivalentnim” odnosno „višepripadnim” južnoslavenskim autorima.¹⁶

Naravno, s tim zaključkom ne bi bilo problema kada bi barem jedna od nacionalnih historiografija „u regiji”, jer o njima je više riječ negoli o piscima i književnosti, naglašeni-je priznavala onu međuknjiževnu kritičku djelatnost koja je ustrajno prekoračivala granice nacionalne kulture u njezinu korist, odnosno kada bi nacionalne povijesti književnosti ostavile više prostora južnoslavistički orijentiranim istraživačima koji su skloni fenomene književnosti i kulture promatrati u njihovim izvornim pojavnostima ili u najrazličitijim kontekstima, ne samo u nacionalnima. Robert Hodel usput spominje da Andrića kao bosanskoga pisca tretira u svom *Bošnjačkom romanu XX vijeka* Enver Kazaz, kao i program studija književnosti u Klagenfurtu. Mogli bismo danas svjedočiti kako Andrića kao bosansko-hercegovačkoga pisca ne spominju više ni mnogi autori iz Bosne i Hercegovine, iako bi im po spomenutom državotvornom principu Andrić mogao biti višestruko koristan. Srpsko izdavaštvo, kritika i književna historiografija jedva ga još dovode u vezu s Bosnom, ma i kao šire zavičajnom odrednicom, iako je kod njih tradicija regionalnoga pristupa u književnosti snažna i još uvijek prakticirana. Suprotno tome, ne nalazim razloga da se Ivo Andrić unutar hrvatske kulture i književne povijesti, ako se već mora po nacionalnom ključu propagirati kao Hrvat-katolik, ne bi mogao u osnovi predstavljati kao hrvatski bosanski pisac, odnosno kao bosanski pisac, u smislu razumijevanja bosanske književnosti kao kulturno kompozitne, odnosno kao svojevrsne međukulturne književnosti, koja u južnoslavenskim razmjerima ima već dugu tradiciju, od razvedene usmene narodne književnosti do raznih „prebjega” i dvopripadnih autora i inicijativa, da se ovaj put ograničimo samo na središnji južnoslavenski prostor u kojemu hrvatska kultura ima važnu sastavnu dionicu, poput Njegoša ili Sime Matavulja, zaboravljenog Ive Ćipika, časopisa poput *Književni jug* ili *Nova Evropa*, Novaka Simića, Vladana Desnice ili Petka Vojnića Purčara, Mirka Kovača ili Gorana Babića, itd.

Druga bi se istraživačka sonda mogla usmjeriti na doba neposredno nakon Drugog svjetskog rata kada Ivo Andrić obnovi modernizma, koja će se posebno nastaviti nastupom nove generacije pisaca pedesetih godina, daje ključni književni prilog. Romani *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* ne samo da su naišli na gotovo nepodijeljeno oduševljenje kritike, nego

¹⁵ R. HODEL, „Ivo Andrić kao mesto sećanja”, 130.-137.

¹⁶ *Isto*, 138.-141.

Andrić za njih u konkurenciji sorealista dobiva državne nagrade (podsjećam na slučaj Prežihova Voranca, koji je kao slovenski socijalni pisac u konkurenciji s Andrićem dobio drugu nagradu za svoj seosko-kolektivni, socijalni roman *Jamnica*). Nakon međuratnoga razdoblja kada je vlast, kojoj je bio blizak i Ivo Andrić kao njezin konzul i veleposlanik, Bosnu i Hercegovinu podijelila na Vrbasku, Drinsku i Primorsku banovinu, Andrićevo prihvaćanje aktualnoga federalističkoga načela vjerojatno treba razumjeti i kao „konačno” rješenje naših međunacionalnih prijepora i razdioba. Smjestivši se svojim bosanskim ili srpskim jezikom¹⁷ u njezino dvostruko središte, prirodno i administrativno, te svojom više nego zavodljivom pričom kao istodobnom reprezentacijom netom prošle ratne stvarnosti i daleke bosanske prošlosti, kao vodeći književni diskurs, Andrić, za razliku od dvojice avangardnih antipoda Crnjanskoga i Krleža, Nobelovu nagradu ne prima kao pisac u egzilu ili kao novi režimski pisac, ali niti kao disident: on je prima kao mudar reprezentant jedne uspješne, nacionalno

¹⁷ Na stručnom skupu, odnosno književnom kolokviju o Ivi Andriću u Društvu hrvatskih pisaca, pored provjere kako bi u našoj književno-kritičkoj i akademskoj zajednici funkcionirala nova antipodna konstrukcija Crnjanski-Krleža, s obzirom na dosadašnje nekritičko preuzimanje te teze od Antuna Barca i Nikole Miloševića, ponudio sam nov konstrukt razumijevanja srednjejužnoslavenskoga jezika; hrvatskom kao relativno izdvojenom jeziku nacionalne kulture i države, valjalo bi dodati po uzoru na strane slaviste ostale jezike kao relativno jedinstvene. Obje provjere prošle su relativno nezapaženo, kao da se već dobro snalazimo u postjugoslavenskom procesu nacionalnih razgraničenja, ne problematizirajući naročito slučajeve koje se u nove raspodjele ne uklapaju, kao što je npr. Andrić ili književnost Bosne i Hercegovine. Naime, rekao sam tada, pokušamo li provjeriti koji bi od navedenih modela najbolje odgovarao kontekstualizaciji autora poput Ive Andrića, uočavamo da nam jezični model ne odgovara, jer smo skloni hrvatski književni jezik izdvojiti iz središnjega južnoslavenskog jezičnog prostora, s obzirom na njegovu oslonjenost na tradiciju starije hrvatske književnosti te još uvijek bogatu književnost na dijalektima, odnosno s obzirom na programirani konstrukt standardnoga jezika s većom propusnošću prema izvorno nešto-kavskom stanovništvu. Da nismo preosjetljivi na tuđe koncepte nacionalnih jezika s lakoćom bismo *bosanski, srpski ili crnogorski jezik* tretirali kao jedinstveno jezično područje u kojemu bismo bosanske pisce poput Andrića shvaćali kao njegovo najveće blago, a da ono istodobno nije zatvoreno i za hrvatske pisce (barem one „južnoga izričaja”), odnosno za velik dio onoga što kao književni korpus danas pokriva hrvatski jezik. Pragmatični model, prema kojemu bismo bosanskoga nobelovca Ivu Andrića mogli promatrati u vizuri poetike razdoblja, naišao bi na problem Andrićeve svojevrsnog zakašnjenja za avangardnim poetikama pisaca svoje generacije, odnosno do diskusije o funkciji Andrićeva djela i djelovanja u kontekstu obnove modernizma nakon Drugog svjetskog rata, pa i do analize Andrićeve uloge u kontekstu njegove rane tradicionalističke, pa i protopostmodernističke alternative. Nije slučajno vrstan poznavatelj „pripovjedačke Bosne” i književni teoretičar Zdenko Lešić iz svoje knjige *Klasici avangarde* Ivu Andrića izostavio, da bi ga zatim opširno analizirao među bosanskim piscima u knjizi *Pripovjedači*. Od preostalih modela koje je nemoguće primijeniti na Andrićev slučaj bez ostatka, ostaje teritorijalno-etnički model, kao teritorijalni *i/ili* etnički pristup u smislu inkluzivne disjunkcije, jer on dobro pokriva bosanski prostor (i kao širi zavičajno-zemaljski, pokrajinski i kao skraćeni naziv za bosansko-hercegovački državni prostor), a istodobno ne isključuje hrvatski ili srpski etnički pristup, pa čak ni bošnjački, prema njihovu bosanskom jeziku, kao i mnogim muslimanskim, „turskim” temama u Andrića; načelno, ne bi trebao biti isključen ni nacionalni crnogorski pristup (o tome je nedavno na skupu u Travniku dirljivo svjedočio bosansko-crnogorski pjesnik Marko Vešović). Držim da nijedan drugi, osim povijesno-teritorijalnoga modela, koji smo ideološki najviše prokazali – jugoslavenski, pa ga više i ne koristimo, ne pokriva tako široko i ne pogađa toliko precizno Andrićevo međukulturno djelo i djelovanje. Što bi bile osnovne osobitosti Ive Andrića kao interkulturnoga, bosanskoga pisca? Jednom sam već navodio ključne osobitosti interkulturne književnosti, kako ih vidi sve raširenija skupina proučavatelja migracijske interkulturne književnosti na njemačkom jezičnom području, poput naglašene međukulturne samosvijesti autora, dijaloški otvorena sustava autorova jezika, kao i postojanje međukulturnoga čitatelja, kritičara, časopisa i sl. Još sam ranije o tome pisao s osloncem na teoriju međuknjiževnoga procesa Dyoniza Đurišina, zalažući se zapravo za slobodu različitoga kontekstualiziranja književno-povijesnoga istraživanja, pri čemu bi za neke pisce širi konteksti od konteksta nacionalne književnosti bili toliko nužni koliko su i institucionalno osporavani. Pa ipak, složimo li se s nekim starijim kao i najnovijim tumačenjima Zdenka Lešića reći ćemo da je Andrić od svoje suradnje u *Bosanskoj vili* bio naglašeno vezan i uz Sarajevo, uz austrijsku Bosnu, pa i uz bosanski književnojezični izraz. Samo što to aktualni ideolozi, pa i povjesničari književnosti Bosne i Hercegovine uglavnom previdaju, i kao da neće ili ne znaju iskoristiti „državotvorni” potencijal Andrićeva djela, nego to čine Srbija i Hrvatska uglavnom neuspješno, na obostranu štetu. Nezgoda je u tome što se Crnjanski i Krleža, poput A.B. Šimića ili Ujevića, Momčila Nastasijevića ili Nikole Šopa, Oskara Davića ili Ranka Marinkovića, također teško bez ostatka uklapaju u nove nacionalne „konstrukcije identiteta” i kanonizacije.

makar prividno pomirene, samoupravne i vodeće nesvrstane socijalističke zemlje (osnivački skup u Beogradu održan je sredinom, a Nobelovu nagradu Andrić je dobio krajem 1961. godine). Međunarodnom ugledu države kao da je samo nedostajala glavna međunarodna književna nagrada. Poznati danski slavist Per Jakobsen *post festum* upozorava i na balkanski književni kontekst, Andrić kao pisac o Bosni mogao je biti jezgrom njegova stereotipa, dok Hodel nasuprot Andriću navodi istočnoeuropske nobelovce-disidente Seiferta, Solženjicina, Miłosza i Brodskog. Najkraće rečeno, jedan od međuzaključaka bi mogao biti da je i onda i danas, posebno u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, kako je zapisao Saša Ilić, u javnom diskursu Andrić opet jednom prestao funkcionirati kao pisac, ustupivši mjesto – *političkom simbolu*.¹⁸

Ne trebam podsjećati da je paradigma nacionalne povijesti književnosti krajem prošloga stoljeća i kod nas postala vladajuća, kako u kritici i enciklopedistici, tako i u nastavi književnosti. Miloš Crnjanski i Miroslav Krleža, bez obzira na njihove slične ali ipak dijametralno suprotne početke, bez ikakve su dileme danas smješteni unutar korpusa svojih nacionalnih književnosti. Međutim, nije na odmet podsjetiti da mladi Crnjanski svoje prve radove objavljuje u Zagrebu, neke i na ijekavskom, a da Krleži niti ekavština (da ju je prakticirao i nakon Radićeve smrti) zasigurno ne bi pomogla da sa svojim dramskim temperamentom i sa svojom silnom subverzivnosti postane starojugoslavenski državni pisac. (Kada bismo radili kritički izbor po desetljećima, kako je nedavno *Die Zeit* birao najbolje europske pisce, mogli bismo bez mnogo dokazivanja reći da su dvadesete godine zapravo pripale Crnjanskom, netko će reći Crnjanskom i Krleži, tridesete Krleži, a tek četrdesete Andriću, kao da su se književne energije ove trojice generacijski usporedivih pisaca rasporedile prema nekom unutarnjem rasporedu unutar središnje južnoslavenske međuknjiževne zajednice).

Osim po nasuprotnim avangardnim prekoračenjima žanra, u Crnjanskoga od lirike prema lirskoj prozi, kod Krleže od drame prema ekspresionističko-dramskom i esejističkom proznim stilu, oba će se pisca ubrzo razići i kao eksponenti književno-nacionalnih ideologija, pri čemu će Krležina izvorno lijeva pozicija biti u sukobu na književnoj ljevici ponešto kompromitirana u korist socijaldemokratske, a Crnjanskijeva liberalna u korist jugonacionalističke, pa i profašističke (iako osobno nikada u to nisam povjerovao). Odatle vjerojatno i njihove različite intonacije u odnosu na rat i prikazivanje ratova. Unatoč svim razlikama, rana ratna lirika i proza Miloša Crnjanskog i Miroslava Krleže mogu se i danas čitati kao izrazi dviju književnosti i poetika istoga razdoblja, kao što se roman *Seobe* i *Povratak Filipa Latinovicza* s pravom doživljavaju kao klasični romani domaćega modernizma. Slično je i s kasnim djelima obojice danas u nacionalnim krugovima pomalo književno ražalovanih avangardnih antipoda, primjerice sa *Zastavama* ili *Drugom knjigom Seoba*, dok će sve ostalo, uključujući i današnju ne toliko jedinstvenu i izdašnu znanstvenu i stručnu recepciju, posebno u usporedbi s prebogatim Andrićevom, više razjedinjavati njihove književne svjetove, kao i realne prostore njihovih književnosti, nego li ih u bilo kojem smislu dovoditi u vezu. Najprije možda tek u socijalističku ili sumatraističku vezu, koje pak danas nikoga ozbiljno ne zanimaju. I najkasnije spisateljsko djelo i djelovanje dvojice antipodnih karaktera, memoarske *Embahade* Crnjanskoga te Krležino dnevničko i enciklopedijsko pisanje, njihove književne svjetove i nacionalne kulture koje reprezentiraju, više ih kontrastiraju negoli čine usporedivima.

¹⁸ Saša ILIĆ, „Ivo Andrić i izgradnja (post)jugoslovenskih nacionalnih kanona – srpski primer”, *Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije: Sarajevo, 21. novembra 2011. Zbornik radova*, (ur. Zdenko Lešić i Ferida Duraković), Sarajevo 2012., 95.-101. Ovdje 101.

Pa ipak, da bi nam antipodni karakter dvojice pisaca bio još jasniji, poslužio sam se nedavnom paralelom njemačke znanosti o književnosti – usporedbama Gottfrieda Benna i Bertolda Brechta, kao izrazom ne samo dviju poetika nego i dviju ideologija koje su zastupali, odnosno politika koje su ih koristile. Werner Frick svoju analizu utemeljuje na biografskim aspektima Bennove i Brechtove poezije, upravo na lirskim autoportretima od ranoga Benna i najmlađeg Brechta (budući da je generacijska razlika bila dvanaest godina, dok je godina njihove smrti bila zajednička – 1956.), te usporednim tumačenjem njihovih ideologija iz tridesetih godina i reminiscencija na djetinjstvo iz kasnih, pedesetih godina, ne bez implicitne namjere neutralizacije simboličkih mjesta dvojice velikih antipoda u njemačkom, pa i europskom kulturnom prostoru.¹⁹

Još je izravniji bio Günter Sasse u svojoj analizi Gottfrieda Benna i Bertolda Brechta kao intelektualaca svoga doba, s osnovnim pitanjem – zašto se Bennovo estetsko protivljenje prelomilo u suglasnost čim su nacionalsocijalisti došli na vlast, odnosno zašto je Brechtova revolucionarna kritika bila u socijalizmu podređena? I dok se odgovori redaju kao analitička i kompleksna propitivanja, iz osnove se intonacije kritike oba slučaja osjeća potreba Bennove rehabilitacije (kojoj je i sam doprinio kratkim trajanjem zablude i kasnijim opravdanjima), dok se Brechtu zamjera i činjenica što je *Internacionalnu Staljinovu nagradu za mir* (1955.) dobivenu u konvertibilnim rubljima – 160 tisuća, pospremio na sigurno – u švicarsku banku.²⁰ Ne trebam spomenuti da je u slučaju hrvatskoga pisca bilo slične zajedljivosti.

Na kraju, za našu temu ostaje interesantno pitanje bi li nova antipodna konstrukcija s naglaskom na Crnjanskom i Krleži, Ivu Andrića, kao i drugu dvojicu antipoda više učinila piscima, a manje političkim simbolima? Ni ona paralela Nikole Miloševića dakako nije bila bez ideološke osnove, dvojicu pisaca kao da je implicitno trebalo odvojiti do pripadnosti dvjema književnostima, ali se nadam da bi ova, koja Andrića ostavlja izvan ideološke i poetičke sučeljenosti s Krležom, mogla pomoći da ga ostavimo u situaciji njegove podjednako tragične i veličanstvene samoće i distanciranosti, dok bi moguća opširnija komparativna studija o Crnjanskom i Krleži kao antipodima vratila naše diskusije i istraživanja ne samo k pitanjima odnosa pisaca i ratova, nego u potragu za smislom egzaltacije i angažmana, posustajanja i sudjelovanja, šutnje i brbljanja, distanciranja i umiješanosti u političku svakodnevicu. Sve tako prevažno i za naše već predugo tranzicijsko doba.

Ili je u duhu poetike srednjoeuropskoga modernizma, upravo avangarde, koja je piscima nalagala naglašenu originalnost i posebnost, individualnost „sučeljenosti poetika” na neki način bila književno-povijesno gledano zakonodavni princip pa bi onda i konstelacija svih pisaca te generacije kao poetički antipodnih, dakle i Andrića prema Crnjanskom, odnosno Andrića prema Crnjanskom i Krleži, bila na putu prema razrješenju kako naše interkulturalne, „bosanske”, tako i suvremene globalne transkulturalne drame? Ili će nas sve jednom zauvijek uspješno razdvojiti brižni skrbnici nacionalnih književnih historiografija?

¹⁹ Achim AURNHAMMER – Werner FRICK – Günter SASSE (ur.), *Gottfried Benn – Bertolt Brecht. Das Janusgesicht der Moderne, Klassische Moderne, Band 11*, Würzburg 2009., 11.-48.

²⁰ *Isto*, 213.-232.

Umjesto zaključka, malo naravoučenije

Iz sva tri slučaja, a posebno iz nove antipodne konstrukcije odnosa Crnjanskoga i Krleže, kada je riječ o razumijevanju stavova navedenih pisaca i ratova u kojima su sudjelovali ili ih se klonili, možemo zaključiti ili izvući pouke koje nijedno pojedinačno iskustvo ne može do kraja tako plastično predočiti.

Ivo Andrić, kojemu su mudra šutnja i distanciranost od javnosti i polemika i inače bile jača strana, najdulje je ostao djelatna na strani mira, ako nam povjesničari dopuste da njegovo prihvaćanje mjesta veleposlanika u Berlinu te njegovu ulogu u pristupanju Trojnom paktu shvatimo kao konstruktivne, na korist državne zajednice za koju je služio, da bi poslije rata zapravo zavisio od mudrosti nove vlasti da pokaže svoju demokratsku širinu, koja se u mnogim drugim slučajevima iz revolucionarnih razloga sužavala. Njegov odgovor na rat bio je nesudjelovanje, intenzivan rad na romanima povijesne tematike u kojima su rat i ratna stradanja, neuspjela diplomacija i međunacionalni sukobi glave teme. A njegov neposredan odnos prema ratu mogao bi se svesti na diplomatsku procjenu prema kojoj se ratom ne rješavaju problemi, nego poslije njega, a poznati su i savjeti da se u ratu o ratu ne piše te da se „ukloni i zaštititi”, ako nam je to moguće i moralno dopušteno.

Miroslav Krleža je uzaludnost svoje trajne antiratne pobune, kao i svoja idejna, pa i estetsko-književna neslaganja s istomišljenicima, okrunio također svojom skoro šestogodišnjom šutnjom, ali ju je poslije rata višestruko nadoknađivao, budući da su mu prilike iz godine u godinu išle u prilog. Navedena *Lamentacija o našim književnim prilikama* i napis *Književnost danas* dobro uokviruju njegovo razumijevanje aktualne pred- i poslije-ratne stvarnosti, njegovo dvostruko unutarnje disidentstvo, u najširem povijesnom kontekstu.

I na kraju, najteži slučaj književne šutnje, pa i odustajanja od pisanja, onaj Miloša Crnjanskog, posebno u kontrapoziciji s Krležinim slučajem izgleda kao i najveća žrtva: pokazuje se da se za *izbjeglištvo iz ratne zone*, još i na gubitničkoj strani, sve i ako se deklarativno čak možeš i oduševiti ratom, odnosno zagovarati militaristički pristup, koji *nota bene* uopće nije bio isključen u taboru njegovih ideoloških protivnika, plaća najviša cijena. Novo bratstvo među ljudima skovano u ratu ili poslijeratnim obnovama traje godinama, i uljezi koji bi se htjeli vratiti u oslobođenu domovinu, odnosno u aktivan književni život, bit će dočekivani s nerazumijevanjem; ako se i ikada vrate. Rat na žalost i za pisce, kako pokazuje i naše aktualno iskustvo, postaje mjerom odanosti naciji i zaraćenim narodima, ostavljajući još dugo polje zadobivena mira zagađenim nasuprotnim idejnim ili stvarnim minama. A baš nam je do tog međuprostora mira stalo, kao do jedinog sigurnog prostora budućnosti. Zato je zadatak ovoga istraživanja iz treće teze, koje bi trebalo sučeliti književne rezultate nasuprotnih ideologa i nacionalno nespornih pisaca Crnjanskoga i Krleže, nakon Drugog svjetskog rata, ostavljen za drugu priliku, kao zalag nove budućnosti koja pak vjerojatno i autore i likove njihovih romana, kao i nas same, vidi tek kao jedva moguće pojave novog novog vrlog svijeta; kao sjene naših beskrajnih čitanja i tumačenja.

WRITERS AND THE WAR – CRNJANSKI AND KRLEŽA AS ANTIPODES

As part of a more extensive research of the poetics and ideologies of Miloš Crnjanski and Miroslav Krleža which focuses on their disparate qualities, the paper analyzes the differences between their lives in the period between 1939 and 1947 with regard to their biographical, autobiographical and semi-fictional texts dealing with the imminent, the current and the recently ended war. The research, which draws upon new interpretations of biographical studies of prominent modernist writers, also attempts to view the figure of Andrić as a case separate from the ideological and political antipodes of Crnjanski and Krleža. The differences between their positions in life brought about the disparities in their attitudes towards the war and specific situations of that period. Unlike Andrić, who wrote extensively despite refusing to collaborate, Crnjanski and Krleža spent the war in literary silence, but in very different situations and embracing very different choices. This would affect the parts they would go on to play in the post-war renewal of modernism. To sum up, initial assumptions and the results of an interliterary analysis, in addition to pointing out the contrasting position of Ivo Andrić, are viewed in relation to similar research on the parallels between Gottfried Benn and Bertold Brecht (in the works of W. Frick and G. Sasse), with the intention to steer the discussion towards other contrasting poetics and situations in modernist literature and social literature, as well as the particular historical context of Central and Southeast Europe.

Keywords: modernist classics, Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Miroslav Krleža, ideological antipode, wartime years, literary silence

Literatura

Achim AURNHAMMER – Werner FRICK – Günter SASSE (ur.), *Gottfried Benn – Bertolt Brecht. Das Janusgesicht der Moderne, Klassische Moderne, Band 11*, Würzburg 2009.

Miloš CRNJANSKI, *Dnevnik o Čarnojeviću i druga proza*, Beograd 1983.

Miloš CRNJANSKI, „Hitlerova Austrija”, *Politički spisi*, (prir. Milo Lompar), Beograd – Podgorica 2008.

Žaneta ĐUKIĆ PERIŠIĆ, *Pisac i priča. Stvaralačka biografija Ive Andrića*, Novi Sad 2012.

Robert HODEL, „Ivo Andrić kao mesto sećanja”, *Diskurs (srpske) moderne*, Beograd 2009., 125.-142.

Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011., (ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb 2012.

Saša ILIĆ, „Ivo Andrić i izgradnja (post)jugoslovenskih nacionalnih kanona – srpski primer”, *Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije: Sarajevo, 21. novembra 2011. Zbornik radova*, (ur. Zdenko Lešić i Ferida Duraković), Sarajevo 2012., 95.-101.

Per JAKOBSEN, *Južnoslovenske teme*, Beograd 2010.

Zvonko KOVAČ, „Prikazivanje rata (viđenje ratova) u hrvatskom i srpskom novopovijesnom romanu”, *Međuknjiževne rasprave: poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Beograd 2011., 305.-314.

Miroslav KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, Sarajevo 1980.

Nikola MILOŠEVIĆ, *Andrić i Krleža kao antipodi*, Beograd 1974.

Stanko LASIĆ, *Krleža – Kronologija života i rada*, Zagreb 1982.

Zdenko LEŠIĆ, *Pripovjedači*, Sarajevo 1988.

Urška PERENIČ – Miran HLADNIK, „Branje *Jamnica* v času socialnih sprememb”, *Jezik in slovnostvo*, 55/2010., br. 3-4, 5.-15.

Radovan POPOVIĆ, *Život Miloša Crnjanskog*, Beograd 1980.

Velimir VISKOVIĆ, „Kronologija Ive Andrića”, u: Ivo ANDRIĆ, *Prokleta Avlija*, Zagreb 1998., 149.-160.

DESNIČINI SUSRETI 2012., dio 1.
Zbornik radova
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Nakladnik

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 01/6120-111; faks. 01/6156-879
e-mail: info@ffzg.hr
www.ffzg.unizg.hr

Izvršni urednik

Boris Bui

Grafička oprema

Ivanka Cokol
Marko Maraković
Boris Bui

Prijevod sažetaka na engleski jezik

Marija Marčetić

Lektura i izrada kazala

Jadranka Brnčić

Idejno rješenje naslovnice

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Marko Maraković

Tisak i uvez

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
rujan 2013.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 853436.

"Jankovic Castle: historic site, generating sustainable development of the Ravni Kotari region"

Ova publikacija je izrađena uz pomoć Europske unije.
This publication has been produced with the assistance of the European Union.

"Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta 2012." osmi je svezak Biblioteke DESNIČINI SUSRETI Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavljuju ga zajednički Centar i FF press.

"Desničini susreti", utemeljeni 1989. godine, obnovljeni su 2005. na stotu obljetnicu rođenja pisca Vladana Desnice (Zadar, 17. rujna 1905. – Zagreb, 4. ožujka 1967.) kao zajednička inicijativa programa znanstvenih rasprava "Desničini susreti" Centra za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, fakultetskog Odsjeka za kroatistiku, Hrvatskog društva pisaca i Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta". Održavaju se svake godine redovito koncem onoga rujanskog tjedna u kojem je pišćev rođendan. Stalni sastav Pripremnog odbora "Desničinih susreta" čine: prof. dr. sc. Krešimir Nemeć, Velimir Visković, Čedomir Višnjic i prof. dr. sc. Drago Rokсандić, kao njihov programski voditelj.

Ovaj zbornik sadržava 33 članka nastala na temelju priopćenja s međunarodnoga znanstvenog skupa, koji je na temu "Intelektualci i rat 1939.–1947." održan u Zadru i Islamu Grčkom, 14., 15. i 16. rujna 2012. Autori članaka su: Jadranka BRNČIĆ, Olivera MILOSAVLJEVIĆ, Božo REPE, Sava DAMJANOV, Mateusz SOKULSKI, Bojan ĐORĐEVIĆ, Miranda LEVANAT-PERICIĆ, Marina JEMRIĆ, Petar MACUT, Aleksandar STOJANOVIĆ, Martina BITUNJAC, Alberto BECHERELLI, Snježana KOREN, Nebojša STAMBOLIJA, Dragomir BONDŽIĆ, Milan GULIĆ, Daniela ČANČAR, Zvonko KOVAČ, Ivan MAJIĆ, Goran MILORADOVIĆ, Ivana LATKOVIĆ, Miodrag MATICKI, Željko MILANOVIĆ, Barbara RIMAN, Aleksandar LUKIĆ, Zoran BAJIN, Veljko STANIĆ, Ivana CVIJOVIĆ JAVORINA, František ŠIŠTEK, Giuseppe MOTTA, Ante GRUBIŠIĆ, Vlatka FILIPČIĆ MALIGEC i Drago ROKSANDIĆ. Ovogodišnji zbornik sadržava po prvi put opsežniji urednički predgovor.

* * *

Postepeno im je blijedjela i prava slika onoga što su onda proživljavali: pamtili su do u tančine, i neizbrisivo, slike razrušenih zgrada, izraz od prepasti izobličeniha lica, izgled žrtava – a nedostajala im je jasna predstava duševnih stanja u kojima su tada bili, osjećaja koji su ih tada ispunjali. Nisu shvaćali kako su mogli da onako olako (– sad im se to činilo "olako" –) napuste svoju kuću i svoje stvari, da se ne pobrinu za njihovu sigurnost, da ne ponesu sa sobom neke potrebne i vrijedne predmete, da propuste neke neophodne, osnovne mjere koje je nalagao razbor.

(Vladan Desnica, *Zimsko ljetovanje*, Zagreb 1950. Citirano prema *Sabranim djelima Vladana Desnice, Knjiga I.*, Prosvjeta, Zagreb 1974., str. 94.

CIJENA: 125,00 kn

